

Mnohohlasem

Vyjednávání ženských prostorů
po roce 1989

Hana Hašková, Alena Křížková, Marcela Linková (eds.)

soú

Sociologický ústav Akademie věd ČR
Praha 2006

Mnohohlasem

**Vyjednávání ženských prostorů
po roce 1989**

Mnohohlasem Vyjednávání ženských prostorů po roce 1989

Hana Hašková, Alena Křížková, Marcela Linková (eds.)

Sociologický ústav Akademie věd ČR
Praha 2006

Publikace vznikla v rámci projektu „Enlargement, Gender and Governance: The Civic and Political Participation and Representation of Women in EU Candidate Countries“ podpořeného grantem č. HPSE-CT-2002-00115 5. rámcového programu Evropské komise, dále v rámci projektu „Constructing Supranational Political Spaces: The European Union, Eastern Enlargement and Women's Agency“ podpořeného grantem č. BCS-0137954 National Science Foundation USA a v rámci projektu „Národní kontaktní centrum - ženy a věda“ podpořeného grantem č. 1P OK 459 programu EUPRO Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy. Publikace vychází též díky finanční podpoře výzkumného záměru Sociologického ústavu Akademie věd ČR „Sociologická analýza dlouhodobých sociálních procesů v české společnosti v kontextu evropských integračních politik, rozvoje znalostní společnosti, lidského, sociálního a kulturního kapitálu“, č. AV0Z70280505, poskytnuté Akademií věd ČR.

Odborné recenzentky knihy:

M.A. Mgr. Libora Oates-Indruchová, Ph.D.

Prof. Dr.phil. Gerlinda Šmausová, Priv.-Doz.

Obsah

Mnohohlasem: Editorský úvod

Hana Hašková, Alena Křížková, Marcela Linková.....	7
--	---

Ženy v politice

Jako v loterii: politická reprezentace žen v ČR po roce 1989	
Hana Havelková	25
Ženy v mužské politice	
Petra Rakušanová, Lenka Václavíková-Helšusová	43

Ženské neziskové organizace

Aktivismus bez hnutí nebo protohnutí?	
Ženské organizace a skupiny v ČR v letech 1989-2006	
mirek vodrážka	61
Rozhodčí a hráči: Vliv socio-ekonomické transformace a evropské integrace na ženské občanské skupiny	
Hana Hašková, Alena Křížková	81

Gender a média

Nevidět, neslyšet, a nedotýkat se! Feminismus jako součást demokratizačního procesu v ČR v letech 1989 až 2004 – reflexe médií	
Petra Jedličková	103
„Je to taková moje libůstka...“ aneb o prosazování proženských témat v médiích	
Dana Řeháčková	119

Státní instituce a prosazování genderové rovnosti

Originální experiment české vlády aneb jak prosazovat politiku rovných příležitostí bez odpovídajícího institucionálního zabezpečení	
Petr Pavlík	131

Gender, výzkum a genderová studia

Co si neuděláš, to nemáš aneb ženský aktivismus, produkce znalosti a gender	
Marcela Linková	143
Genderová vědecká komunita vlastníma očima	
Lenka Václavíková-Helšusová	165

Gender a umění

Diskurs v dis-kursu a vidoucí ženy. Reflexe příběhu ženské umělecké existence a její čtyři historické emancipační fáze	
mirek vodrážka	181
Bez názvu: mozaika ženských uměleckých aktivit na přelomu tisíciletí	
Alice Červinková, Kateřina Šaldová, Barbora Tupá	205

Ženy a církve

Tajemství Boha a tajemství člověka ve feministické teologii	
Ivana Noble	221
Boření bariér? Aneb jak se daří věřícím ženám participovat na životě církvi	
Hana Maříková	233

Sexuální menšiny

Koncepční pohled na „sexuální menšiny“ aneb vše je jen otázka správné orientace...	
Věra Sokolová	253
České lesby: daleko k hnutí, daleko k feminismu	
Miluš Kotišová, Věra Vampolová	267
Pohlavně-identitní ilegalita: (ne)spolupráce transgendrové komunity s ženskými organizacemi	
Tereza Spencerová	277

Romské ženy

Budte rádi, že máte chytré ženy, aneb romská žena v zrcadle vyprávění	
Lenka Gulová, Jiří Němec, Ema Štěpařová	283

Ženy v hnutí radikální levice a pravice

Princezny a bojovnice: ženský aktivismus v radikálních hnutích	
Marta Kolářová	301

Životopisy autorek a autorů	326
--	-----

Mnohohlasem: Editorský úvod

Hana Hašková, Alena Křížková a Marcela Linková

Vrátíme-li se k momentu, který později inicioval vznik této publikace, ocitneme se v roce 2001, kdy jsme se potkaly na konferenci Women and Science v Bruselu s americkou výzkumnicí Amandou Sloat, která v té době působila na Queen's University Belfast v Severním Irsku a chystala se zkoumat spolu se svou irskou kolegyní Yvonne Galligan ženskou politickou participaci a ženský aktivismus ve střední a východní Evropě. Hana Hašková posléze souhlasila s koordinací výzkumu za Českou republiku. V roce 2003 již byly první obrysy tematiky, kterou se zabýváme v této knize, analyzovány v rámci jednoho z výzkumných celků tohoto mezinárodního projektu (Enlargement, Gender and Governance: The Civic and Political Participation and Representation of Women in EU Candidate Countries, podpořeného v rámci 5. rámcového programu Evropské komise a realizovaného v letech 2002–2006) s výzkumníci a výzkumníky z dalších devíti postsocialistických zemí. Byly probírány různé oblasti veřejných aktivit, jejichž cílem byla podpora žen a genderové rovnosti v těchto zemích. Zadání výzkumu totiž znělo „zmapovat a definovat ženské hnutí v rámci každého z následujících států: Bulharsko, Česká republika, Estonsko, Litva, Lotyšsko, Maďarsko, Polsko, Rumunsko, Slovensko a Slovinsko“. Jak ukážeme dále v této kapitole, bylo to právě toto zadání, které se v konečné fázi ukázalo jako problematické, ale zároveň také otevíralo kreativní diskusi. Zaměření a rámování tohoto výzkumu si totiž vynutilo pozornost pro zkoumání existence ženského hnutí a nazírání na ženský aktivismus a občansko-politické organizování žen jeho prizmatem, což si vyžádalo také historicko-politicko-kulturní zkoumání toho, zda je termín ženského hnutí vůbec použitelný na danou situaci ženského aktivismu a občansko-politického organizování žen ve střední a východní Evropě.

Podobný cíl měl i další mezinárodní výzkum, který byl veden v letech 2002–2005 polsko-americkou výzkumníci Joannou Regulskou z Rutgers University v USA a jehož koordinaci za Českou republiku převzala Alena Křížková (projekt Constructing Supranational Political Spaces: The European Union, Eastern Enlargement and Women's Agency byl podpořen National Science Foundation, USA). Pozornost tohoto projektu se obdobně jako v předchozím výzkumu upírala ke strategiím, cílům a způsobům veřejné podpory žen, tentokrát v Polsku a České republice.

Na základě práce na těchto výzkumných projektech, jichž se v České republice účastnila formou různé spolupráce celá řada výzkumníků a výzkumníků¹, jsme se začaly intenzivně zabývat následujícími otázkami a postupně je konceptualizovat: Je možné v České republice (a v dalších postsocialistických zemích) hovořit o ženském hnutí? Kdo a co jej konstituuje? Jaké významy mu různé aktérky a aktéři připisují? Jak jej definují a jak mu rozumějí? Nakolik jsou výše položené otázky v soudobé české společnosti vůbec relevantní?

Tyto výzkumné otázky tedy formovaly směr našeho studia a výběr metod jejich zkoumání. Mezi lety 2003–2005 jsme vytvořily scénáře a provedly rozhovory: a) s představitelkami 38 českých ženských občanských skupin a iniciativ, neziskových organizací registrovaných v databázích českých ženských neziskových organizací a českých neziskových organizací, které sice nebyly registrovány v těchto databázích, ale řešily alespoň jeden projekt na téma genderových vztahů; b) s šesti českými aktivistkami bojujícími za lidská práva před rokem 1989; c) s dvanácti českými

vědkyněmi a vědci, které/ří se zabývají tematikou genderových studií; d) s patnácti českými umělkyněmi a umělci, které/ří ve své tvorbě akcentují téma genderových vztahů; e) s devíti českými představitelkami církve; f) se čtyřmi českými političkami, které byly aktivní v oblasti prosazování genderové rovnosti; g) s jedním politikem, který byl pověřen řešením otázek evropské integrace; h) s pěti představitelkami české mediální scény, které se zabývají tématem genderových vztahů; i) s 21 úřednicemi a úředníky, které/ří byli pověřeni implementací genderového mainstreamingu v České republice; j) se třemi představitelkami českých odborů, které se zabývají tematikou genderové rovnosti, a s jedním dalším vysoce postaveným představitelem odborových svazů; k) se třemi představitelkami a představiteli velkých českých organizací, které/ří byli pověřeni nebo byli iniciativní v oblasti prosazování genderové rovnosti; l) se dvěma představitelkami nadnárodních ženských neziskových organizací; m) s pěti představitelkami a představiteli Evropské komise, které/ří se věnovali problematice genderové rovnosti nebo východního rozšíření Evropské unie. Kromě toho byly provedeny v roce 2003 a 2004 dva opakované skupinové rozhovory s představitelkami vybraných českých ženských neziskových organizací a analýza databáze českých neziskových organizací s důrazem na témata, jimiž se zabývají. Byly analyzovány vládní dokumenty a dokumenty Evropské komise, vytvořené v rámci jednání o vstupu České republiky do Evropské unie s cílem zmapovat diskuse na téma genderové rovnosti a politik pro její prosazování v rámci přístupových jednání nebo naopak jejich absenci a dále odhalit jejich konkrétní významy a obsahy. Kromě toho byla provedena analýza české legislativy ve vztahu k evropským direktivám genderové rovnosti, analýza českých parlamentních jednání na specifická témata prosazování genderové rovnosti a zlepšování postavení žen ve společnosti a analýza výskytu tematiky genderové rovnosti a zlepšování postavení žen ve společnosti v českých médiích.

Zejména při analýze rozhovorů se ukazovalo (a to i ve všech dalších zemích střední a východní Evropy), že koncept (ženského) hnutí v sobě nese silné historicky podmíněné konotace, kterým se česká (středoevropská a východoevropská) realita v myslích komunikačních partnerů a partnerek vzpírala. K těmto historickým konotacím se však představy o ženském hnutí – ať už jakkoliv odlišné v podání jednotlivých komunikačních partnerů a partnerek – vzpínaly nebo se vůči nim vymezovaly. Nemožnost odpovědět na otázku, zda v ČR existuje ženské hnutí, stejně jako ohromná diverzita definic ženského hnutí a jeho aktérek a aktérů získaných od našich komunikačních partnerů a partnerek, nás během extenzivních pracovních setkání v široké skupině výzkumníků vedla k rozhodnutí zmapovat to, co se zdálo pro naše komunikační partner(k)y i pro nás samotné pouze těžko uchopitelné. Tak vznikla idea „zmapování prožensky orientovaných aktivit v ČR po roce 1989“, což byla pracovní definice, která byla v konečné fázi práce na této knize změněna. V té době nám však umožnila vyjádřit, o co máme zájem, a umožnila nám tuto naši představu vysvětlit autorkám a autorům, které jsme oslovili se žádostí o spolupráci na publikaci.

Již od začátku jsme si nekladly za cíl kompletně zmapovat diskurs nebo témata, která jsou v oblasti genderových studií v České republice rozvíjena. Šlo nám o zachycení aktivit na podporu postavení žen, které byly iniciovány, založeny a rozvíjeny nejrůznějšími aktéry a aktérkami v české společnosti po roce 1989.

Přestože se samy definujeme feministicky a naše výzkumné aktivity jsou zaměřené také na změnu, neočekávaly jsme, že by byl feministický přístup sjednocujícím znakem publikace. Záměrně jsme téma definovaly široce jako „proženské“ aktivity, abychom měly možnost postih-

nout i aktivity, které explicitně feministické nejsou, ale přesto se různým způsobem zaměřují na zlepšení postavení žen ve společnosti. I když některé autorky a autoři v této publikaci jsou kritičtí k tomuto druhu aktivit, vnímáme je jako součást širokého proudu aktivismů a občanského a politického organizování, jejichž cílem je přispívat ke zlepšení postavení žen ve společnosti.

Tento přístup ale vedl k tomu, že jsme museli v širokém kruhu autorek a autorů mezi sebou vyjednávat to, co se vlastně v této publikaci snažíme zmapovat (viz část Iluzorní jasnost předmětu zájmu). Zároveň vedl k dalšímu problému: vzhledem k tomu, že naším cílem je zmapovat prožensky orientované aktivity v ČR po roce 1989, vytváříme zde určitý dojem, že existuje jasně definovaná skupina „ženy“ a že lze jednoznačně vymezit aktivity, které nějakým způsobem vedou ke zlepšení postavení žen ve společnosti. Tento přístup by se mohl zdát homogenizující a esencialistický.

V této publikaci skutečně gender častěji „je“, než že by se „dělal“ (doing gender). V této knize – přestože jsme si vědomy problémů a kritik s tím spojených – autoři a autorky termíny „žena“ a „ženský“ používají v některých případech neproblematicky, jako danosti. Jedním z vysvětlení může být fakt, že konstruktivistické genderové teorie zřídka pronikají mimo akademickou komunitu a pouze ojediněle vytvářejí z pohledu aktivistek a aktivistů dominantní rámování jejich aktivit. Druhým z vysvětlení může být fakt, že aktivistická práce dokonce téměř vždy vyžaduje postulování existence skupiny, za jejíž práva se angažuje.

Přestože existují feministické přístupy, které s homogenizací „žen“ a „ženského“ zacházejí (viz strategický esencialismus Gayatri Chakravorty Spivak uváděný dále), nedomníváme se, že by v případě akterek, aktérů, aktivismů a aktivit představených v této publikaci šlo primárně o tento typ reflexivity. Avšak vzhledem k tomu, že cílem publikace nebyla reflexe genderových a feministických teorií v ČR, ale výše uvedené mapování široké palety aktivismů, aktérů, akterek a veřejných občanských a politických participací na podporu žen v české společnosti po roce 1989, zvolily jsme právě tento přístup. Zůstává pochopitelně otázkou, nakolik v České republice po roce 1989 vznikají nové teoretické feministické přístupy a jaké teoretické feministické přístupy jsou zde rozvíjeny především. Poskytnout odpovědi na tuto otázku však v předkládané knize nechceme.

Mapování

Oba dva výše uvedené výzkumy nám umožnily provést velké množství rozhovorů s aktérkami a aktéry, které a kteří se různými způsoby snaží o zlepšení postavení žen v české společnosti nebo v rámci nadnárodního středoevropského a východoevropského či celoevropského prostředí. Velké množství získaných poznatků z vedení a analýz těchto rozhovorů i dalších výzkumných materiálů však zůstávalo pro potřeby mezinárodních projektů nevyužito. Některé z oblastí aktivismu, jež jsme mapovaly, nám byly velmi dobře známé, byly již ve výzkumném i širokém veřejném prostoru ukotvené a postupně byly některé z nich stále více veřejně definovány jako „sociální problém“, který je nutné různými způsoby řešit (např. násilí na ženách). Jiné oblasti zůstávaly naopak výzkumu podivně uzavřené, pozornost médií, politik a veřejnosti se jim vyhýbala (např. postavení leseb nebo romských žen). V okamžiku, kdy jsme začaly definovat výzkumný vzorek, jsme vyšly z toho, co bylo známé nám a okruhu spolupracovnic oddělení Gender a sociologie Sociologického ústavu Akademie věd ČR. Přes rozhovory s aktivistkami a aktivisty v těchto

známých oblastech se nám otevíraly dveře k dalším aktérkám, aktérům a aktivitám, o kterých jsme dříve informace neměly. Šlo tedy o mapování v pravém slova smyslu, neboť jsme mapu českých akterek, aktérů a aktivit orientovaných na podporu žen vytvářely v procesu dotazování, kdy jedna/jeden aktivist(k)a odkazovala na jinou/jiné a kdy se stále více otevírala našemu poznání jiná prostředí aktivismů, jejich témat i druhů aktivit, jež jsme na začátku, ač v poměrně širokém kruhu výzkumnic, nebyly schopné odkrýt. Pomalu tak rostl náš údiv nad všemi možnými směry, formami, tématy a prostředními prožensky orientovaných aktivit v české společnosti, stejně jako rostl i náš zájem a naše poznání o nejrůznějších strategiích, vzájemných vztazích, definicích a identitách jejich akterek a aktérů. S rostoucím poznáním jsme si začaly uvědomovat, o jak různorodý „spolek“ jde.

Na podzim roku 2003 jsme v rámci výzkumného týmu soustředěného kolem oddělení Gender a sociologie, který se tehdy scházel v počtu asi dvanácti výzkumnic, došli k závěru, že tato data a analýzy stojí za hlubší a komplexnější zpracování. Zároveň ale dílí výstupy – např. neuchopitelnost konceptu „ženského hnutí“ v českých podmínkách a také široká paleta nikoliv nepodstatných aktivit na podporu žen v české společnosti a jejich směrů, stejně jako prostředí, v nichž jsou tyto aktivity iniciovány, v nichž se vyvíjejí a v nichž také utichají – povzbudily náš zájem právě o toto téma. Pokud nejde o ženské hnutí, tak jak si ho – velice zjednodušeně – asociujeme s feminismem 70. let na západě – o co tedy vlastně jde?

Náš zájem o hnutí je nutné vnímat ještě v dalším kontextu. Přestože věda předstírá, že je objektivním², nezajímavým, racionálním podnikem, v němž angažovanost a emoce „nemají co dělat“, naše výzkumná práce je hodnotami informovaná do té míry, že jejím cílem je také přispívat ke změnám v genderových vztazích či alespoň poskytovat kritické a informační, znalostní nástroje pro to, aby na takové změně mohly/i pracovat jiné/i. V některých dalších výzkumech (např. výzkumná sonda provedená v rámci projektu Central European Centre for Women and Youth in Science s vědci/vědkyněmi, tvůrci/tvůrkyněmi politik a novináři/kami, podpořeného Evropskou komisí v rámci 6. Rámcového programu a vedeného pracovníci a spolupracovnicemi/ky Národního kontaktního centra – ženy a věda Sociologického ústavu AV ČR od září 2005 do ledna 2006) používáme samotný proces výzkumu jako nástroje změny, kdy se dotazováním a vnášením témat snažíme posunout citlivost a informovanost, v tomto případě o genderových předpojatostech ve vědě a otázkách týkajících se postavení žen ve vědě. V některých případech jde tedy o angažovaný, i když ne v pravém slova smyslu akční³ výzkum.

Přestože oba výše zmíněné projekty byly primárně akademické a zaměřené na analýzu výzkumné otázky týkající se ženského aktivismu a angažovanosti na občanské společnosti, byly zároveň samy angažované v tom smyslu, že vycházely z feministických teorií a jejich cílem bylo dát hlas skupinám a aktivitám, které hlas získávají obtížně a jsou různými praktikami umlčovány. Tento přístup se projevil explicitně ve druhé fázi sběru dat v roce 2004, kdy jsme se snažily najít autorky či autory pro oblasti aktivismu, které součástí šetření výzkumných projektů nebyly nebo byly pokryty pouze okrajově.

Ačkoliv nám šlo v rámci původního zadání pro tuto knihu o zachycení aktuálního stavu aktivit na podporu žen a jejich organizování, analýzy, které zde publikujeme, zachycují také momenty, které ženský aktivismus a občanské a politické organizování na podporu žen brzdí nebo naopak urychlují; mapují strategie, které se ukazují v rámci diskutovaného aktivismu a organizování jako

úspěšné a umožňují (sebe)reflexi, která může poskytnout vhled do fungování mapovaného aktivismu a organizování.

Jde zároveň o první publikaci v českém jazyce, která se na základě domácích empirických výzkumů a zkušeností snaží zachytit mnohost ženského aktivismu a organizování od roku 1989 do současnosti. Domníváme se, že sama publikace může být politicky angažovaná v tom smyslu, že vytváří prostor pro propojenou reflexi ženského organizování a aktivismu. Problémy a aspekty, které autorky a autoři v této publikaci odkrývají, by tak v některých momentech mohly pomoci k zamyšlení nad obecnějšími problémy, s nimiž se aktivismus v ČR potýká.

Angažovanost této publikace ovšem není jediným „problémem“, který je nutno zejména v rámci vědecké komunity ošetřit. Jak již bylo naznačeno výše, druhý typ kritik se zaměřuje na problematičnost zacházení se skupinou „ženy“. Feministické kritiky poukazují na neustálou nutnost vyjednávat utváření identit a nemožnost homogenizace „ženské zkušenosti“ či ženské populace obecně. Kritiky vycházející z feministických teorií stanoviska, feministického postmodernismu, postkoloniálních studií a v poslední době i z postsocialistických studií (např. Blagojevič 2004) ukazují, že „ženskou zkušenost“ není možné homogenizovat, neboť tím dochází k zamlžování mocenských diferenciací a pozicionalit různých ženských zkušeností. V případě M. Blagojevič se tato kritika týká specificky produkce znalosti v rámci sociálních věd a genderových studií na ose mocenské nerovnováhy východ–západ. Přesto, že se ukazuje, že ani tyto hranice není možné vnímat jako dané či neměnné⁴, mohou v konkrétních případech vystupovat jako hmotné, hmatatelné a marginalizační, a tudíž jako definující. V této souvislosti je relevantní, že rámování obou výše zmíněných mezinárodních výzkumů a jejich zasazení do kontextu rozšiřování Evropské unie hrálo velkou roli nejen při definování relevance daných výzkumů pro instituce poskytující finanční podporu (Evropská komise, National Science Foundation), ale i pro definici oblastí zájmu. M. Blagojevič poukazuje na diskursivní dominanci západních teorií v rámci genderových studií, která může mít dopad na to, jaké typy argumentů či statí jsou přijatelné pro mezinárodní (anglo-americké) odborné časopisy. Rámování výzkumu kanonickými teoretickými/teoretiky a v intencích přijatých diskursivních rámců je potom nutným předpokladem pro „srozumitelnost“ statě, která tuto diskursivní „srozumitelnost“ může ztratit, pokud je výzkumná otázka definována v jiném diskursivním rámci. V souvislosti s naší publikací se může zdát i prvotní zájem o „ženské hnutí“ jako právě takový moment diskursivní dominance, neboť vychází z určité historické zkušenosti budování ženského aktivismu a jeho prosazení na politické úrovni v západním politickém kontextu 60. a 70. let. Takové rámování výzkumné otázky zamlčuje jiné možnosti uchopení ženského aktivismu v postsocialistických zemích, jež by nebyly rámovány hnutím a jež by nutně nepředpokládaly společnou agendu, lobbování a organizování ženských skupin.

Na druhou stranu například vlivná postkoloniální teoretička Gayatri Chakravorty Spivak (1993) upozorňuje, že „strategický esencialismus“⁵ může být klíčový pro snahy marginalizovaných skupin změnit mocenské rozložení a získat agentnost (jinak jednání, anglicky agency) pro marginalizovanou skupinu. V českém kontextu docházelo v rámci genderových studií k nekritickému a nerefektovanému zacházení s kategorií žena v průběhu větší části 90. let. Nuancované, situované perspektivy, které se zároveň hlásí i k nutnosti využívat strategického esencialismu, se objevují až v posledních letech.⁶ Naše rozhodnutí použít slovo „ženský“ v názvu této publikace vychází právě z takového strategického přístupu. Naším cílem není aktivist(k)y či jejich aktivity homogenizovat (viz např. statě týkající se umělecké tvorby, neziskových organizací, sexuálních

menšin či romských aktivit), zároveň ale cítíme nutnost vytvořit prostor, ve kterém je možné aktivity zaměřené na zlepšení postavení žen analyzovat a představovat.

Dalším bodem, k němuž je směřována kritika, je výlučnost vědeckého prostoru jako místa pro vyjednávání relevance znalosti, a tudíž i toho, kdo má do tohoto prostoru možnost zasahovat. Občanský sektor a další mapované aktérky a aktéři vně akademické obce byli a jsou z produkce znalosti vylučováni na základě předpokladu jejich neexpertnosti, a tudíž nemožnosti obsáhnout komplexnost praktik produkce znalosti (zejména vědecké metody). Přímá politická angažovanost je tady vnímána jako diskvalifikující. Naším cílem však bylo dát explicitně v některých případech hlas i těmto aktérům a aktérkám jako autorům a autorkám statí (viz níže).

Autorky a autoři

Při přípravě této publikace jsme se jako její editorky snažily těmto nástrahám vyhnout. Přestože jsou autorkou či autorem většiny příspěvků osoby, které se pohybují v českém akademickém prostředí (zejména v rámci genderových studií), snažily jsme se zahrnout i aktérky a aktéry, kteří se z tohoto prostředí vymykají. Nešlo tedy pouze o různá pole zájmu, aktivismů a organizování, ale také o diskursivní otevřenost jejich poznání a zkušenosti. Přestože jde o publikaci odbornou, vycházející z výzkumů či teoretické práce, chtěly jsme být otevřené i přístupům vycházejícím z osobního aktivismu autorů a autorek.

Najdete zde příspěvky těch, kteří nejsou afilováni k žádné výzkumné instituci, i když výzkum provádějí (např. Vodrážka), i ty, kteří se výzkumem nezabývají vůbec, nicméně se v prostředí genderového aktivismu pohybují a zevnitř jej reflektují (např. Spencerová, Kotišová, Vampolová). Najdete zde příspěvky od osob, které jsou osobně i výzkumně zainteresovány v oblasti, kterou analyzují a v rámci ní se snaží prosazovat změny a chtějí být veřejně politicky slyšet (např. Vodrážka, Linková, Sokolová, Pavlík). Tato otevřenost různým přístupům nás nutně vedla k velké různorodosti publikace v oblasti používání odborného jazyka, teoretických východisek či poznámkového aparátu, kterou jsme chtěly zachovat. Domníváme se, že tento přístup umožňuje nahlédnout na nuance, propojení či zásadní nesouhlasy v autorských přístupech, což by mohlo vést k rozvinutí dalšího kreativního dialogu v rámci zkoumané problematiky.

Z důvodu zachování otevřenosti různým přístupům (ve většině případů je jedno téma pojednáno ve dvou statích) jsme se rozhodly publikovat i několik statí, s jejichž základním přístupem se ne zcela ztotožňujeme. Jejich problematičnost pro nás plyne v některých případech z odlišné interpretační strategie, jiných východisek pro analýzy či z jiné žité genderové zkušenosti. V několika případech statí se dokonce domníváme, že interpretace jejich autorek a autorů mohou být vnímány jako protiženské či laskavě shovívavé, což zastírá mocensky povýšenou autorskou pozici, která předpokládá, že ví, kdo, co a jak by mělo být, probíhat, chovat se atd. Přesto ale takové statě, jejichž autoři a autorky se danou oblastí dlouhodobě zabývají, zařazujeme, protože polemiky, které mohou vyvolat, budou pravděpodobně důležité pro budoucí kritické a feministické diskuse na téma reflexivity a zakotvení výzkumu ženského aktivismu.

Pouze v jediném případě jsme se rozhodly jednu oblast rozvíjených aktivit na podporu žen vypustit kvůli tomu, že stať, která o nich pojednávala, byla natolik misogynní a jazykově nepřátelská vůči ženám a feminizmu, že se pro nás stala nepřijatelnou.

Při přípravě publikace jsme se musely vyrovnat i s tím, že jsme si v určitý moment uvědomily určitou politickou korektnost na naší straně a fakt, že pro nás bylo nemyslitelné, že by v publikaci nebyla pojednána etnická jinakost v rámci českého ženského aktivismu. Protože se nám nepodařilo najít romské aktivistky směřující své aktivity na zlepšování postavení nebo práva romských žen, nabízíme stať založenou na kvalitativním výzkumu, který se týká proměn sebepojímání romských žen, jež vede k utváření jejich občanských a aktivistických postojů, a to i z hlediska ženských práv.

Aktivity na podporu žen v ČR se nepochybně projevují i v jiných oblastech, než zachycujeme v této publikaci. Kniha by ovšem neměla být chápána jako detailní vojenská mapa, ale jako první zachycení obrysů aktivit na podporu žen tak, jak je vnímají ti a ty, kteří a které se na vytváření těchto obrysů podílejí. V neposlední řadě je nutné zdůraznit, že v žádném případě nebylo naším cílem zachytit stav feministické teorie v ČR.

V počátku příprav publikace jsme vyšly z toho, co bylo dostupné, tedy z rozhovorů a jejich analýz provedených v rámci dvou výše uvedených projektů. S autorkami dílčích projektových studií, které většinou také prováděly sběr dat v oblasti, o níž později psaly, jsme se pak domluvíly na příspěvku pro tuto publikaci. Tyto příspěvky měly být „empirické“. Měly být vystavěny na analýze rozsáhlé kolekce empirických dat, která vznikla v rámci zmiňovaných projektů.

V další fázi práce na publikaci jsme se však rozhodly, že by bylo vhodné získané příspěvky doplnit dalšími, které by sice nevycházely z nově získaných empirických dat, ale zasazovaly by jejich analýzy do širšího kontextu, který by přesahoval rámec období, v němž oba výzkumy probíhaly. Toto období, a tedy i rozhovory, které jsme v jeho průběhu získaly, bylo totiž silně ovlivněné vyjednáváním o vstupu České republiky do Evropské unie a spojenou nutností harmonizace českého práva s *acquis communautaire* i s první možností čerpat evropské prostředky. Pro tyto „kontextové“ příspěvky jsme se snažily najít další autorky a autory, které/ří se oblastmi, které jsme pro tuto publikaci zvolily, výzkumně již delší dobu zabývají nebo v nich jsou občansky zainteresované nebo zainteresováni. Proto je většina oblastí, jež v této publikaci pokrýváme, pojednána dvěma autorkami/ry.

Vzhledem k malému počtu badatelek/ů a aktivistek/ů ve zkoumaných oblastech ale došlo k tomu, že některé autorky/ři jsou na některých místech a v některých kontextech součástí výzkumného zájmu (stali se komunikačními partnery/partnerkami) a jinde jsou výzkumníci a výzkumníky a informují o výstupech z výzkumů.

V některých případech jsme výzkumnice či výzkumníky v určité oblasti nemohly najít, neboť nebyly z genderového hlediska zkoumány. V takové situaci jsme o příspěvek požádaly aktivistky a aktivisty vně akademické obce, kteří jsou s aktivitami uvnitř daných oblastí obeznámeni nebo na nich sami participují.

Různé pozicionality autorek a autorů se odrážejí v přístupu a uchopení problematiky a cílů jednotlivých statí. Dopady autorské pozice na vyznění textu jsou v několika statích autory a autorkami explicitně reflektovány.

Iluzorní jasnost předmětu zájmu

Náš prvotní předpoklad, že se v průběhu přípravy publikace a při práci s autorkami a autory textů vynoří jednotná definice objektu našeho zájmu, se ukázal jako iluzorní. Co se vlastně snažíme

zachytit? To, že nepůjde o ženské hnutí, nám bylo již v prvních fázích práce na této knize dost zřejmé, a že nepůjde o nějaký ucelený proud – také. Předpokládaly jsme určitou míru rozmanitosti a vzájemné neinformovanosti. Co se ovšem ukázalo jako největší oříšek, je právě otázka „co“ v této publikaci představujeme. Náš objekt zájmu se začal ukazovat jako velice fluidní záležitost, která se vzpouzela jednotnému uchopení – v různých kontextech jsme tak hovořily o genderových aktivitách, proženských aktivitách, ženských aktivitách, ženském aktivismu, genderovém aktivismu, aktivitách orientovaných na podporu žen nebo zlepšení jejich postavení. Při zadávání textů jsme musely v konečné fázi zůstat otevřené autorským přístupům.

Co ale tato neschopnost jednotně uchopit objekt našeho zájmu znamená? Znamená snad, že jsme si špatně nadefinovaly, co chceme postihnout? Je v naší definici něco metodologicky špatné? Snažíme se snad sjednotit něco, co je tak různorodé, že je to nesouměřitelné? Tento dojem nemáme. V našich myslích jde o proud, který je propojený, i když místy jen slabě a nestále, není jednotný, zároveň ale existuje v určité jednotě. Pomoc, jak uchopit to, oč nám jde, nabízí John Law a Vicky Singleton ve své stati *Object Lessons* (2005). Ti se s podobným problémem potýkali, když měli studovat „alkoholické onemocnění jater“ (alcoholic liver disease). Protože se v rámci jejich výzkumu předmět výzkumu neustále vzpouzel jednoznačnému uchopení, začali přemýšlet o tom, o jaký typ objektu výzkumu vlastně jde. Law a Singleton ve svém článku ukazují na různé možnosti uchopení předmětu zájmu – objekt jako region, objekt jako síť, fluidní objekt a ohnivý objekt. Ve své analýze ukazují limity jednotlivých způsobů uchopování předmětů výzkumu a ukazují, jakým myšlenkovým procesem dospěli k tomu, že se ve svém výzkumu potýkají s něčím, co označují jako předmět ohnivý.

V našem případě, zdá se, se věci ještě více komplikují – náš předmět je totiž, v závislosti na úrovni uchopování, zároveň fluidní a ohnivý. Law a Singleton vysvětlují fluidní předmět na výzkumu Annemarie Moll a Marianne De Laet (2000), který se týkal zimbabvské bušní pumpy. Moll a De Laet sledují pumpu a její pře/utváření. Přestože jde o materiální objekt, pumpu, ta se mění – povolna a přičiněním velkého spektra aktérů – zůstává ale stále pumpou. Law a Singleton se ptají: „... nemůže to být nakonec tak, že pokud chceme rozumět objektům, charakterizovat a studovat je, neměli bychom se věnovat stejně *proměnlivosti* toho, co leží neviditelné pod hladinou, jako *neproměnlivosti*, která stoupá nad povrch?“ (Law a Singleton 2005: 337 – překlad Marcela Linková, dále M.L.). Pro to, abychom dosáhly – jakkoli dočasné – neproměnlivosti určitého objektu, je totiž zapotřebí velké množství neviditelné práce, která objekty stabilizuje a umožňuje uchopovat. De Laet a Mol argumentují, že změny, kterými pumpa prochází, musí být „jemné“, nesmí být „náhlé“, protože kdyby byly náhlé, „objekt by zmizel“. V případě bušní pumpy jde tedy o objekt, který si můžeme představit jako „sadu vztahů, která se mění. Paradoxně jde tedy o něco, co se *zároveň mění a zůstává stejné*“ (Law a Singleton 2005: 338 – překlad M.L.).

Z našeho hlediska je důležité, že pumpa není patentovaná. Možnost neustálé proměny se tak promítá i do její právní existence a je jejím etickým imperativem. Její hodnota spočívá v tom, že se může a musí proměňovat, aby mohla plnit svůj účel – dodávat čistou vodu, a tím i zdraví. Její bytí spočívá v lokálních tradicích, rituálech, topografiích, genderových vztazích, komunitních vztazích i vztazích ekonomických. Na znovutváření její existence se účastní množství aktérů (designér, výrobce, montéři, místní komunita a další). Nejde jen o živé aktéry, ale i neživé, materiální – větvičky a jiné věci a mechanismy, které nahrazují funkci určité rozbité části, finanční

pomoc od OSN atd. Přes tyto různé proměny a různé zájmy zůstává pumpa pumpou, ale zároveň jí již tak úplně není.

Mohlo by se zdát, že české aktivity na podporu žen mají s bušní pumpou v Zimbabwe pramálo společného.

Pokud se ovšem na aktivity, které zde jednotlivé autorky a autoři popisují, podíváme z hlediska překročení definované mocenské roviny a zároveň diskursu, prostoru i jazyka (např. státní úroveň – nezisková sféra, uznávaný kánon – marginalizované přístupy), ukazuje se fluidita jako konstitutivní pro danou aktivitu a zároveň jako subverzivní vůči statu quo. Jde o „něco“, co je utvářeno velkým množstvím aktérů – živými a neživými, včetně těch institucionálních (státní správa, koordinátoři pro rovné příležitosti na ministerstvech, tlak spřízněných zahraničních organizací, finanční pomoc ze zahraničí, domácí i mezinárodní grantové programy, společenské klima a jednotlivé aktérky a aktéři genderové problematiky a jejich organizace a organizování).

Jde o „něco“, co je topologicky a diskursivně rozmanité. Jinak se určitá problematika utváří v diskusích na příslušném ministerstvu a jinak v rámci organizace. Jednotlivé aktérky a aktéři tak používají různé diskursivní strategie v různých kontextech pro dosahování různých cílů či pro jejich reflexi v různých kontextech. Feministické přístupy se tak mohou měnit v ženské, lid-skoprávní nebo občanské (to se týká např. některých neziskových organizací nebo aktivit na podporu žen ve vědě či při vyjednávání prostoru pro genderová studia ve vysokoškolském prostředí nebo reflexe genderově senzitivní umělecké tvorby).

Toto fluidní přelévání existence ale stále umožňuje soudržnost. Přes to, že utváření určité aktivity vyžaduje práci, vztahy, diskursy, které nejsou vidět, je možné uchopit je v určitý moment a stabilizovat je v síti různých aktérů. To je ale pouze jedna rovina. To, s čím jsme se potýkaly my, má totiž tendenci neustále explodovat při snaze „to“ uchopit a definovat, podobně jako se to dělo Singleton a Lawovi při studiu alkoholického onemocnění jater. Nejde totiž už o to, že „rozdíl by byl záležitostí různých perspektiv na jediný objekt, ale o ustanovování *různých objektů* v různých sadách vztahů a kontextech praktik“ (Law a Singleton 2005: 342 – překlad M.L.). Tento typ utváření objektu se týká roviny jiné než výše popsané různorodosti diskursivního rámování aktivit v rámci určité problematiky. To, co neustále exploduje ve snaze o definování, jsou právě v nejširším slova smyslu veřejné aktivity zaměřené na změnu (ve prospěch žen).

Zaměření na změnu se odehrává v různých sadách vztahů, nabývá různých forem a kontextů praktik. Nejde pouze o české feministické sebepojímání akterek a aktivit, nejde nutně ani o ženský aktivismus, i když ty jsou součástí. Ukázalo se totiž, že tato politicky nabitá slova jsou v určitých kontextech velice problematická a že vedou k (negativnímu) vymezování ze strany akterek a aktérů, kteří se změn účastní a přispívají k nim. Ukázalo se, že v některých kontextech se aktérky identifikovaly spíše s výrazy jako ženské nebo proženské – a své aktivity definovaly jako něco, čehož cílem je reflektovat zkušenost žen bez aspirace na změnu genderového systému, i když k zamyšlení nad stávajícím genderovým systémem bezpochyby vedou. Ještě jiné přístupy vycházejí z esencialistického pojetí ženskosti a jejího „povýšení“ nad maskulinitu. Jiné a jiní zase používají kategorie žena a ženský jako diskursivní strategii (viz „strategický esencialismus“ výše) pro lobbování za změny, pojmají se feministicky a aktivisticky a v jiných kontextech se zabývají politikami identit v intencích postmoderních teorií. Některé a někteří se těmito kategoriím vzpouzejí úplně s odkazem k homogenizaci ženské zkušenosti a populace, která nemá opodstatnění v biologické příslušnosti k ženskému pohlaví. Přesto, že tyto různé přístupy stojí

často v protikladu vůči sobě, jsou teoreticky zásadně odlišné, a tudíž těžko vyjednatelné jako jednota, my je vnímáme jako stále ještě jeden objekt (výzkumného) zájmu.

Tři roviny rozmanitosti

Rozmanitost aktivit, kterou zachycujeme touto knihou, je tedy do určité míry výrazem fluidnosti a ohnivosti, ale nejen jich. Za prvé jde o rozmanitost aktivit ve smyslu různorodosti a vzájemné neinformovanosti. Aktivit s relativně podobným cílem se dějí často nesystematicky a jejich iniciátorky/ři nejsou o sobě a svých akcích a strategiích často navzájem informovány/ni. Velmi zřídka mezi nimi probíhá dialog o koncepcích, které využívají, a o možnostech vytváření společných strategií, které by tak nebyly strategiemi jednotlivců nebo nestabilních malých skupin. Naším cílem je upozorňovat na tuto rozmanitost a neinformovanost právě touto publikací.

Druhý rys rozmanitosti, kterou zde prezentujeme, je důsledkem historického období, kterým naše společnost prošla nebo prochází, období politické a socio-ekonomické transformace a období před rokem 1989. I když v historii české společnosti je nebo bylo ženské hnutí silně zakořeněno a bylo důležitou součástí vzniku občanské společnosti zejména v meziválečném období (Uhrová 1994), tyto aktivity jako by byly zcela vymazány z české historie a paměti lidí v průběhu komunistického režimu (Oates-Indruchová 2002: 11). Aktivit pro podporu žen a rovnosti žen a mužů jsou společností jen velmi pomalu „objevovány“ jako něco zcela nového a dokonce „přivlečeného“ ze zahraničí; jako by u nás tato tradice neexistovala. Výsledkem pak je neukotvenost aktérů a akterek prosazujících rovnost žen a mužů v naší společnosti, nutnost neustálého ospravedlňování a vysvětlování důvodů jejich aktivit, což ubírá čas i energii pro aktivity samotné nebo pro vytváření společných strategií, hesel a celých proudů, které by měly větší šanci na úspěch.

Za třetí se rozmanitost hlasů, z nichž některé zaznívají v této knize, projevuje v tom, že není mnoho těch, které by bylo slyšet. Název předkládané knihy se tak spíše než k mnohosti hlasů počtení vztahuje k mnohosti hlasů ve smyslu jejich různosti. Těch, které/ři by aktivně publikovaly/i své vidění a chápání nutnosti rozšíření prostorů pro ženy nebo zlepšení postavení žen v určitých prostorech, v české společnosti rozhodně není mnoho. Zde je třeba zdůraznit i s tím související institucionální neukotvenost tématu rovnosti žen a mužů a ženských otázek a zejména neustálé ohrožení a křehkost celé problematiky, která bývá stále zpochybňována od základu a ne vždy je dost hlasů, které by dostatečně jasně na taková zpochybnění reagovaly. Velmi záleží na každé aktérce a aktérovi této „skupiny“ a existence některých témat doslova závisí na každém z aktivistů a aktivistek.

Poslední typ rozmanitosti vychází z různosti přístupů, teoretických východisek a chápání genderu. Tady naše kniha mapuje, pomáhá pochopit a zpřístupnit dalším aktérkám a aktérům cestu k jejich vlastnímu uchopení a využití oblasti dříve výzkumně neprobádané a na druhou stranu zároveň ukazuje, že v některých prostorech je křehkost a nedostatek hlasů pouhou iluzí, protože v dané oblasti probíhá množství aktivit.

Mnohohlas

Výše uvedená rozmanitost nás přivedla k metafoře mnohohlasu v názvu této publikace. Mnohohlas je totiž – v našem pojetí – pomnožný, tudíž nevytváří množné číslo, je jeden, zároveň ale v sobě obsahuje mnohost. Co je důležité, nejde o harmonický vícehlas, který vždy souzní i přesto, že zaznívá v jeden moment více hlasů. V našem případě zpívají různé hlasy rozmanité melodie a navíc disonantně, i když ne vždycky. Vedle mnohosti byl pro nás klíčový samotný hlas, získávání hlasu, vyjednávání hlasu. Možnost artikulace zkušenosti a diskursivního vyjádření je snad hlavním cílem všech aktivismů. Možnost být jazykově vyjádřen/a je otázkou politického boje, i když tento boj může zůstat pouze osobní, niterný (jak například ukazují některé aktivity v umělecké sféře, v lesbickém hnutí, v církvích). Jde ovšem o politikum v širším slova smyslu, politiku identity. Tuto mnohost v přístupech, diskursivních strategiích a cílech jsme nechtěly redukovat jen na určitou skupinu (např. feministicky orientované aktivity), neboť, jak již bylo řečeno, to by znamenalo popřít některé hlasy, které takový přístup nevyznávají.

Podtitul publikace je tedy záměrně široký. O mapování jsme hovořily již v úvodu. Přes veškeré obtíže, které můžeme mít s pojmem ženský, jsme se nakonec rozhodly jej použít. Je dostatečně široký a nevymezuje pouze aktivistické pole v užším významu slova. A navíc, určuje prostory. Nevylučuje nežensky se definující aktéry a aktérky, protože ti/ty do „ženských prostorů“ vstupovat mohou. Zároveň definuje prostor jako něco, kde zaznívá i zde vytvářený, mnohohlas.

Statě

Mnohohlas, který vytvářejí také následující autorky a autoři v následujících statích:

Stať Hany Havelkové **„Jako v loterii: politická reprezentace žen v ČR po roce 1989“** zasazuje problém nedostatečné politické reprezentace žen v ČR do sociologické teoretické konceptualizace tématu žen v politice. Hana Havelková, která se politickou reprezentací žen zabývá dlouhodobě po celé období transformace české společnosti, staví toto téma do teoretického rámce politické filozofie, politologie a rámce veřejného diskursu o roli žen v politice. Zejména se zaměřuje na kontextuální rámec politické kultury v české společnosti po roce 1989 a jako klíčové překážky prosazení žen v politice identifikuje na jedné straně vedení politických stran, tzv. gatekeepers, a na straně druhé kulturní překážky v podobě veřejného diskursu o ženách v politice. Havelková prezentuje analýzu mediálních textů o ženách v politice a ukazuje, jak takto vytvářený diskurs ustavuje, udržuje a reprodukuje stereotypní obraz žen politiků.

Ve statí **„Ženy v mužské politice“** vycházejí Petra Rakušanová a Lenka Václavíková-Helšusová ve svých snahách odpovědět na příčiny nízkého zastoupení žen v české politice zejména z kvalitativního výzkumu žen-politiků. Autorky analyzují bariéry vstupu a uplatnění žen v politice, a to jak na individuální či rodinné úrovni vyplývající z rozhovorů se současnými českými politiky, tak i na makroúrovni politických stran a institucí. Jako hlavní bariéry většího zastoupení žen v politice v ČR autorky identifikují na jedné straně typ volebního systému a na straně druhé jsou to politicko-kulturní představy o roli ženy ve společnosti, které formují představy jak stranických lídrů, tak i samotných politiků o sobě. Na závěr stať mapuje stranické, ale i občanské aktivity pro podporu účasti žen v politice u nás.

Ženskému aktivismu obecně se věnuje další sekce. V ní proti sobě stojí stať mirka vodrážky a stať Hany Haškové a Aleny Křížkové. Zatímco Hana Hašková a Alena Křížková se zaměřují na analýzu dopadů procesu evropeizace na český ženský občanský neziskový sektor a jeho aktérky (tj. ženské občanské skupiny, organizace a aktivistky) a český ženský aktivismus a občansko-politickou participaci žen analyzují bez primární orientace na její hodnocení, předkládá mirek vodrážka stať, která hodnotí české ženské aktivistky provokativně negativně, a to za jejich participaci na systému genderové nerovnováhy a „nedostatečnost“ jejich politické angažovanosti.

mirek vodrážka ve své stati „**Aktivismus bez hnutí nebo protohnutí? Ženské organizace a skupiny v ČR v letech 1989-2006**“ využívá kvalitativního výzkumu kanadské socioložky Aleny Heitlingerové a obdobného kvalitativního výzkumu oddělení Gender a sociologie při Sociologickém ústavu AV ČR. V textu poukazuje nejen na to, že ženské skupiny dostaly v rámci procesu evropské integrace institucionální podporu svých témat a agend nebo že samotná existence a práce v ženské skupině napomáhá ženám posílit jejich identitu a rekonstituovat ženskou zkušenost, ale definuje i mnohá institucionální rizika ženského organizování nebo předsudky a falešné mýty. V závěru se soustředí zejména na „mýtus o polistopadovém ženském hnutí“ a vyjmenovává celkem sedmáct příčin či důvodů, proč nelze po roce 1989 hovořit o ženských organizacích nebo uměleckých skupinách v souvislosti s hnutím, ale spíše jen jako o „aktivismu bez hnutí“ nebo o formě společenského protohnutí.

Ve stati „**Rozhodčí a hráči: Vliv socio-ekonomické transformace a evropské integrace na ženské občanské skupiny**“ Hana Hašková a Alena Křížková analyzují – na základě dvou mezinárodních výzkumných projektů, které zkoumaly ženskou občanskou a politickou participaci po roce 1989 – jaký byl vliv socio-ekonomické transformace a později východního rozšiřování EU na české ženské občanské skupiny a jejich možnosti prosazovat své cíle. Hledají odpověď na otázku, jaká byla v těchto sledovaných obdobích role ženských skupin při prosazování rovnosti žen a mužů a zlepšování postavení žen v české společnosti. Autorky ukazují, že v období socio-ekonomické transformace sehrály důležitou roli v ustavování a rozvoji českých ženských občanských skupin zejména feministky a ženské občanské skupiny ze „západu“ a v neposlední řadě také mezinárodní a „západní“ organizace podporující rozvoj občanské společnosti ve státech bývalého východoevropského bloku. Ve druhé polovině stati se zaměřují na dopady evropeizace občanského sektoru (profesionalizaci, projektovou orientaci a reformní orientaci) na fungování ženského občanského sektoru a na výslednou marginalizaci těch občanských skupin, které se z důvodu nedostatečných zdrojů či z důvodu odlišné ideologické orientace nechtějí či nemohou zapojit do nového prostoru vytvořeného pro financování a rozvoj občanských aktivit.

Ve stati „**Nevidět, neslyšet, a nedotýkat se! Feminismus jako součást demokratizačního procesu v ČR v letech 1989 až 2004 – reflexe médií**“ mapuje Petra Jedličková proměny reflexe feminismu v českých médiích v letech 1989–2004, a to ze dvou pohledů: za prvé analyzuje obsah mediálních sdělení; za druhé analyzuje proces, jakým mediální sdělení vznikají. Text je však třeba vnímat nejen jako produkt mapování vzniku a proměn mediálních obrazů feminismu v ČR, ale také jako aktivistický nástroj. V textu je totiž předložena mediální strategie pro různorodé protagonistky a protagonisty feministicky orientovaných aktivit, která zdůrazňuje důležitost síťování a vytváření struktur podpory napříč vzájemně velmi odlišnými a často vzájemně nijak veřejně nereflektujícími aktéry (a jejich aktivitami). Hlavní otázka, kterou

si autorka v textu klade, totiž nezní, proč a jak média zkreslují obraz feminismu a feministek, ale zda, proč a jak by se měly feministické aktivistky o média zajímat a snažit se jejich prostřednictvím komunikovat s občany a institucemi.

Dana Řeháčková analyzuje ve stati „**Je to taková moje libůstka...“ aneb o prosazování proženských témat v médiích**“ roli novinářek v prosazování genderově senzitivních mediálních obsahů v českých médiích. Na základě rozhovorů s novinářkami ze soukromých a veřejnoprávních médií se pokouší postihnout vztah mezi: a) genderově slepými strukturami a rutinami mediálních organizací, b) genderově senzitivními novinářkami, c) dalšími aktérkami a aktéry, kteří stojí sice mimo přímý proces tvorby mediálních obsahů, ale mohou (nebo také nemusí) mít zájem na posilování genderově senzitivních obsahů v rámci českých médií.

Ve stati „**Originální experiment české vlády aneb jak prosazovat politiku rovných příležitostí bez odpovídajícího institucionálního zabezpečení**“ analyzuje Petr Pavlík nedostatečné zabezpečení agendy genderové rovnosti v ČR, kterou není možné prosazovat bez přítomnosti odpovídajícího institucionálního zabezpečení na resortních, centrální i regionálních úrovních, a vysoce motivovaných lidí, kteří se orientují v dané problematice a mají k dispozici náležité pravomoci a finanční a lidské zdroje. Mapovanými aktéry jsou v této stati instituce, které byly vytvořeny na popud zahraničního tlaku, a lidé, kteří v těchto institucích působí, kteří však byli do svých pozic dosazeni často bez své vlastní vůle, nebo dokonce i proti ní. I když pro některé z nich znamenalo převzetí zodpovědnosti za nový úřad proměnu směrem k větší genderové senzitivitě a zájmu o problematiku genderových nerovností ve společnosti, z Pavlíkovy analýzy vyplývá, že současná podoba institucionální struktury pro implementaci genderové rovnosti v ČR nezajišťuje nezbytné koncepční, výkonné a kontrolní funkce, bez nichž jsou ovšem sebelepší právní normy a úmysly různorodých protagonistek a protagonistů genderové rovnosti a ženských práv jen málo platné. Z toho důvodu tvoří závěrečnou část stati doporučení, která by mohla být jedním z prvních kroků k nápravě stávajícího stavu institucionální struktury pro implementaci horizontálního (tzn. všemi resorty prostupujícího), inkluzivního (tzn. do legislativních a rozhodovacích procesů zahrnujícího jak aktéry vládního, tak i nevládního sektoru) a genderově senzitivně procedurálního (tzn. všechny fáze legislativních a rozhodovacích procesů ovlivňujícího z hlediska aplikace genderově senzitivního přístupu) gender mainstreamingu, který přináší v ČR dosud nevyužitý potenciál jednak pro propojení „seshora“ i „zdola“ uskutečňovaných aktivit pro podporu žen ve společnosti, a jednak pro skutečnou implementaci genderové rovnosti.

Věda a vzdělávání je jedna z oblastí, která u nás byla v rámci genderových studií „objevena“ teprve nedávno, a proto zde více než v jiných sférách společnosti o procesu prosazování rovnosti příležitostí žen a mužů platí rčení: „**Co si neuděláš, to nemáš, aneb ženský aktivismus, produkce znalostí a gender**“, které je zároveň názvem stati Marcely Linkové. Ta zasazuje aktivity na podporu žen ve vědě v ČR do historického kontextu a do kontextu teoretických bádání na poli feministických epistemologií ve světě posledních 30 let. Marcela Linková analyzuje aktivity na podporu žen ve vědě v ČR v předválečném období a poukazuje na podobnosti s prosazováním tohoto tématu po roce 1989. Významné změny v oblasti vědy posledních let v ČR a rozvoj tématu žen ve vědě zasazuje do kontextu vývoje podpůrných aktivit na evropské úrovni.

Genderová studia jsou nástrojem podpory postavení žen ve vědě, a proto tam, kde stať Marcely Linkové končí analýzou jejich institucionálního vývoje v ČR jako nástroje dosahování genderové rovnosti, Lenka Václavíková-Helšusová se ve stati „**Genderová vědecká komunita vlastníma očima**“ ponořila přímo do každodennosti těch, kteří působí v této vědní oblasti. Tato stať, založená na hloubkových rozhovorech s akademičkami a akademiky převážně sociologie genderových vztahů, ukazuje jednak zvláštní a pro české prostředí specifickou rozpolcenost vědeckého prostoru na prostředí univerzitní výuky a vědeckého výzkumu a jednak neukotvenost genderových studií v prostředí vědy u nás. Lenka Václavíková-Helšusová analyzuje jednak vnější bariéry, se kterými se na akademické půdě ti, kdo se genderovými vztahy zabývají, musí každodenně potýkat, přičemž nejdůležitější je permanentní apologetika oboru jako takového. Na druhé straně autorka vykresluje aspekty fragmentarizace genderové výuky a výzkumu, která je způsobena nejen institucionálním rozpolcením na několik vzájemně nekomunikujících center, ale i výraznou pracovní přetížeností těch, kteří se genderovým výzkumem a výukou zabývají.

Umělecká tvorba je oblastí, která svůj obraz konstruuje jako striktně individuální, nezatižený hodnotami či politickými agendami. Jaký prostor si v umění budují ženy a jsou schopné svou uměleckou existenci prožívat genderově reflektivně? Ve své stati „**Diskurs v dis-kursu a vidoucí ženy. Reflexe příběhu ženské umělecké existence a její čtyři historické emancipační fáze**“ mirek vodrážka sleduje dvě základní osnovy. V první se snaží definovat strukturální a diskursivní problémy, kterým čelí ženská umělecká existence v Čechách v průběhu posledních dvou století. Autor odmítá nahlížet na ženský diskurs, včetně samotného feminismu, způsobem, jako by šlo jen o nějaký obyčejný diskurs mezi ostatními diskursy. Právě vzhledem ke strukturálním problémům, kterým po staletí čelí ženy a feminismus obecně, rozvíjí tezi, že se ve skutečnosti jedná o dis-kurs – trhlinu v řádu ostatních diskursů. Ve druhé osnově, která se však prolíná s první, se autor snaží porozumět dějinnému příběhu ženské umělecké existence prostřednictvím genderové umělecké periodizace či přesněji prostřednictvím různých emancipačních fází. Tyto dějinné fáze neurčuje nějaká formální historická lineární časovost, ale kvalitativní vztah k modernímu emancipačnímu příběhu. Právě prostřednictvím tohoto vztahu se příběh ženského umění ukazuje jako nelineární dis-kursivní příběh, který se v určitých fázích nejen zavíjí do sebe, ale na dlouhý čas odmlčuje a přerušuje, aby se v další fázi obnovoval jakoby ob novo.

Alice Červinková, Kateřina Šaldová a Barbora Tupá se ve stati „**Bez názvu: mozaika ženských uměleckých aktivit na přelomu tisíciletí**“ zabývají utvářením ženského umění a dynamikou, kterou tento pojem vyvolává. Vycházejí z rozhovorů s umělkyněmi, které tvoří genderově nestereotypní/senzitivní umění a soustřeďují se na to, jakým způsobem se jejich umění ne/angažuje v širším společenském kontextu. Jako klíčové se jeví velmi specifické vymezení umělkyní vůči hromadnému zařazení do určitých myšlenkových proudů. Tuto neochotu autorky interpretují jako neochotu vystavit své dílo/umění apriornímu zařazení do skupiny ženského politického umění. Angažovanost umění není brána jako prvoplánová a autorky zavádějí termín feminismus s přívlastkem, který poukazuje na fakt, že mnohovýznamnost tvorby se přes otevřené tematizování genderové rutiny často brání zařazení do jedné škatulky feminismu. I v tomto případě vzniká mezi texty mirka vodrážky a Alice Červinkové, Kateřiny Šaldové a Barbory Tupé napětí, které vychází z různých přístupů autorek a autora.

Téma postavení žen v církvi patří v České republice spíše mezi okrajová témata genderových studií, což jistě souvisí s faktem, že občanské aktivity na podporu participace žen v církvích u nás nejsou dosud příliš viditelné. Ivana Noble otevírá ve stati „**Tajemství Boha a tajemství člověka ve feministické teologii**“ toto téma pohledem do feministické teologie u nás i v zahraničí a soustřeďuje se na dva základní zdroje genderových nerovností v této oblasti, které jsou zdrojem feministické kritiky: androcentrickou interpretaci křesťanských textů a patriarchální strukturu církevních institucí. Ivana Noble ukazuje, jak se feministická teologie u nás jen velmi těžko rozvíjí v souvislosti s komunistickou minulostí a zároveň je (a v minulosti byla) výrazně názorově rozpolcena. Jde zejména o spjatost feministické teologie s levicovým zaměřením, což je kombinace, která byla v minulém režimu u nás nepřijatelná a jen těžko udržitelná po roce 1989.

Hana Maříková si ve stati „**Boření bariér? Aneb jak se daří věřícím ženám participovat na životě církví**“ klade na základě kvalitativního výzkumu žen působících v církvích v české společnosti otázku, zda zvyšující se míra participace žen v této oblasti je projevem vyrovnávání postavení ženy a muže, nebo zda jde spíše o tah, který má přitáhnout zpět zájem, který v poslední době u nás církev ztrácí. Stať nabízí na jedné straně přehled religiozity české populace a její vývoj, resp. pokles po roce 1989, a na straně druhé analýzu postavení žen v církvi, jejich možnosti studia a vykonávání církevních funkcí před rokem 1989 a v současnosti. Hana Maříková ukazuje dvojsečnost významu některých rozšiřujících se možností participace žen na fungování církvi u nás, kdy v některých případech jde o skutečné otevírání a transformaci dané církve k současným trendům směrem k rovnosti, ale jindy to může znamenat naopak utužování genderových stereotypů.

Sexuální a genderová identita jsou důležitými tématy problematiky genderové rovnosti a aktivismu v zahraničí. Jde o oblasti, kde se genderová problematika a diskriminace snoubí s dalšími otázkami identity, které jsou zdrojem diskriminace a vyloučení. Jak ukazují autorky v této publikaci, v České republice je organizování na základě sexuální orientace a transgenderu roztržštěné a zároveň marginalizované v rámci aktivit na podporu genderové rovnosti.

Věra Sokolová ve svém příspěvku „**Koncepční pohled na „sexuální menšiny“ aneb vše je jen otázka správné orientace...**“ poukazuje na fakt, že od sebe nelze oddělit aktivity ženské od aktivit mužských či transgender. Věra Sokolová se zaměřuje na konceptualizaci a reflexi propojení – a separace – genderu a sexuality v české společnosti po roce 1989, jež zároveň vysvětluje specifčnost GLBT (gay, lesbické, bisexuální a transgender) aktivit a uvádí je do teoretických, historicko-sociálních a politických souvislostí. Stať je rozdělena do tří částí, které reflektují nejdůležitější oblasti a aspekty vývoje GLBT diskursu, a tudíž i možnosti a trendy GLBT aktivit v České republice: 1) koncepční rámce a myšlenkové trendy vnímání genderu a sexuality v ČR; 2) mediální diskurs a obrazy GLBT v české společnosti; 3) politický aktivismus a genderový diskurs. V závěrečné části autorka shrnuje podstatu tohoto koncepčního nástínu na otázku „sexuálních menšin“ v kontextu „proženských“ aktivit po roce 1989 do tří základních bodů: a) v české společnosti stále ještě nefunguje příliš velká solidarita ani sounáležitost v rámci GLBT aktivit; b) gay a lesbické aktivity od počátku svého vývoje odrážejí patriarchální strukturu, sexismus a absenci genderového vnímání v české společnosti jako celku; c) otázka existence české G, L a TG „komunity“ je diskutabilní pro většinu GLBT představitelů a představitelky, kteří se k této otázce veřejně vyjadřují.

Stať Věry Sokolové následují dva pohledy zevnitř lesbické a transgenderové komunity. Ve stati „**České lesby: daleko k hnutí, daleko k feminizmu**“ Miluše Kotišová a Věra Vampolová popisují vývoj českého lesbického hnutí, neušetřeného počátečních bolestí nově se ustavujícího neziskového sektoru v polovině 90. let, od polotajných terapeutických skupin v psychiatrických léčebnách ještě na sklonku komunistického režimu, přes vyvrcholení pestré komunitní činnosti v letech 1996–1997 až po užší zaměření současného lesbického „hnutí“ na politické lobbování ve prospěch přijetí zákona o registrovaném partnerství.

Tereza Spencerová ve stati „**Pohlavně-identitní ilegalita: (ne)spolupráce transgenderové komunity s ženskými organizacemi**“ zkoumá bariéry organizování a aktivismu uvnitř TG komunity v návaznosti na dominantní medicínský diskurs transsexuality v ČR a s ním spojený bipolární pohlavní systém. Prostor věnuje jednotlivým aktivistickým momentům, jako je Trans-Forum či udílení ceny Transpřítel, a v závěru zkoumá důvody pro nespolupráci mezi ženskými či feministickými organizacemi na straně jedné a TG komunitou na straně druhé.

V případě postavení romských žen v české společnosti jde také o problematiku, kde se genderová dimenze prolíná s další „Jinakostí“, v tomto případě s příslušností k romskému etniku. Vzhledem k tomu, že se nám nepodařilo objevit autora či autorku, kteří by mohli reflektovat otázku ženského aktivismu v rámci romské komunity, obrátili jsme se na autory Jiřího Němce, Lenku Gulovou a Emu Štěpařovou, kteří se ve své stati „**Buďte rádi, že máte chytré ženy aneb Romská žena v zrcadle vyprávění**“ snaží prostřednictvím narativů romských žen nahlédnout do jejich současného života a do jejich reflexí vlastní životní situace. Současný obraz romské ženy přibližují prostřednictvím vyprávění devíti žen, které spojuje touha po osamostatnění se a vymaňování z tradičního obrazu romské ženy. Přestože jde o radikálně odlišný text, než jsou všechny ostatní (nejde o analýzu aktivismu na podporu romských žen, ale o reflexi pozice romských žen z hlediska možné změny jejich genderové situace), doufáme, že tato stať pomůže naznačit jinakosti, které se budou pravděpodobně promítat i do aktivismu romských žen.

Ve stati „**Princezny a bojovnice: ženský aktivismus v radikálních hnutích**“ Marta Kolářová popisuje a analyzuje ženské a feministické aktivity a projekty v rámci sociálních hnutí krajní levice a pravice v ČR. Nejdříve teoreticky zkoumá participaci mužů a žen a jejich genderové role v sociálních hnutích. Poté se věnuje pozadí vzniku v ČR dosud slabých a jen čas od času aktivních ženských skupin v rámci hnutí radikální levice a analyzuje jejich vztah k feminizmu „hlavního proudu“, vůči němuž se krajně levicové aktivistky v ČR vymezují. Následně autorka tematizuje genderové aspekty neonacistického aktivismu, role ženských aktivistek krajní pravice a specificky ženských aktivit a skupin, které se v rámci tohoto hnutí v ČR utvářejí. Tato analýza dobře ilustruje fakt, jak odlišné až protichůdné mohou být cíle aktivistických skupin žen, z nichž některé posilují tradiční genderové stereotypy, a to navíc v rámci hnutí, které adoruje další hodnoty a cíle, proti nimž naopak explicitně bojují jiné aktivistické skupiny žen, jež se snaží navíc tradiční genderové stereotypy bořit a nahrazovat je širší nabídkou vzorců chování. Poznání diverzity a někdy i protichůdnosti cílů, aktivit i rámců ženských skupin by však nemělo vést k rezignaci na jejich síťování. Předložené mapování by mělo sloužit naopak k rozšiřování a prohlubování cest spolupráce a reference tam, kde by mohla být tato spolupráce produktivní pro podporu žen v české společnosti.

Literatura

- Blagojevič, M. 2004. „Creators, Transmitters and Users: Women's Scientific Excellence on the Semi-Periphery of Europe“. In: *Gender and Excellence in the Making*. Ed. by European Communities. EC-Directorate-General for Research. Office for Official Publications of the European Communities.
- De Laet, M., Mol, A. 2000. „The Zimbabwe Bush Pump: Mechanics of a Fluid Technology“. *Social Studies of Science*, Vol. 30, s. 225–263.
- Gilmore, T., Krantz, J., Ramirez, R. „Action Based Modes of Inquiry and the Host-Researcher Relationship,“ *Consultation* 5. 3 (Fall 1986), s. 161.
- Harding, S. 1986. *The science question in feminism*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Harding, S. 2001. *Whose science? Whose knowledge? Thinking from women's lives*. Open University Press.
- Law, J., Singleton, V. 2005. „Object Lessons“. *Organization*, Vol. 12, No. 3, s. 331–355.
- Linková, M., Červinková, A. (eds.). 2005. *Myšlení hranic: genderové pohledy na racionalitu, objektivitu a vědoucí subjekt*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Longino, H. 1990. *Science as Social Knowledge: Values and Objectivity in Scientific Inquiry*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Oates-Indruchová, L. 2002. „Discourses of Gender in Pre- and Post-1989 Czech Culture.“ *Scientific Papers of the University of Pardubice, Series C. Faculty of Humanities, Supplement 4*. Pardubice: University of Pardubice.
- Spivak, G. Ch. 1993. *Outside the Teaching Machine*. New York: Routledge.
- Uhrová, E. 1994. „Kam kráčely feministky?“ S. 17—25. In: *Alty a Soprány*. Praha: Gender Studies Centre.

¹ Jedná se o ženy a muže studující genderové vztahy v rámci Sociologického ústavu Akademie věd ČR, českých univerzit nebo českých nestátních neziskových organizací a iniciativ. Dále se práce na výzkumech účastnila jedna odbornice na gender a právo z Ministerstva práce a sociálních věcí ČR a jedna zahraniční výzkumnice studující genderové vztahy v české společnosti. Na jednom nebo druhém z výzkumných projektů se v ČR podíleli zejména následující výzkumnice a výzkumníci: Alice Červinková, Hana Hašková, Jana Chaloupková, Karen Kapusta-Pofahl, Naďa Knorre, Marta Kolářová, Gabriela Kolářová, Alena Křížková, Petra Kutálková, Lukáš Linek, Marcela Linková, Dagmar Lorenz-Meyer, Hana Maříková, Irena Moravcová-Smetáčková, Martina Pachmanová, Jana Pomahačová, Petra Rakušanová, Lenka Simerská, Věra Sokolová, Tereza Spencerová, Kateřina Šaldová, Jana Štěpánová, Barbora Tupá, Hana Viznerová, Zuzana Uhde, Lenka Václavíková-Helšusová a Barbora Tupá.

² Ve vědě je historicky ideál objektivita základním aspektem vědecké metody a je obecně vědeckou komunitou považován za výsledek striktního dodržování vědecké metody, včetně vědcovy ochoty předkládat své metody a výsledky otevřeně debatě v rámci tzv. peer review. Objektivita se velice úzce váže na cíl replikovatelnosti výzkumu. Tento přístup je kritizován z mnoha pozic, např. feministická studia vědy, feministické epistemologie, postkoloniální studia atd.

³ „Akční výzkum... si klade za cíl přispívat jak k praktickým otázkám lidí v okamžité problematické situaci, tak zároveň k dosahování cílů sociálních věd. Jde tedy o dvojí závazek studovat systém a zároveň spolupracovat s členy takového systému na jeho změně směrem k tomu, co je oboustranně vnímáno jako žádoucí. Dosažení tohoto dvojitého cíle vyžaduje aktivní spolupráci výzkumníka a klienta, a tak zdůrazňuje důležitost společného učení jako primárního aspektu výzkumného procesu“ (překlad Marcela Linková) (Gilmore, Krantz a Ramirez 1986: 161 citováno in O'Brien, R. (2001). Um exame da abordagem metodológica da pesquisa ação [An Overview of the Methodological Approach of Action Research]. In: *Teoria e Prática da Pesquisa Ação [Theory and Practice of Action Research]*. Ed. R. Richardson. João Pessoa, Brazil: Universidade Federal da Paraíba. (English version) Dostupné na: <http://www.web.ca/~robrien/papers/arfinal.html> (Naposledy navštíveno: 1. dubna 2006).

⁴ Viz např. konference A Canon of Our Own, která se konala ve dnech 28. a 29. listopadu 2005 ve Vídni (<http://www.univie.ac.at/gender/canon/>).

⁵ Strategický esencialismus je metoda, díky níž je vytvářena skupina na základě jedné části identity (např. ženy). Strategický esencialismus následuje poststrukturalistickou strategií vymístění (displacement) a uznává, že otázkou by mělo

být, kdy a kde může fungovat dočasný esencialismus jako subverzivní akt. Důraz je kladen na explicitně akcentovanou dočasnou účelovost, protože všeobecný esencialismus v dlouhodobém měřítku vede k popření vnitřních rozdílů v dané skupině.

- ⁶ Například příspěvek Marcely Linkové a Alice Červinkové „Angažovaná věda v akci: prostorové a jazykové variace“ přednesený na konferenci feministických studií (sborník z konference feministických studií – v tisku) nebo výzkum Genderové aspekty přechodů žáků mezi vzdělávacími stupni (MŠMT, Sociologický ústav AV ČR, 2004–2005).

Jako v loterii: politická reprezentace žen v ČR po roce 1989

Hana Havelková

A lottery: political representation of women in the Czech Republic after 1989

The paper presents basic scientific approaches to the issue of political representation of women – political-philosophical, political-scientific and cultural-scientific – and claims that these approaches are not well developed yet in the Czech Republic, being usually replaced with speculative psychological approaches. This situation is a post-communist specificity. Furthermore, the process of setting the agenda and the role of individual actors is also specific because it is the media that play this role here. The application of political science concepts to the Czech situation reveals that neither the factor of political culture nor structural and institutional factors act to the benefit of women in the Czech Republic. The application of the concepts of supply and demand shows that the key obstacle to a more significant entry of women into politics is the leadership of political parties, the gate-keepers. Another cultural obstacle is the nature of the public discourse on women in politics. The paper also addresses major asymmetries in men's and women's opinions about political activities.

Keywords:

media discourse, political culture, political institutions, political representation, politics, women in politics

Politická reprezentace žen patří k trvalým a základním tématům feministického hnutí a feministického myšlení. V jeho samotných začátcích však tento požadavek ještě nenacházíme u všech prožensky orientovaných autorek (či autorů). U mnoha z nich byla na začátku první vlny feminismu v popředí otázka postavení žen v soukromém prostoru, v manželství, její obecné pojetí jako člověka a právo se vzdělávat, a to rovněž nejprve bez požadavku na vzdělání ve veřejných institucích (např. Wollstonecraft 1992, pův. 1792). Teprve s postupující institucionalizací života moderní společnosti si také ženské hnutí stále více uvědomovalo, že pro zlepšení postavení žen jako osob je bezpodmínečně nutné jejich uznání ve veřejné sféře – tyto snahy se začaly projevovat až zhruba sto let po Wollstonecraft, tj. v poslední třetině 19. století. Stejnou historickou posloupnost zaznamenáváme i ve vývoji agendy českého ženského hnutí. Vzdělání žen, ať již soukromé nebo veřejné, bylo tématem již od první třetiny 19. století, avšak volební právo bylo poprvé uvedeno až na prvním Všeslovanském sjezdu žen v roce 1897 a organizované snahy o ně spadají až do začátku století dvacátého. Informace o tomto vývoji jsou obsaženy v několika deskriptivně pojatých historiografických pracích z poslední doby (Malínská 2005). V jejich kontextu se však obvykle nevyjeví velmi důležitá skutečnost, že v boji za volební právo žen rozhodně nešlo jen o toto právo samotné, ale také o symbolické uznání svéprávnosti žen, které se pak zpětně promítlo zejména do nápravy tehdy neobyčejně nerovného práva rodinného (Havelková 1998). Ani tento nástin vývojové posloupnosti však neplatí všeobecně. Již současnice Wollstonecraft Olympe de Gouge ve své slavné Deklaraci práv ženy a občanky z roku 1791 ve člácích 13–16 explicitně požadovala rovný podíl obou pohlaví na veřejné správě a politickém rozhodování. Společnost, která toto

právo nezaručuje a v níž je moc rozdělena podle pohlaví, pak „nemá žádnou ústavu“, neboť velká část národa je vyloučena z jejího sestavování (Gouge 1983: 106).

Následující text se zaměřuje na současnou situaci a tematizaci této otázky, která je poznamenána poznáním, že zavedení volebního práva pro ženy vedlo v praxi k uplatnění především práva aktivního, ale naplňování práva pasivního, které měla na mysli de Gouge (být volena) zůstává i nadále velkým problémem. Platí to jak v celém západním světě, tak ve východní Evropě. Příčiny tohoto jevu byly již široce zkoumány v západní literatuře, o níž se zde opírám, a její základní teze aplikuji na současnou českou situaci. Lze si přitom povšimnout, že u nás najdeme určitá specifika v důsledku specifické genderové kultury, která je podle mého názoru z velké části důsledkem absence demokratické veřejné diskuse v období komunismu. Skutečně důkladný empirický výzkum otázky politické participace (reprezentace) žen u nás je ale stále v začátcích¹ – srovnáme-li ho s velmi detailními výzkumy západní (a zejména severské) politologie. Předkládám zde výsledky dosavadních sond v této oblasti, které již nyní ukazují mnoho zajímavých jevů, vypovídajících nejen o situaci žen v politice, ale také o naší genderové kultuře obecně. Postupuji od obecných argumentů k významu politické participace žen v demokratických systémech přes politologické teorie týkající se příčin nerovného politického zastoupení obou pohlaví ke konfrontaci těchto analytických přístupů s českou realitou, přičemž se zaměřuji především na vrcholovou politiku. Situace ve vrcholové a místní politice se často navzájem značně liší, a vysvětlení těchto rozdílů jsou vždy velmi zajímavá – v každém případě je na místě vyhnout se extrapolaci z jedné úrovně do druhé a začít jejich samostatnými analýzami.

Problematika účasti žen v politických strukturách všech úrovní je, stejně jako ostatní genderová témata, uchopitelná pouze pomocí interdisciplinárního přístupu – zde se zaměřím na tři přístupy, jež se jeví jako zvlášť důležité v českém kontextu. Prvním je oblast *politické filozofie*, na jejíž půdě probíhá diskuse o tom, zda a proč je vůbec legitimní tematizovat otázky politické reprezentace z hlediska pohlaví. Analýza českého mediálního diskursu, který jsem prováděla, stejně jako rozhovory s českými političkami, ukazují jednoznačnou převahu klasického liberalistického (či neoliberalistického) názoru, jenž takovou tematizaci odmítá s poukazem na rovná politická práva zakotvená v Ústavě. Na druhé straně ovšem iniciativy, které usilují o aktivní podporu vyššího zastoupení žen v politice (např. současný pokus o ustavení Strany žen), používají z hlediska feministické politicko-filozofické diskuse rovněž poněkud jednostrannou a velmi úzkou argumentaci. V tomto textu se proto pokusím prezentovat normativní diskusi o relevanci tematizace a podpory politické reprezentace komplexnějším způsobem. Druhý přístup je *politologický* a vyplňuje mezeru, která dosud zeje v české mainstreamové politologické literatuře. Opět zásluhou mediálního výzkumu mohu doložit, že tuto mezeru vyplňují u nás psychologové, což znamená, že otázka politické reprezentace žen je i veřejností vnímána jako především psychologická, což v zemích s kontinuální demokratickou tradicí nemá v současnosti obdoby. Třetí přístup, který zde uplatním, lze označit jako *kulturologický*, neboť se zaměřuje na kulturní vzorce, spojované s kulturními představami úlohy žen v politice, jak byly prezentovány v českých médiích v 90. letech minulého století. Tento přístup k problému není také příliš obvyklý v západní odborné literatuře, ale podle mého názoru je v českém prostředí nezbytný vzhledem k velmi specifické suplující úloze, kterou hrají média v postkomunistickém období. Zde je nutný malý exkurs. Ke specifickým transformujícím se společnosti patřilo, že se zde obnovoval *veřejný diskurs* téměř od nuly. Od nuly se ovšem rodil

i občanský sektor, *ženský aktivismus*, ale i *odborné studie* v oblasti genderu. Máme tedy co činit se zcela nestandardní a bezprecedentní situací, kdy média po dlouhou dobu operovala v asymetrické situaci hypertrofovaného zájmu o politickou scénu na jedné straně a téměř naprostého vakua na straně občanského sektoru. To současně znamená, že ani vznikající diskurs nevyrůstá na rozdíl od západních zemí z ženské aktivizace a z aktivity žen v politických stranách a není jeho projevem, ale spíše z celkově obnovované reflexe stavu společnosti, v tomto konkrétním případě veřejného statusu žen, který se po dlouhé období vyvíjel, aniž by byl veřejně reflektován, a tedy kulturně a politicky zpracován. Připomeňme, že první diskuse, organizované ženskými skupinami k otázce politické reprezentace žen, stejně jak první jimi vydané publikace na toto téma, se objevily teprve v roce 1996.² V současné době jsme v české společnosti svědky kuriózní situace, kdy na jedné straně zjišťujeme ve výzkumech veřejného mínění poměrně silný zájem veřejnosti o zvýšení politické reprezentace žen a na druhé straně netečné politické struktury, které si mohou dovolit toto volání ignorovat zejména proto, že ženské skupiny nevytvářejí v tomto směru téměř žádný organizovaný tlak. Média zde proto stále zůstávají takřka jediným „hřištěm“, na němž se hraje o legitimizaci politické reprezentace žen a ve zbytnělé roli zprostředkovatele, na niž nicméně společnost spoléhá, mohou proto formování diskursu do značné míry pozitivně i negativně ovlivňovat.

Relevance politického zastoupení podle pohlaví

V této části hledáme odpověď na otázku, v jakém smyslu ženy jako celek představují politicky relevantní a separátní skupinu. Uvedu stručně základní stanoviska politické filozofie k této otázce. V *klasickém liberalistickém* proudu v době tzv. neúplné demokracie bylo aktivní (volit) a pasivní (být volen) politické právo spojováno se statusem občana, který ovšem sám předpokládal určitou kvalifikaci – především vlastnictví vlastní osoby a také majetku (srov. např. Pateman 1988, ale i klasické spisy Locke, Rousseau a dalších). Tyto předpoklady vedly k exkluzi všech žen a také řady mužů. K nápravě této exkluze došlo (kromě průkopnického Nového Zélandu) až ve 20. století, ale jak upozorňuje Nagl-Docekal (2000), až do dnešní doby přetrvává marginalizace politické reprezentace žen např. v jazyce historiků: uzákonění volebního práva pro všechny muže v habsburské monarchii je dosud označováno jako zavedení „všeobecného“ volebního práva. Tato zdánlivá maličkost stále prozrazuje jistou kulturní nesamozřejmost politických práv žen jako základní součásti demokracie. Současný *mainstreamový liberalismus* je sice již plně inkluzivní (problém politické exkluze se dnes týká zejména přistěhovalců obého pohlaví), ale důsledně odmítá jiné způsoby zajišťování rovných politických práv, než je ústavně zakotvené právo jednotlivců.

Liší se tím od *liberalismu feministického* (či liberálního feminismu), jehož cílem je rovněž zajištění rovných příležitostí pro všechny jednotlivce, ale vzhledem k tomu, že vychází z diagnózy historické setrvačnosti mechanismů kulturní a politické praxe, jež *de facto* udržují nerovné podmínky co se týče pasivního volebního práva, nevyklučuje ani *de iure* opatření, jež by čelila nepsané, ale reálné privilegovanosti mužů. Tento přístup byl v minulých letech již zahrnut do řady mezinárodních dokumentů v rámci OSN a EU. Připomeňme např. *Mezinárodní pakt o občanských a politických právech* z roku 1996, jenž zavazuje signatářské státy zavést „dočasná zvláštní opatření“ podporující rovné politické zastoupení všude tam, kde reálné rovnosti brání

„historické, kumulativní, sociálně konstituované znevýhodnění“. Bližší charakteristiky takového znevýhodnění vypočítává jiný mezinárodní dokument, *Úmluva o odstranění všech forem diskriminace žen* (tzv. CEDAW) z roku 1979. Vidíme zde jednak roli, jakou sehrává *globální feminismus*, jednak založení argumentace feministického liberalismu na obecných a konkrétních analýzách genderového řádu a jeho vylučujících mechanismů. Vyčerpávající přehled současné politiky EU na podporu vyššího politického zastoupení žen v členských státech a zároveň i přehled situace a politik v jednotlivých zemích pětadvacítky představuje stať Jarmily Filadelfiové (2002).

U liberalistického feminismu se však může nabízet jistá teoretická otázka. Je z principu *antiesencialistický*, tj. odmítá vrozené charakteristiky žen, jež by z nich činily „přirozenou“ sociální skupinu. Jak je tedy možné, že v otázce politických práv ženy jako skupinu neodmítá? Odpověď není příliš složitá: pojednává je nikoli jako skupinu biologickou, ale právě *politickou*. Vychází z poznatku, že ve společnostech, kde byt jen zčásti přetrvávají patriarchální prvky, představují *všechny ženy ve vztahu k politice* politicky definovanou skupinu – v začátcích moderní společnosti byly „neobčankami“, dnes jsou skupinou, která do politiky stále patří *méně samozřejmě* či automaticky než muži, což má v konečném důsledku prostřednictvím složitých kulturně-politických mechanismů vliv na jejich početní zastoupení. Je-li toto tvrzení platné, to si může každý ověřit pomocí jednoduchého testu. Zkuste symetricky aplikovat zdánlivě velmi rozumný výrok Václava Klause, že „nemá smysl cpát ženy do politiky za každou cenu“ (Buchert et al. 1995) na muže: „nemá smysl cpát muže do politiky za každou cenu“ – takový výrok by jednak nikoho ani nenapadl, a jednak by působil absurdně, vždyť muži do politiky automaticky vlouvají, jejich politický zájem není v obecném povědomí vnímán jako „cpaní se“, nejsou také vnímáni jako vyžadující pomoc – i oni jsou tedy *politicky* jako skupina již předdefinováni. Podobný test: zkuste si představit, zda by společnost nechávalo stejně klidnou, pokud by byl současný poměr pohlaví v Parlamentu nebo třeba v pozicích hejtmánů obrácený, tj. samé hejtmanky a pouze 17% mužů v Poslanecké sněmovně a 11% v Senátu.

Ženy jsou ovšem jako skupina definovány také *sociálně* – jejich život je v převážné většině organizován odlišně než život mužů. Jeho velkou část představuje např. *péče o závislé jedince*, tj. děti, přestárlé, nemocné nebo postižené příbuzné. Tato péče představuje obrovskou společenskou práci, která se dosud nestala předmětem politiky v té míře, jaká jí náleží. Politicky zvlášť závažnou skutečností pak je, že se jí nestaly samy ženy, které tuto obrovskou společenskou práci vykonávají – v literatuře je tato problematika označována jako „care of carers“, *péče o pečovatele*. Tato odlišná genderově diferencovaná každodenní zkušenost představuje tedy i rozdílnou *občanskou zkušenost*, kterou do politiky, jak ukazují západní či severské zkušenosti, vnášejí političky, jsou-li výrazněji zastoupeny. To je dalším argumentem, jenž legitimizuje tematizaci politické reprezentace podle pohlaví, aniž bychom se dopouštěli biologismu či esencialismu.

Teoreticky složitější diskuse se však váže k rozdílným chápáním toho, co tato zkušenost znamená z hlediska *ženské identity*. Ve feministické diskusi se k *esencialistickým* pozicím dostává proud označený v klasifikaci Putnam Tong (1998) jako *radikálně-kulturní* (mezi čelné představitelky patří např. Mary Daly). Vychází z konceptu *ženské kultury*, citění a vnímání, jež se zásadně liší od mužského. Politické implikace této teoretické pozice mohou být dvojí: za prvé naprosté *odmítnutí participace* v institucích (včetně demokratických), jež se historicky konstituovaly jako mužské. Toto odmítnutí vyplývá z přesvědčení, že účast žen v těchto strukturách stejně neumožní uplatnění ženské kultury, neboť jsou v nich inherentně přítomny mechanismy potlačování

ženského elementu, že tedy bude ženským prvkem pohlcen a „domestikován“ v rámci takových struktur. Druhým typem politické volby vycházející z *esencialistického feminismu* je naopak požadavek vstupu žen do politiky za účelem vnesení ženského prvku. Tato koncepce vychází z pojetí mužů a žen jako *komplementárních* sociokulturních skupin – musím upozornit na to, že tento postoj většinou implicitně *normativně* podporuje *neúplnost* jedné i druhé strany jako přirozenou a pozitivní (sic!) *kvalitu*. Právě tento koncept ovšem zcela dominuje u nás, pokud jde o argumentace ve prospěch silnějšího politického zastoupení žen, a to jak u politicky se aktivizujících žen, tak v mediálním diskursu.

Přitom je tento přístup z řady důvodů velmi problematický, neboť prezentuje ženy jako přirozeně *danou* skupinu s jednotnými charakteristikami a identitou. Bezprostředním a problematickým důsledkem je udržování normativního a zúženého konceptu toho, co je a není ženské, jakýsi *diktát femininity*, což znamená, že je kulturně potlačována diverzita ženské populace nebo jinak řečeno *individuální identita*. Z toho plynou specifické důsledky pro působení žen v politice, jako jsou apriorní očekávání kladená na ženy v politice a ostrakizace či ironizace razantnějších žen jako tzv. chlapů v sukních. To má zpětný zastrášující efekt: v zájmu femininity se ženy v politice vyhýbají důraznějšímu sledování svých cílů, což je v tomto začarovaném kruhu činí politicky méně úspěšnými, vede to ke koncentraci žen v méně silových, „soft“ oblastech, a tedy k genderové segregaci v Parlamentu atd.

Avšak i bez ohledu na tyto praktické důsledky je koncept identity žen jako vyrůstající „zevnitř“ právem kritizován jako neudržitelný teoreticky i empiricky. Za adekvátní řešení otázky, co činí ženy politicky či sociálně relevantní skupinou, považuji koncept „*sériovosti*“ (seriality) Iris Marion Young, který je založen na faktu konstituování kategorie žen jako skupiny „*zvenčí*“. Koreponduje to s výše uvedenou tezí o definici žen jako politické skupiny, Young má ale na mysli *kulturní kolektivní konstituci* žen obecně. Pojem „žena“ podle Young označuje vztah materiálních a sociálních objektů v určitém historickém a sociálním kontextu, v němž je verbálně a vizuálně prezentováno ženské tělo, jehož prostřednictvím je ženám *připisováno určité postavení v rámci společenských struktur*. Genderové struktury podle ní nejsou charakteristiky definující jedince, ale *materiální sociální fakta*, ke kterým se jedinec *musí vztahovat* a zabývat se jimi (Young 1994, kurzíva autorka). Je zřejmé, že takto pojatá ženská kolektivita je relevantní z hlediska politického zastoupení již proto, že její *strukturní postavení je samo o sobě politickým tématem*. Hypoteticky by se ho mohli ujmát i muži (a ojedinele se to i děje), ale v jejich případě chybí podmínka osobní zkušenosti jedince, jenž se touto svou situovaností „musí každodenně zabývat“. Oprávněný je pochopitelně argument, že samo *početní* zastoupení žen v politice nic neřeší, pokud tyto ženy nejsou schopny a ochotny tematizovat tuto situovanost. Protiargument je pouze *empirický*, jsou jím zkušenosti žen v politice v tzv. vyspělých zemích, kde stále větší vliv žen v politice a jejich vzájemná komunikace postupně vedla také ke zvýšené genderové vnímavosti.

Příčiny nedostatečného zastoupení žen ve vrcholových politických orgánech

V této části jsou kladeny otázky politologické, tj. na jakých faktorech závisí výše politického zastoupení žen (podrobnější analýza viz Havelková 2002a). Když po volbách v roce 1992 kleslo zastoupení žen v Poslanecké sněmovně Parlamentu na 8,6 %, sotva kdo z české veřejnosti si byl

vědom toho, že tento pokles znamenal návrat ke stavu před čtyřiceti šesti lety – neboť zastoupení žen v Poslanecké sněmovně Parlamentu ve volebním období 1992–1996 bylo stejné jako v letech 1946–1948. Nejen to: toto procento není o mnoho vyšší než zastoupení, kterého české ženy dosáhly na počátku 20. let.

Tabulka č. 1: Přehled zastoupení žen v Parlamentu v letech 1919–1939.

Volební období	Poslanci celkem	Ženy celkem	Ženy (v %)
1919–1920	254	10	3,9 %
1920–1925	275	14	5,8 %
1925–1930	298	9	3,0 %
1930–1935	300	9	3,0 %
1935–1939	300	6	2,0 %

Zdroj: Seznamy poslanců Parlamentu ČSR z let 1919–1939. Tabulka A. Honsová.

Tabulka č. 2: Přehled zastoupení žen v Parlamentu v letech 1945–1948.

Volební období	Poslanci celkem	Ženy celkem	Ženy (v %)
1945–1946	300	20	6,6 %
1946–1948	300	26	8,6 %

Zdroj: Seznamy poslanců Parlamentu ČSR z let 1945–1948. Tabulka A. Honsová.

Zvlášť nápadný je sporadický výskyt žen v českých vládách. Po roce 1989 působilo ve vládách celkem pouze pět žen: Dagmar Burešová jako ministryně spravedlnosti v letech 1989–1990, Květoslava Kořínková jako ministryně kontroly ve federální vládě a Vlasta Štěpová jako ministryně obchodu v české vládě v letech 1990–1992, a později Vlasta Parkanová jako ministryně spravedlnosti a Zuzana Roithová jako ministryně zdravotnictví – obě působily v období počínající politické krize 1997 a 1998. Ve vládě sociálních demokratů po jejich vítězství ve volbách 1998 se opět nevyskytovala ani jedna žena, v dalším volebním období se Petra Buzková stala ministryní školství a Marie Součková ministryní zdravotnictví, vystřídaná po rekonstrukci vlády později opět ženou, Miladou Emerovou, k níž dále přibyla ministryně informatiky Dana Běrová.

Z historického hlediska zde rovněž nedošlo k žádnému posunu, ba spíše naopak, uvážíme-li působení dvou žen v komunistických vládách, u dvou z nich po značně dlouhou dobu. První českou ministryní se stala sociální demokratka Ludmila Jankovcová v roce 1947, tj. ještě před komunistickým převrácením, a působila v různých vládních funkcích, mj. jako místopředsdkyně vlády, až do roku 1963. Druhá, komunistická poslankyně Božena Macháčová-Dostálová, působila jako ministryně lehkého průmyslu v letech 1954–1968. V kritickém období 1969–1970 se ve federální vládě objevila ještě Růžena Brabcová. Avšak po celé období tzv. normalizace, tj. od roku 1970 až do roku 1989, se již žádná žena v české ani federální vládě nevyskytovala.

Další volby do Poslanecké sněmovny Parlamentu ČR přinesly nárůst zastoupení žen na 15 % a později 17 % (viz tab. 1 Appendix. Účast žen v politice této publikace). Pro toto zvýšení nelze najít prokazatelné systémové důvody a lze se proto domnívat, že může být náhodné a zvrtné.

Politologové nepovažují rozdíly v parlamentním zastoupení žen v jednotlivých zemích za náhodu, ale připisují je *souběhu různých faktorů*. Někteří pracují např. s kombinací tří základních faktorů: *politické kultury, institucionálního rámce a sociálně ekonomických předpokladů* (Hoecker 1998), jiní s pojmy *nabídka a poptávka* (např. Matland 1999). Je možné pokusit se na základě těchto kritérií odhadnout, zda současných 15 % žen v české Poslanecké sněmovně může odrážet souběh pozitivních faktorů existujících v české společnosti nebo zda se skutečně jedná o náhodu, která může být reverzibilní.

Politickou kulturou se v souvislosti s otázkou politické reprezentace žen myslí pozice dané společnosti na pomyslné škále, na jejímž jednom konci se nacházejí společnosti zvláště nakloněné rovnosti mezi pohlavími, event. rovnosti mezi lidmi obecně, na druhém pak společnosti „patriarchální“, udržující tradiční dělbou genderových rolí. Jako faktory, které mají vliv na rovnostářské postoje, jsou uváděny např. severská „vášeň pro rovnost a spravedlnost“, související také s dominantní evangelicko-luteránskou náboženskou orientací, nebo působení silného ženského hnutí, například v případě Holandska. Průkazný je také vliv doby zavedení volebního práva pro ženy a zejména to, zda ženy obdržely volební právo společně se všeobecným volebním právem pro muže či nikoli (Hoecker 387–389). Pokud jde o českou společnost, existují historické studie, které tvrdí, že v minulosti byla přinejmenším v rámci středoevropského prostoru relativně silně nakloněná ženské emancipaci, a to jak v období národní emancipace od poloviny 19. století do vzniku samostatného Československa (David-Fox 1991), tak v období tzv. první republiky v letech 1918–1938 (Garver 1986). Některé práce to přitom rovněž dávají do souvislosti s protestantskou linií české náboženské orientace (Jurnečková, Matheson 1944). Tyto studie přitom srovnávají českou situaci se situací jak v západních zemích, tak ve vybraných východoevropských zemích. V porevoluční české historické produkci představuje komparativní a současně genderovou analýzu pouze *Úrodná půda* Jitky Malečkové (2002), která toto optimistické hodnocení sdílí jen zčásti. Ostatní historiografické práce věnované postavení žen a emancipačním snahám (Burešová 2001, Malinská 2005) se podobnou komparací nezabývají, a tak ani neumožňují vyvozovat závěry ohledně politické kultury.

České ženské hnutí se začalo zvolna rozvíjet od 30. let 19. století, avšak o jeho skutečném rozmachu lze hovořit až v 90. letech 19. století. Samotná historie volebního práva pro ženy byla přitom velmi kuriózní. České ženské hnutí přišlo s požadavkem volebního práva velmi pozdě – teprve v roce 1905 byl vytvořen první Výbor pro volební právo žen, avšak již o tři roky později kandidovaly první ženy do Zemského sněmu českého, podporovány širokým spektrem stran a ženskou i mužskou veřejností, a v roce 1912 byla spisovatelka Božena Viková-Kunětická do tohoto sněmu skutečně zvolena. V rámci celé habsburské monarchie však ženy v té době volební právo neměly a všeobecné volební právo pro muže platilo teprve od roku 1905. Ústavní rovnoprávnost včetně aktivního a pasivního volebního práva žen byla stanovena v první československé ústavě z roku 1920, osm žen však bylo kooptováno již do Revolučního národního shromáždění v roce 1918. Z hlediska nového státu (Československa) začaly tedy ženy působit v politice zároveň s muži, z hlediska celkové historie českých zemí činí časový náskok všeobecného volebního práva pro muže patnáct let. Souhrnně tedy lze konstatovat, že v české historii lze najít několik faktorů působících (do jisté míry) ve prospěch genderově egalitární politické kultury.

Ze *sociálně strukturních* faktorů má na přístup k politice vliv *vzdělání a povolání*. Politologové tvrdí, že s vyrovnávajícím se vzděláním se vyrovnává také zájem žen a mužů o institucionalizovanou politiku. Totéž platí o zaměstnání žen, i když přímá úměrnost mezi procentem zaměstnaných žen a procentem žen v parlamentu ani v západních zemích neplatí vždy. V České republice tento vztah platí i neplatí. Zaměstnanost žen je zde velmi vysoká, důležitá je však především *ženská profesní struktura*. Ženské političky po roce 1989 až na nepatrné výjimky odmítaly jakoukoli politickou relevanci své ženské identity a jakýkoli vztah ke specificky ženské politické agendě (Bauer 1996, Vodrážka 1996) a stále se prezentují pouze jako reprezentantky určité *politické orientace* (strany) a jako *odbornice*. Do jisté míry se např. vysoké procento žen s právnickým vzděláním promítá do jejich výraznějšího působení v právních výborech Poslanecké sněmovny. Avšak vzhledem ke skutečnosti, že ženská vzdělanost i zaměstnanost byla v českých zemích vysoká již před druhou světovou válkou a dále narůstala od 50. let, bylo by v současnosti možné očekávat vyšší korelaci této zaměstnanosti a profesních zkušeností žen s jejich politickým zastoupením. Proto je třeba hledat příčiny zejména v silné obecně *vertikální genderové segregaci*. Sociálně strukturní aspekt hovoří tedy u nás podle mého názoru jak ve prospěch, tak v neprospěch žen.³

K *institucionálním* faktorům politické participace, a tím i reprezentace žen, patří systém *stranické struktury* (v systému více stran mají ženy více šancí na nominaci), ale zejména způsob *rekrutování kandidátů* (resp. lidí angažujících se v politice), a *volební systém*, přičemž poměrný volební systém dává ženám více šancí než většinový. U jednoho kandidáta je totiž tendence postavit „standardní produkt“: střední vrstva, střední věk a muž, k podpoře žen zde však rovněž může dojít, je-li k tomu politická vůle. U poměrného systému jsou také běžnější různé možnosti kvótování (Hoecker 389–393). Pokud tyto teorie platí, působí základní institucionální faktory v České republice rovněž ve prospěch politické reprezentace žen: je zde systém více volebních stran a pro volby do dolní komory Parlamentu, Poslanecké sněmovny, platí poměrný volební systém. Nadto mají voliči možnost změnit pořadí na kandidátních listinách pomocí tzv. *preferenčních hlasů*, které mohou dát nejvýše čtyřem kandidátům na listině. Zastoupení žen v Poslanecké sněmovně je také skutečně o třetinu vyšší než v Senátu, pro nějž platí většinový volební systém. Nejmarkantnější *deficit* má však Česká republika v otázce *kvót*, uvažíme-li, že dosud ani jedna z českých politických stran systém kvót pro sestavování kandidátních listin nezavedla a ani v blízké budoucnosti o nich neuvažuje. Neexistují také žádná opatření pro nábor žen pro stranickou práci a pro paritu ve stranických grémiích – výjimkou je Česká strana sociálně demokratická, jež zavedla 25% kvótu pro účast žen ve stranických grémiích, ale paradoxně se ukázalo, že toto opatření působí kontraproduktivně (viz níže). To je patrně také *hlavní příčinou* zaostávání České republiky za průměrnou úrovní politické reprezentace žen za zeměmi Evropské unie, v níž dnes pouze čtyři země nemají stranické kvóty pro veřejnou kandidaturu.

Celkově lze tedy konstatovat, že z hlediska sledovaných faktorů jsou v české společnosti podmínky pro vzestup politické reprezentace žen příznivé pouze zčásti a existují zde *potenciální* podmínky pro mnohem výraznější politické zastoupení žen. Co tomu však brání, je především naprostá absence jakéhokoli opatření, které by aktivně podporovalo vstup žen do politiky. Nejen to: od roku 1989 zatím také neproběhla *ani jedna veřejná kampaň* na podporu vyššího zastoupení žen v politice ať již ze strany ženských iniciativ či vlády, a dokonce ještě ani nebyla zahájena řádná veřejná diskuse o případných formách aktivní podpory ženské reprezentace.

Je tedy třeba podívat se na tento problém také z hlediska faktorů politické reprezentace žen, vyjádřených pojmy *nabídka a poptávka*: poptávkou je míněn *zájem společnosti* na vyšším politickém zastoupení žen, nabídkou *zájem žen* samotných o politickou práci (Matland 1999). Mezi nimi stojí *politické strany*, které mohou, ale nemusí reagovat na tento dvojitý druh zájmu. Odpověď na otázku, kde je brzda vyššího politického zastoupení žen, je tedy třeba hledat ve všech třech rovinách. Dostupná data přitom ukazují, že v české společnosti je navzdory neexistenci kampaní společenská poptávka po ženách v politice poměrně silná, ale jedná se o názor *pasivní, uměle agregovaný*, vyžádaný výzkumníky, tj. nikoli takový, jenž vede k aktivnímu vyjádření veřejného zájmu. Také členské základny politických stran svědčí o relativně vysokém zájmu žen o politickou práci, zde však již mohou být problémem *nedostatečné ambice a asertivita* členek. Hlavní problém nepochybně tkví v *nezájmu vedení stran* o tento problém – háček je ovšem v tom, že tento nezájem nachází zásadní podporu ze strany právě těch neúspěšnějších stranických kolegyň, jak dokládají četné rozhovory s nimi (Vodrážka 1996, Bauer 1996).

Poptávka: vývoj postojů české populace k otázce politické participace žen po roce 1989

Strukturu a vývoj postojů české populace k otázce politické participace žen je možné zrekonstruovat z jednorázových výzkumů (Čermáková, Navarová 1990, STEM 1993, DEMA 1995), neboť soustavný a komplexní výzkum této problematiky u nás dosud neexistuje. Institut pro výzkum veřejného mínění sice již od roku 1991 sleduje postoje veřejnosti k otázce „veřejného působení“ žen, avšak teprve od roku 1996 byla tato otázka zpřesněna na „zastoupení žen v politických funkcích“. Již z toho je vidět, že toto téma nebylo dosud považováno za natolik prioritní, aby se mu některá z agentur věnovala dlouhodobě a zároveň do hloubky. Zájem médií vzbudil v polovině roku 1993 zveřejněný a patrně pro všechny překvapivý údaj, že téměř 70 % občanů zastává názor, že „*minimální zastoupení žen v Parlamentu by mělo být zajištěno zákonem*“ (z toho „rozhodně“ tento zákon podporuje 34,8 % a 34,5 % se k němu přiklání) a že pokud jde o ženskou populaci, podobný zákon by podpořilo 78 % žen (Haberlová 1993). Ukázalo se tedy, že již za tři roky od revoluce česká veřejnost radikálně změnila názor na tzv. kvóty pro zastoupení žen v politice, které byly těsně po revoluci odmítány jako typicky komunistické způsoby. Podle sociologického výzkumu z roku 1990 bylo ještě 56 % žen proti kvótám (Čermáková, Navarová 1990). Již od roku 1993 tedy přestává platit, že celá společnost chová odpor proti aktivní podpoře politického zastoupení žen – tento odpor si nicméně zachovala politická scéna a média, která přání populace v podstatě ignorují a tuto otázku „*zametla pod stůl*“ (Havelková 1999). Česká veřejnost touto dramatickou změnou svého postoje zareagovala na výsledky voleb v roce 1992, v nichž ženy skončily se zastoupením 8,6 %. Ani zvýšení ženského zastoupení po volbách 1996 na 15 % však českou veřejnost neuklidnilo a nespokojenost se současnou úrovní politické reprezentace žen stále roste. V roce 1998 si více žen v politice přálo 81 % respondentů. Významná je přitom postupná *genderová diferenciací* postojů k této otázce. Celkový rozdíl mezi kladnými odpověďmi mužů a žen není tak výrazný – 76 % ku 86 %, ale zvyšuje se o odpovědi „rozhodně ano“: 29 % muži a 44 % ženy, a lze tedy pozorovat jistou radikalizaci ženské části populace. (IVVM 1998 až 2005)

Jednou z typických bariér, které po pádu komunismu brzdily schopnost ostřeji vnímat společenské nerovnosti, podle mého názoru bylo a stále ještě je *chápaní pojmu diskriminace*, jež se od pojetí běžného v současných západních zemích liší tím, že je vztahován pouze na diskriminaci *přímostou, otevřenou a záměrnou*, tedy v podstatě odpovídající jeho chápání v 19. století. Vyplyvá to

i z výzkumu STEM, podle nějž „ženy v převážné většině nehodnotí fakt, že se tak málo dostaly do politického a veřejného života, jako *diskriminační akt*“, ale zároveň jak ženy, tak velká část veřejnosti reflektují tento stav jako „*nerovnoprávnost*“ – ta je spojována zejména s reflexí „*vysoké úrovně privilegizace mužů v politice*“ (Haberlová 1993: 16). Ani tento faktor však česká veřejnost nakonec ve výčtu příčin, které brání ženám ve vstupu do politiky, nevynechává a domnívá se, že nechuť žen vstupovat do politiky souvisí i s tím, že *muži v politice je mezi sebe neradi přijímají* (IVVM 1998–2005). Podobný obraz vychází i z analýzy diskusí v tištěných médiích na toto téma, totiž názor, že v české politice převládá *jistý typ* mužů (nezralých, pubertálních, příliš soutěživých), kteří mezi sebe ženy neradi pouštějí a mezi které se naopak rozumným ženám nechce (Havelková 1999).

Ačkoli z výzkumů veřejného mínění i z komentářů některých intelektuálů publikovaných v médiích vyplývá značná nespokojenost se současným poměrem obou pohlaví v české politice, jedná se stále pouze o rovinu postojů či názorů, které *nepřecházejí v aktivní tlak* na dosud netečnou politickou scénu. Ve volbách 1998, jarních sněmovních i podzimních senátních, však došlo k událostem, které ukazují, že veřejnosti skutečně není politické zastoupení žen lhostejné. Voliči poprvé v praxi vyjádřili přání, jež se dosud odráželo jen v číslech výzkumů veřejného mínění, *demonstrativní volbou* obou žen, které dostaly první příležitost představit se ve funkci ministryň české vlády: Vlasty Parkanové v parlamentních volbách a Zuzany Roithové v senátních volbách. V prvním případě došlo k bezprecedentnímu zisku asi *čtyřiceti tisíc* preferenčních hlasů, které umožnily Vlastě Parkanové dostat se ze čtvrtého místa na kandidátní listině na první místo – jak se ukázalo, do Parlamentu se v tomto volebním okrsku postupovalo pouze z tohoto prvního místa. Zuzana Roithová zase získala absolutně nejvyšší počet hlasů v těchto senátních volbách a dosáhla největší aktivizace voličské účasti. To je fenomén, který jistě signalizuje změnu voličského chování, srovnáme-li ho s postoji z roku 1990, kdy „*přitažlivými volebními atributy pro ženy*“ (postoje mužů nebyly popsány) byly: „muž, česká národnost, nad 30 let, vysokoškolské vzdělání“ (Čermáková, Navarová 1990: 21). První atribut, zdá se, přestává být tak jednoznačný. Nastala tedy situace, kdy by veřejnost již ocenila nominaci více žen, a je s podivem, že strany tento fakt zatím nezahrnuly do svých kalkulací.

Nabídka: ženy ve stranách a stranická politika

Otazníky nad tím, zda současná úroveň politické reprezentace žen v České republice má šanci se alespoň udržet, vyvolává nejen zmíněná absence explicitní stranické politiky, ale také skutečnost, že pro *ženské politické kariéry* je typická mnohem větší *nahodilost a diskontinuita*, než je tomu u mužských politických kariér. Nesystémovost a nahodilost, kterou je v otázce politické reprezentace žen poznamenána politika jednotlivých stran, dokumentuje (viz tab. 3 Apendix. Účast žen v politice této publikace).

Počet poslankyň jednotlivých politických stran nekoresponduje s podílem žen na jejich členské základně, který je všeobecně velmi vysoký a vyrovná se dokonce i situaci ve Skandinávii. Strany s *nejvyšším podílem žen* v členské základně – KSČM a KDU-ČSL – mají však v nejužším vedení *pouze muže*. KDU-ČSL je navíc stranou s jednoznačně největší disproporcí mezi procentem žen v členské základně, jichž je nadpoloviční většina, a zastoupením žen ve vedení i v Poslanecké sněmovně (viz tab. 1 Apendix. Účast žen v politice této publikace).

Lze tedy říci, že *zájem žen* o práci v politických stranách vysoce převyšuje obraz jejich podílu na rozhodování v zemi. Rovněž sociologické výzkumy potvrzují poměrně vysoký zájem žen angažovat se v politice: představují 40,3 % z osob, *jež se chtějí angažovat v politice* (Potůček 1996, cit. podle Saxonberg 1999), popřípadě 35,1 % (Role vlády –1996, cit. podle Saxonberg 1999). Nabídka ze strany žen je tedy ve skutečnosti mnohem vyšší, než se česká veřejnost domnívá, a ukazuje se, že pouze *zůstává nevyužita*. Zatím však chybí výzkum založený na rozhovorech s řadovými členkami stran, který by ukázal charakter jejich osobních politických ambicí a analyzoval případné vnitrostranické bariéry jejich postupu do vyšších rozhodovacích struktur.

Bylo již řečeno, že současné parlamentní strany nemají zavedena vnitrostranická pravidla, která by podíl žen na jejich členské základně promítala do jejich účasti na vnitrostranickém rozhodování. Zmíněná 25% kvóta ČSSD pro stranická grémia se však podle informací členek Ženského klubu strany *vzápětí obrátila proti ženám*, a to dvojím způsobem: jednak v praxi není vnímána jako „minimální“ zastoupení, nýbrž jako „maximální“, takže nakonec spolu vždy soupeří dvě ženy o jedno místopředsednické křeslo, místo aby soupeřili všichni se všemi. Za druhé vedení stran odmítá zabývat se nominací schopných ženských kandidátek s argumentem, že ženské sekce strany se tak jako tak budou snažit naplnit kvótu (Saxonberg 1999). Tyto sekce však mají ve skutečnosti minimální moc. Na tomto příkladu se tedy ukazuje, že ani zavedení kvót nemusí být řešením ve stranách, jimž vládnu „pánské kluby“, a takové jsou všechny české parlamentní strany.

Součástí *realizovatelné nabídky politických kandidátů* je však také *politická zkušenost* (Matland 1999). Ačkoli členky stran ji jistě mají, je nutno připomenout, že ženy ve vysoké české politice *nebudují svou politickou kariéru stejným způsobem jako muži*, neboť mají tendenci vysokou politiku obvykle nejpozději po dvou volebních obdobích opět opouštět a vracet se ke svým původním profesím (Honsová 1999). České političky si rovněž na rozdíl od svých mužských kolegů většinou *nebudují kontinuální specializaci* na určité politické téma, i když genderová segregace parlamentních klubů se postupně prohlubuje a ženskou doménou se zde stávají jednak procedurální, právní a ústavní záležitosti sněmovny a státu a jednak sociální politika a zdravotnictví (Honsová 1999). Tuto svou práci však jen zřídka prezentují mediálně a nejsou proto veřejností vnímány jako „expert“.⁴

Celkově je zřejmé, že překážkou pro výraznější vstup žen do české politiky nejsou ani voliči (poptávka), ani ženy samy (nabídka), ani volební systém jako takový, ale *vnitrostranický proces nominace* při sestavování volebních kandidátních listin. Většina českých parlamentních politických stran používá tzv. *pyramidální model* nominace o třech úrovních, kde má výrazný vliv centrální vedení stran. Ačkoli podle západních teorií je pyramidální model prezentován jako výhodnější než přímá volba, zdá se, že v české situaci, kde ženy mají v současné době značnou podporu voličstva pro vstup do politiky, ale nikoli ze strany svých mužských kolegů, by pro ně mohla být přímá volba příznivější než stávající systém (Saxonberg 1999).

Jádro problému tedy spočívá v uvědomění stranických vedení, ale i jednání členek těchto stran. Zde se totiž ukazuje dvojí nepříznivý model. V případě ČSSD, kde ženy aktivně usilují o výraznější podíl na rozhodování, se jejich pozice ukázala být příliš slabá na to, aby ovlivnila nejužší stranické vedení. Podobný obraz skýtá Komunistická strana, přestože má podporu vzestupu žen ve stanovách. V případě ostatních (pravicových) stran jsou to samy ženy v nejužším vedení nebo na postech poslankyň, které odmítají jakkoli tematizovat relevanci pohlaví v politické reprezen-

taci, obvykle s odůvodněním, že je to typicky levicová specialita, a s pseudoliberalistickým argumentem, že rozhodovat mají pouze schopnosti. Zvláštní případ představovala SPR-RSČ, dnes již prakticky zaniklá, avšak z genderového hlediska ji nelze zcela pominout, neboť ve volebním období 1992–1998 výrazně přispěla ke zvýšení podílu žen v Poslanecké sněmovně (Senát tato strana ignorovala). Za druhé byla v mezinárodním srovnání s extrémně pravicovými stranami v jiných evropských zemích atypická jak mizivým počtem ženských voliček, tak genderově velmi zajímavým převažujícím zastoupením mužských prvovoličů se základním vzděláním. Atypický byl také její přístup k tzv. ženské problematice v programových dokumentech a Sládkových spisech, spočívající v nekonzistentním populismu, jenž slibuje každému něco: mj. deklaruje podporu profesnímu uplatnění žen a zároveň státem placené šestileté mateřské dovolené (viz Havelková 2002b).⁵

Veřejný diskurs jako kulturní bariéra

Domnívám se, že velmi významnou bariérou pro výraznější vstup žen do politiky je také charakter *představivosti* české společnosti o tom, jaký má politická reprezentace žen vlastně politický význam. Doložit charakter politické imaginace ve vztahu k této otázce jsem se pokusila analýzou diskursu k ní na stránkách hlavních českých deníků v 90. letech (Havelková 1999).⁶ Obecný závěr analýzy je, že tato imaginace je stále značně úzká a jednostranná, a jen zcela výjimečně je veřejností (včetně odborníků) tato otázka chápána jako výostná otázka úplné demokracie. V následující části uvádím dílčí závěry podporující toto ústřední tvrzení.

Z výzkumů veřejného mínění i zde prezentované analýzy vyplývá, že v současné době lze v souvislosti s politikou zaznamenat *genderovou diferenciaci* ve čtyřech rovinách: 1. *nespokojenost* s genderovou asymetrií v politice; 2. stále se prohlubující *diferenciace* žen a mužů, pokud jde o smíření s tímto stavem (zejména radikalizace ženské části populace); 3. výrazně *genderové vnímání polistopadových politiků*, kdy se vytvořil velmi vyhraněný obraz mužského polistopadového politika na jedné straně a projekce ideální ženské političky na druhé straně; 4. analýza mediální diskuse ukázala v souvislosti s daným tématem jasnou *diferenciaci v představivosti* mužů a žen, pokud jde o význam žen v politice a o konkrétní agendu, kterou do ní mohou ženy vnést.

Analýza mediálních textů ukázala, že v české rodící se diskusi o ženách v politice není dosud hlavním problémem střet feministické a konzervativní části společnosti (neboť zástupci ani jedné strany se v této věci příliš neangažují), ale spíše *nekonzistentnost*, *nekonsekventnost* a zarážející *monologičnost* samotné formy „diskuse“. Analýza průběhu a povahy mediální diskuse k tématu žen v politice tak umožnila zcela konkrétním způsobem dokumentovat zejména některé dysfunkční a blokující mechanismy mediální práce ve vztahu k veřejnému diskursu a skutečnost, že dominance politické scény a slabá pozice občanského sektoru vede k podobné asymetrii i v mediálním diskursu.

Převážná většina analyzovaných mediálních textů je však kupodivu výrazně *nakloněna* ženské politické reprezentaci a *předpokládá stejné politické kompetence* žen a mužů. Je poukazováno na vysokou kvalifikaci a odborné schopnosti českých žen a zdá se tedy, že v této rovině zmíněná kulturní bariéra již neexistuje – alespoň v této intelektuální rovině by to tedy potvrzovalo např. tezi politické filozofky Voet, že jakékoli působení žen ve veřejné sféře, např. ve sféře pracovní, je

přípravou k osvojování občanských ctností a předpokladem aktivního či plného občanství v aris-
totelském smyslu (Voet 1998).

Ukázaly se však *dva typy* jiných kulturních bariér takřkajíc psychologicky „hlubinnější“ pova-
hy: jednu představuje obraz „české ženy“ jako „povznesené“ nad nějaký vnější formální zápas
s muži o procenta a nacházející své společenské poslání v „jiných velkých věcech“, jako je láska
a oběť, ovšem v soukromé sféře (typický příklad viz Librová in Buchert et al. 1995). Tento postoj
implikuje mj. také legitimizace ženského nezájmu o politiku, chápání politiky jako hry, kterou
lze klidně přenechat mužům, neboť ti jsou zase připraveni o tradiční ženské výsady apod. S tím
souvisí i druhý vzorec, a to *očekávání tradičně femininního chování* u političek, paradoxně *tím
více, v čím vyšší pozici* se žena ocitá. Vyplývá to z rozdílného mediálního obrazu, který se vytváří
kolem poslankyň na jedné straně a starostek na druhé straně. *Političky samy* si nejen hlídají svůj
femininní obraz, ale zdá se, že to mnohým z nich také reálně brání důrazněji se prosazovat
do funkcí (v této souvislosti stojí za úvahu, zda porážka kandidátky na slovenskou prezidentku
Magdy Vašáryové nebyla mj. důsledkem toho, že porušila tento femininní obraz poté, co byla
po televizní debatě obecně shledána jako „příliš agresivní“). České političky nápadně často zdů-
razňují, že o funkci nestály, že se k ní dostaly „náhodou“. Lze tedy říci, že specifický, hybridní
tradicionalisticko-komunistický model kariérové ženy spojený s rezignací na vyšší (a zejména
otevřené) ambice, se mění jen velmi zvolna. To dále koresponduje s další bariérou spočívající
v tom, že přestože veřejnost uznává odborné kompetence žen, hlavní argumenty ve prospěch
vyššího zastoupení žen se opírají převážně o *tradiční genderové askripce* a o požadavek s tím spo-
jený, aby se obě „poloviny lidstva“, totiž ty jejich „dobré vlastnosti“ (jak jsou genderově připsané)
doplňovaly. V důsledku toho se také dosud *neobjevil* jiný typ imaginace spojené se zástupci lidu
– totiž že by určité (tradičně genderově rozdělené) vlastnosti mohly být spojeny v jedné osobě.
Druhou stránkou tohoto postoje je, že ti, kdo podporují politickou reprezentaci žen, de facto
požadují uplatnění *tradičních* (pečovatelských a kultivačních) ženských vlastností *mimo domácí
sféru*.

Druhá hypotéza vychází z mého přesvědčení, že argumentace ve prospěch zastoupení žen
v politice bude slabá a neúčinná do té doby, než bude *identifikována* specifická sociální a občan-
ská zkušenost žen a *transformována* do úrovně politické agendy, jak o tom hovořím v první části
tohoto příspěvku a jak jsem podrobně vysvětlovala dříve (Havelková 1996a a b). Tato hypotéza se
v analýze výrazně potvrdila. Naše situace je totiž kuriózní tím, že diskuse o politické reprezenta-
ci žen zde *předcházela* diskusi o společenském postavení a současných reálných problémech žen.
V žádné západní zemi nebyly tyto dvě otázky tímto způsobem *rozpojeny* a u nás k tomu mohlo
dojít pouze vzhledem k *předchozí absenci veřejného diskursu*. Tak se stalo, že dosavadní česká
diskuse o ženách v politice měla až na výjimky převážně *abstraktní charakter*, zaměřený mnohem
*více na to, co mohou ženy vnést do politiky než na to, co může politika (a ženy v politice) přinést
ženám*. Nejen to: neexistence této konkrétní politické agendy vedla postupně k *úpadku* a jakési
folklorizaci celé této diskuse (i v seriózních médiích), zabývající se např. tím, která poslankyně
zaslouží titul parlamentní královny krásy apod. V posledních letech se v médiích začínají více
objevovat standardní genderová témata jako žena na trhu práce, domácí násilí apod., ale zase
dosud bez souvislosti s tematizací ženských lobby a významu žen v politice z těchto hledisek.
Krok ke spojení obojí problematiky tedy český mediální diskurs teprve čeká. Za těchto okolností

je však užitečné rozlišovat mezi otázkou politické *participace* a politické *reprezentace* žen, tj. takové *participace*, která souvisí se zastupováním specifických sociálních zájmů žen.

Již jsem uvedla, že sám pojem „diskurs“ je v naší situaci třeba používat s vědomím určitých výhrad. Pokud jde o diskurs o ženách v politice, je nápadné, jak vzácně v něm dochází ke skutečné *diskusi*. Autoři příspěvků většinou nereagují na názory druhých, ale spíše na určité události nebo výsledky veřejného mínění řadou samostatných monologů. Výsledkem je, že nedochází ke skutečnému třibení (platnosti) argumentů, a tím ani k posunu v náhledu do problematiky. Dalším typickým jevem je *problematické využívání expertních názorů*, kdy odbornost slouží jen zvýšení dojmu kvalifikovanosti textu a odborníci navíc nejsou na danou problematiku specializováni. Velmi často tak *de facto* dochází k *legitimizaci běžných předsudků* i k *manipulaci veřejným míněním*. Dalším nápadným jevem je, že k našemu tématu se vyjadřovali převážně *psychologové* a média se rovněž obracela právě na ně. Sociologové se zapojili jen výjimečně a politologický pohled chyběl úplně. Lze tedy hovořit o *psychologizaci sociálního a politického tématu* a odpovídá to již zmíněné skutečnosti, že v argumentaci převažovala tematizace mužských a ženských *vlastností*.

Zvláštností českého diskursu je také jakési *zamlžení skutečných ideologických pozic*: konzervativně orientovaní autoři nikdy otevřeně neodmítají slovní podporu politické *participace* žen, ale odvolávají se na praktické důvody jejich nízké *participace*, např. péči o děti. Nesouvislost této *participace* s reálnými sociálními problémy ženské populace je u nich nejzřetelnější, neboť se ukazuje, že o účasti žen v politice hovoří v podstatě jako o „koníčku“, který si mohou dovolit, zajistí-li je finančně manžel. Naopak autoři, kteří chtějí výraznější změnu a jsou si i vědomi praktických problémů žen, se zatím obávají příliš radikální rétoriky, která je vázána k akci, strategiím apod., patrně ze strachu z levicových nebo sociálně inženýrských konotací, a rovněž se schovávají za rodinnou rétoriku.

Pokud jde o *jazyk* mediálního diskursu o ženách a politice, lze si všimnout, že se od sebe liší informace o politických v *zahraničí*, o jejich problémech, a dokonce i o opatřeních na podporu vyššího zastoupení žen: všechny informace jsou naprosto korektní, objektivní, zcela bez ironizování, neboť jsou zřejmě bez úprav *přebírány* nebo excerpovány ze zahraničního tisku. *Domácí* úvahy týkající se stejných témat, zejména otázky kvót, mají jen zřídka nezaujatou a věcnou formu. O našich politikách se často obecně hovoří jako o mužích či „pánech“, jako by se ženy mezi nimi vůbec nevyskytovaly. Například před volbami předsedy Senátu v roce 1996, v němž dokonce i padla jména ženských kandidátek, vyšel v LN článek nadepsaný „Kdo bude mužem číslo dvě“ (LN 25. 11. 1996).

Zdá se, že rozdílný je také způsob, jakým média referují o ženách v *nejvyšších* státních orgánech a o *starostkách*. Mají-li tedy texty o poslankyních či ministryních tendence obsahovat nějaký poukaz na to, že neztrácejí své „ženství“, u starostek se vlastnosti obvykle připisované mužům (razance, energičnost apod.) dokonce někdy prezentují jako „typicky ženské“, jsou spojovány s praktičností, věcností a statečností.⁷

Textová analýza ukázala jednak zajímavý trend ve *vnímání politické sféry z genderové perspektivy*, jednak v *obrazu žen ve vztahu k politice*, tj. „gender v politice“ a „politiku v genderu“. Nespokojenost veřejnosti s českou politickou scénou totiž získává také svou genderovou dimenzi, jejíž konkrétní obsah lze shrnout takto: *muži nedospěli a toužící po moci, ženy potenciálně rozumnější, ale nesebevědomé a bez zájmu o moc*. Tradiční obraz ženy se v kontextu volání po jejich výrazněj-

ším vstupu do politiky pozoruhodně *rozšiřuje a modifikuje*. Nejenže není zpochybňována profesionální kompetence žen, ale od žen v politice se také očekává uplatňování vlastností *tradičně spojovaných se zralým mužstvím*, jako je např. racionalita, odvaha či rozhodnost. Zároveň je však zejména u žen ve vrcholové politice vyžadován a sledován *tradiční femininní projev* a vlastnosti. Tato vysoká očekávání vůči političkám souvisí s převážnou orientací diskuse na možný přínos žen do politiky (její kultivaci), a nikoli na možný přínos politiky pro ženy. Diskuse se až dosud neposunula z roviny čistě *kulturní* do roviny teorie *demokracie* či aktivního občanství, ani do kontextu sociální politiky. Vysoká a idealizovaná očekávání kladená na političky je pak nutno vnímat jako *speciální zátěž*, které je v praxi obtížné dostát, a jako faktor, který může kvůli náročnější optice ze strany veřejnosti rovněž *odrazovat* část žen od této kariéry.

Závěry

Reflexi politické reprezentace žen u nás je nutné začít u *expertní* úrovně, tj. u analýzy odborného zájmu o toto téma. Lze konstatovat, že ani jedna ze sledovaných, relevantních vědeckých perspektiv – *politicko-filozofická*, *politologická* a *kulturologická* – u nás dosud není patřičně rozvinuta. Do jisté míry jsou suplovány dílčími sociologickými sondami. Ve veřejném diskursu je však na toto téma převážně uplatňována perspektiva *spekulativně psychologická* (výzkumy neexistují ani zde), která je z odborného hlediska nejen poměrně irelevantní, ale nadto předkládá veřejnosti zkreslenou informaci v tom smyslu, že jednak z daného tématu činí otázku individuální, a nikoli *systémovou*, a jednak reprodukuje *stereotypní* genderové představy o „přirozeném tíhnutí“ obou pohlaví. Tato situace v expertní oblasti je prvním specifickým české společnosti jako postkomunistické, neboť je důsledkem mnoha desetiletí úplné absence odborného pojednávání otázek politické reprezentace i genderových témat.

Další česká (postkomunistická) specifika je nutné hledat v rovině *aktérů*. Zatímco v západních zemích byly nastolovateli agendy (agenda setters) politické reprezentace žen ženské nevládní organizace a ženy působící v politických stranách, u nás až do dnešního dne nenabyla zásadní vliv ani jedna z těchto skupin. Roli nastolovatelů agendy zde supluje média, což s sebou ovšem nese obvyklé problémy – pouze kampaňovitý, nesoustavný a povrchní zájem a tendenci orientovat se podle názorů politických aktérů.

Předložená stať nabízí alespoň základní překlenutí mezery ve všech jmenovaných oblastech. Perspektiva *politické filozofie* je zde zastoupena vyjasněním pozic *mainstreamového a feministického liberalismu*, u nějž jsem se zaměřila na klíčovou otázku napětí mezi argumentem individualistickým a argumentem politického konceptu žen jako skupiny. V *politologické* části jsem aplikovala standardní západní teorie vysvětlující nízké zastoupení žen v politice. *Politická kultura a strukturální a institucionální* faktory působí v českém prostředí nejednoznačně. Politická kultura vykazuje z hlediska pohlaví směs egalitárních, ale i tradicionalistických (patriarchálních) rysů. Strukturální faktor – především sociální a ekonomický status žen – je relativně příznivý, ale spíše na střední než vrcholové úrovni, což zpětně působí na politickou kulturu. Příznivým institucionálním faktorem je poměrný volební systém, nepříznivým faktorem je absence politiky rovných příležitostí ve stranách i na vládní úrovni. Ve statí je věnována pozornost také méně sledovaným konceptům *nabídky a poptávky*, přičemž se ukazuje, že skutečná nabídka i poptávka po ženách v politice popírá běžné názory o nezájmu jak voličů, tak žen. Jako klíčový blokační faktor tak

vychází *vedení politických stran*, v politologickém jazyce tzv. dveřníci (gatekeepers), ve kterých u nás obvykle dominují muži.

Kulturologický pohled je zde zastoupen analýzou mediálního (a současně veřejného) diskursu o ženách v politice. Jeho nejmarkantnějším (a politicky relevantním) jevem je dosud nepřekonané oddělení otázek politické reprezentace žen od ostatních otázek postavení žen v české společnosti. S tím úzce souvisí redukování působnosti žen v politice na jejich předpokládaný „kultivační“ vliv. Argumenty ovšem nejsou jen jednoznačně stereotypní: vedle tradičně ženských vlastností jsou od žen v politice očekávány i kladné vlastnosti tradičně chápány jako mužské. Tento sympatický posun však v sobě rovněž skrývá asymetrický genderový přístup – v podobě nadměrných nároků kladených na politické reprezentantky. A nakonec – nezapomínejme na stále ještě vysoký podíl (kolem 20 %) českých občanů, podle nichž ženy do politiky nepatří vůbec. Je to stále významný diskriminační (rozuměj: rozdílný) prvek české genderové i politické kultury.

Literatura

- Bauer, J. 1996. *Sedmnáct zповědí. Důvěrné rozhovory redaktora Blesku s českými manažerkami, podnikatelkami a političkami*. Praha: X-Egem, Nova s.r.o.
- Buchert, V., Lipold, J., Pecháčková, M. 1995. „Žena v politice“. *Magazín DNES*, 28. 9. 1995, s. 2630.
- Burešová, J. 2001. *Proměny společenského postavení českých žen v první polovině 20. století*. Olomouc: Univerzita Palackého.
- Čermáková, M., Navarová, H. 1990. *Ženy a volby '90*. Praha: Sociologický ústav ČSAV. Interní edice.
- David-Fox, K. 1991. „Czech Feminists and Nationalism in the late Habsburg Monarchy: 'The First in Austria'“. In: *Journal of Women's History*, Vol. 3, No. 2 (Fall).
- Filadelfiová, J. 2002. „O ženách, moci a politice: úvahy, fakty, súvislosti“. S. 13—81. In: *Hlasy žien. Aspekty ženskej politiky*. Bratislava: Aspekt.
- Garver, B. 1986. „Women in the First Czechoslovak Republic“. In: *Women, State, and Party in Eastern Europe*. Ed. by S. Wolchik, A. Meyer, Durham. North Carolina: Duke University Press.
- Gouge, O. de 1983. „Declaration of the Rights of Woman and Citizen“ (z franc. La declaration des droits de la femme et citoyenne). S. 105—109. In: *Women, the Family, and Freedom. The Debate in Documents. Vol. I., 1750-1880*. Ed. by S. G. Bell and K. M. Offen. Stanford: Stanford University Press.
- Haberlová, V. 1993. *Postavení žen v zemích střední Evropy. Česká republika*. (Projekt Rady Evropy). Praha: STEM – Středisko empirických výzkumů.
- Havelková, H. 2002a. „Politická reprezentace žen v České republice“. S. 82—100. In: *Hlasy žien. Aspekty ženskej politiky*. Bratislava: Aspekt.
- Havelková, H. 2002b. „Tschechien: Die Republikanische Partei der Tschechoslowakei“. S. 211—250. In: *Rechtsextreme Parteien – eine mögliche Heimat fuer Frauen?* Ed. by H. Amesberger and B. Halbmayr. Opladen: Leske + Budrich.
- Havelková, H. 1999. „The Political Representation of Women in Mass Media Discourse in the Czech Republic 1990–1998“. In: *Czech Sociological Review*, Vol. 7, No. 2, s. 145–165.
- Havelková, H. 1998. „K humanistickému liberalismu Susan Moller Okinové“. In: *Filosofický časopis*, roč. 46, č. 2, s. 278–286.
- Havelková, H. 1997. „Abstract Citizenship? Women and Power in the Czech Republic“. S. 115—137. In: *Crossing Borders. Gender and Citizenship in Transition*. Stockholm: Swedish Council for Planning and Coordination of Research (reprinted from *Social Politics* 1996).

- Havelková, H. 1996. „Český diskurs o ženách a politice před volbami 1996“. In: *Aspekt*, č. 2, s. 83–88. Bratislava: Zájumové združenie žien Aspekt.
- Hoecker, B. (Hrsg.) 1998. *Handbuch Politische Partizipation von Frauen in Europa*. Opladen: Leske und Budrich.
- Honsová, A. 1999. *Obraz současné české ženské politické reprezentace s přihlédnutím k historickému vývoji ženského zastoupení od roku 1918*. Bakalářská práce. Praha: Univerzita Karlova, Institut základů vzdělanosti.
- Malečková, J. 2002. *Úrodná půda. Žena ve službách národa*. Praha: ISV nakladatelství.
- Malínská J. 2005. *Do politiky prý žena nesmí – proč? Vzdělání a postavení žen v české společnosti v 19. a na počátku 20. století*. Praha: Libri/Slon.
- Jurnečková, M., Matheson, C. 1944. *Women of Czechoslovakia*. London: The New Europe Publ.Co.
- Matland, R. E. 1999. „Legislative Recruitment: A General Model and Discussion of Issues of Special Relevance to Women“. Paper for the International Conference on „Women’s Representation in Eastern Europe“. (Bergen, May 28–29, 1999).
- Nagl-Docekal, H. 2000. *Feministische Philosophie. Ergebnisse, Probleme, Perspektiven*. Frankfurt am Main: Fischer Verlag.
- Putnam Tong, R. 1998. *Feminist Thought*. Oxford: Westview Press.
- Rakušanová, P., Václavíková-Helšusová, L. 2006. „Ženy v mužské politice.“ In: Ed. H. Hašková, A. Křížková, M. Linková. *Mnohohlasem. Vyjednávání pro-žensky orientovaných aktivit po roce 1989*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Saxonberg, S. 2003. *Czech Republic Before the New Millenium*. New York: Boulder, East European Monographs.
- Saxonberg, S. 1999. „Influence From Within? The Attempts of Czech Women’s Organizations to Increase Formal Representation in Political Parties.“ Paper for the International Conference on *Women’s Representation in Eastern Europe*. (Bergen, May 28–29, 1999).
- Vodrážka, M. 1996. *Feministické rozhovory o „tajných službách“*. Praha: Nadace Gender studies.
- Voet, R. 1998. *Feminism and Citizenship*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE.
- Wollstonecraft, M. 1992. *A Vindication of the Rights of Women*. London: Penguin Books.
- Young, I. M. 1994. „Gender as Seriality: Thinking about Women as a Social Collective“. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*. Vol. 19, No. 3, s. 713–738.

¹ První genderově založený sociologický výzkum byl sice proveden již v souvislosti s prvními porevolučními volbami v roce 1990 (Čermáková, Navarová 1990), nebyl však již v této podobě zopakován.

² Zjištění vychází z vlastního zkoumání. Rok 1996 byl volebním rokem, v němž se předvolební politická agenda poprvé začala obecně přibližovat standardní agendě demokratických zemí v tom, že začala zahrnovat sociální politiku, důchodovou reformu apod.

³ Optimističtější názor zastává Saxonberg (2003), který oba první faktory – kulturní i strukturní – vyhodnocuje jako příznivé. V důsledku toho se mu pak jako výraznější jeví i rozpor mezi kladným vlivem těchto faktorů a reálným zastoupením žen v politice u nás.

⁴ Používám záměrně generické maskulinum, neboť nelze vyloučit, že označení „expertka“ by již mohlo mít limitující konotaci, tj. spojovanou s pouze ženskou částí politické scény nebo v celospolečenské optice vnímanou slaběji, než je označení „expert“.

- ⁵ Saxonberg (2003) zkoumá českou situaci také z hlediska teze o pravo-levém pravidlu: levicové strany mívají zastoupení žen v politice vyšší než pravicové. Popření tohoto pravidla u SPR-RSČ uvádí jako záhadu, kterou dosud nikdo nevysvětlil. Domnívám se, že jsem tuto analýzu provedla (Saxonbergovi není dostupná vzhledem k němčině), a že jsem prokázala, že sama pravicovost této strany je ve skutečnosti velkou otázkou: elektorát této strany sám sebe situoval od levé až po pravou pozici. Sládkovy názory jsou směsicí obou krajních pozic, ale za zásadní důvod považují, že se především jednalo o stranu jednoho muže a o bezpodmínečnou loajalitu k němu, přičemž poslankyněmi za tuto stranu byly jeho příbuzné nebo jinak blízké ženy.
- ⁶ Ani publikace, na niž zde odkazuji, neobsahuje úplné doklady pro mé závěry. Zde pak z důvodů rozsahu předkládám pouze nejvýznamnější závěry svého výzkumu. Metodologicky se vlastně jedná o případovou studii, která kombinuje chronologickou rekonstrukci nastolování této konkrétní agendy, porevoluční přehled vývoje odborných studií a výzkumů k ní, popis celkového charakteru zkoumaného diskursu a další pomocné sondy. Hlavní těžiště však spočívá v analýze výroků, jež mají samy explicitně analytickou ambici (vysvětlit, proč je málo žen v české politice) nebo normativní cíl (proč je jich zapotřebí víc), a dále názory na tzv. kvóty. Tato textová analýza byla provedena metodou zakotvené teorie a v uvedené publikaci je doložena konkrétními výroky. Chci však upozornit na to, že se nejedná o obvyklou mediální analýzu „obrazu“ političek, ale o analýzu argumentační struktury, jejíž součástí jsou spíše očekávání než obrazy. Vzorek představovaly všechny články v *Lidových novinách* a *Mladé frontě Dnes* v letech 1990–1998 obsahující zmíněný typ výroků. Pro další období jsem již tento typ analýzy neprovedla, ale poznatky z voleb 1998 nesvědčí o lineárním, postupném zlepšování kultury diskursu, ale právě naopak. Pro další období proto bez analýzy nelze vyvozovat žádné závěry.
- ⁷ Vysvětlit tento rozdíl z genderové perspektivy by nebylo obtížné: ženy jsou starostkami převážně v malých obcích, které nejsou spojovány s velkými strategiemi a mužskou doménou, ale spíše s jakýmsi o něco větším hospodářstvím. Jako ženské atributy se zde tudíž uplatňují ty, jež spojujeme s tradiční hospodyní či hospodářkou.

Ženy v mužské politice¹

Petra Rakušanová, Lenka Václavíková-Helšusová

Women in men's politics

Building on an analysis of current empirical surveys the chapter focuses on mapping and analysing the inclusion of women in politics in the Czech Republic. The main objective is to study the reasons for the low representation of women in political functions in the Czech Republic. The authors build upon the study of documents (programmes of political parties, party documents etc.) and large empirical material – both qualitative (interviews with female politicians) and quantitative (public opinion poll studying citizen's attitudes as part of a poll conducted by Public Opinion Poll Research Centre). It concentrates primarily on institutional, individual and social barriers to women's entry into political functions. The paper goes on to map the existing activities supporting women in politics. Some of the major findings presented in the chapter include: (1.) pronounced gender division of spheres in top politics; (2.) the masculine nature of Czech political scene reflected both in the everyday functioning of politics as well as in the norms of conduct and the actual conduct and mechanisms of interactions; (3.) low contribution of women to decisions crucial for the functioning of political parties. Furthermore, we have defined three basic factors that effect the representation of women in politics: (a.) the institutional factor – while the current electoral system in the CR is favourable to women, its positive influence could be enhanced on the one hand or reduced on the other hand by increasing or reducing the number of election districts; (b.) the socio-economic factor – economic differences in the CR are not significant enough to allow the study of their influence on the participation of women in politics although this factor plays a role in a wider international comparison; (c.) the political-cultural factor – secularisation and political orientation are especially visible, which affect both the predominant understandings of the role of the woman in society and in consequence in politics and public life.

Keywords:

barriers (to women's entry to political positions): institutional, individual, social; representation of women in political functions, women-oriented activities in politics

Tato kapitola se na základě analýzy aktuálních empirických šetření zaměřuje na zmapování a analýzu zapojení žen do politiky v České republice². Naším cílem je prozkoumat důvody nižšího zastoupení žen v politických funkcích v Česku. Zaměřuje se především na institucionální (volební systém, fungování politických stran), individuální a společenské (hodnoty české veřejnosti či veřejný diskurs na téma zastoupení žen v politice) bariéry vstupu žen do politických funkcí. Poté zmapujeme existující aktivity na podporu žen v politice.

Institucionální bariéry – volební systém, výběr kandidátů

Mezi institucionální bariéry vstupu žen do politiky lze zařadit prostupnost volebního systému a způsob výběru kandidátů v politických stranách, resp. případné použití kvót ať již ve volebním systému či v pravidlech výběru kandidátů v jednotlivých politických stranách. Původní základní teoretické tvrzení spočívalo v tom, že v parlamentech, které jsou voleny na základě poměrného volebního systému, je více žen než v těch, které jsou voleny většinovým systémem, což ukazují

komparativní mezinárodní analýzy, které srovnávají vliv volebního systému na podíl zvolených žen (Lakeman 1976; Rule 1981; Norris 1985; Matland 1998).

Pippa Norris při srovnání volebních systémů 182 zemí nachází více než sedmiprocentní rozdíl mezi průměrnou mírou zastoupení žen v parlamentech v zemích se systémem poměrného zastoupení (15,6 %) a systémy většinovými (8,5 %) (Norris 2004: 187–190). Nová zjištění ale potvrzují, že působení volebního systému na podíl žen v parlamentu není přímé a jeho vliv je zprostředkován mechanismem výběru kandidátů uvnitř politických stran a fragmentací stranického systému. Teprve interakce volebního systému, výběru kandidujících a počtu stran, které získávají mandáty, ovlivňuje počet žen v zastupitelských orgánech, které jsou předstupněm (a předpokladem) pro zastoupení v exekutivních funkcích či vedoucích stranických funkcích.

Vzhledem k tomu, že volby do většiny zastupitelských orgánů probíhají na základě voleb politických stran s omezenou možností volit jednotlivé kandidáty či kandidátky, je výběr kandidátů a kandidátek uvnitř politických stran nejdůležitějším nástrojem, který ovlivňuje podíl žen v parlamentech. Při nastavení pravidel výběru kandidujících a v samotném jeho průběhu řeší politické strany množství organizačních dilemat, z nichž to nejzákladnější spočívá v tom, zda má výběr kandidujících vést k uspokojení vnitrostranických zájmů na získání volených politických funkcí, například získ funkce poslance pro každou frakci uvnitř strany, nebo k vytvoření takové kandidátky, která získá co největší volební podporu i za cenu toho, že nebudou uspokojeni mocní aktéři vnitrostranické politiky. Toto dilema nemusí být nutně kontradiktorní či být tzv. hrou s nulovým součtem ve smyslu „buď, anebo“. Významní vnitrostraniční aktéři se mohou snažit vybírat takové kandidující, kteří budou mít potenciál ve volbách uspět, a tím zredukovat protikladnost dilematu.

Ve vztahu k reprezentaci žen v zastupitelských orgánech má toto organizační dilema základní význam v tom, že naznačuje potenciální bariéry pro zastoupení žen. Jestliže alespoň část voličů nepožaduje větší zastoupení žen na volitelných místech kandidátek, není důvod, aby politické strany při řešení výše uvedeného organizačního dilematu při výběru kandidujících dbaly na umístění žen na kandidátky, a omezovaly tak možnost uspokojit zájmy mocných vnitrostranických aktérů. Zároveň pokud nejsou mocní vnitrostraniční aktéři definováni ženským pohlavím, například silnou ženskou organizací uvnitř strany, existuje velmi nízká možnost, že by politická strana nominovala na volitelná místa ženy.

Ke zvýšení počtu žen na volitelných místech kandidátních listin tak může dojít tehdy, když existuje silný požadavek ze strany veřejnosti nebo když silní vnitrostraniční aktéři jsou definováni ženským pohlavím (anebo v případě naplnění obou podmínek současně) a zároveň, když jsou transakční náklady na nominování ženy relativně nízké. Transakční nákladnost nominování žen je výrazně strukturována volebním systémem, resp. 1. velikostí volebního obvodu, tedy počtem mandátů, které je možné ve volebním obvodu získat, a 2. velikostí volebního obvodu z hlediska každé politické strany, resp. počet mandátů, které může každá jednotlivá strana v daném obvodu získat (viz například Matland 1993).

V Česku sice existuje vliv poměrného volebního systému na vyšší zastoupení žen ve volených politických funkcích, jeho vliv je ale zprostředkován tím, jaký počet mandátů získá každá strana v jednotlivém volebním obvodu. Důvodem je minimální zájem politických stran nominovat na první místa kandidátek ženy a obecně na volitelná místa. Přesto v letech 1996–2002 vzrostl jak podíl žen mezi kandidujícími do dolní komory českého parlamentu (celkově o 6 %), tak podíl

žen mezi zvolenými zákonodárci (o 2,5 %). Na druhé straně trvale klesá poměr mezi počtem kandidátek-žen a zvolenými ženami.

V České republice je vztah mezi podílem zvolených žen a velikostí volebního obvodu z hlediska strany redukován dvěma faktory. Za prvé nedochází ke zvyšování podílu zvolených žen s velikostí volebního obvodu na Moravě a za druhé je podíl zvolených žen nesorměrně rozložen mezi jednotlivé strany tak, že levicové strany (KSČM a ČSSD) mají mezi zvolenými ženami více zástupkyň. Proto jsme se rozhodli provést regresní analýzu, v níž by jako nezávislá proměnná byla velikost volebního obvodu z hlediska strany, levicovost strany a Morava a jako závislá proměnná byl podíl zvolených žen ve volebním obvodu (Rakušanová, Linek 2004).

Zjištěné výsledky naznačují, že současný volební systém je pro vyšší podíl žen ve volených funkcích relativně vhodný – zvětšení volebního obvodu na celou republiku by nepochybně přispělo ke zvýšení počtu žen v Poslanecké sněmovně a zároveň jakékoli zmenšení volebních obvodů by vedlo ke snížení počtu žen. Zároveň výsledky ukazují vliv hodnot při výběru a nominování žen na volitelná místa – moravské regiony s vyšším počtem nábožensky založených občanů a s preferencí tradičního modelu rodiny a rozdělení rolí mezi muže a ženu mají signifikantně nižší zastoupení žen na kandidátkách. Současně existují zřetelné rozdíly mezi jednotlivými stranami: KSČM a ČSSD mají mezi zvolenými poslanci mnohem větší podíl žen, což lze vysvětlit mimo jiné i tím, že se obě strany k většímu zastoupení žen v politických funkcích hlásí (Rakušanová, Linek 2004).

Individuální bariéry participace žen v politice³

Při analýze individuálních bariér participace žen v politickém životě navážeme na stať Hany Havelkové v této publikaci (Havelková 2006) a budeme analyzovat aktuální empirická data. Vycházíme z kvalitativní sondy, která zahrnovala rozhovory s dvaceti političkami na stranické komunální i centrální úrovni⁴. Naším cílem bylo pokrýt co nejširší škálu zkušeností, zachovat ve vzorku politickou a věkovou heterogenitu, výpovědi dotazovaných je však nutné chápat v daném kontextu jako dílčí ilustraci postavení žen v české politice, nikoli jako jeho celkový obraz (Rakušanová, Linek 2004). Z rozhovorů vyplývají následující individuální bariéry pro vstup žen do politiky:

1. *přetrvávající patriarchální model rodiny* – klíčovým aspektem je rozdělení práce v rodině – ženy-političky stále vnímají domácí práce jako svou povinnost, pro mnohé z nich není ani politicky možné najmout na práci v domácnosti externí sílu.⁵ Pro politickou kariéru žen je tak skloubení politické kariéry a rodinného života klíčové. A podpora (nebo alespoň tolerance) rodiny je důležitou podmínkou pro vstup do politického života, a to shodně na regionální i centrální úrovni. Všechny respondentky si byly vědomy určité míry konfrontace tradiční rodiny, resp. svých povinností vůči rodině na straně jedné a politiky na straně druhé, kdy čas věnovaný politice vnímají jako zcizený rodině. Pro ženu je tak politika často třetím zaměstnáním – tedy vedle rodiny a práce.

„...když děláte nějakou funkci ... každá řekne, že děláte kariéru, ale kdo bude vychovávat to dítě, komu ho svěříte do výchovy! Ale když to dělá muž, tak se na to nikdo neptá. Když dělá (svojí práci) ředitel, ptá se někdo a kdo bude vychovávat to dítě?“ (LV 02/2004)

„Například na předvolebním mítinku, kde mě, dneska stávající poslanec, velmi hrubě napadl, ať se radši starám o rodinu a nepletu se do politiky...to napadení bylo velmi hrubé, a musím říct, že tehdy jsem byla velmi překvapená.“ (LV 01/2004)

2. *odlišná hodnocení mužů a žen* – v politice panují rozdílná měřítka pro muže a pro ženy, být respektována a prosadit svůj názor je pro ženy často velmi obtížné, protože mužský princip a způsob vnímání představuje v současné době v české politice dominantní diskurs. Ten je ze strany žen-političek hodnocen rozporně – první část se domnívá, že ženy nevstupují do politického života, který vnímají jako dominantně maskulinní, a druhá část se domnívá, že ženy nejsou do systému vpuštěny – že existuje jakási mužská solidarita, která neumožňuje ženám se v politice etablovat. Mnoho respondentek má rovněž zkušenosti s diskriminací, a to jak osobní, tak obecně vůči ženám v politice. Odlišné hodnocení mužů a žen potvrzuje i empirické šetření české veřejnosti, která mužům-politikům a ženám-političkám připisuje odlišné charakteristiky a která na ně klade odlišná očekávání.

„...v jiných krajích to tak nefunguje. Nechci říkat automaticky, že je to tím, že jsou tam samí muži, jenom když třeba máme jednání regionální rady regionů soudržnosti, tak za ... stranu by tam mohli nominovat nějakou ženu, protože to jsou zastupitelé, tak je tam prostě deset mužů. To je pro mě nepochopitelné. Žena je tam pouze ve funkci zapisovatelky, prostě té nejnižší referentky.“ (LL 02/2004)

S muži-politiky si česká veřejnost nejčastěji spojuje vlastnosti, jako je rozhodnost, razantnost a neústupnost.⁶ Za jejich velkou přednost považují občané také to, že jsou více nezávislí na rodině a mohou se tak politické činnosti věnovat naplno. Více než desetina dotázaných charakterizovala muže-politiky jako rozvážné a pragmatické, ale i tvrdé až necitelné. Ženy působící v politice vnímá česká veřejnost odlišně. Jejich hlavní přednosti vidí respondenti v citlivosti, schopnosti empatie a pochopení. Politicky jsou však také vnímány jako rozvážné a pragmatické. V porovnání s muži jsou ženy častěji považovány za pečlivé, spolehlivé a zodpovědné. Za pozornost stojí jistě také to, že téměř desetina oslovených mezi ženské přednosti zařadila také vzhled, eleganci a příjemné vystupování.

3. *odlišné pojetí moci* – muži a ženy v politice mají odlišné pojetí moci, pro ženy je méně často důležitá funkce a postavení, naopak svou roli chápou jako veřejnou službu. Respondentky-političky zdůrazňují rovněž genderovou diferenciaci v rozdělení resortů – ženy jsou často obsazovány nejen do nižších funkcí, ale také do slabších resortů – na ženy často takzvaně něco zbude. Mezi silové resorty patří především finance, naopak za slabé resorty je považováno zdravotnictví a školství.

„...já si myslím, že muži tady v tom jaksi mají takový ten přístup, že oni (muži) mají větší práva na ty, řeknu silnější pozice. To se projevuje, samozřejmě hodně mužů má problém, když je řídí žena. Taký podívejme se kolem sebe, kolik máme špičkových manažerek, i když těch si myslím, že pár je, ale zase tak velké množství to není. ...prostě v té společnosti je to běžné. Treba v té politice se to projevuje více než v tom podnikání, v podnikání, pokud je člověk dobrý, tak má úspěch, v té politice je to složitější.“ (LV 01/2004)

Společenské bariéry pro vstup žen do politiky – postoje české veřejnosti

Analýza systémových bariér vstupu žen a jejich působení v politice vychází z dotazníkových šetření české veřejnosti⁷, v nichž byly zkoumány postoje žen k participaci, jejich zájem o politiku, postoje veřejnosti k zapojení žen do politiky a ke způsobům jejich zapojení. Teoreticky se tomuto tématu věnuje ve své stati Hana Havelková (Havelková 2006). Mezi muži a ženami existuje rozdílnost v postojích k participaci v politice. Zatímco o politiku se vůbec nezajímá pětina žen, z mužů nemá vůbec zájem o politiku jen necelá desetina. Více než polovina (52 %) oslovených žen se o politiku zajímá „jen málo“ (stejnou odpověď zvolilo 47 % oslovených mužů), „docela“ politika zajímá 25 % žen (ale 35 % mužů) a „velmi zajímavá“ jen 3 % žen (a 8 % respondentů-mužů).⁸ Jedním z ukazatelů vztahu žen k politice je deklarovaná ochota žen přijít k volbám, resp. deklarovaná účast ve volbách v povolebních šetřeních. Na otázku, zda se zúčastnil/a voleb do Evropského parlamentu v roce 2004, odpovědělo souhlasně 50,5 % respondentů (51,5 % mužů a 49,5 % žen). I zde ženy, byť nepatrně, vyjadřují menší zájem o politiku a účast na ní. Můžeme si klást otázku, zda nezájem žen o politiku a jejich nízká míra zastoupení v politice je obecným jevem, nebo reprezentuje nesouhlas se současnou politikou a s tím, jakou formou je realizována.

Naprostá většina české veřejnosti (konkrétně se jedná o 84 % oslovených občanů) považuje zapojení žen do veřejných funkcí za „užitečné“, přičemž třetina všech respondentů je označila dokonce za „velmi užitečné“⁹. Naopak odpůrci zapojování žen do politického života tvoří v české populaci výraznou menšinu. Desetina dotázaných označila působení žen ve veřejném životě za „spíše neužitečné“, pouhé 1 % oslovených je pokládá za „rozhodně neužitečné“. Přes vysokou míru souhlasu s užitečností zapojení žen do politiky se postoje mužů a žen k položené otázce poměrně výrazně lišily. Náзор, že zapojení žen do veřejného života je pro společnost užitečné, vyjadřovaly častěji samotné ženy (s tímto tvrzením souhlasilo 91 % z nich) než oslovení muži (77 %). Asi 16 % českých mužů pokládá zapojení žen do veřejného života za neužitečné, mezi samotnými ženami je to pouhých 6 %. Zároveň dochází v průběhu 90. let k nárůstu podpory zapojování žen do veřejných funkcí.

V listopadu 1991 považovalo zapojení žen do politiky za užitečné 61 % oslovených, v polovině 90. let to bylo 75 % a v roce 2004 je za užitečné označilo již 84 % českých občanů. Naopak podíl odpůrců veřejné aktivity žen v populaci stále klesá. Působení žen ve veřejném životě označují za užitečné častěji mladí lidé, konkrétně dotázaní ve věku od 18 do 29 let. Naopak nižší podporu mají veřejné aktivity žen mezi lidmi staršími 60 let a mezi voliči KSČM. Poměrně malé rozdíly panují mezi lidmi s různým stupněm dosaženého vzdělání, můžeme však konstatovat, že mezi lidmi se základním vzděláním má zapojování žen do veřejného života o něco nižší podporu. Současně ale menšina veřejnosti zastává názor, že ženy jsou dnes ve veřejném životě zastoupeny dostatečně (čtvrtina veřejnosti), k opačnému názoru se naopak přiklonily přibližně dvě třetiny dotázaných.

Většina české veřejnosti se domnívá, že ženám ztěžují vstup do politiky rodinné povinnosti (80 %), tradice (74 %) i společenské podmínky (69 %). Zatímco v míře souhlasu s tvrzením, že rodinné povinnosti ženám ztěžují vstup do politiky, se obě pohlaví poměrně shodnou, vliv tradic a společenských podmínek již hodnotí muži a ženy rozdílně. Ženy přikládají větší význam především společenským podmínkám (souhlas s předloženým výrokem vyjádřilo 74 % žen, ale

jen 64 % mužů), ale i tradicím (s daným výrokiem souhlasí 77 % žen a 71 % mužů). Kromě rodinných povinností, tradic a společenských podmínek mohou ženám vstup do politiky ztěžovat také samotní muži, kteří se již na politickém poli prosadili. Tomu nasvědčuje skutečnost, že více než polovina respondentů (59 %) souhlasí s tvrzením, že muži v politice ženy mezi sebe nepustí. Tento názor opět výrazně častěji vyjadřovaly oslovené ženy (68 %) než muži (50 %). Příčiny nízkého zastoupení žen v politických funkcích spatřují čeští občané vedle objektivních podmínek také v nezájmu žen o politiku. S tímto tvrzením vyjádřilo souhlas 60 % oslovených. Poměrně překvapivá je skutečnost, že v této věci se názory obou pohlaví nijak významně nerozcházejí.

Existující aktivity na podporu zastoupení žen v politice¹⁰

Některé politické strany si nedostatek členek ve straně obecně i ve vedení uvědomují. Řešením bývá založení ženského uskupení v rámci struktury strany či zavedení vnitrostranických kvót na obsazování stranických orgánů. Jednou z prvních aktivit, které poukázaly na nízkou míru zastoupení žen v politice, byla stínová vláda žen.

Stínová vláda žen byla iniciována předsedkyní Sociálně demokratických žen, poslankyní za ČSSD Janou Volfovou. Byla oficiálně představena 16. března 2000 jako reakce na nepřítomnost žen v tehdejší menšinové vládě ČSSD v čele s premiérem Milošem Zemanem, a jeho výrokiem, že dosud nenašel ženu, jež by mohla zastávat místo v jeho vládě¹¹. Ve stínové vládě bylo celkem 18 žen z řad političek, úřednic, představitelky podnikatelské sféry a neziskového sektoru, z nichž ale žádná nezastávala pozici stínové premiérky. Ve struktuře ministerstev chybělo oproti vládě ČR například ministerstvo obrany, a naopak nově byla definována ministerstva lidských práv, cestovního ruchu a bylo rozděleno MŠMT na ministerstvo školství a ministerstvo mládeže a sportu.

Projekt se vymezil nejen proti existující situaci, ale explicitně rovněž proti feminismu. Zatímco členky stínové vlády plánovaly pravidelná setkání s ministry a vytvoření volebního programu pro krajské volby a své aktivity vnímaly s nadhledem, hodnotila média a politici celý projekt jako recesi.

Organizace na podporu účasti žen v politice má v České republice dosud pouze ČSSD – Sociálně demokratické ženy. Sociálně demokratické ženy (SDŽ) se charakterizují jako zájmové hnutí v rámci ČSSD. Svůj program zaměřují na ženy a rodinu, řešení otázek postavení žen v ČSSD a jejich zastoupení v jeho orgánech. SDŽ má rovněž regionální organizační strukturu kopírující stranickou strukturu.

SDŽ jsou zapojeny do mezinárodních struktur – Socialistická internacionála žen (SIW). Minulou předsedkyní SDŽ byla jedna z hlavních iniciátorek stínové vlády žen a bývalá poslankyně za ČSSD Jana Volfová, ta byla rovněž 19. 3. 2002 jmenována předsedkyní nově zřízené Rady vlády pro rovné příležitosti. V roce 2002 Janu Volfovou ve funkci předsedkyně SDŽ i Rady vlády pro rovné příležitosti mužů a žen vystřídala poslankyně ČSSD Anna Čurdová.

Sociálně demokratické ženy ve svých plánech požadují nejen větší podíl žen v politických funkcích a prosazení paritního zákona, požadují i proměnu reprezentační funkce žen-političek, které by měly být zodpovědné ženám-voličkám. Ve svém prohlášení z 8. 4. 2004 Sociálně demokratické ženy uvádějí:

„Naprostý nedostatek žen ve vrcholové politice a ve veřejných funkcích se odráží na tvorbě zákonů, které jsou často sociálně necitlivé a nereagují na situaci žen. Při tom účast žen na politickém životě

země je podle našeho přesvědčení jednou z nezbytných podmínek rozvoje naší demokracie. Nejde přitom především o počet žen ve vládě či o ty, které byly často z alibistických důvodů zařazeny na poslední místa jednotlivých kandidátek stran. Aby ženy v politické reprezentaci mohly vyjadřovat „ženská specifika“ (tedy zdůraznit ty problémy, které ženy díky své sociální roli pocítují naléhavěji než muži), musí se opírat o politicky vyjádřenou podporu žen a zároveň musí být těmto ženám odpovědný.“ (Prohlášení 2004: 1)

KSČM na svém IV. sjezdu, který se uskutečnil v roce 2004, diskutovala o zvýšení zastoupení žen ve stranických funkcích. V tomto ohledu se po diskusi KSČM rozhodla inspirovat kvótami po vzoru některých evropských levicových stran. Dva čelní představitelé strany – Miroslav Grebeníček a Vojtěch Filip – byli v závěrečném usnesení přímo pověřeni zpracovat pro zasedání výkonného výboru strany (do konce října 2004) problematiku rovného postavení žen a mužů v KSČM do konkrétních kroků, které by měly vést ke zlepšení zastoupení žen v orgánech své strany.

Po tomto rozhodnutí byl ve straně zpracován materiál pod názvem *„Klub sociologů a psychologů k zapojení žen do veřejné a politické činnosti: Analýza stavu na základě dostupných sociologických a statistických údajů“* (Mišovič 2005), který shrnul dostupné výzkumy veřejného mínění a empirické výzkumy k postavení žen v politice. Další součástí této analýzy je rovněž srovnání participace žen ve strukturách a orgánech KSČM¹². Zjištění studie potvrzují jak všeobecné společenské trendy, tak i fakt, že jak pravicové, tak levicové politické strany v České republice dosud nepřístupují k řešení nízkého počtu žen v politických rozhodovacích funkcích systematicky.

Na základě této studie a analýzy činnosti levicových klubů žen a ženského hnutí v ČR obecně publikovala KSČM 25. června 2005 obsahový materiál *„Návrhy KSČM k řešení otázky postavení žen ve společnosti“*, kde byly definovány následující požadavky: právo na stejnou mzdu za stejnou práci stejné hodnoty; ukončení diskriminace žen při přijímání do zaměstnání; stejné šance a kariérní postup; důstojný starobní důchod, se zachováním možnosti volby pozitivní diskriminace – zachování možnosti odchodu do starobního důchodu pro ženy při dosažení určitého věku a podle počtu dětí; stejné podmínky pro otce i matky na mateřské dovolené; zlepšení podmínek na rodičovské dovolené; zlepšení ekonomických a sociálních podmínek pro rodiče samoživitele; urychlení projednávání soudních případů týkajících se péče o děti; právo na svobodné rozhodnutí o mateřství; zajištění rovných podmínek pro politickou a veřejnou činnost (Návrhy KSČM 2005). Tento materiál vzal na své červnové schůzi na vědomí Ústřední výbor KSČM a konstatoval, že:

„Problematika rovného postavení žen a mužů ve společnosti, zákaz diskriminace žen v zaměstnání je součástí jak volebního programu KSČM S lidmi pro lidi z roku 2002, tak se promítá do řady ustanovení programového dokumentu Naděje pro Českou republiku, přijatého na VI. sjezdu KSČM v roce 2004.“ (Návrhy KSČM 2005).

Další vývoj zaznamenalo řešení otázky postavení mužů a žen ze strany KSČM v červenci loňského roku, kdy se uskutečnila tisková konference za účasti vedení strany a poslaneckého klubu KSČM a byly představeny výše zmíněné *Návrhy KSČM k řešení otázky postavení žen v ČR* v jejich plném znění (tisková konference 2005). Diskusi uzavřela tisková mluvčí KSČM následujícím výrokem:

„Rovnost ras, pohlaví, vztahu k výrobním prostředkům, rovnost mužů a žen, rovné příležitosti, rovné hlasovací právo, rovné postavení muže a ženy v manželství, nyní aktuálně gayů a lesbiček, zkrátka

ROVNOST je levicové téma, vysloveně levicový program, který nám v některých aspektech byl odcizen jinými stranami z druhé strany politického spektra. To všechno je téma naše – levicové.“ (Tisková konference 2005)

V KDU-ČSL se o založení skupiny podobné SDŽ dlouhodobě diskutuje, v roce 2004 došlo k významnému posunu při jejím formálním ustavení. Na jaře 2004 byla schválena tzv. dománská výzva, v níž se účastnice semináře Žena a křesťansko-demokratická politika rozhodly na základě existujících stanov strany založit zájmové sdružení s názvem *Sdružení žen KDU-ČSL* (dále Sdružení). V průběhu května schválil přípravný výbor návrh stanov a na zářijovém setkání se diskutovalo jak o stanovách, tak o budoucím programu Sdružení. V říjnu (2.10.2004) proběhl ustavující sněm Sdružení, včetně volby vedení – předsedkyně, místopředsedkyň a celostátního výboru – v němž má každý kraj jednu zástupkyni – a dozorčí rady. Předsedkyní byla zvolena poslankyně Parlamentu ČR za KDU-ČSL Marie Šojdřová. Obě místopředsedkyně reprezentují komunální politiku – jedna je zastupitelkou Prahy 12 a druhá místostarostkou Boskovic.

Součástí sněmu bylo rovněž schválení stanov *Sdružení*, které je otevřené všem, kteří souhlasí, sympatizují, chtějí se podílet na politice KDU-ČSL a podporovat ji, tedy i nestraníkům. Programové cíle Sdružení jsou: vyjadřovat se k aktuálním tématům a problémům; podávat návrhy k jejich řešení; usilovat o pozvednutí důstojnosti ženy, rodiny a rodičovství; posilovat práva rodiny jako základní jednotky společnosti; hájit život ve všech jeho podobách; prosazovat oprávněné nároky na zastoupení žen ve veřejném životě, v orgánech KDU-ČSL a zastupitelských sborech (minimálně 30%); podpora matek-samoživitelek a vyváženost veřejných rozpočtů mezi zájmy mužů a žen.

Sdružení se programově vymezuje proti podobným sdružením levicových stran (výše zmíněné KSČM a ČSSD) tím, že podle vlastních slov „neprosazuje rovné příležitosti, ale klade důraz na partnerství ve vztahu muže a ženy, a to jak v rodině, tak ve všech ostatních funkcích“. V prosinci se sešel první celostátní výbor *Sdružení* a v lednu 2005 se uskutečnila ustavující schůze pražského *Sdružení*.

Aktivita *Sdružení* v první polovině roku 2005 se týkala především zapojení Sdružení do struktury fungování KDU-ČSL, a to jak na celostátní úrovni (včetně spolupráce s poslaneckým klubem strany), tak na krajské a místní úrovni. Konkrétními doporučeními bylo zaměřit se při přípravě návrhů zákonů na otázky prostituce a seminář k připravované novele zákona o církvích. Ve druhé polovině roku 2005 připravilo *Sdružení* v Praze semináře s názvem „Žena – ekonomika – rodina“ zaměřené na „Rodinné a sociální vazby uživatelů omamných a psychotropních látek“¹³. Můžeme tedy konstatovat, že *Sdružení* se ve velmi krátké době po svém vzniku stalo aktivní součástí KDU-ČSL a podílí se na prosazování politické linie strany.

V roce 2004 zároveň došlo k pokusu o ustavení *Strany rovných šancí*, tzv. strany žen, který ve druhé polovině roku oznámila skupina žen z kulturní oblasti (klíčovými postavami a zakladatelkami jsou novinářka Zdeňka Ulmannová a režisérka dokumentárních filmů a spisovatelka Olga Sommerová). Na počátku ledna 2005 ohlásila média¹⁴, že se skupině podařilo získat 1000 podpisů, které jsou nutnou podmínkou pro oficiální registraci politické strany Ministerstvem vnitra. Od svého vzniku byl projekt považován ze strany médií za kontroverzní a vyvolal první větší veřejnou diskusi od roku 2002, kdy skupina sociálních demokratek založila jako reakci na nepřítomnost žen ve vládě stínovou vládu žen (viz výše).

Na základě analýzy diskuse v tisku a na internetu můžeme říci, že převládaly reakce negativní. Negativní argumenty můžeme rozdělit do dvou skupin, první odkazovala na negativní historickou zkušenost se *Svazem žen* z dob komunismu a druhá prosazovala skeptický názor, že se jedná o západní „feministické“ trendy, které v ČR nenajdou uplatnění. Objevily se však i opačné hlasy, které poukazovaly na rozdílné přístupy mužů a žen k prioritizaci a řešení otázek veřejného života a na stále vyšší uplatňování ženského prvku ve veřejné sféře.¹⁵

V kontextu mediální diskuse o politické angažovanosti žen je také třeba uvést nezávislý občanský projekt *Hlídací fena*, jehož snahou je proměna české politické sféry. Tato proměna by se měla podle *Hlídací feny* uskutečnit v několika aspektech: 1. měla by aktivizovat ženy a přispět ke zvýšení jejich volební účasti; 2. měla by podpořit ženský politický aktivismus, především vyhledávání žen-političek na všech úrovních od komunální po centrální; 3. přispět k proměně postoje mužů-politiků a přesvědčit je o nutnosti a prospěšnosti podpory většího zapojování žen do politiky. Projekt byl podpořen německou Nadací Friedricha Eberta (Friedrich Ebert Stiftung). *Hlídací fena* prezentuje svou činnost především na svých internetových stránkách, které jsou velmi dynamické a kladou důraz na interaktivní komunikaci se čtenáři a čtenářkami, jež mají možnost hodnotit obsahovou stránku jednotlivých příspěvků, komentovat je a/nebo se zapojit do diskuse. *Hlídací fena* je aktivním a cenným příspěvkem do veřejné diskuse otázek rovných příležitostí mužů a žen v politice.

Regionální politika – vhodné prostředí pro ženy-političky

Specifickým prostředím, které by mohlo být otevřenější ženám-političkám, je regionální politika, ať již na úrovni krajů či obcí. Početní zastoupení žen v obecních zastupitelstvech a jejich pozice v mocenských strukturách samosprávy jsou často lepší než na celostátní úrovni.¹⁶ V zásadě platí, že čím nižší mocenské pozice se rozdělují, tím více dostanou ženy prostor. V rámci nejmenších obcí lze často najít ženy i v pozicích starostek, ve větších městech je to již daleko vzácnější. V některých regionech lze nicméně najít výrazné podíly žen i ve vysokých funkcích samosprávy.

Regionální politika se z hlediska počtů zastoupení žen nejen v roli zastupitelek, ale i na uvolněných politických funkcích zdá prostupnější. Je proto vhodným místem, kde dostanou ženy příležitost se naučit některým základním postupům a procesům, které jsou v politice nezbytné. Regionální politika jim zároveň může být častěji bližší a přístupnější z hlediska jejich každodenních problémů a starostí a jejich možného řešení. Především mají ženy často osobní vazbu na konkrétní osoby, které již v regionální politice působí.¹⁷ Pro získání žen do regionální politiky je proto možné snadněji argumentovat možnostmi některých bezprostředních efektů, které by jejich činnost měla. Nicméně i na regionální úrovni platí výše zmiňované bariéry.

Závěry

Cílem této kapitoly bylo na základě aktuálních empirických šetření analyzovat institucionální, individuální a společenské bariéry v účasti žen v politickém životě a zmapovat existující aktivity na podporu žen v politice u nás.

Při analýze individuálních bariér participace žen v politickém životě byly identifikovány následující překážky, které brání ženám v zapojení do politiky: 1. *přetrvávající patriarchální model rodiny* – pro politickou kariéru žen je klíčové skloubení politické kariéry a rodinného života, protože však přetrvává tradiční rozdělení generových rolí, vnímají ženy-političky domácí práce jako svou povinnost. Podpora nebo alespoň tolerance politických aktivit ze strany rodiny je tak jednou z důležitých podmínek vstupu do politiky; 2. *odlišná hodnocení mužů a žen* – pro ženy-političky je často obtížné prosadit svůj názor, být respektována, protože v politice panují rozdílná měřítka pro muže a pro ženy. Dominující mužský princip a mužské vnímání představuje v současné době v české politice dominantní diskurs, je částí žen-političek hodnocen rozporně, avšak převážně negativně. Rozdílné vnímání mužů a žen v politickém životě je reflektováno také ve výzkumech postojů české veřejnosti; 3. *odlišné pojetí moci* muži a ženami v politice – pro ženy je méně často důležitá funkce a postavení, naopak svou roli chápou jako veřejnou službu. Tento fakt je rovněž reflektován v rozdělení resortů – ženy jsou často obsazovány nejen do nižších funkcí, ale také do slabších resortů – platí tzv. politika péče (zdravotnictví, školství...).

V rámci společenských bariér bránících vstupu žen do politiky byly mapovány postoje české veřejnosti. Na základě analýz těchto dat můžeme konstatovat, že mezi muži a ženami existuje rozdílnost v postojích k participaci v politice. Ženy vyjadřují menší zájem o politiku a účast na ní. Obecně však naprostá většina české veřejnosti považuje zapojení žen do veřejných funkcí za „užitečné“. Na základě srovnání výsledků empirických šetření z počátku 90. let rovněž zaznamenáváme zvyšující se trend podpory zapojení žen do politického života.

V rámci zmapování existujících aktivit na podporu zastoupení žen v politice jsme se nejprve zaměřily na stínovou vládu žen, která sehrála důležitou roli v medializaci problematiky nízké účasti žen v politice, dále na aktivity politických stran. Organizace na podporu účasti žen v politice má v České republice dosud pouze ČSSD Sociálně demokratické ženy, celkově je však důsledek činnosti SDŽ v rámci strany, především vliv na výběr kandidátů a sestavování kandidátních listin, spíše omezený. Další stranou, která přistoupila k řešení nízkého počtu žen v politice, je KSČM, která se rozhodla inspirovat kvótami po vzoru některých evropských levicových stran, provedla odbornou analýzu vlastní stranické struktury a hodlá problémy aktivně řešit. Zájmové sdružení s názvem *Sdružení žen KDU-ČSL* se programově, rétoricky i ideologicky vymezuje proti podobným sdružením levicových stran – KSČM a ČSSD.

Další aktivitou, která významnou měrou přispěla k medializaci této problematiky, bylo ustavení *Strany rovných šancí*, tzv. strany žen, která v druhé polovině roku 2004 oznámila skupina žen z kulturní oblasti, a která se zúčastnila voleb do Poslanecké sněmovny Parlamentu ČR. Aktivním a cenným příspěvkem do veřejné diskuse o otázkách rovných příležitostí mužů a žen v politice je nezávislý občanský projekt *Hlídací fena*.

Jako specifické prostředí, které by mohlo být otevřenější ženám političkám, byla analyzována regionální politika. Výsledkem naší analýzy však je, že i na regionální úrovni platí výše uváděné individuální a společenské bariéry pro účast žen v politickém životě.

Nejvýznamnějším zjištěním je fakt, že ženy jsou podrepresentovány nejen ve veřejných volebních funkcích, a to na všech úrovních, ale mají obecně nízký podíl na rozhodnutích klíčových pro fungování politických stran – složení stranického aparátu a ekonomické aktivity vlastní politické strany včetně fund-raisingu. Ve vrcholné politice České republiky se rovněž setkáváme s výrazným genderovým rozdělením sfér. Zatímco muži jsou spojováni s tzv. silovými resorty především v oblasti ekonomiky a hospodářství, ženy jsou na úrovni Parlamentu i vlády spojovány s humanitními sférami a s tzv. politikou péče, která je také jak muži, tak ženami vnímána jako méně prestižní.

Literatura

- Havelková, H. 2006. „Jako v loterii: politická reprezentace žen v ČR po roce 1989“. In: Eds. H. Hašková, A. Křížková, M. Linková M. 2006. *Mnohohlasem. Vyjednávání ženských prostorů po roce 1989*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Hašková, H., Helšusová, L., Křížková, A.; Linková, M., Kolářová, M., Moravcová-Smetáčková, I., Rakušanová, P. 2003. *Enlargement, gender and governance: The Civic and political participation and Representation of Women in Central and Eastern Europe – Deliverable n.2 – Country Report (Czech Republic) – Analysing Female Visibility*. 53 p. Country report on results of the second work package of the international research project Enlargement, Gender and Governance. Accepted by Queen's University in Belfast, Great Britain. Executive summary by H. Hašková. Dostupné na: <http://www.qub.ac.uk/egg/>.
- Karam, A. et al. 1998. *Women in Parliament: Beyond Numbers*. Stockholm: International IDEA. Dostupné na: <http://www.idea.int/women.htm>; (Naposledy navštíveno: 31.1. 2005).
- Lakeman, E. 1976. „Electoral Systems and Women in Parliament“. *Parliamentarian*, roč. 56, s. 159–162.
- Matland, R. E. 1993. „Institutional Variables Affecting Female Representation in National Legislatures: The Case of Norway“. *The Journal of Politics*, Vol. 55, No. 3, s. 737–755.
- Matland, R. 1998. „Women's Representation in National Legislatures: Developed and Developing Countries“. *Legislative Studies Quarterly*, Vol. 23, No. 1, s. 109–125.
- Mišovič, J. 2005. *Klub sociologů a psychologů k zapojení žen do veřejné a politické činnosti: Analýza stavu na základě dostupných sociologických a statistických údajů*. Dostupné na: <http://www.kscm.cz/article.asp?thema=2728&item=26899&category=> (Naposledy navštíveno: 10. 10. 2005).
- Návrhy KSČM k řešení otázky postavení žen ve společnosti. Dostupné na: <http://www.kscm.cz/article.asp?thema=2728&item=26899&category=> (Naposledy navštíveno: 10.10. 2005).
- Norris, P. 1985. „Women's Legislative Participation in Western Europe“. *Western European Politics*, Vol. 8, No. 4, s. 90–101.
- Norris, P. 2004. *Electoral Engineering: Voting Rules and Political Behaviour*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Phillips, A. 1993. *Democracy and Difference*. University Park: The Pennsylvania State University Press.
- Phillips, A. 1995. „Quotas for Women“. In: *The Politics of Presence*. Oxford: Clarendon Press.
- Programové Prohlášení SDŽ. 2004. Dostupné na: <http://www.cssd.cz/soubory/422010/programové%20prohlášení%20sdž%202004.doc>. (Naposledy navštíveno: 29. 9. 2004).
- Rakušanová, P., Linek, L. et al. 2004. *Analýza nízkého počtu žen v politických a rozhodovacích funkcích*. Závěrečná zpráva projektu MPSV ZVZ 111.
- Rakušanová, P., Linek, L. 2004. *Podkladová studie pro národní zprávu WP 5 – Politika na centrální úrovni*.

Rule, W. 1981. „Why Women Don't Run: The Critical Contextual Factors in Women's Legislative Recruitment“. *Western Political Quarterly*, Vol. 34, No. 1, s. 60–77.

Seidlová, A. 2001. „How Do Female Deputies Differ from Male Deputies“. Paper presented in Krakow ECPR conference, June 2001.

Skjeie, H. 1998. In: *Women in Parliament: Beyond Numbers*. By A. Karam et. al. Stockholm: International IDEA.

Tisková konference KSČM 28. července 2005 – Návrhy KSČM na řešení otázky postavení žen v ČR. Dostupné na : <http://www.kscm.cz/article.asp?thema=2729&item=27162&category=> (Naposledy navštíveno: 10.10. 2005).

Václavíková-Helšusová, L. 2004. „Osobní zkušenosti žen v regionální politice“. In: *Analýza nízkého počtu žen v politických rozhodovacích funkcích*. By P. Rakušanová. Závěrečná zpráva projektu MPSV ZVZ 111.

Výsledky voleb. [online]. Český statistický úřad. Dostupné na: <http://www.volby.cz/>. (Naposledy navštíveno: 19. 4. 2005).

¹ Tato kapitola částečně čerpá z výsledků výzkumného projektu MPSV ZVZ 111 *Analýza nízkého počtu žen v politických a rozhodovacích funkcích*, na jehož řešení se autorky v roce 2004 podílely. Kapitola vznikla v rámci projektu „Participace, demokracie a občanství v České republice a mezinárodní komparace“ GAČR 403/04/1007.

² Aktuální údaje o zapojení žen v politice v České republice od místní po celostátní úroveň, včetně podílu žen na činnosti politických stran nabízí Apendix.

³ Tato část vychází z Podkladové studie pro národní zprávu WP 5 – Politika na centrální úrovni, jejímiž autory jsou Petra Rakušanová a Lukáš Linek.

⁴ Metodou polostandardizovaných rozhovorů bylo dotazováno celkem 20 politiků. Schéma rozhovoru bylo popřípadě přizpůsobeno momentální pozici a situaci dotazované ženy v politice. Je zcela udržena anonymita dotazovaných žen. Proto jsou jako zdroje citací užívány značky rozhovorů.

⁵ Na tomto místě je důležité zdůraznit komplexitu této otázky. Nejedná se totiž o problém pro politicky samotné, ale jejich vnímání především ze strany mužů-politiků, veřejnosti i médií. Společenské vnímání žen-politiků se tak odlišuje od manažerek a podnikatelek, v jejichž případě je takové chování akceptováno.

⁶ Terénní šetření uskutečnilo Centrum pro výzkum veřejného mínění při Sociologickém ústavu AV ČR v době od 18. do 28. června 2004 na 889 respondentech ve věku 18 let a starší. Respondenti byli vybráni metodou kvótního výběru, přičemž kvótní znaky byly: pohlaví, věk, vzdělání, velikost místa bydliště a region.

⁷ Terénní šetření uskutečnilo Centrum pro výzkum veřejného mínění při Sociologickém ústavu AV ČR v době od 18. do 28. června 2004 na 889 respondentech ve věku 18 let a starší. Respondenti byli vybráni metodou kvótního výběru, přičemž kvótní znaky byly: pohlaví, věk, vzdělání, velikost místa bydliště a region.

⁸ Odpovědi respondentů jsou vždy na čtyřbodové škále, kde krajní body znamenají výrazný zájem a výrazný nezájem a prostřední body docela zájem či malý zájem.

⁹ Opět na čtyřbodové škále.

¹⁰ Otázkami zastoupení žen v politice se zabývá ve své kapitole také Hana Havelková (Saxonberg 1999 in Havelková 2005).

¹¹ Jana Štěpánová: „Jeden krok dopředu, dva zpět“, LLK. 21. 4. 2000. Dostupné na: <http://lama-web.cz/llk/zpravy/cs01.htm>. (Naposledy navštíveno: 19. 4. 2005).

¹² Studie konkrétně poukázala na absenci nejmladší věkové skupiny zastupitelů KSČM (do 40 let), kolísání podílu žen v jednotlivých obcích a městských zastupitelstvech a dlouhodobě nižší podíl žen v některých zastupitelstvech v rámci okresů a měst. Mezi její hlavní doporučení patří: změna sestavování kandidátních listin (od úrovně okresních orgánů výše je navrhováno sestavovat samostatné kandidátní listiny mužů a žen (je citována pozitivní zkušenost německé PDS) s klíčem dva muži a jedna žena; při výběru kandidátek na úrovni měst a regionů zdůraznit zastoupení žen do 50 let; doporučit krajským a okresním orgánům s nízkým podílem žen zjistit a odstranit příčiny malého zastoupení žen; zohledňování postavení mužů a žen v připravovaných legislativních návrzích; vyhledávat a připravovat ženy pro politické funkce; ve stranickém tisku (deník Haló noviny) popularizovat pozitivní zkušenosti s činností žen ve straně (Mišovič 2005).

¹³ Zdroj: www.kducs1.cz. (Naposledy navštíveno 27. 11. 2005).

¹⁴ MFDnes 3.1. 2004, s. A5. *Strana žen se půjde registrovat*.

¹⁵ Jiří Pehe, 15.11. 2004 *Strana žen není žádný nesmysl*. Dostupné na: <http://www.pehe.cz/Zapisnik/04-11-15.htm>. (Naposledy navštíveno: 3.1.2004).

¹⁶ Více např. viz Václavíková-Helšusová, L. 2004. „Ženy v krajské politice.“ In: *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, roč. 4, Pra-

ha: Sociologický ústav AV ČR, nebo Křížková, A., Václavíková-Helšusová, L., „Women's Participation and Representation in Local Politics." In: *Women's Civic and Political Participation in the Czech Republic and the Role of the European Union Gender Equality and Accession Policies*, 2003. H. Hašková, A. Křížková. Sociologické texty. Praha: Sociologický ústav AV ČR, s. 26–31.

¹⁷ Více viz Rakušanová, P., Linek, L. et al. 2004. *Analýza nízkého počtu žen v politických a rozhodovacích funkcích*. Závěrečná zpráva projektu MPSV ZVZ 111.

Apendix. Účast žen v politice

Tabulka č. 1: Struktura členů Parlamentu v letech 1986–2002.

	ČNR 81	FS 81	ČNR 86	FS 86	FS 90	ČNR 90	FS 92	ČNR 92
Počet mužů	142	250	145	247	269	178	274	181
% mužů	71,0	71,4	72,5	70,6	76,9	89,0	91,3	90,5
Počet žen	58	100	55	103	81	22	26	19
% žen	29,0	28,6	27,5	29,4	23,1	11,0	8,7	9,5
Celkem	200	350	200	350	350	200	300	200

	PSP 94	PSP 96	PSP 98	Senát 98	Senát 00	PSP 02	Senát 00
Počet mužů	181	173	170	72	71	166	71
% mužů	90,5	86,5	85,0	88,9	87,7	83,0	87,7
Počet žen	19	27	30	9	10	33	10
% žen	9,5	13,5	15,0	11,1	12,3	16,5	12,3
Celkem	200	200	200	81	81	200	81

Zdroj: Parlamentary DICE.

Tabulka č. 2: Struktura členů vlády v letech 1981–2004.

	Štrougal 1986–1986	Štrougal 1986–1989	Pithart 1990–1992	Klaus I 1992–1996	Klaus II 1996–1998
Počet mužů	30	32	24	25	22
% mužů	100	100	96	100	95,6
Počet žen	0	0	1	0	1
% žen	0	0	4	0	4,4
Celkem	30	32	25	25	23

	Tošovský 1998*	Zeman 1998–2002	Špidla 2002–2004	Gross 2004–
Počet mužů	15	19	15	16
% mužů	88,3	100	88,3	88,9
Počet žen	2	0	2	2
% žen	11,7	0	11,7	11,1
Celkem	17	19	17	18

* úřednická vláda (trvání pouze 5 měsíců)

Zdroj: Sociologický ústav AV ČR.

Tabulka č. 3: Ženy v Parlamentu v letech 1990–2002 podle politické příslušnosti.

	1990		1994		1996	
	poslankyně (N)	poslankyně (%)	poslankyně (N)	poslankyně (N)	poslankyně (N)	poslankyně (%)
OF	19	15,1 %	–	–	–	–
ODS	–	–	5	5	5	7,3 %
ČSSD	–	–	11	11	11	18,0 %
KSČM	6	18,8 %	5	5	5	22,7 %
KDU-ČSL	1	5,0 %	2	2	2	11,1 %
ODA	–	–	0	0	0	0,0 %
US	–	–	–	–	–	–

	1998		2002	
	poslankyně (N)	poslankyně (%)	poslankyně (N)	poslankyně (%)
OF	–	–	–	–
ODS	6	9,5 %	8	13,8 %
ČSSD	11	14,9 %	10	14,3 %
KSČM	6	25,0 %	12	29,3 %
KDU-ČSL	3	15,0 %	2	9,5 %
ODA	–	–	–	–
US	3	15,8 %	1	10,0 %

Zdroj: Sociologický ústav AV ČR.

Tabulka č. 4: Přehled o podílu žen na členské základně jednotlivých politických stran.

1998/99	ODS			KDU-ČSL	KSČM	ČSSD	US
	1997	I/1998	XII/1998	I/1999	I/1999	1999	1999
Členů celkem	22 000	19 400	19 730	60 464	136 516	14 000	4 000
Ženy celkem	7 400	6 100	6 900	31 597	51 360	3 780	chybí
Ženy v %	33,63%	31,44%	34,97%	52,25%	42,8%	27,0	chybí

Zdroj: Informace tiskových odborů jednotlivých stran. Tabulka A. Honsová

Tabulka č. 5: Zvolení zastupitelé krajských zastupitelstev v roce 2004 za jednotlivé kraje.

		2000		2004	
Kraj	Celkový počet zastupitelů	Z toho žen	%	Z toho žen	%
Středočeský	65	11	17 %	10	15 %
Jihočeský	55	4	7 %	10	18 %
Plzeňský	45	13	29 %	9	20 %
Karlovarský	45	6	13 %	7	16 %
Ústecký	55	9	16 %	9	16 %
Liberecký	45	9	20 %	8	18 %
Královéhradecký	45	4	9 %	5	11 %
Pardubický	45	4	9 %	4	9 %
Vysočina	45	7	16 %	6	13 %
Jihomoravský	65	8	12 %	12	18 %
Olomoucký	55	5	9 %	7	13 %
Zlínský	45	3	7 %	5	11 %
Moravskoslezský	65	13	20 %	10	15 %
Celkem	675	96	14 %	102	15 %

Zdroj: ČSÚ.

Tabulka č. 6: Podíl žen na pozicích v radách jednotlivých krajů a pozicích náměstků.

Kraj	2000					2004			
	Počet členů rady	Počet žen v radě	% žen z celkového počtu členů rady	Počet náměstků	Z toho žen	Počet žen v radě	% žen z celkového počtu členů rady	Počet náměstků	Z toho žen
Jihočeský	11	2	18 %	3	0	1	9 %	2	0
Jihomoravský	11	0	0 %	3	0	2	18 %	3	0
Karlovarský	9	1	11 %	5	1	1	11 %	4	0
Královéhradecký	9	0	0 %	3	0	0	0 %	3	0
Liberecký	9	2	22 %	4	2	1	11 %	4	0
Moravskoslezský	11	1	9 %	4	1	2	18 %	5	1
Olomoucký	11	0	0 %	2	0	2	18 %	4	1
Pardubický	9	1	11 %	2	0	2	22 %	3	0
Plzeňský	9	1	11 %	2	0	1	11 %	3	1
Středočeský	11	0	0 %	4	0	2	18 %	6	1
Ústecký	11	1	9 %	3	0	0	0 %	2	0
Vysočina	9	2	22 %	4	1	2	22 %	3	1
Zlínský	9	1	11 %	3	0	0	0 %	3	0
Průměrné hodnoty ¹		0,9	10 %		0,4	1,2	12 %		0,4

¹ Vypočteno jako průměrná hodnota na jeden kraj.

Zdroj: ČSÚ a webové stránky jednotlivých krajů.

Tabulka č. 7: Okresní města s nejvyššími podíly žen v radě.

Město	Počet členů rady	Z toho žen	Procentuální podíl
Náchod	9	4	44 %
Louny	9	4	44 %
Tábor	9	3	33 %
Blansko	7	2	29 %
Česká Lípa	7	2	29 %
Jeseník	7	2	29 %
Havlíčkův Brod	7	2	29 %

Zdroj: webové stránky jednotlivých měst, popřípadě telefonicky sdělené oficiální údaje.

Tabulka č. 8: Města s nejvyššími a nejnižšími podíly počtu žen v zastupitelstvech.

Město	Počet členů zastupitelstva	Z toho žen	Procentuální podíl
Náchod	27	9	33 %
Česká Lípa	27	9	33 %
Havlíčkův Brod	25	8	32 %
Strakonice	21	6	29 %
Blansko	25	7	28 %
Písek	27	2	7 %
Šumperk	27	2	7 %
Litoměřice	27	2	7 %
Jindřichův Hradec	29	2	7 %
Cheb	30	2	7 %
Rakovník	21	1	5 %
Rychnov nad Kněžnou	21	1	5 %

Zdroj: ČSÚ, webové stránky jednotlivých měst, popřípadě telefonicky sdělené oficiální údaje.

Aktivismus bez hnutí nebo protohnutí? Ženské organizace a skupiny v ČR v letech 1989–2006

mirek vodrážka

Activism without movement or a proto-movement? Women's organisations and groups in the Czech Republic between 1989 and 2006

As part of the social transformation, women's civic life has been revived since 1989 having disappeared completely from the social map during the communist era.

Based on a qualitative study conducted by Canadian sociologist Alena Heitlingerová which looked into the influence of the "first wave" of assistance of foreign and national institutions on women's post-1989 organisations, and based on a similar qualitative research study conducted by the Gender and Sociology department at the Institute of Sociology, Academy of Sciences CR, the author carries out a feminist analysis of issues of women's politics of identity and reflection on feminist discourse.

In the text the author shows that existence and working in a women's group helps women strengthen their identity and reconstitute their female experience. In connection with this, he analyses various institutional risks, prejudices and new false social myths.

In a polemical conclusion he critiques the myth of the post-1989 women's movement, enumerates seventeen causes and reasons why it is not possible to talk about women's groups or organisations or women's art groups in terms of a movement but rather only in terms of "activism without movement" or a form of a social proto-movement.

Keywords:

adiaphorisation of feminism, anarcho-feminists, discursive coalitions, European integration process, the EU, exogenous influences, gender formalism, gender irreversibility, gender politics, lesbian groups, NGOs, parity democracy, politics of identity, post-1989 myths, self-supporting effect, social inversion, women's movement, women's groups, women's role models

Po roce 1989 v souvislosti s rekonstrukcí občanské společnosti vzniklo mnoho desítek ženských organizací a skupin. Jaká byla jejich struktura, jaké vlivy na ně působily, v jakých podmínkách tyto skupiny tvořily a jaká byla jejich strategie v kontextu sociální akceptace? Odpověď na tyto a další otázky lze najít ve dvou kvalitativních sociologických výzkumech, které byly zaměřeny na polistopadovou ženskou aktivistickou scénu. Vzhledem k tomu, že výzkumníci a výzkumnice mohli použít získané informace k publikačním účelům jen za předpokladu naprosté anonymity, jsou veškeré citace z rozhovorů obou výzkumů uváděny bez autorství, pouze s uvedením, o který z výzkumů se jednalo.

Protože v první dekádě byla většina ženských organizací podporována „zvenčí“, realizovala koncem 90. let kanadská socioložka českého původu Alena Heitlingerová výzkumný projekt „Vliv domácích a zahraničních institucí na české ženské skupiny“ (Heitlingerová 2001).

Jelikož jsem byl v rámci přípravy výzkumného projektu A. Heitlingerovou osloven, abych realizoval rozhovory s vybranými zástupkyněmi jednotlivých ženských organizací, navrhl jsem, aby původně zúžený soubor otázek zaměřený například na problém nezávislosti při zakládání ženských skupin, formy zahraniční pomoci, vliv i způsob komunikace atd., byl rozšířen ještě o sadu ožehavých otázek týkajících se například ženské politiky identity, reflexe feministického diskursu a ženského hnutí.

Výzkum jsem pak realizoval formou polostandardizovaných interview (cca 50 otázek) v letech 1998 až 2001. Celkově zahrnoval 28 rozhovorů s představitelkami 26 nejvýznamnějších ženských českých skupin¹. Jedinou nečeskou organizací byl slovenský Aspekt, který byl do výzkumu zahrnut jednak z důvodu, že na počátku své především publikační aktivity se definoval ve spolupráci s českými ženskými organizacemi jako slovensko-český časopis a jednak z důvodu svého mimořádného vlivu na české ženské aktivistky. Výsledkem byl rozsáhlý více než 600stránkový datový soubor, který se stal hlavním podkladem pro tento text.

Orientace a aktivity jednotlivých skupin byly velice diferencované: od akademicky orientovaných organizací propagujících obor gender studies, přes skupiny podporující podnikatelky, evangelické i katolické spolky, lesbické a umělecké skupiny, organizaci zaměřenou na prevenci obchodu se ženami, terapeutickou skupinu nabízející pomoc zneužívaným ženám, organizaci vytvářející networking mezi ženskými skupinami, národní skupinu obhajující práva spisovatelek a novinářek, skupiny sociálně i křesťanské a politicky orientované, stejně tak i ekofeministické nebo ekologické.

Do výzkumu byla zahrnuta i romská ženská organizace, ale bohužel v důsledku tehdejší silné emigrace Romů na Západ se rozhovor nakonec nemohl uskutečnit, protože se v dlouhém průběhu výzkumu nenašla žádná náhrada za migrující představitelky této organizace. Přes letité úsilí se obdobně z organizačních důvodů nepodařilo uskutečnit rozhovor s anarchofeministkami.

Druhý kvalitativní výzkum realizoval v letech 2002 až 2003 tým z oddělení Gender a sociologie při Sociologickém ústavu AV ČR v rámci mezinárodního projektu Joanny Regulské. Tematicky se zaměřil na „Vytváření nadnárodního politického prostoru: Evropská unie, její rozšíření na východ a potenciál ženské účasti“.²

Výzkum probíhal formou polostandardizovaných interview, kterých bylo provedeno 33, a skupinových diskusí se zástupkyněmi ženských občanských skupin. Byl zaměřen na otázky vzniku a fungování těchto skupin (nebo ženských programů) a na to, jaké změny mohou očekávat ženy v kontextu začleňování České republiky do Evropské unie.³ Základní výběr skupin byl převážně shodný s výzkumem Aleny Heitlingerové, ale kromě několika neženských skupin byl rozšířen o nově vzniklé organizace.

Přestože tým z oddělení Gender a sociologie neznal okruh otázek prvního projektu, ani nebyl seznámen s výsledným materiálem výzkumu Aleny Heitlingerové, odhalil několik shodných výsledných rysů (viz dále).

Exogenní původ ženských skupin, nová typologie aktivistek a feminismus

Oba výzkumné projekty vykazaly shodu svou politickou intencí, neboť usilovaly v širším slova smyslu o reflexi vnějšího politického, respektive zahraničního vlivu na české ženské organizace.

Zatímco první výzkum zkoumal vliv jednotlivých zahraničních skupin a organizací, protože v polistopadovém období to byly právě tyto instituce, které pomáhaly obnovovat občanský, a tedy i ženský spolkový život v zemi, kde tento druh aktivismu během padesátileté komunistické vlády zcela vymizel, druhý výzkumný projekt se zaměřil obdobně na vnější vliv integračních procesů Evropské unie.

Výzkum Aleny Heitlingerové zmapoval „první vlnu“ polistopadové západní institucionální solidarity a pomoci, neboť to byly právě zahraniční instituce i jednotlivé představitelky, které stály svými podněty i u zrodu mnoha českých ženských organizací, a bez jejichž finanční, informační a jiné pomoci by většina z nich ani nemohla vzniknout. Zároveň ukázal, že tehdejší celospolečenský klíč k existenci ženské aktivistické scény spočívá ve skutečnosti, že většina významných českých ženských skupin, které se utvořily po roce 1989, vznikla exogenním vlivem.

Podnět, aby v České republice začaly vyrůstat ženské skupiny, přicházel například z tradiční západní feministické politické scény, od politické strany Zelení, ale také například z křesťanských západních církví, které vyvíjely interní tlak, aby představitelé české mužské církevní hierarchie iniciovali v České republice vznik náboženské ženské skupiny. Navíc u zrodu některých podnikatelských sdružení stály významné cizinky.

Z rozhovorů zároveň vyplynulo, že mnohé české aktivistky začaly zpochybňovat svoje silně odmítavé postoje vůči západním feministickým „importovaným“ tématům včetně gender studies například teprve po setkání a zkušenostech na zahraničních konferencích věnovaných ženské agendě a obecně po delším dialogu se západními přítelkyněmi, aktivistkami a feministkami.

Na základě odpovědí jsem rozlišil tři základní typy aktivistek. Na jedné krajní straně byly například reemigrantky, exulantky nebo ženy, které si dlouhá desetiletí různým způsobem osvojovaly západní feministický diskurs. Uprostřed byly ženy s nějakou minulou veřejnou občanskou nebo politickou zkušeností, například disidentky nebo členky předlistopadového Svazu žen. A zcela na druhé krajní straně byly ženy, které nedisponovaly žádnou z uvedených zkušeností. První uvedená skupina žen působila v průběhu 90. let nejen v českém prostředí, ale i mezi českými aktivistkami 90. let svou radikálně odlišnou zkušeností jako zcela jiný druh žen. Vystupovaly sebevědomě, prezentovaly se feministicky/žensky, sdílely vyhraněné a společensky kritické postoje, vystupovaly s jasně definovanými záměry, cíli a strategiemi, jak například dosáhnout určitých společenských změn: *„Změny chceme, ale já už vidím tu velkou vizi, která zatím je, že je prostě rozčleněná do takových úplně praktických kroků“*. (AH) Druhý typ žen se prezentoval občansky/žensky, nikdy nehovořil o žádných „velkých vizích“, ale o jen o konkrétních cílech, například o „rovných příležitostech“. Pro třetí typ byl problém často samotný aktivismus, feminismus a ženské hnutí odmítal nebo problematizoval myšlenku, že by skupina chtěla dosáhnout nějakých společenských změn. Tato různá typologie aktivistek zároveň určovala možnosti a limity společných zájmů a spolupráce mezi jednotlivými skupinami a vytvářela i velice rozdílnou postojovou a názorovou paletu.

V kontextu této spíše individuální difference zde existovala ještě difference na základě sociálního kapitálu. Zatímco většina ženských skupin vznikla teprve po roce 1989 a neměla například žádnou velkou členskou základnu, naprostou výjimkou byl naopak Český svaz žen. Tato organizace celorepublikového rázu se na počátku 90. let ale musela potýkat s problémem vlastní diskreditace, neboť v období své předlistopadové existence hájila nikoliv zájmy žen, ale zájmy komunistického režimu. Navíc po roce 1989 se organizace stala jednak v rámci latentního

společenského misogynismu, ale hlavně nastupujícího reakčního antifeminismu předmětem postkomunistické démonologizace, kdy téměř v každé nově vzniklé ženské organizaci se spatřoval zárodek předlistopadového svazu žen a určité podobě této svazofobie podléhaly, jak dokládají rozhovory, i některé ženské organizace, které se veřejně distancovaly od této předlistopadové organizace a jejích představitelk.

Teprve pragmatická kritika ze strany některých zahraničních ženských skupin a jednotlivých aktivistek se stala prvním podnětem ke změně negativního postoje některých skupin vůči nové organizaci Český svaz žen. Otevřením se postupně vzájemné spolupráci se tak v průběhu času vytvořily i nové vztahy mezi jednotlivými organizacemi a skupinami.

Vymezování skupin se ale promítlo v první polovině 90. let i do rámce utváření koalic ženských nestátních neziskových organizací (NNO), jež z definice vylučovaly některé organizace. Naopak v posledních letech existuje vědomí nutnosti strategické spolupráce s odlišně zaměřenými ženskými NNO. (Hašková, Křížková 2006)

Jestliže výzkum Aleny Heitlingerové je zároveň i svědectvím o „první“ spontánní západní vlně ženské solidarity a pomoci převážně z evropských zemí, která se nesla v duchu „paritní demokracie“ a jejímž smyslem bylo větší zapojení žen do demokratických struktur, pak druhý výzkum týmu z oddělení Gender a sociologie je možno označit za doklad „druhé“, spíše institucionální evropské vlny, která v rámci integračních procesů kladla už institucionální důraz na genderovou politiku a která nutila českou vládu, politickou reprezentaci, ale i média k tomu, aby ženské organizace byly brány za „*partnery*“. (GS)

Z obou výzkumů ale vyplývá, že nebýt těchto dvou západních vln, ženská nezisková a aktivistická scéna by dnes vypadala zcela jinak.

V kontextu výše uvedených poznatků se nabízí jedna otázka. Jestliže podněty k zakládání různých ženských organizací a skupin přicházely „zvenčí“, včetně zásadních podnětů z Evropské unie směřujících k institucionalizaci „paritní demokracie“, nevypovídá to o tom, že ženská aktivistická scéna se vyznačuje vnitřní strukturální fragilitou? Bude to mít zásadní negativní důsledky na genderovou politiku a existenci ženských skupin v ČR, jestliže dojde k nepříznivým vnějším podmínkám například v rámci Evropské unie?

Oba výzkumy nezávisle na sobě potvrzují, že stejně jako ve společnosti, tak i mezi jednotlivými aktivistkami je zakořeněn silně ambivalentní vztah k feminismu a s ním se pojí i konfušní vztah k ženské identitě.

Není neobvyklé, když například ženská organizace, která usiluje, aby ženy dosáhly rovného postavení v oblasti podnikání, se a priori distancuje od čehokoliv, co by jen „*feministicky zaváňelo*“. (AH) Obdobně není neobvyklé, když členka prestižního ženského občanského klubového sdružení, které chce „*posílit vnímání role ženy na pracovním poli*“, „*být pozitivně ovlivňující skupinou žen*“ a „*silnou skupinou s výrazným názorem v konzultacích směrem k legislativě v zemi, směrem k našemu vstupu do EU a postavení žen*“, se ohradí, že není „*žádná aktivistka*“, ale jen „*členka sdružení, matka dvou dětí a podnikatelka*“. (AH) Nejen pojem „*feminismus*“, ale dokonce i „*ženský aktivismus*“ je některými aktivistkami ženských organizací vnímán negativně.

Príznačný je i drobný sémantický posun. Jestliže v 90. letech byly ženy zaskočeny veřejnou otázkou „*Jste feministka?*“ a „*obránným*“ způsobem rychle odpovídaly: „*My máme rády muže*“, pak v současnosti se některé aktivistky vymezují v rámci výzkumu vůči feminismu obdobným

způsobem: „*My se za čistě feministickou organizaci nepovažujeme, už proto, že máme taky mezi členy muže*“ (GS) nebo že se „*stýkají také s muži*“ (GS)

Výzkumy zároveň ukazují na rozšiřující se diferenciaci ženských aktivistek například z hlediska politické sebereflexe a historického sebezakontextování. Zatímco některé mladší akademicky orientované představitelky se vztahují k čtvrté vlně feminismu, „*největší problém bych viděla na evropské úrovni, kde přestože se problémy řeší přes třicet let, tak nedošlo k redefinici mocenského rozdělení. Je to pořád záležitost jednotlivých rozhodnutí než obecného přístupu k problematice. Takže si myslím, že je zde velký prostor pro nějakou čtvrtou vlnu feminismu*“ (GS), některé starší aktivistky chápou svůj aktivismus stále v rámci první feministické vlny, mít „*stejná práva jako muž*“ (AH) .

Ženské skupiny, vstup do Evropské unie a nebezpečí sociální inverze

Rozhovory z výzkumu týmu z oddělení Gender a sociologie jednoznačně ukázaly, že ženské organizace a skupiny hodnotí evropský integrační proces i vstup České republiky do Evropské unie pozitivně: „*Za prvé to otevřelo problémy, které by jinak otevřeny rozhodně nebyly. Za druhé došlo k prosazení právních instrumentů, které by se tady taky neobjevily. A i když to není o okamžitém uvědomění si integračního dopadu, možná to opravdu zvýší sebevědomí žen, protože už skutečnost, že někdo někde bere tuto problematiku vážně, je i velkým potvrzením činnosti neziskových organizací.*“ (GS)

Jen ojediněle se vyskytují kritické hlasy, jako například u politicky zkušenější organizace, které předpokládají větší autonomnost a nezávislost ženské scény: „*Přišlo mně úplně k smíchu, jak politici neustále říkají, že tady potřebujeme Strejčka NATO a Tetičku Evropskou unii a ty nás povedou, neboť bez nich si nebudeme vědět rady.*“ (GS)

Většina ženských organizací se zároveň nedomnívá, že by něco ztratila vstupem České republiky do EU. Naopak předpokládá institucionální podporu svých témat a agend, protože podle mnohých představelek občanský sektor působil v rámci sjednocování „*synergicky*“. Mnohé organizace konstatovaly, že se jim „*usnadnil život, protože naše požadavky začaly být požadavky EU, a tak jsme mohly zvýšit tlak i my*“ (GS)

Řada aktivistek a skupin si tuto „*synergii*“ uvědomuje a těží i z toho, že Evropská komise přistoupila k direktivnímu prosazení genderových aspektů v rámci 6. Rámcového programu: „*To nám dává určitou moc, neboť my se můžeme opírat o direktivy, opatření a usnesení na úrovni Evropský komise a můžeme se definovat feministicky. A to je v podstatě velká výhoda, protože nemusíme například ve vědecké české komunitě nikoho nutit, aby se takto definoval, protože my tematizujeme a otvíráme problémy a taky přebíráme odpovědnost za řešení těchto problémů, které sice ženy ve vědecké komunitě pocítují, ale samy by je nikdy netematizovaly z obavy, aby nebyly nazvány feministkami.*“ (GS)

Existence ženských skupin na jedné straně donutila státní instituce více akceptovat jejich zaměření, protože se tím vylepšil společenský obraz přistupující země, na druhé straně některé skupiny byly ze strany státních institucí administrativně vytěžovány: „*Vytvořili jsme například obrovskou základnu odborné literatury na téma, které oni potřebují, protože chtějí vstoupit do Evropské unie a kterou ona vyžaduje a státní instituce vlastně stavějí teď na tom, že tu něco takového už existuje, a neustále nás zatěžují různými byrokratickými úkoly a vůbec si neuvědomují, že za to není nikdo placený.*“ (GS)

Přesto existuje určitá opatrnost, obezřetnost či strážlivost ve smyslu sociálního očekávání, protože existují oprávněné obavy, že by změny mohly mít jen formální ráz například v rovině právní a institucionální: „*Slyšely jsme srovnání, jak je to třeba v Řecku, kdy se tam po vstupu do EU vlastně nic nezměnilo. Byť došlo k sladování legislativy a přijetí všech pravidel, reálně se nic pro ženy nezměnilo.*“ (GS) Zároveň existuje obava, že samotná „*direktivnost*“ evropských integračních procesů může způsobit sociální inverzi, kdy v rovině politických institucí a elit společnost sice přijme určité genderové instrumenty, ale většina společnosti je v rovině politického, kulturního a sociálního konzervatismu nebo dokonce v rámci silícího euroskepticismu odmítne.

„Strach z genderového formalismu“ se spojuje s historickou zkušeností. Mnohé aktivistky se obávají, že obdobně jako za komunismu mnoho změn přišlo formálně ze shora a nikdy nedošlo k jejich vnitřnímu přijetí, hrozí, že i současné změny se nakonec obrátí na základě formalismu proti samotným ženám. Aktivistky často připomínají, že po roce 1989 došlo k spontánnímu rušení mateřských školek jako socialistického přežitku a později se začala pracně budovat nová mateřská centra.

Jestliže ve vztahu k politice EU panuje většinová shoda, naopak daleko k této shodě má už samotná tvorba politiky ženské identity a reprezentace. Například neexistuje shoda, zda by měla existovat instituce, která by měla zastupovat zájmy žen v rámci integrace do Evropské unie a jakou by popřípadě měla mít formu. Tato neshoda má strukturální souvislost s exogenními vlivy: v České republice se genderová politika může dělat spíše „zvenčí“.

Proto některé ženské skupiny tvrdí, že je to „*dvojsečné, neboť když se ženy budou vydělovat, tak budou stále jako něco extra.*“ (GS) Naopak jiné organizace zase tvrdí, že zastupovat zájmy žen během integrace do EU by měly samotné ženy. Další konzervativně laděné skupiny naopak projevují obavy, aby se české ženy „*hlavně nestaly nějakými takovými feministkami*“, protože tím by po vstupu do EU hodně ztratily, neboť by pozbyly specifickou „*českou ženskost a současný vyvážený partnerský vztah.*“ (GS)

Na druhé straně se ukazuje dlouhodobější trend zestraničování genderové politiky (P. Buzková, J. Wolfová, K. Čelišová, M. Marksová), který postihuje i samotné aktivistky v politice. Některé si například stěžují na nemožnost vytvořit v Parlamentu „*ženskou lobby*“, ať už v rámci levice nebo napříč všemi stranami. (AH) Přesto v samotném procesu politického vyjednávání mají jakoby více šance spíše ty aktivistky, které mají za sebou především politicko-stranické krytí.

Obecně ale veřejná diskuse neopustila na jedné straně ani univerzalistický bezpohlavní občanský model, na druhé straně ani esencialistický předpoklad, že politickým zájmem ženy je nutně její samotné ženství. Tento předpoklad však koliduje s paradoxním poznáním některých předních manažerek ženských organizací, které jsou během svého manažerování samy překvapeny, že činnost ženské organizace je vlastně „*politická a feministická*“! (GS)

V souvislosti s procesem evropské integrace výzkum týmu z oddělení Gender a sociologie zároveň ukázal, že sféra ženských organizací je stále vzdálena symbolicky sofistikované politické reprezentaci. To se ukazuje na neprodiskutovaných a nevyjasněných otázkách, například „*kdo má právo mluvit za české ženy*“. Tyto otázky jsou směřovány proti aktivistkám viditelnějším na veřejnosti: „*Proč ona mluví za české ženy.*“ (GS) Tyto obavy však nejsou ani tak projevem nějakých osobních animozit nebo spolkové revnivosti, jako spíše důsledkem teoreticky a politicky málo prodiskutované a propojené scény ženských organizací. S tím souvisí i skutečnost, že do určité míry přetrvává stále praxe, jak se vyjádřila jedna ze zástupkyň, že „*ženské neziskovky, kterých je*

tady celá řada, pracují na svém písčku“. (GS) Stále absentuje politikum v podobě hlubší spolupráce a obecně širší „ženské solidarity“. Přesto se ukazuje, že jsou témata, která spojují méně a jiná více, například domácí násilí: *„Spolupráce mezi organizacemi se vlastně nejvíc zintenzivněla přes téma násilí na ženách“.* (GS)

I když integrační proces i vstup ČR do Evropské unie vytvořil pro ženské skupiny politicky i celospolečensky příznivější podmínky, neboť se posílila jak spolupráce s orgány státní správy, tak i mezi ženskými skupinami, samotnou tvorbu například politiky ženské identity proces zásadně neposílil.

Sebepodpurný efekt, eliminace ženského diskursu před rokem 1989 a jeho kolumbovský objev

Jaké základní poznatky přinesl výzkum Aleny Heitlingerové mapující ženskou scénu v období poslední dekády minulého století? Jako absolutní pozitivum se ukázala být pro mnohé aktivistky už samotná existence, respektive práce v ženské skupině, která napomohla mnohým ženám posílit jejich identitu a rekonstituovat takovou elementární zkušenost, jako je přátelství mezi ženami. Důležité byly i osobní kontakty, ke kterým docházelo na různých domácích i mezinárodních konferencích a setkáních. Ženské aktivity měly tudíž jak sociální, tak i existenciální „sebepodpurný efekt“ a ženské organizace nepřímou fungovaly jako malé skupiny pozvedávající vědomí (consciousness-raising) žen o jejich společných snahách, pohledech a zkušenostech. Jedna z respondentek prohlásila: *„Bylo velmi důležité naučit se vážit si žen, ne všeobecně, ale jednotlivě, protože obecně si jich nevážím a stále se na ně zlobím, že se chovají tak přizpůsobivé“.* (AH) Zároveň pro jiné bylo *„strašně důležité se dozvědět, že jednoduše nejsem nemocná, když mně některé věci vadily a že jsem se necítila dobře ve své kůži jako žena, neboť je to vlastně kvazinnormální reakce na nenormální společnost. Tohle bylo důležité si uvědomit“.* (AH) Pro některé ženy vedly aktivity v ženské skupině kromě osobního a společenského sebezpoznání i ke změně partnerského vztahu. *„Trochu jsem se změnila... a hlavně jsem se rozvedla.“* (AH) Tento „sebepodpurný efekt“ pokračoval i v rámci „druhé vlny“ a v procesu evropské integrace, kdy se skupiny začleňovaly do mezinárodních organizací, a tím došlo k dalšímu „posílení sebevědomí žen“. (GS) V rámci pozvedání genderového sebevědomí opustily některé aktivistky tradiční univerzalismus ve prospěch politiky identity: *„Jestliže většina žen říká, nejdřív jsme lidi, až potom jsme ženy, tak v minulosti bych říkala totéž, ale teď to spíš obracím – na prvním místě jsem žena.“* (AH)

Jinou důležitou věcí se v rámci výzkumu ukázala skutečnost, že pomoc jak domácích, tak převážně zahraničních institucí ženským skupinám, ať už probíhala v rovině finanční, strategické, informační nebo institucionální, byla jak skutečně nezávislá, tak i nehierarchická. Tato pomoc umožnila polistopadovým aktivistkám zakusit po padesáti letech první historické krůčky na cestě za skutečnou ženskou autonomii a svobodou v prosazování a formulování vlastních programů, názorů nebo konceptů: *„My jsme vlastně neměly nadřazené, protože oni to nikdy tak nestrukturovali, oni nám vždycky nechali volnost. Většinou se to kombinovalo s takovými kamarádky vztahy.“* (AH)

Naopak jako absolutní negativum výzkum ukázal, jak snadno se v období 1948 až 1989 právě za pomoci tehdejších nově vzniklých diskursivních koalic podařilo eliminovat diskurs „ženské otázky“. Tudíž i jakoukoliv potřebu ženské identity, a tím i potřebu autentické subjektivity, a to

nejen ve formě různých organizací a společenských aktivit. K této epochální eliminaci totiž nedošlo jen na oficiální ideologické a propagandistické úrovni za pomoci určitých institucionalizovaných „zákazů“, ale k tomuto vyloučení došlo ve společnosti jako celku téměř až do mikrosociálních detailů. Jako by došlo k rozpadu zakládajícího ženského subjektu, zániku původní ženské zkušenosti, k vymizení určitého jazyka, chování a gest.

Z tohoto hlediska výzkum nastoluje především teoreticky subtilní a základní diskursivní otázky: jak je diskurs vůbec možný, jaké jsou předpoklady pro produkci diskursu, proč selhal princip kontroly diskursu, jaké série událostí určují totalitní eliminaci diskursu atd.? A klade i specifickou genderovou otázku: jak se navzdory hegemoniálnímu diskursivnímu odporu může feministický diskurs prosadit?

Na základě výzkumu lze však obecně konstatovat, že diskurs zanikl v absenci předmětu touhy, v nepřítomnosti každodenní ritualizace vyprávění, v abdikaci redefinovat realitu, kdy vymizela v běhu dne i snaha prosazovat vlastní pravidla. Totalitní systém působil efektivně „totalitně“ spíše na ženský diskurs, protože „maskulinní“ diskurs v podobě křesťanských, liberálně-ekonomických, masarykovsky demokratických a jiných společenských rozprav ve společnosti konzistentně rezistoval. Jak je historicky známo, i jen „nepatrný náznak feminismu“ dokonce odmítala i kritická a aktivistická kultura disentu, působící v 70. a 80. letech, ve které se ženská práva nepovažovala za legitimní součást lidských práv. Tento postoj měl společensky zásadně určující vliv především po pádu komunismu, kdy nový establishment a tzv. morální disidentské autority nadále propagovaly univerzalistické pojetí lidských práv a odmítaly feministický diskurs.

Jako nejen dobová charakteristika, ale zároveň i něco, co kontinuálně přežívá především v mužské části české společnosti v pohledu na ženské aktivistky, velice plasticky vystihl Václav Havel, když v roce 1986 popisoval dvě mladé pacifistické italské feministky, které přijely do Prahy: „Dojímaly mne: vždyť se mohly klidně projíždět po Středomoří na jachtách nějakých bohatých manželů (určitě by je našly) – a místo toho se trmácejí po Evropě, aby udělaly svět lepším. Bylo mi jich líto tím spíš...“ (Havel 1989)

K pozdnímu polistopadovému objevu zmizelého diskursu dochází jak u žen, které v minulosti nebyly společensky aktivní, tak i u bývalé funkcionářky Svazu žen, stejně jako u sociálních filozofek. Slovenská filozofka a socioložka Etela Farkašová hovoří v této souvislosti o efektu „osobního kolumbovského objevu“ (Krehká síla 2001). Se změnou politického systému objevily po roce 1989 mnohé ženy jako zcela nový kontinent paradoxně samotnou „ženu“.

Na otázku, zda před rokem 1989 uvažovaly o potřebnosti ženské společenské aktivity, naprostá většina dotazovaných aktivistek (včetně bývalých funkcionářek Svazu žen!), shodně říkala, že je to „*nikdy nenapadlo*“ (AH) nebo že to byl „*šok, když jsem si uvědomila, že jsem neměla za celou komunistickou dobu vůbec potřebu si tyto věci tematizovat, ani jsem je sama pro sebe nevnímala jako nějaké společenské téma, přestože jsem se zabývala frankfurtskou školou, problémem subjektivity a kritického subjektu. Ale ten subjekt byl pro mě naprosto bezpohlavní. A když jsem si uvědomila, jak se komunistům podařilo suspendovat tuto otázku z postu běžných a životně důležitých otázek a jak se společnost sama přestala ptát a klást si otázky a že i já jako člověk, který se považoval za kriticky myslícího člověka, než byla většina populace.*“ (AH)

Je zároveň fascinující, že mnohé ženy automaticky vycházejí z konstatování, že si nejen „*nekladly tyto otázky*“ (AH), ale „*ani nemohly si je klást*“ (AH), jako by byly předem srozuměny s existencí umlčeného nebo mlčícího diskursu. Jako by bylo pro ženy zcela „přirozené“ v nesvo-

bodném prostředí totalitního režimu nemít svou identitu a neusilovat o ni a teprve po roce 1989, kdy se objevila možnost svobodného ženského aktivismu, si začít uvědomovat vlastní genderovou existenci, předsudky, stereotypy a různé formy diskriminace.

Komplementárním společenským obrazem této absolutní diskursivní eliminace bylo i nediskursivní odmítání feminismu, které jedna z dotazovaných akademických žen charakterizovala těmito slovy: „*Specifikum postkomunistických zemích se projevuje v tom, že ženy vlastně neznají a současně odmítají teorii, neznají a odmítají proklamace sebe jako feministek, a to prakticky ve všech ženských organizacích. Dále, že všechny podněty přijímají ze Západu, ale prakticky nikdy se ten diskurs nebere teoreticky. Nesetkala jsem se v žádné postkomunistický zemi skutečně s teoretickým diskursem. Nikdy. Ani na konferenci v Bělehradě jsme se touto úvahou nezabývaly. Tam jsme se bavily třeba ohledně otázek spojené s válkou, sirotčinci, znásilněním ženských, nebo co udělat, aby islámský ženský nebyly v takové situaci, v jaký jsou, a jak odstranit nacionalismus, který se potom obrací proti ženě.*“ (AH)

Součástí „kolumbovského objevu“ se tak nepřímou stalo i poznání, že bez existence veřejné ženské politiky není možná ženská politická subjektivita. Genderová identita není tudíž nějaký vnitřní princip či předpis pro naše chování, ale foucaultovsky řečeno je to „vnějšek“. V rámci vnějších transgenderových koalic je tato identita ustavována, naplňována, ale i vyprazdňována.

Rizika, mýty a obavy ze změny

S nekonstituovaností politické subjektivity souvisí i absence hlubšího ženského dialogu mezi samotnými ženami a organizacemi a neprodiskutovanost zásadních společenských nebo globálních problémů. To silně kontrastuje se západními ženskými skupinami, které si naopak uvědomují, že například jednou ze snah globálního feminismu je odstranit různé formy nerovnosti a nesvobody, a proto se angažují například v různých protiválečných aktivitách, protože za nejzákladnější prioritu považují právě osvobození od útlu hrozby války, která vytváří pevnou vazbu mezi militarismem a sexismem. Tento neaktivismus českých žen, tedy neochota vyjádřit angažovaný souhlas nebo nesouhlas v případě nějakého válečného konfliktu, je příznačný téměř pro celou ženskou scénu. Výjimku tvoří generace mladých anarchofeministek, které jsou ale i silně kritické ke generaci prvních polistopadových aktivistek. Paradoxně řečeno: neartikulace zásadních společenských nebo globálních problémů a neexistence diskuse o některých vážných „politických“ tématech je jedno z tabu ženské scény.

Když se například české aktivistky mezinárodní spisovatelské komise PEN-klub rozhodly, že svou aktivitu ukončí a tuto organizaci v roce 1997 zruší, učinily tak z důvodu, že „*nemají žádný specifický problém jako ženy spisovatelky*“. (AH) Tudíž například angažovat se za jiné kolegyně v zemích, které otevřeně perzekují spisovatelky, je prostě nedostatečně motivující skutečností.

Ženské skupiny, protože nemají potřebný sociálně symbolický, ale i sociální kapitál, nemohou vytvářet patřičné mocenské diskursivní koalice, a proto jsou vystaveny permanentnímu zápasu o institucionální holé přežití. Většina ženských organizací se svou existencí blíží formě určitého institucionálního sysifovství a do jeho rámce patří i takový institucionální detail, že některé aktivistky a skupiny, které byly každodenně vystaveny předsudkům a silnému sociálnímu tlaku, raději zvolily formu institucionálního konformismu a pod tlakem nakonec vypustily z názvu své organizace adjektivum „ženská“, aby předem eliminovaly negativní společenské odsudky a posto-

je: „*Jak jsem vyslovila název, tak mi řekli, jo svaz žen nebo vy jste ty feministky. Bylo to hnusné a už jsem to nemohla vydržet. Oficiálně jsme se proto přejmenovaly a rozvíjení ženského potenciálu jsem změnila na rozvíjení lidského potenciálu.*“ (AH)

Přímo existenčním problémem ženských skupin a organizací se tak ukazuje diskursivní společenská nezakotvenost, která vytváří institucionální labilitu a fragilitu celé ženské scény. Zatímco většina společenských organizací nebo skupin žije na základě svého historického, společenského a diskursivního kapitálu institucionálním samopohybem, ženské organizace, které jsou i v rámci moderní historie něčím novým, jsou ve společnosti vnímány jako kombinace kulturní rarity a sociální subverzivity nebo luxusu či přinejmenším jako něco stále nestandardního.

S tím souvisí i další institucionální riziko, na které poukazují především nejvíce anagažované ženy. Tím, že ženskou skupinu vytvářejí jedna nebo dvě přední aktivistky, tím vytvářejí „*jednočlovčkové nebo dvojčlovčkové*“ (AH) organizace, které v případě odchodu jedné aktivistky nebo dokonce úmrtí ohrožují celou skupinu. To se stalo například v případě mladé anarchofeministické skupiny Luna nebo v případě Hnutí za samosprávné postavení žen v Čechách a na Moravě. Výzkumné studie sice poukazují na skutečnost, že tím, že došlo během příprav ČR na vstup do EU k proměně financování ženských NNO, neboť nově dostupné fondy EU vyžadují spoluúčast větších řešitelských týmů, jsou malé skupiny nuceny více využívat strategická spojení. Na druhé straně konstatují, že především malé, často navíc i neformalizované ženské občanské aktivity, které mají spíše rysy nových sociálních hnutí než NNO, pokud jsou tematicky orientovány mimo hlavní politický proud EU, jejich „neprojektové“, „nevzdělávací“ a „neslužbové“ aktivity jsou ještě více marginalizovány (Hašková, Křížková 2006).

Navíc tyto „jedno nebo dvoučlovčkové“ organizace vytvářejí institucionálně či sociálně optický klam, kdy malá skupina, byť velice angažovaná, je naopak vnímána téměř jako hnutí: „*Vzniká paradox, protože my dvě jsme vnímány jako instituce a poměrně tím dost trpíme, protože jsou na nás kladené neustále nové až absurdní nároky. Když se například diskutoval zákon o informacích, tak nám hned napsali ze statistického úřadu, abychom se k němu vyjádřili nebo nám najednou zavolala žena z televize, že musíme reagovat, protože ministr vnitra řekl nějakou nehoráznost. Jedna poslankyně byla úplně v šoku, když se dozvěděla, že nás je dohromady asi dvacet členek, ale o to víc nás někdy nenávidí a není vůbec příjemné, když nám vynadají do feministického hnutí, neboť kdyby věděly, že jsme dvě, a že nás můžou naložit do jednoho výtahu a spustit do šachty a mají pokoj, tak by to asi udělali.*“ (AH)

Po roce 1989 se ve vztahu k ženským organizacím a spolu s obnovou ženské agendy a především s feminismem vyrojila celá řada mýtů, z nichž nejdůležitější byly latentně protizenské mýty, se kterými se ale částečně identifikovaly i mnohé aktivistky. Snad nejkřiklavější veřejnou prezentací negativní protizenské sebeidentifikace bylo mediální vystoupení pravicových ženských skupin vystupujících pod názvem Demokratická alternativa, které se při svém ustavujícím Prohlášení vymezily vůči „*feminismu a černým lesbičkám na invalidním vozíku a Českému svazu žen*“. Právě posledně jmenovaná instituce a hlavně ženské komunistické představitelky jako Gusta Fučíková, Anežka Hodinová-Spurná nebo Kabrhelová se staly paradoxně polistopadovým „feministickým“ strašákem a doslova noční můrou mnohých ženských organizací, jako by existovala nějaká kolektivní vina žen. Politicky antifeministické klima 90. let charakterizovala jedna z aktivistek slovy: „*Jak se řeklo slovo rovnoprávnost, tak většina populace se naježila a viděli Anežku Hodinovou-Spurnou.*“ (AH)

Z výzkumu A. Heitlingerové zároveň vyplývá, že většina dotazovaných aktivistek spatřovala jako jednu z hlavních příčin polistopadového antifeminismu „*zpolitizování Českého svazu žen, kdy ženské hnutí prezentoval jenom tento svaz a ten jako úderná síla komunistické strany byl zprofanovaný. A od něho se po roce 1989 chtěly ženský strašně distancovat.*“ (AH) Některé aktivistky hovořily o ztrátě historické paměti, která nerespektuje ženskou tradici, včetně i tzv. socialistické emancipace a interpretovaly to například tak, že s tím mají problém díky vlastnímu antikomunismu. (AH)

Podle některých aktivistek zájem o genderově diferencovanou politiku „*souvisí s vyspělou občanskou společností v té ženské polovině, kdy ženy musí být už víc občansky vyspělejší, aby tohle dokázaly udělat. A taky tu pořád visel jako střešová organizace ten nemožný Svaz žen, který se ženskými otázkami ve skutečnosti ale nezabýval. A tahleta neupřímnost asi způsobila, že si ženy myslely, že ženská organizace je k ničemu.*“ (AH) Stav nízkého občanského sebevědomí nejvíce vadil a byl předmětem kritiky aktivistek, které žily dlouhou dobu na Západě a zvykly si na vyšší občanskou kulturu, proto i otázku, proč po roce 1989 byly rychle obnoveny nejrůznější politické směry, ale nikoliv feminismus, si vysvětlovaly například stále přetrvávajícím společenským „*strachem*“ nebo „*příšernými mindráky český společnosti...kdy ženy jsou zamindrákované z toho, že jsou ženy.*“ (AH)

Zatímco žádný polistopadový politik neřešil otázku genderové politické kompromitace v rámci své politické strany, mnohé ženy, a dokonce i aktivistky kritizovaly například první polistopadové ministryně právě na základě genderové kolektivní viny a odpovědnosti, neboť selže-li jedna politička, o to více přitíží budoucím ženám hodlajícím působit ve vysoké politice.

Se zhroucením socialistické společnosti a s příchodem feministického diskursu vznikla v rámci postupně se formulující politiky identity spontánní potřeba reflektovat a reinterpretovat i nedávnou minulost. Pro mnohé ženy a aktivistky se začala rodina za socialismu prezentovat jako „*prostor svobody, ne útlu*“ a jako doklad se uváděl například povzdech vysokoškolské docentky z dob normalizace: „*Až mi to všechno půjde moc na nervy, budu mít dítě a co mi budou moc?*“ (Wagnerová 1994) Tak se postupně vytvářel mýtus socialistické rodiny, která se prezentovala jako poslední azyl svobody za totalitarismu.

Mnoho aktivistek tvrdilo, že „*za komunistů byla snaha útěku do rodiny jako něčeho, kde člověk nepodléhá státu a z toho zvýrazněná úloha ženský. Kriteria na ženu byla, jak dovedla hospodařit, co dovedla sehnat, co dovedla kde a koho obstarat a ta ženská z toho mívala veliký uspokojení. I z toho dvojího zatížení, protože jí to dávalo výraznější pozici, protože žilo se v rodinách, žilo se na chalupách, žilo se v soukromí.*“ (AH)

Určitá polistopadová idealizace rodiny z pohledu ženy však kontrastuje především se zkušeností jiných účastníků rodiny, totiž mladých lidí. Jak plasticky dokládá například z roku 1986 dobový dokument Charty 77 nazvaný „*Prostor pro mladou generaci*“, mladého člověka institucionálně nešíkanovala jen policie, nekádroval zaměstnavatel nebo názorově neprefabrikaovala škola, ale „*dusily*“ ho i umlčující postoje a příkazy rodičů, kdy jeden z nejběžnějších a nejneškodnějších byl: „*Do toho se raději nepleť!*“ (Charta 77 1990)

Psycholog a filozof Jiří Němec, jeden ze zakladatelů Charty 77, charakterizoval koncem 70. let socialistickou rodinu naopak jako plod posttotalitního systému, v němž se atomizované obyvatelstvo uteklo sice do svého soukromí, ale tato rodina ve skutečnosti trpí uzavřeností a „*intolerancí současného měšťáka*“ a protireakcí jednak vůči systému, ale především proti této posttotalitní měšťácké rodině bylo hnutí mladých lidí – underground: „*Absolutizovaná rodina je totiž rodina*

uzavřená a nebezpečí uzavřené rodiny jako zdánlivě posledního útočiště v době posttotality se netýká jen psychologických problémů dospívání.“ (Němec 1979)

Poznatky z antropologie poukazují na jednu důležitou věc: rodinné je vždy podřízeno veřejnému; rodinné jednotky jsou vzájemně spojeny ustanovenými pravidly, která jsou logicky na vyšší úrovni než jednotky samy; tak se vynořuje struktura – společnost – která je na vyšší úrovni než rodinné jednotky, z nichž je utvářena.

Jiný mýtus akceptovaný mnohými aktivistkami je mýtus o feministickém provizoriu, který přežívá od dob prvorepublikového „masarykovského feminismu“. Obdobně jako mnohé ženské skupiny za první republiky považovaly ženskou otázku za provizorní, než bude natrvalo vyřešena univerzální sociální otázkou, ve stejné logice pokračovala komunistická emancipace a obdobně i mnohé ženské polistopadové aktivistky považují svou aktivitu za něco, co vlastně nemá mít vlastní *raison d'être*: „*Vždycky jsme chtěly, aby naše skupina neměla důvod existovat*“. (AH) Tento postoj je příkladem ukázky mýtu jako ideologické konstrukce, která se tváří jako něco zcela přirozeného. Feministický emancipační projekt se transhistoricky nahlíží i zevnitř samotné ženské scény „přirozeně“ jako existenciální, sociální nebo politické provizorium.

Ačkoliv po roce 1989 vznikla řada ženských skupin, které se zaměřily na sociální, osvětovou nebo politickou činnost, výzkum Heitlingerové ukázal, že v zemi, kde po desítky let platila totalitní verze feuerbachovské teze, podle níž intelektuálové a filozofové přestali svět jen různě vykládat a začali ho přímo měnit, v otázce společenské změny přetrvávalo silné postkomunistické trauma nejen z „organizovanosti“ a „aktivismu“, ale i z touhy měnit svět k lepšimu.

Částečně i proto mnohé aktivistky loajálně deklarovaly, že ženským skupinám „*nejde o společenskou změnu*“, (AH) jiné se dušovaly, že nechtějí dosáhnout „*žádných převratných změn*“ (AH) a další tvrdily, že v žádném případě neusilují o žádné vnější společenské změny, ale jen „*vnitřní*“ (AH) – byť paradoxně to, o co přímo i nepřímo usilují, je už od minulého století prvními českými feministkami charakterizované jako „*nová revoluce*“, která je větší než všechny předcházející.

„*My jsme nikdy nemyslely, že bychom docílily nějakých společenských změn, protože jsme uchopily tu změnu, která tady nastala v roce 1990. Tak dalekosáhlé cíle jsme si nekladly, ale v každém případě vždycky si říkáme, že se chceme podílet na podpoře, rozvoji a začlenění žen do všech oblastí. Když už nechci použít slovo diskriminace nebo něco takového, v každém případě prostě ženský aktivitu, pokud mají pozitivní charakter, tak my určitě je podpoříme. Nikoliv však jenom takový ten hloupý feminismus, toho se distancujeme, protože existují i velice primitivní feministický aktivitu, takže to ne. Ale jsme tady pro to, aby prostě žena dosáhla opravdu rovného postavení.*“ (AH)

„*Nevím, jestli to máme vyložené jako cíl, abychom docílily nějakých společenských změn, nám jde spíš o to, aby se společnost zkvalitnila. Nejde až tak moc o vnější změny, ale spíš, aby si lidé uvědomili, že sice máme svobodu a oficiálně demokracii, ale to znamená velkou zodpovědnost a to znamená ptát se, co to ta demokracie vůbec je a když mluvíme o občanské společnosti, tak vlastně málo víme o tom, co to znamená chovat se prostě jako svobodný občan ve svobodné společnosti. Takže ten náš hlavní zájem je v tomto směru, směrem dovnitř a uvědomit si, co v téhle společnosti může žena udělat, ale jaksi svou kvalitou ženskou, tím svým bytostně ženským, že třeba ona je to, která vytváří v rodině prostředí. Řekla bych, že v tomto směru nejsme jednotné s názorem západních feministek, které si myslí, že když budou v politice ženy, že hned se to všechno změní. Já říkám, musí se změnit člověk.*“ (AH)

Bylo to vítězství diskursivní mocenské společenské koalice, která naučila hovořit mnohé polistopadové aktivistky tak, co chtěla samotná nově vznikající společnost slyšet – tedy, že aktivity ženských skupin ji nebudou ohrožovat nějakou zásadní společenskou změnou.

Teprve v novém tisíciletí generace mladých a na zahraničních univerzitách vzdělávaných žen a aktivistek, a také přímo již nezatížených jak komunistickou zkušeností, tak i minulostí z komunismu, zcela spontánně veřejně deklaruje, že v rámci svých feministických a genderových snah „*usiluje o společenskou změnu“ nebo „změnu hodnot“*. (GS)

Na rozdíl od výsledků A. Heitlingerové tak výzkum „druhé vlny“ ukazuje především v souvislosti s integračními procesy jasný posun v otázce jakých změn chtějí některé ženské skupiny dosáhnout: „*Samozřejmě, že tím co děláme, se snažíme nějak přispět k nějaké změně, která je v podstatě politická.*“ (GS)

V kontextu dobové polistopadové euforie některé aktivistky sdílely, jak samy konstatovaly, na počátku 90. let i silně idealizující představy o povaze nového režimu a představitelích nové politické reprezentace, neboť očekávaly, jak se vyjádřila jedna z aktivistek, že zákonodárci ženským organizacím navrátí komunisty zabavený dům Ženského klubu českého, který byl až do roku 1948 centrem ženského hnutí, „*na stříbrném podnose*“. Obdobně mnohé ekologické aktivistky podlehly nereálné představě, že tím, že „*máme demokracii a svobodu*“, bude uzavření jaderné elektrárny Temelín „*jenom otázkou pár měsíců*“. (AH)

Pro pochopení rozporuplného postoje „změna bez změny“ je mnohými aktivistkami často užívaný polistopadový jazykový obrat „máme svobodu“. Problém nesvobody a možnost změn je převážně spojován jen ve vztahu k minulosti, konkrétně k totalitnímu systému, zatímco samotná přítomnost je z hlediska svobody charakterizována jako neproblematická „danost“. Tímto stavem poznání věci byla ale předem delegitimizována jakákoliv výraznější angažovanost žen.

V tomto postoji je zároveň obsažena skutečná polistopadová nesvoboda ženy, která poslušna diskursivních koalic souzní s určitým režimem řeči a vychází vstříc i tradičním předsudkům a nově preferovaným „požadavkům doby“ – „u nás jsou nyní na programu jiné, významnější otázky než feminismus.“ (Šiklová 1991) Ženské skupiny byly vedeny snahou nezpochybňovat svrchovanou symbolickou moc mužů, jinými slovy „nebýt zaměřený proti mužům“. Do rámce této snahy o nemožné zapadala i představa některých aktivistek, které tvrdily, že společenské předsudky vůči aktivistkám se vyřeší tím, když se feminismus bude „*definovat prostě nějak opravdu přijatelně*“. (AH)

Identita jako diskursivní slepenec a adiaforizace feminismu

Polistopadová aktivistická ženská scéna nevytváří žádnou jednoduchou, koherentní a spojitou sociální entitu, ale je vnitřně nejen silně diferencovaná, ale i propastně rozdělená. To je dáno i tím, že ani pohlavní identitu neutváří jen nějaký jednotný „gender“, ale nejrůznější identity na základě diskursivních koalic a dokladem je nekongruence samotného vědomí. Genderová identita je situační a koaliční, neboť je určována různými koalicemi, které vytvářejí jak vnější, tak i vnitřní rozdíly. Například právnička může být ve veřejném profesionálním diskursu „*tvrdá*“, naopak doma jako matka malého dítěte může být „*měkká*“.

Každá identita, tedy i genderová, je spíše historicky nahodilý diskursivní sociální slepenec než integrovaná jednota na základě nějakého jednoduchého jednotícího a organizujícího principu

– například genderového. Žádná žena se ženou nerodí, ale v souhře diskursivních koalic se vytvářejí různé typy diskursivních identit, některé jsou například tradičně ženské, některé jsou vůči této tradici protiženské, některé jsou feministické, jiné protifeministické, celkově jde však vždy o historicky nahodilé slepence protichůdných kombinací, a to i v rámci jediného subjektu. Tomu odpovídá i skutečnost, že specifickým kritériem a zároveň i dělítkem ženské polistopadové scény je veřejná sebe prezentace jednotlivých skupin a aktivistek. Nejčastěji se ve výzkumu prezentovaly jako občanské, méně už jako ženské a jen výjimečně jako feministické. Navíc na ženské scéně nejsou tyto pojmy konjunktivní, ale naopak často se navzájem vylučují.

I skutečnost, že genderová politika se u nás prosazuje právě v rámci diskursu „evropské politiky“, tedy pod tlakem implementačních procesů, ukazuje na dominantní funkci diskursivních koalic, ale i jejich křehkost. Ačkoliv oba výzkumy vycházely z genderového diskursu, ukázalo se, že i tento samotný diskurs podléhá hierarchickému řádu koaličních diskursů.

Čím více se například některé aktivistky identifikovaly s ideologicky a společensky protežovaným liberálním diskursem, o to více vytěšňovaly z hlediska sociálního i existenciálního významu ostatní diskursy včetně genderového, nemluvě o feministickém. Nejvíce to bylo patrné u aktivistek, které se po komunistické ideologické profanaci podnikání a po polistopadové restauraci liberálních hodnot staly dokonce až politickou karikaturou avantgardního dobového předvoje nového „stranického“ myšlení, kdy mnohé ženy-podnikatelky nejen ostentativně zdůrazňovaly „já ovšem nejsem feministka“, ale především povýšeně proklamovaly, že „*každá minuta jejich času je daleko dražší než minuta času takzvané běžného občana*“. (GS)

V polistopadovém ideologickém zrcadle na sebe tyto aktivistky-podnikatelky nahlížely jako na super-občanky, které převzaly v rámci moci diskursivní koalice i bezpohlavní nekritickou liberální víru v sama sebe a ideologicky se identifikovaly s módní hyperkritickou nedůvěrou ve stát. Své úspěchy, ale i neúspěchy, na rozdíl od ostatních aktivistek sledovaného souboru výzkumu, proto poměřovaly „*bez ohledu na pohlaví*“. (GS)

I jejich reflexe genderové rovnosti mužů a žen u mnohých byla ideologicky programově dogmatická: „*Organizace genderovou rovnost nedefinuje, ani se o to nepokouší a dělá všechno pro to, aby jak členky, tak jejich okolí považovalo genderovou rovnost za něco naprosto samozřejmého, o čem už není ani potřeba v téhle době diskutovat*.“ (GS)

Vnitřní propastná diferencovanost ženské scény byla nejvíce patrná, když se setkala česká ženská skupina v rámci své církve se západní skupinou žen. Přestože obě používaly tradiční teologický a náboženský slovník a jazyk jako například „transcendence“ nebo „Sofia-Moudrost“, obsah těchto pojmů byl u obou skupin zcela odlišný a jen obtížně se dorozumívaly, protože zkušenost českých aktivistek byla naprosto nedotčena – mimo jiné feministickou teologií. Zatímco pro první skupinu byla Moudrost pod vlivem tradičního adropocentrismu výrazem daru Ducha svatého, Boží vlády a Bohem chtěného řádu všech věcí, pro druhou skupinu byla Moudrost prefigurací Marie a ozvěnou staroorientálních ženských božstev, které byly uctívány jako dárkyně života, stvořitelky a vykupitelky.

S obdobným problémem se ale musí potýkat i každá u nás explicitně feministická skupina, jestliže se setká se skupinou, která se definuje jen jako ženská nebo dokonce čistě občanská. Potom pojem jako například „mateřské právo“ znamená pro každou skupinu něco jiného. (GS)

V kontrastu s mužskými skupinami a organizacemi, jejichž vzory ve společnosti neustále cirkulují, obměňují a rozmnožují se, pro samotné aktivistky je existence ženských vzorů z velké

části problémem. I když se sporadicky mezi aktivistkami objevují kromě tradičních postav, jako je Božena Němcová, i současné ženy, většina žen považuje za žádoucí nemít žádný vzor. Postoj k ženským vzorům se určuje někdy jednoduchá absence, jindy ne zcela srozumitelný postoj „jsem ženská aktivistka, takže nemám žádný vzor“ (AH) až po odmítání vzorů na základě životní zkušenosti: „Já to mám se vzory celý život obecně blbě, od Pána boha přes Marxe, až přes slavné spisovatele.“ (AH)

Podle filozofky Etely Farkašové nepřítomnost ženských vzorů souvisí i s problémem, že v důsledku absence vlastních vzorů ženy přijímají vzory mužů: „U nás neexistuje tradice ženských političek, chybí ženské vzory v politice (stačí porovnat se skandinávskými zeměmi). Podívejme se do Čech, kde je situace podobná. Považují to za paradox, že právě v zemích, kde v minulých desetiletích byla větší emancipace žen, je dnes takováto situace.“

V této souvislosti se však nabízí otázka, zda z pozice feministického diskursu je možno vůbec minulá desetiletí považovat za „emancipační“, když jeho základní premisou nebylo svobodné vymanění žen z područí nejrůznějších hegemonických struktur a systémů, ale jakýsi státní emancipační komunistický paternalismus a dirigismus, který z ženy učinil spíše ideologický nástroj pokroku. Kdy žena nebyla sama sobě emancipačním subjektem svých dějin, ale opětovně „jeho“ objekt v intencích sociálního pokroku, jehož předvojem byla komunistická strana a garantem totalitní stát! A nebyla to právě tato situace nevlastní historické subjektivitu, která umožnila, že se po roce 1989 ženy lehce vzdaly tzv. svých emancipačních výdobytků, kterých „dosáhly za socialistického období“?! Právě na základě toho, že nikdy nedošlo k vnitřnímu přijetí těchto společenských změn, mohly se po roce 1989 ženy u nás lehce identifikovat s představou, že například mateřské školy jsou socialistický přežitek.

Výzkum Aleny Heitlingerové odhalil i jedno důležité specifikum polistopadového feminismu. Jestliže by česká společnost akceptovala nějaký typ feminismu a i samotné aktivistky by jej chtěly prosazovat či preferovat, pak by to byl feminismus spíše sociálního směru, který by kladl důraz například na tradičně nízké mzdy žen, nízké alimony atd. Obdobně akceptují feminismus i některé političky. I podle přední političky Petry Buzkové je feministkou ta česká žena, která chce mít stejný přístup ke vzdělání, kariéře a penězům jako muž. (Sněží 1998).

Jako obecně cizorodý, a to koresponduje i s laděním celé české společnosti, se ukazuje směr feminismu „existenciálního“, tedy onen typ západní „druhé vlny“, vyznačující se postojem, v němž „osobní je politické“. Avšak naprosto nepřijatelný se jeví být pro českou společnost typ feminismu otevřeně „politického“, který klade důraz na změnu mocenských poměrů a institucionálních vztahů. A s tímto úskalím bohužel ladí i politika Evropské unie, která definuje například politiku rovných příležitostí jen v rámci sociálních politik, například evropské strategie zaměstnanosti.

I nová politická strana Rovnost šancí, generačně tvořená staršími ženami, je svým programovým zaměřením orientována spíše na sociální feminismus. Tato strana mediálně prezentovaná jako strana „žen pro ženy“ získala v parlamentních volbách 2006 oproti svému velkému očekávání jen 0,20 % hlasů.

Toto specifikum ukazuje na limity a úskalí ženské aktivistické scény, neboť bez feminismu ve formě existenciálního nebo politického směru nelze dosáhnout hlubších, trvalejších a významnějších společenských změn. Tím se však nestvrzuje většinový názor aktivistek, které v souvislosti se západním feminismem tvrdí: „my jsme úplně jiné, a proto to na nás neplatí“ (AH), ale naopak se potvrzuje názor nesouhlasící menšiny, která zdůrazňuje potřebu nahlížet na věci strukturálně

identicky: „*Na Západě jsou některé věci viditelnější právě proto, že jsou teoreticky zajímavější a úderněji rozpracovány. Tím, že oni chápou ty strukturní vztahy, to nám může pomoci vnímat věci, které nejsou transparentní.*“ (AH)

Oproti nejružnějším západním feministickým proudům, z nichž mnohé se staly součástí hnutí za občanská práva, se sociálně orientovaný feminismus vyznačuje nízkou politickou imaginací, slabší existenciální dimenzí a menší občanskou odvahou, a proto ani nekoresponduje s hlavními feministickými západními směry zaměřenými například pacifisticky, levicově, spirituálně atd.

Tento sociální feminismus, jehož předpokladem není ani existenciální, ani politická změna, zapadá do celkového společenského rámce, který se vyznačuje, jak napsal sociolog Zygmunt Bauman, moderním procesem adiaforizace. (Bauman 1995) Tento pojem vyjadřuje specifické odloučení, povrchnost, plytkost, časové zploštění a rozdělení pro navzájem nespojené fragmenty, kdy výsledkem je jakýsi „diskurs bez diskursu“. Jestliže hlavním moderním nástrojem adiaforizace byla byrokracie, která svou organizační disciplínou a loajalitou nahradila morální pravidla oddanosti úřednické proceduře, pak adiaforizace feminismu probíhá tak, že tento společenský jev na sebe bere v lepším případě podobu okleštěné sociálně byrokratické agendy, v horším případě se prezentuje jako exkluzivní muzejní exponát, který dráždí vzhledem, což se ale mylně čte jako výzva.

Výsledným procesem adiaforizace je představa mnohých žen, včetně i některých aktivistek ženských organizací, že je vlastně možno docílit feministických cílů bez feminismu – ačkoliv tyto aktivistky mají potřebu sociálního pohledu, chtějí se vlastně jen z dálky „dívat“, nikoliv věci angažovaně „vidět“. Tak je možno prezentovat a nabízet ve společnosti představu jakéhosi „feminismu bez feminismu“, protože podstatou adiaforizace je vlastně změna bez změny, informace bez osobního poznání, dívání se bez angažovaného vidění. Jinými slovy „v profilu současné české ženy chybí dimenze angažovaného občanství“. (Valdrová 2001)

Adiaforizace je znamením nejen „diskursu bez diskursu“, a tudíž „feminismu bez feminismu“, ale i možnosti „politiky bez politiky“! Právě tento aspekt varujícím způsobem ukazuje na sociálně křehkou existenci české ženské aktivistické scény. Ostří tohoto kritického tvrzení však částečně otupuje jednak skutečnost, že adiaforizace do jisté míry souvisí s problémem společnosti, která se po roce 1989 dostala do transformativní fáze a zároveň, jak naznačuje výzkum mapující „druhou vlnu“ institucionální evropské pomoci, koncem 90. let dochází v celé společnosti k určitému genderovému zlomu a posunům.

Raison d'être ženského hnutí

Pokud bychom se měli na závěr pokusit o odpověď na otázku, jaká forma ženského aktivismu dominuje po roce 1989 na české scéně v souvislosti se změnou genderových vztahů v různých sférách společenského života, pak klíčem k této odpovědi nám může být kritika polistopadového předsudku, v němž se aktivismus ženských neziskových organizací a skupin prezentuje jako „hnutí“.

Jak v různých médiích, tak i v textech odborného charakteru se po roce 1989 často hovoří o „ženském hnutí“ (Stínová zpráva 2004) jako nějaké danosti nebo se na adresu jednotlivých nebo i skupinových uměleckých aktivit umělkyň hovoří o ženském uměleckém hnutí, aniž by se

zkoumala otázka, jaký je například rozdíl mezi aktivismem jednotlivých organizací, občanskými iniciativami a samotným sociálním hnutím jako dynamickým jevem?

Aniž bychom chtěli zpochybnit tradiční západní definici ženského hnutí, která se často stavěla proti snahám popisovat ženské hnutí způsobem, jakoby šlo o nějakou jednomyslnou monolitickou linii, a přestože běžnou společenskou praxí ženských skupin, především neziskových, se stalo například lobbování při projednávání různých zákonů, publikační aktivity, vypracování stínových zpráv o stavu rovného zacházení a rovných příležitostí žen a mužů, konference, e-learning úředníků státní správy, rekvalifikační kurzy atd., jak vyplývá z výzkumu Aleny Heitlingerové i z výzkumu týmu z oddělení Gender a sociologie, o ženském hnutí se nedá hovořit z těchto důvodů:

1. Jako strukturální problém se jeví skutečnost, že chybí „přirozené“ mluvčí, osobnosti a reprezentantky někdy až antagonisticky diferencovaných ženských zájmových skupin.

2. Pro velkou část žen je navíc problémem už samotný nějaký ženský osobnostní vzor nebo příklad aktivistky ženského hnutí, takže politika identity se utváří v jakémsi identifikačním vakuu.

3. Navzdory postupnému, i když velice pomalému sblížování a stírání nejrůznějších rozdílů, ženské skupiny vytvářejí stále příliš heterogenní scénu, a dokonce nelze hovořit ani o „prožensky“ orientovaných aktivitách, protože každá z nich je součástí jiných diskursivních koalic. Zatímco některé se vůbec nechtějí prezentovat jako ženská skupina, ale jen jako občanská, jiné se prezentují veřejně právě jako ženské, zároveň se ale distancují od otevřeně feministických snah a skupin, takže kromě přirozených generačních rozdílů se ukazuje i nemožnost intenzivnější spolupráce, protože čím víc je skupina orientovaná například na tzv. tradiční společenské hodnoty, jako je rodina, charita nebo sounáležitost v náboženské víře, tím je často antifeminističtější.

4. Exogenní původ prvních ženských významných organizací po roce 1989 vtiskl ženské scéně určité ambivalentní a oslabené formy angažovanosti.

5. Žádné hnutí nemůže existovat bez disentu vyznačujícího se „jiným hlasem“. V českém kontextu ale stále chybí základní politický text, programový dokument, prohlášení, událost nebo čin, k němuž by se ženské skupiny integrujícím nebo konstituujícím způsobem vztahovaly a který by byl nejen kritickým „jiným hlasem“, narušujícím falešný obraz sociální jednoty a celku, ale vnesl by do společnosti nový étos.

6. Chybí veřejné médium sdělovacího prostředku, které by se mohlo stát společenskou široce pojatou platformou, ve kterém by různé ženské skupiny a aktivistky, ale i veřejnost, mohly vést nejen veřejnou diskusi, ale hlavně rozvíjet diskurs genderových otázek, feminismu, vést dialog a především vyjadřovat a tříbit své názory, postoje a strategie.

7. Tím, že neexistuje veřejná intenzivní diskuse například o strategii nebo o prioritě témat, ženské skupiny se de facto navzájem příliš neznají, protože jejich stanoviska a postoje jsou v mnoha aspektech společensky neznámé, a tudíž jsou nejen pro veřejnost, ale i samy pro sebe neviditelné.

8. Pro hnutí je charakteristická existence živých intelektuálních center, avšak polistopadová aktivistická ženská scéna se utváří spíše za pomoci informačních center, osvětových klubů, které se navíc nacházejí jen ve velkých městech, jako je Praha, Brno nebo Bratislava.

9. Přestože existuje formálně široká agenda témat, chybí zřetelně ženská „res publica“, tedy sociálně „horká“ či aktuální společná témata či věc, na které by se různorodé skupiny sjednotily.

To se negativně ukázalo právě na polistopadové kauze navrácení domu Ženského klubu českého. Právě i tato kauza odhalila obecně tradiční nedostatky ženského aktivismu, jak je formulovala berlínská politička strany Zelených Regina Michalik – ženy často neuspějí, protože nedokážou akceptovat náročnou technologickou recepturu, jako je například tak nevinná a banální věc jako „kontinuita“ nebo „procesualita“ prosazování svých cílů, které nejsou jednorázovou záležitostí (Michalik 2002). Obdobně je to zjevné při zakládání ženské strany Rovnost šancí, kdy její zakladatelky stejně jako většina ženských skupin stojí vůči sobě zdrženlivě stranou, jako by jedna strana nevěděla, co může od druhé očekávat, což signalizuje, že celá aktivistická scéna se nachází spíše ve fázi hledání reálných možností spolupráce a formy ženské „res publica“.

10. Hnutí se vyznačuje otevřenou snahou o dosažení změn ve stávajícím systému, určitou sociální provokativností a různými formami protestu, avšak aktivismus mnohých neziskových organizací, občanských iniciativ a skupin se naopak často přímo programově distancuje vejít do sociálního konfliktu, který je však hybatelem osobních, společenských, a tudíž i genderových změn. Aby hnutí prosadilo své specifické zájmy, je vedeno otevřenou snahou o společenskou změnu, jenže právě taková angažovanost je zvlášť pro starší generaci prvních polistopadových aktivistek jednoznačným problémem.

11. Hnutí funguje jako sociálně horký urychlovač systémových změn, který se nedá a nemůže zaměřovat ani nahradit studenou technologicko-úřednickou politikou genderového mainstreamingu.

12. Hnutí se vyznačuje fázovými přechody od spontánních aktivit k institucionalizovaným formám a k těmto fázím po roce 1989 nemohlo dojít jednoduše i proto, že na základě historické padesátileté absence ženského aktivismu a především absence feministického diskursu, musely ženské skupiny čelit především obrovskému symbolickému deficitu a malému sociálnímu kapitálu. Proto byly postaveny nejdříve před zcela elementární úkol najít adekvátní intelektuální nástroje, které by jim umožnily otevřít neviditelné společenské dveře a poukázat na skryté problémy. Proto logickým důsledkem bylo na jedné straně zakademičtění ženské scény, na druhé straně zbyrokratizování, což v konečném důsledku vedlo k pomalému prosakování nových pojmů, diskursů a změn a tento stav věci oslabuje i mobilizační potenciál ženských skupin a zmenšuje i samotné podmínky pro existenci nějakého hnutí.

13. Hnutí se vyznačuje specifickou etikou, například solidaritou, ale samotné aktivistky naopak poukazují na skutečnost, že si ženské skupiny často hrají na vlastním „písečku“, takže solidaritu často nahrazuje (především u neziskových skupin) pragmatická spolupráce, kdy se hledají strategická spojení pro získání větších grantů a upozaduje se vytváření pevných ženských sítí na bázi idejí, programů a společenských cílů.

14. Zatímco hnutí se vyznačuje schopností disence, zvýšeným prahem sociální citlivosti a společenského napětí, většina polistopadových ženských skupin se vyznačuje politickou pasivitou, neangažovaností, a tudíž je na rozdíl od západních ženských skupin ponechávají zcela klidnými například světové militaristické události.

15. V rozporu s ženským hnutím se aktivistická polistopadová scéna vyznačuje adiaforizační snahou produkovat „feminismus bez feminismu“ nebo dělat „politiku bez politiky“.

16. Zatímco hnutí se vyznačuje celkovou integrovaností, kdy sociální změna předpokládá i změny v dalších rovinách, například změnu osobní, mnohým aktivistkám vyhovuje stav bez

této integrity, a proto je oslovuje spíše sociální feminismus, ale nikoliv feminismus existenciální nebo politický.

17. Nejzávažnějším problémem souvisejícím s otázkou existence nebo neexistence polistopadového ženského hnutí je však skutečnost, že ženské skupiny jsou samy sobě velkou neznámou, protože nevědí, v jakých diskursivních koalicích skutečně operují; tyto koalice je však právě jako ženské skupiny předem nejen limitují, ale definují jejich vzájemné vztahy, rozdíly, formy a projevy jejich aktivismu. Obdobně velkou neznámou je otázka, jak daleko je jejich aktivismus od hranic sociální nestability, která je vždy ukazatelem a zároveň i hranicí samotné změny.

V této souvislosti se nabízí ještě otázka: jak nahlížely na ženské hnutí samotné první české aktivistky v rámci tzv. ženské otázky?

Přední feministka Anna Honzáková v roce 1908 napsala, že *raison d'être* ženského hnutí není ani v otázkách sociálně politických, ale ani ekonomických. Podle ní hlavním důvodem bytí a „pružinou“ je zápas ženy za individuální osvobození, tedy „vnitřní hluboký a bolestný konflikt“, který se vine celým životem ženy a neustále osciluje mezi jejím chtěním, ideály a individuální emancipací a „tvrdou skalou neporozumění“. Dobovým existenciálním jazykem řečeno: „Problémy zavinují se takřka beznadějně, chtění zdají se bezúčelná a pochybená a marně mysl vírem schvácená hledá pevniny, kde by spočinula.“ (Ottův slovník naučný 1908)

Touto hlavní charakteristikou se tak nepřímě bere vtr z plachet i všem dnešním kritikům, kteří tvrdí, že feminismus, respektive ženské hnutí už nemá žádný důvod svého bytí, protože jeho hlavních požadavků bylo již dosaženo.

V této existenciální reflexi je totiž na feminismus nazíráno spíše jako na prázdné symbolické pole s nestabilními varietami vztahů a nahodilých prvků než na nějakou diskursivní invariantu založenou na pevných ontologických pojmech, trvalých sociálních programech a jasně definovaných politických cílech.

Jak ale připomíná G. Deleuze, na tuto symbolickou prázdnotu není možno pohlížet jako na nějaké jednoduché nebytí, negativní nedostatek nebo mezeru, kterou je třeba pouze zaplnit, ale naopak jako na pozitivní „problematické“ či objektivní bytí problému a otázky. (Deleuze 1993)

Jestliže tak vedle sociálních, politických a ekonomických hledisek je stěžejním důvodem bytí ženského hnutí to, co se vine „celým životem ženy“ a co zároveň postuluje jeden z „nejtěžších sociálních problémů“, kdy každá „žena prodělává genezi (ženské otázky) v sobě znova“, pak ženské hnutí stojí spíše před výzvou „myslet v prázdnotě“. A to není nic více a nic méně než vyrovnání prostoru, kde je konečně znovu možné i cele feministicky myslet.

I po roce 1989 působí ženské organizace, skupiny a iniciativy ve stále složitých ekonomických, kulturních i politických podmínkách. Navíc čas od času se i neziskové organizace stávají předmětem hegemonické kritiky ze strany předních politiků – například prezidenta Václava Klause, který v jejich společenském vlivu spatřuje ohrožení demokracie a deformaci občanské společnosti. Ze všech výše uvedených důvodů se ženský aktivismus v ČR jeví být zvláštní formou, kterou lze definovat i jako aktivismus bez hnutí, ale i jako nadějnou formou společenského protohnutí.

Literatura

Bauman, Z. 1995. *Úvahy o postmoderní době*. Praha: Slon.

Bez rodovej demokracie nemôže byť demokracie úplná (rozhovor s Etelou Farkašovou a Marianou Szapuovou). 2001. S. 289—315. In: *Krehká sila*. Ed. Z. Bútorová. Bratislava: Kaligram.

Deleuze, G. 1993. „Podľa čeho rozpoznáme štrukturalismus?“ *Archa*.

Hašková, H., Křížková, A. 2006. „Rozhodčí a hráči: Vliv socio-ekonomické transformace a evropské integrace na ženské občanské skupiny.“ In: *Mnohohlasem. Vyjednávání ženských prostorů po roce 1989*. Ed. H. Hašková, A. Křížková, M. Linková. Praha: Sociologický ústav AV ČR.

Havel, V. 1989. „Do různých stran“ –. Eseje a články z let 1983–1989, uspořádal V. Prečan, s. 70. Čs. středisko středisko nezávislé literatury. Scheinfeld – Schwarzenberg.

Heitlingerová, A. 2001. „Vliv domácích a zahraničních institucí na české ženské skupiny“. Datový soubor výzkumného projektu.

Charta 77, 1977–1989. S. 286–293. Čs. středisko nezávislé literatury, Scheinfeld-Schwarzenberg a Archa – Bratislava,

Kolektiv oddělení Gender a sociologie při SOÚ AV ČR, 2003. Evropská unie, její rozšíření na východ a potenciál ženské účasti. Datový soubor výzkumného projektu.

Michalik, R. 2002. Interview pro Hlídací fenu. Dostupné na: www.hlidacifena.cz.

Němec, J. 1979. „Nové šance svobody.“ *Vokno*, č. 2, s. 25, samizdat.

Ottův slovník naučný, 1908, díl 26. Heslo ženská emancipace, s. 803–811.

Sněží, léto 1998, diskusní pořad ČT.

Stínová zpráva v oblasti rovného zacházení a rovných příležitostí žen a mužů, Praha 2004, s. 109.

Šiklová, J. 1991. „Rozumí Západ našim ženám?“, *Listy*, č. 5, s. 14.

Valdrová, J. 2001. „Stereotypy a klišé v mediální produkci genderu.“ *Sociologický časopis*, roč. 37, s. 183–205.

Wagnerová, A. 1994. „Socialismus propouští české ženy“, *Aspekt*, č. 1, s. 22.

¹ V citacích z rozhovorů budu na tento výzkum odkazovat zkratkou AH.

² Výzkum provedlo oddělení Gender a sociologie SOÚ AV ČR, více viz Hašková, Křížková (2006) v této publikaci.

³ V citacích z rozhovorů budu na tento výzkum odkazovat zkratkou GS.

Rozhodčí a hráči: Vliv socio-ekonomické transformace a evropské integrace na ženské občanské skupiny

Hana Hašková, Alena Křížková

Referees and players: the impact of socio-economic transformation and European integration on women's civil groups

*In this paper we analyse the role of women's civil groups in promoting equality of women and men during the period of socio-economic transformation and during the preparations of the Czech Republic for the accession to the EU during the process of Eastern enlargement. We also look into what influence these processes had on Czech women's civil groups. During the period of transformation "Western" feminists and international and "Western" organisations supporting the development of civil society in the states of the former eastern-European block, played an important role in the establishment and development of Czech civil groups. With respect to the period of eastern enlargement of the EU, we identified two major factors based on which Czech women's groups started changing fast. The first factor was the pressure of the accession negotiations on a) the harmonisation of the Czech legislation with the *acquis communautaire*, b) creation of an institutional framework for the promotion of equal opportunities for women and men, and c) the establishment of channels for interactions between the governmental and non-governmental sectors. The second factor was the changes in financing Czech civil groups which occurred in connection with the accession of the CR to the EU. In the dynamic of preparations for the accession of the CR to the EU modes of functioning, types of partnerships, foci of activities and strategies of women's civil groups changed. Formalised women's civil groups have learnt to strategise politically, use strategic coalitions and integrate into supranational structures the influence of which they started to use especially for lobbying at national level. This has resulted in their growing influence in political decision-making processes in the CR. "Non-project-oriented", "non-educational", "non-service-oriented" women's civil activities, non-formalised women's civil initiatives, of which some explicitly protest the formalisation and inclusion of the civil sector in the political-bureaucratic machineries, and topics outside the main political stream in the EU, have remained marginalised.*

Keywords:

coalitions, European Women's Lobby, feminism, financing of women's civil groups, formalisation, Karat Coalition, lobbying, Network of East-West Women, the process of Eastern enlargement, professionalisation, projects, the role of politicians and officials in forming the issue of gender equality, state institutions implementing equal opportunities for women and men, strategies of women's civil groups, women's civil groups, women's civil initiatives, women's civil participation, women's movement, women's non-profit non-governmental organisations

Tento text vychází ze sociologického studia vlivu socio-ekonomické transformace¹ a později vyjednávání o vstupu ČR do EU na prosazování rovnosti žen a mužů a zlepšování postavení žen v české společnosti. Výzkumným cílem projektů, ze kterých vycházíme², bylo odpovědět na otázku, zda po roce 1989 vznikl politický prostor (a jaký) pro prosazování cílů českých ženských občanských skupin. Konkrétně budeme v textu analyzovat, jaký byl vliv socio-ekonomické transformace a východního rozšiřování EU na české ženské občanské skupiny, jejich cíle, a jaká

byla v těchto sledovaných obdobích jejich role při prosazování rovnosti žen a mužů a zlepšování postavení žen v české společnosti.

Ukážeme, že v období socio-ekonomické transformace sehrály důležitou roli v ustavování a rozvoji českých ženských občanských skupin zejména feministky a ženské občanské skupiny ze „západu“ a v neposlední řadě také mezinárodní a „západní“ organizace podporující rozvoj občanské společnosti ve státech bývalého východoevropského bloku.

Přípravy na vstup ČR do EU byly v české společnosti rozhodující pro vytváření prostorů pro společenskou a politickou legitimizaci aktivit pro prosazování rovnosti žen a mužů a zlepšování postavení žen ve společnosti. Tlak přístupových jednání na harmonizaci české legislativy s *acquis communautaire*, na vytváření institucionálního rámce v oblasti prosazování rovnosti žen a mužů a na ustavování kanálů interakce mezi vládním a nevládním sektorem, stejně jako změny ve financování občanských skupin, které nastaly v souvislosti s východním rozšiřováním EU, byly v tomto období rozhodujícími exogenními faktory³, které formovaly charakter, příležitosti i bariéry pro prosazování cílů českých ženských občanských skupin.

Zejména proto se v naší stati nemůžeme omezit pouze na analýzu fungování ženských občanských skupin, ale považujeme za nutné načrtnout také obrysy některých z proměn vládního institucionálního rámce v oblasti prosazování rovnosti žen a mužů v ČR. Manévrovací prostor pro artikulaci a prosazování cílů již existujících, ale i nově vznikajících českých ženských občanských skupin, se totiž formoval nejen ve zprostředkované nebo přímé interakci s českými a zahraničními ženskými občanskými skupinami, feministkami a zahraničními nebo mezinárodními organizacemi poskytujícími českým ženským občanským skupinám finanční prostředky. Zejména v období přístupových jednání o vstupu ČR do EU se formoval také v interakci s politiky, političkami a státními úředníky a úřednicemi na národní i nadnárodní úrovni.

Zároveň se v textu snažíme o načrtnutí odpovědi na otázku, zda začlenění ČR do sféry vlivu EU vedlo české ženské občanské skupiny k větší orientaci na mezinárodní úroveň, a to jak v oblasti tematické, tak i z hlediska strategie jejich aktivit a partnerství. Nebo jejich pozornost zůstala upoutána k národnímu státu a zlepšování postavení žen v české společnosti tak, jako tomu bylo na začátku 90. let, kdy se tyto skupiny začaly v českém prostředí opět formovat, a to po několik desetiletí dlouhém přerušení existence českého ženského občanského a politického aktivismu?

V tomto textu rozumíme ženskými občanskými skupinami nejen ženské nestátní neziskové organizace (NNO), ale také neformální úředně nezaregistrované ženské občanské skupiny a iniciativy. Občanská participace zde tedy není vymezena mantinely oficiálně registrovaných neziskových organizací tak, jako je tomu v mnoha výzkumech občanské participace ve střední a východní Evropě po roce 1989, protože jde v této době v tomto prostředí o převažující formu občanské participace (např. Hann 1996; Sloat 2005). Na straně jedné umožňuje námi zvolený přístup popsat širší škálu aktivit, strategii a interakcí mezi českými ženskými občanskými skupinami, než je obvyklé. Na straně druhé je zároveň diverzita popisovaných skupin problematická při analýze trendů, které nutně postihují jednotlivé skupiny různým způsobem a v různé míře.

Poznatky prezentované v této stati vycházejí z analýzy polostrukturovaných rozhovorů a skupinových diskusí, provedených v letech 2003 až 2005. Rozhovory jsme provedly se: a) 38 představitelkami českých ženských občanských skupin a NNO, které řešily alespoň jeden projekt zaměřený na rovnost žen a mužů a/nebo zlepšování postavení žen ve společnosti⁴, b) 32 českými političkami/politiky, představitelkami/představiteli odborů a státními úřednicemi/ úředníky,

kteří byli aktivní v oblasti prosazování genderové rovnosti a/nebo byli pověřeni implementací genderové rovnosti v ČR nebo dalšími otázkami v rámci přístupových jednání a příprav vstupu do EU⁵, c) pěti představitelkami a představiteli Evropské komise, kteří se věnovali problematice genderové rovnosti nebo východního rozšiřování EU⁶ a d) dvěma představitelkami nadnárodních ženských NNO (European Women's Lobby a Karat Coalition).⁷ V roce 2004 a 2005 jsme uspořádaly opakovanou skupinovou diskusi se sedmi představitelkami českých NNO, se kterými jsme již dříve uskutečnily polostrukturovaný rozhovor (viz a). Projekty, v jejichž rámci byly interview i skupinové diskuse vedeny a analyzovány, měly za cíl zmapovat významné typy aktérů a aktérek, jejichž aktivita či neaktivita sehrála důležitou roli v oblasti prosazování genderové rovnosti a zlepšování postavení žen v české společnosti během období socio-ekonomické transformace a později přístupových jednání o vstupu ČR do EU.

Období socio-ekonomické transformace

Ze zdola nahoru: Počátky prosazování rovnosti žen a mužů na politické scéně

Primární důraz na ekonomické změny v souvislosti s přechodem na tržní hospodářství s sebou po celé transformační období české společnosti po roce 1989 nesl i zanedbání a zlehčování takových sociálních a lidsko-právních témat (Machonin, Tuček 1996, Večerník 1998), jako je reflexe a řešení nerovností v postavení mužů a žen. Veřejná diskuse nad existujícími genderovými nerovnostmi – ani o potřebě opatření a politik pro podporu rovnosti žen a mužů – v průběhu transformačního období v české společnosti neproběhla (Čermáková et al. 2000).

Jediná veřejná diskuse o genderových nerovnostech a zlepšování postavení žen ve společnosti byla v období socio-ekonomické transformace vedena mezi nově vznikajícími ženskými občanskými skupinami. Čeští politici v první polovině 90. let nepovažovali otázky genderové rovnosti a postavení žen ve společnosti za politická témata a česká média a veřejnost obecně nebyla genderově senzitivní (Osvaldová 2004; Čermáková et al. 2000). Výzkumné studie také dokládají, že ve státech bývalého východoevropského bloku došlo sice po změně politického režimu k dočasnému, ale významnému nárůstu genderově konzervativní rétoriky a k rušení některých opatření (majících potenciál podpory genderové rovnosti a postavení žen ve společnosti) zavedených během předchozího režimu, a to v reakci na nově se ustavující neoliberalní tržní systémy v tomto regionu Evropy (Blasco 2003, Einhorn 2005; Clavero, Galligan 2005; Hašková 2005a).

V polovině 90. let se však situace v ČR, stejně jako v mnoha dalších státech bývalého východoevropského bloku, začala postupně měnit. Na základě IV. světové konference o ženách v Pekingu z roku 1995 byla připravena *Platforma pro akci* a české ženské občanské skupiny začaly sledovat plnění zásad a principů, uveřejněných v tomto dokumentu, českou vládou. V roce 1997 členky několika ženských NNO společně zareagovaly na pasivitu a formální pozici vlády v otázkách prosazování rovnosti žen a mužů a plnění zásad a principů z *Platformy* a rozvinuly intenzivní spolupráci s několika poslankyněmi ČSSD a KSČM, která vyústila v interpelaci poslankyně ČSSD Hany Ogorníkové v Parlamentu a začala diskusi o postavení žen v české společnosti na parlamentní půdě. Ve své interpelaci na tehdejšího předsedu vlády Václava Klause (ODS) adresovala výtky, že se Česká republika dostatečně nevěnuje otázce postavení žen ve společnosti, k čemuž se zavázala přijetím *Platformy pro akci*. Po této události bylo *Ministerstvo práce a sociálních věcí*

(MPSV) určeno koordinátorem politik pro dosahování genderové rovnosti v ČR, a vzniklo tak na MPSV *oddělení rovnosti mužů a žen (oddělení)* a základní vládní dokument *Priority a postupy vlády při prosazování rovnosti mužů a žen (Priority)*, který definuje program vlády v této oblasti vždy na jeden rok, po jehož uplynutí by mělo být plnění programu vládou vyhodnoceno a program by měl být na další rok obměněn.

Vzhledem k nespokojenosti českých ženských občanských skupin s každoročním hodnocením a obměňováním *Priorit* vládou byla v roce 2004 publikována v pořadí první *Stínová zpráva* k těmto vládním dokumentům, kterou podpořil Open Society Fund, a kterou publikovala skupina odborníků a odborníků z ženských občanských skupin a skupina těch, kteří se věnují genderovým studiím v rámci univerzit a Akademie věd.

Kromě výše uvedené absence širší společenské diskuse o genderové rovnosti a zlepšování postavení žen ve společnosti během období socio-ekonomické transformace neexistoval v ČR ani žádný formální základ spolupráce státních institucí s neziskovou sférou. Teprve v roce 1998 vznikla *Rada vlády pro nestátní neziskové organizace (RNNO)* a v dokumentu *Priority* je také od roku 1998 obsaženo opatření, které má zabezpečit spolupráci ministerstev a správních úřadů s nevládními organizacemi zabývajícími se rovnými příležitostmi. Podle rozboru Marksové-To-minové (2004: 111–112) toto opatření zůstalo ovšem od té doby v každoročně obnovovaných *Prioritách* zcela nezměněno, což je spíše dokladem formálního ustavení „na papíře“ než aktivně uplatňovaného pravidla.

Je možné shrnout, že nezájem vlády a Parlamentu o zlepšování postavení žen ve společnosti a neexistence společenské diskuse o genderových nerovnostech během období socio-ekonomické transformace odpovídaly tehdejšímu jednostrannému politickému důrazu na nastolení neo-liberálního tržního systému a jeho společenské průchodnosti. Vznik a první aktivity ženských občanských skupin nebyly ve větší míře reflektovány ani mediálně, ani na politické scéně. První kontakty mezi těmito skupinami a představitelkami politických stran a vlády byly poprvé veřejně aktivovány až v roce 1995 v souvislosti se světovou konferencí v Pekingu a s událostmi, jež následovaly (díky aktivitě ženských občanských skupin) v reakci na ni. Tyto události můžeme považovat za počátky prosazování rovnosti žen a mužů na české politické scéně po roce 1989.

Zvnějšku dovnitř: Vznik ženských občanských skupin

Po rozpadu východoevropského bloku začalo vznikat na území jeho bývalých států mnoho občanských a politických iniciativ, skupin a organizací. Ženy přitom začaly být aktivní spíše v oblasti občanských než formálně-politických sdružení (Gal and Kligman 2000a, 2000b; Kay 2000; Lang 1997; Clavero, Galligan 2005). Již v první polovině 90. let bylo na území ČR registrováno sedmdesát ženských NNO. Obdobně jako v ostatních státech střední a východní Evropy se jednalo o zájmová sdružení, svépomocné skupiny, sociálně orientované organizace, profesní organizace, regionální pobočky mezinárodních organizací a ženské skupiny napojené na politické strany, církve, sociální hnutí a akademickou scénu. Často bylo založení těchto skupin a organizací iniciováno ženou nebo ženami s určitou zahraniční zkušeností ze západní Evropy, Ameriky nebo Kanady. Jednalo se např. o bývalé emigrantky, ženy, které byly v kontaktu se západními feministkami, nebo ženy, které byly aktivní v rámci určité organizace či hnutí a podle vzoru zahraničních, obdobně orientovaných skupin vytvořily v rámci této organizace či hnutí vlastní ženskou skupinu. V některých případech byly ženy inspirovány zahraniční zkušeností

a vlastní skupiny utvořily z důvodu obtíží s prosazením vlastních myšlenek v rámci širšího hnutí či organizace (např. anarchofeministky v rámci anarchistického hnutí). V jiných případech byly ženské skupiny utvořeny z důvodu úsilí zahraniční organizace (zejména její ženské skupiny), aby vedení české pobočky této organizace podobnou ženskou skupinu ustavilo i v ČR (např. katolické ženy v rámci katolické církve).

Obdobně jako u ostatních ženských občanských skupin na západ i na východ od českých hranic bylo zaměření českých ženských občanských skupin rozmanité. Některé z nich se soustředily na otázky postavení žen (nebo specifických skupin žen – např. podnikatelek) na trhu práce, jiné se zaměřily na problematiku násilí na ženách, obchodu se ženami nebo prostituci, na otázky v oblasti zdraví, rodiny, rodičovství nebo péče o závislé členy rodiny, na problematiku menšin (zejména lesbických žen a Romek), na ochranu životního prostředí a rozšiřování myšlenek ekofeminismu a v neposlední řadě na zvyšování veřejné genderové senzitivity prostřednictvím osvětové, vzdělávací a lobbistické činnosti v oblasti legislativní a institucionální. Tato témata byla zpravidla zastoupena aktivitou alespoň jedné české ženské občanské skupiny od první poloviny nebo zhruba poloviny 90. let. Obdobně jako v mnoha dalších státech bývalého východoevropského bloku nebyly v ČR ovšem formovány po dlouhou dobu žádné významnější ženské občanské skupiny nebo iniciativy, které by se zaměřovaly specificky na podporu žen v politice. Takové občanské skupiny a iniciativy začaly být ustavovány teprve během přístupových jednání o vstupu ČR do EU a zejména v souvislosti s volbami do Evropského parlamentu. Určitá témata ženského hnutí se ale nestala hlavní náplní žádné z dosud vzniklých českých ženských občanských skupin, i když jsou rozvíjena v rámci některých z nich mimo (nebo jako dílčí součást) jejich hlavního zaměření, např. téma krásy, genderové senzitivity a stereotypů v médiích nebo cílená podpora gender mainstreamingu.

Již od počátku 90. let se některé ženské občanské skupiny soustředily zejména na zajištění služeb pro speciální skupiny žen (např. matky-samoživitelky, oběti domácího násilí, prostitutky apod.), a tak vlastně substituovaly stát, který buď služby v dané oblasti neposkytoval vůbec, nebo pouze marginálně. Jiné občanské skupiny se soustředily zejména na růst informovanosti v oblasti genderové rovnosti a otázek postavení žen ve společnosti, popřípadě také na lobbying v oblasti legislativních a institucionálních změn.

V první polovině 90. let byly ženské občanské skupiny převážně velmi malé (např. dvě aktivní členky) a ve velké míře využívaly práce dobrovolnic a dobrovolníků a neformálních sítí. Výjimku tvořilo pouze několik ženských skupin napojených na církev a politické strany, a dále *Český svaz žen (ČSŽ)*⁸, který zdůrazňuje dlouhodobou existenci své široké členské základny a sítě regionálních poboček. Situace všeobecně malého počtu aktivních členek ženských občanských skupin vedla v nejednom případě k jejich zániku v případě odchodu některé z aktivních členek.

Kromě nedostatku aktivních členek v ženských občanských skupinách přispěla k zániku mnoha z nich také česká legislativa druhé poloviny 90. let, která v rámci neziskového občanského sektoru finančně upřednostňovala větší formálně registrované organizace oproti občanským organizacím a skupinám menším (Marksová-Tominová 1999). Dodnes funguje pouze jedna třetina z těch ženských občanských skupin, které byly v ČR evidovány v první polovině 90. let, ačkoliv celkový počet občanských skupin, které jsou zapsány v databázích českých ženských občanských skupin nebo občanských skupin se zaměřením na genderovou rovnost, se od poloviny 90. let do současnosti nijak výrazně nezměnil⁹.

Financování ženských občanských skupin bylo v první polovině 90. let zprostředkováno zpravidla na základě individuálních kontaktů se soukromými zahraničními nadacemi a na bázi bilaterální rozvojové pomoci ze států západní Evropy, USA, Kanady, ale i mezinárodních organizací. Počáteční financování českých ženských občanských skupin se vyznačovalo značnou flexibilitou v určení toho, na které aktivity je možné získané peníze použít. Dostupné bylo jak projektové, tak i „rozvojové“ financování. „Rozvojové“ financování bylo často dlouhodobé a pokrývalo veškeré aktivity, tedy nejen úkoly vyplývající ze zaměření konkrétní organizace, ale i její vlastní rozvoj a personální i věcné vybavení. Takový případ financování byl běžný zejména v případě zahraničních „mateřských“ organizací a jejich „dceřiných“ českých poboček.

V první polovině 90. let však české ženské občanské skupiny postrádaly zkušenosti a znalosti v otázkách genderové rovnosti, organizačního managementu občanské skupiny a aktivismu. Česká veřejnost, zástupci a zástupkyně politických stran, vládní orgány, odbory, zaměstnavatelé ani média neměli o jejich činnostech většinou žádné informace a zpravidla o existenci konkrétních ženských občanských skupin ani nevěděli (viz výzkum veřejného mínění in Hašková, Kolářová 2003 nebo Výsledky výzkumu... 2002). Počátky ženských NNO v české společnosti po roce 1989 byly tedy na jedné straně izolovány od výše uvedených aktérů, na straně druhé byly ale úzce spjaty s akademickým prostředím, v jehož rámci docházelo k formování prvních výzkumných a pedagogických týmů v oblasti genderových studií také od začátku 90. let.

Již od počátku 90. let se začaly nově utvářené ženské občanské skupiny distancovat od ČSŽ, který na rozdíl od obdobných organizací v mnoha dalších zemích bývalého východoevropského bloku po roce 1989 nezanikl, ale přizpůsobil své aktivity současnosti. Nově vzniklé české ženské občanské skupiny od začátku 90. let také pouze sporadicky kontaktovaly ženská církevní uskupení a později se začaly vymezovat také vůči západním feministkám. Toto vymezování bylo zřetelné jednak v rámci provedených rozhovorů se zástupkyněmi českých ženských občanských skupin, ale rovněž v rámci utváření koalic ženských NNO, z nichž některé již ze své definice vylučovaly účast některých z výše jmenovaných organizací a uskupení.¹⁰ Na rozdíl od Polska, v němž sehrálo významnou roli téma zákazu potratů (Fuszara 2005), v ČR v první polovině 90. let neexistovalo téma, které by odlišně zaměřené ženské občanské skupiny sjednotilo.

V první polovině 90. let se české ženské občanské skupiny soustředily především na utváření dočasných koalic, a to zejména okolo témat společného zájmu vždy pouze několika z nich. Zároveň se jednotlivé skupiny a organizace napojovaly na mezinárodní síť podpory (např. v roce 1991 byl ustaven *Network of East-West Women*, který podporoval ženské skupiny z postkomunistických zemí). Nejen finanční, ale také ideová podpora ze „západu“ byla pro rozvoj českých ženských občanských skupin a jejich zaměření klíčová. Působením „západních“ feministek docházelo v úzkém kruhu vznikajících českých ženských občanských skupin jednak k prosazování určitých témat jako politických a majících svůj genderový a mocenský rozměr, jednak docházelo také k legitimizaci sebeorganizování žen za účelem zlepšování jejich postavení ve společnosti. Dělo se tak jednak prostřednictvím narůstajících kontaktů českých a zahraničních ženských aktivistek na nejrůznějších mezinárodních setkáních, konferencích, seminářích, zahraničních pracovních a studijních pobytech apod., na nichž účast žen ze střední a východní Evropy byla často financována ze „západu“, jednak prostřednictvím dlouhodobého působení některých zahraničních ženských aktivistek v ČR, a jednak díky stále větší dostupnosti zpravidla anglofonní literatury a dalších publikovaných materiálů z oblasti gender studies.

Později, když začalo docházet k častějším mezinárodním setkáním mezi aktivistkami z regionu střední a východní Evropy, které však byly také často financovány zejména ze „západních“ zdrojů, začaly české ženské aktivistky spolu se svými kolegyněmi z bývalého východoevropského bloku společně vymezovat své vlastní pozice. Tím reagovaly na některá nepochopení a odlišné pohledy „západních“ feministek na otázky genderové ne/rovnosti a postavení žen ve společnostech se zkušeností státně socialistického režimu. Pomalu se zde začaly vytvářet ženské sítě a jejich představitelky formulovaly jejich pozice z pohledu ženských občanských skupin tohoto specifického evropského regionu (v roce 1997 byla ustavena mezinárodní organizace ženských skupin ze střední a východní Evropy *Karat Coalition*, která se snaží hájit zájmy žen z tohoto regionu). Ještě později došlo k akademické reflexi těchto pozic jako „periferních“ – tedy principiálně slabých vůči pozicím silného „centra“ – tedy „Evropy“ symbolizované spíše bývalou „EU 15“ než „východně rozšířenou EU“ (o vztahu „centra“ a „periferie“ např. Blagojević 2004).

Na rozdíl od současnosti se v první polovině 90. let také ještě nevytvářely dlouhodobé lobbistické kanály mezi občanským sektorem, vládním sektorem a politickými stranami v rámci ČR a nevznikaly kolektivní občanské prostředky vládní kritiky v rámci ČR (např. tzv. stínové zprávy k vládním reportům o plnění *Priorit*). Snad jedinou, nicméně důležitou výjimku představuje vznik *Svazu žen* v roce 1990. Ten byl ustaven jako sdružení ženských organizací a iniciativ pro podporu naplňování *Úmluvy o odstranění všech forem diskriminace žen*. Po třech letech byl však rozpuštěn bez dosažení jakýchkoliv významnějších úspěchů.

Na závěr lze shrnout, že ženská občanská participace v ženských skupinách a organizacích byla v první polovině 90. let ovlivněna zejména změnou politického režimu, který vyvolal všeobecný boom občanských aktivit. Negativně na ni působilo dědictví socialistického režimu s jeho vytěsněním (a od českého historického kontextu odtržením) feministického hnutí (které se v českém prostředí rozvíjelo před 2. světovou válkou) i tradice soukromé a veřejné podpory občanských skupin. V rozvoji ženských občanských skupin naopak sehrály velmi podstatnou podpůrnou roli zahraniční feministky a zahraniční či mezinárodní organizace, a to jak po stránce finanční, tak i po stránce personální a ideové. Podoba a fungování českých ženských občanských skupin v období socio-ekonomické transformace tak, jak byla popsána výše, se však podstatně odlišuje od toho, jakým způsobem fungují české ženské občanské skupiny v současnosti.

Vliv evropské integrace na posilování postavení žen a genderové rovnosti

Po povrchu: Integrace požadavků EU v oblasti prosazování genderové rovnosti na české politické úrovni

Přestože první vládní instituce a programy na prosazování rovnosti žen a mužů vznikly na základě událostí předcházejících jednání o vstupu ČR do EU a přestože poměrně velká část českých ženských občanských skupin byla založena v první polovině 90. let, shodují se současné představitelky vládní i občanské scény, které se zabývají otázkami genderové rovnosti a posilováním postavení žen ve společnosti v tom, že nebýt příprav ČR na vstup do EU, nedosáhla by tato problematika takové míry politické a mediální pozornosti jako v posledních několika letech.

Od počátku transformačního období české společnosti až do počátku jednání o vstupu ČR do EU to byly pouze ženské občanské skupiny v ČR, které poukazovaly na nutnost politického řešení otázek rovnosti žen a mužů a postavení žen ve společnosti. Pozice Evropské komise, která jasně deklarovala existenci diskriminace podle pohlaví, však postavila nutnost řešení problematiky genderových nerovností na vládní úroveň, kam nikdy dříve nepatřila. Představitelky českých ženských občanských skupin, které poukazovaly na existenci genderových nerovností a potřebu jejich konkrétních řešení již od počátku 90. let, očekávaly od jednání o vstupu ČR do EU vesměs pozitivní obrát ve smyslu posunu problematiky genderové rovnosti z okraje zájmu společnosti mezi hlavní politické otázky. Proces příprav na vstup ČR do EU měl také zajistit spolupráci nevládní a vládní sféry v otázkách rovnosti žen a mužů a postavení žen ve společnosti. Stát však při plnění požadavků pro vstup ČR do EU tato očekávání českých ženských občanských skupin nenaplnil a jak ukazuje např. True (2003) nebo Pavlík (2004), změny, ke kterým v oblasti rovnosti žen a mužů došlo, byly většinou formální a dosud nenabýly rozměru konkrétních změn v životě českých mužů a žen. Jezerska (2003) (citováno podle Einhorn 2005), která se zabývala procesem východního rozšiřování EU, interpretovala formalismus přijímání legislativních a institucionálních změn v oblasti prosazování genderové rovnosti pod tlakem přístupových jednání následovně: „I když gender mainstreaming ztělesňoval představy o závazku EU k rovnosti žen a mužů, ve skutečnosti šlo (v rámci východního rozšiřování EU – poznámka autorek) o proces ekonomického vyrovnávání a ekonomické integrace. V tomto procesu byly marginalizovány nejen otázky rovnosti žen a mužů, ale také otázky sociální spravedlnosti“.¹¹ Podobně zaznamenala Stratigaki (2000), že formalizace procesu vstupu do EU (v otázkách genderové rovnosti) měla své kořeny nejen v přístupu politiků a úředníků kandidátských zemí k této problematice, ale také v přístupu úředníků EU, který vyzdvihoval důležitost zejména ekonomických změn.

Česká republika sice byla mezi zeměmi, které byly v pravidelných zprávách Evropskou komisí kritizovány za nedostatečný postup při sladování české legislativy s evropskými direktivami pro genderovou rovnost, ale toto téma bylo chápáno pouze jako jedna z méně důležitých podmínek vstupu ČR do EU, jak vystihuje citace předsedy senátního Výboru pro evropskou integraci ČR z rozhovoru, který jsme s ním uskutečnili v roce 2004: „...jinak si myslím, že to nebylo to nejdůležitější (sladování české legislativy s evropskými direktivami pro genderovou rovnost – poznámka autorek), jak bych to řekl, není to problém, který by nějakým zásadním způsobem ovlivňoval podmínky vstupu České republiky do Evropské unie.“ Již *Poziční dokument České republiky ke kapitole 13: Sociální politika a zaměstnanost*, který byl vládou zpracován na začátku vyjednávacího období a aktualizován byl v letech 1997–1999, ukazuje na formální postoj české vlády k vytváření a harmonizaci legislativy rovnosti mužů a žen s evropským právem a k vytváření institucionální struktury pro prosazování rovnosti mužů a žen. Na straně jedné v něm vláda vyjádřila přesvědčení, že již na začátku vyjednávacího období existovala v ČR dostatečná legislativní a institucionální opatření zajišťující rovnost žen a mužů. Na straně druhé však s poukazem na doporučení Evropské komise zvolila strategii mechanického přijetí všeho, co je v této oblasti nutnou podmínkou vstupu ČR do EU (tedy i vytvořit základní institucionální strukturu pro dosahování genderové rovnosti a harmonizovat legislativu s evropskými direktivami genderové rovnosti).

Jak ukázaly výsledky rozhovorů, které jsme provedli, postoj politiků a úředníků v období předvstupních jednání ČR do EU k otázkám genderové rovnosti se vyznačoval formálností přejímání direktiv EU do české legislativy a odmítáním tvorby specifické legislativy. Je možné

vysledovat dva hlavní faktory v postoji státu k otázkám genderové rovnosti, které spolu úzce souvisejí a které měly za následek jednak nedostatečnou důvěru veřejnosti ve změny legislativy, ke kterým v oblasti genderové rovnosti došlo, a jednak chybějící implementaci legislativy a antidiskriminačních opatření a propojení nových institucí s praxí. Za prvé šlo o přesvědčení, že není reálné potřeba a ani neexistuje společenská poptávka po dalším rozpracování legislativy genderové rovnosti nebo vzniku další infrastruktury pro genderovou rovnost, protože rovnost je již v zásadě zajištěna Ústavou ČR. Přenesení direktiv EU k rovnosti žen a mužů do českého právního řádu bylo většinou politiků a političek v ČR vnímáno jako mechanický úkol, který je nutné splnit jako jednu z podmínek vstupu ČR do EU, ale který by jinak nebyl potřebný. Za druhé byl postoj státu k otázkám rovnosti žen a mužů a legislativy s nimi spojené poznamenán zdůrazňováním negativních zkušeností s rovnostářskou politikou během komunistického režimu. Tento postoj a roli EU, kterou v jeho alespoň částečném oslabení sehrála, výstižně shrnula vedoucí oddělení rovnosti žen a mužů na MPSV v rozhovoru z roku 2003: *„Ten vstup určitě. Já si myslím, že on sehrál, víte, obrovskou roli právě v tom, že vlastně ukázal, že ta rovnost žen a mužů to není něco, co chtěli kdysi komunisti a že ty kvóty, že o nich třeba mluví i ta Evropská unie, že ten volební zákoník je má.“*

Zanedbání otázek genderové rovnosti na vládní, parlamentní, ale i mediální úrovni v průběhu transformace české společnosti v 90. letech a formálnost legislativních a institucionálních změn v dané oblasti v rámci vyjednávání o vstupu ČR do EU se projevovala i tím, že k vládním a parlamentním procesům v otázkách genderové rovnosti nebyly dlouhou dobu zvány odbornice a odborníci, kteří se otázkami rovnosti žen a mužů (na rozdíl od představitelů a představelek politické scény) zabývají již řadu let. Z rozhovorů s úředníky a úřednicemi z *Ministerstva zahraničí (MZV)*, které mělo na starost koordinaci přístupových jednání, dokonce vyplynulo, že někteří z nich (např. zástupkyně MZV v roce 2003, která byla zodpovědná za informační kampaň před referendem) neznají ani základní vládní dokument k problematice rovnosti žen a mužů – *Priority: „...dozvěděla jsem se o tom, že tady údajně je taky na ministerstvu, myslím, že existuje nějaká skupinka pro rovné příležitosti, ale myslím si, že to je hodně formální, ... z důvodu nějakého nařízení nebo z důvodu nějakých institucionálních procesů, ... že dokud totiž nebude trošku i ta poptávka přímo v té struktuře, tak ty instituce se tomu víc věnovat nebudou.“*

Je možné shrnout, že proces rozšiřování EU na východ zahájil vytváření institucionálních struktur pro prosazování genderové rovnosti, harmonizaci české legislativy s EU direktivami pro genderovou rovnost i parlamentní a vládní diskusi o rovnosti žen a mužů v ČR. Přesto znalosti a postoje EU a českých úředníků a politiků k nutnosti prosazování genderové rovnosti způsobily, že diskuse, realizace i evaluace se uskutečňovala spíše formálně než důsledně.

Málo, ale přece: Role genderově senzitivních političek

Ačkoliv byla spolupráce složek státu s ženskými občanskými skupinami dosud velmi omezená, pokud hovoříme o strategiích pro dosažení konkrétního cíle, zástupkyně ženských občanských skupin připouštěly, že prostřednictvím osobních kontaktů je úspěšná spolupráce na politické úrovni možná. Například zástupkyně jedné pražské ženské NNO, založené v první polovině 90. let a zaměřující se na posilování genderové senzitivity v české společnosti, v rozhovoru usoudila, že: *„je to o osobních kontaktech a je to proces. Různé politické partnery nelze hodnotit obecně, záleží na tom, kdo je na jaké pozici.“*

Pasivní postoj státu k otázkám genderové rovnosti v průběhu vyjednávacího období o vstupu ČR do EU reflektovaly i některé političky, které v tomto období navazovaly komunikaci a spolupracovaly s ženskými občanskými skupinami, zejména některé poslankyně za ČSSD a KSČM. Ty poté, co spolu s představitelkami ženských občanských skupin iniciovaly diskusi na téma genderové rovnosti na parlamentní a vládní úrovni, reflektovaly také obtíže s tím spojené. To je patrné i z interview z roku 2004 s poslankyní za ČSSD: „*Já si myslím, že jsme to (příležitost pro změny ve směru prosazování rovnosti žen a mužů v rámci procesu vstupu ČR do EU – pozn. autorek) hluboce podcenili, že to bylo podceněné a že to bylo podceněné i tou minulou vládou ... naprosto je podceněná jakákoliv veřejná diskuse. Ta je velice nepatrná... V zásadě jsme začaly od nuly a v zásadě jen díky enormnímu úsilí a vnějšímu tlaku zejména genderových nevládních organizací se ten proces pomalu vyvíjel včetně Rady vlády (pro rovné příležitosti mužů a žen – pozn. autorek) ... takže ten proces toho rozšiřování pomohl řekněme dokonce i v Parlamentu nějak položit ta genderová témata na stůl.*” Na výše uvedené citaci je zajímavé, že zatímco v první polovině citace hovoří politička o sobě jako o zástupkyni vlády, tak v druhé polovině citace použila slova „jsme“ ve smyslu ženské nevládní organizace a sebe jako poslankyně současně. V roce 2004 již tedy bylo její spojenectví s ženskými občanskými skupinami samozřejmé. Je však třeba si uvědomit, že českých političek, které vytvářely partnerství s ženskými NNO, je jen velmi málo a v podstatě se po celé vyjednávací období o vstupu ČR do EU dá hovořit pouze o několika jednotlivkyních.¹²

Přístupová jednání se tedy stala spojencem v prosazování problematiky genderové rovnosti na politické úrovni nejen pro ženské občanské skupiny, ale i pro některé političky, které se však začaly o toto téma zajímat většinou až na popud těchto organizací.

S proudem i proti němu: Vliv evropské integrace na české ženské občanské skupiny

Vliv evropské integrace podstatně změnil prostředí, v němž nyní fungují české ženské občanské skupiny. Pod tlakem EU došlo nejen ke vzniku vládních institucí pro prosazování genderové rovnosti, ale ty se spolu s tím staly i potenciálními partnery pro české ženské občanské skupiny, protože EU zdůraznila nutnost spolupráce vládních struktur (a nově vzniklých vládních struktur pro prosazování genderové rovnosti) s (ženskými) NNO a poté vývoj v této oblasti alespoň formálně monitorovala. Kromě toho, ženské občanské skupiny pochopily, že se jim naskytla (díky nutnosti harmonizace české legislativy s evropskými direktivami pro genderovou rovnost) jedinečná příležitost pro lobbying jejich vlastních cílů v oblasti posilování genderové rovnosti a postavení žen ve společnosti. Nutnost sladování české legislativy s legislativou EU tak využily pro posílení svých vlastních argumentů pro legislativní změny v ČR ve smyslu jejich podobnosti s požadavky EU, které měly být před vstupem ČR do EU již splněny. V důsledku toho byly české zákonodárné a exekutivní orgány nuceny přistoupit na řešení některých problémů, na něž upozorňovaly české ženské občanské skupiny bez úspěchu již od počátku 90. let, jak je patrné z vyjádření starší zástupkyně jedné ženské NNO, která má pobočky v různých částech ČR a zaměřuje se především na podporu žen ve sféře veřejné a na otázky harmonizace práce a rodiny: „*A tak to určitě bylo strašně důležité; protože, jak říkám, bez toho pozadí, že jsme měly najednou za sebou zákon, který začal fungovat, a bylo to jako jenom díky tady té Evropské unii, tak jinak by to asi bylo mnohem těžší. Myslím si, že tam jakoby ten společný kontakt toho, že my působíme zespoda a nahoře někde je ta EU a zákon, to bylo strašně důležité. Takže ti lidé to mnohem jakoby snáz přijímají, když*

tam je napsáno, že to je prostě v rámci Evropský unie, a že prostě tohle bude, a jako že to opravdu není jenom náš výmysl.“

V žádném případě zde však nechceme tvrdit, že legislativní změny v oblasti dosahování genderové rovnosti, k nimž v ČR od druhé poloviny 90. let docházelo, byly způsobeny pouze transpozicí evropských direktiv pro genderovou rovnost. Ve smyslu vyjádření jedné představitelky ženské NNO, která byla ustavena v polovině 90. let a zaměřuje se zejména na problematiku prostituce, naopak zdůrazňujeme důležitost role, kterou sehrály ženské občanské skupiny pro širší pochopení důležitosti přijatých legislativních změn, jejich zasazení do specifického kontextu české společnosti i jejich konkrétní podobu a implementaci: „*Myslím si, že ty nevládní organizace v tomto (v procesu evropské integrace – poznámka autorek) hrály významnou roli, že odmítají, aby se dělala pouze formální rozhodnutí a formálně se vykazovaly aktivity. Tam vidím jejich velkou úlohu*“.

Jednání o vstupu ČR do EU přes všechny výtky, poukazující na formálnost a spíše sekundární roli institucionálních a legislativních změn pod tlakem EU, měla pozitivní dopad na pronikání vlivu některých ženských občanských skupin do rozhodovacích struktur. Kromě toho však evropská integrace přinesla ženským občanským skupinám v regionu střední a východní Evropy také prudký pokles „rozvojového“ financování a růst jejich formalizace. Formalizací rozumíme v souladu s Kapusta-Pofahl, Haškovou a Kolářovou (2005) proces, v němž se (ženské) občanské skupiny stávají profesionalizované, to jest formálně registrované entity s kanceláři a zaměstnanci s expertními tematicky zaměřenými znalostmi a dovednostmi, které jsou požadovány sponzory¹³. Formalizace také zahrnuje proces projektové orientace (ženských) občanských skupin, který popisuje soustředěnost těchto skupin na projektové aktivity, jež mají předem jasné definované cíle, rozpočet a časový plán, určený sponzory nebo vytvořený v nerovné interakci mezi sponzory a konkrétní (ženskou) občanskou skupinou (srovnej Kapusta-Pofahl, Haškovou, Kolářovou 2005).

V následujícím textu budeme dokazovat, že proces formalizace ženských občanských skupin, který přinesla éra východního rozšiřování EU, znamenal pro zaměření, strategie, partnerství i aktivity českých ženských občanských skupin významné změny. Na straně jedné posílil vliv formalizovaných ženských NNO na legislativní, institucionální a společenské změny v určitých oblastech jejich zájmu. Na straně druhé však přispěl také k marginalizaci neformalizovaných ženských občanských skupin nebo ženských NNO orientujících se na mimomainstreamová zaměření a nereformní aktivity.

Profesionalizace

Nově vzniklé státní instituce pro implementaci gender mainstreamingu byly pověřeny kooperací s ženskými NNO, což způsobilo z jejich strany tlak na ženské NNO, aby se unifikovaly a vytvořily zastřešující organizace, s nimiž by pak státní instituce komunikovaly a předávaly jim projednávané dokumenty ke komentářům. Během tohoto procesu získaly některé ženské NNO v očích státních úředníků pověřených implementací gender mainstreamingu neformální statut „expertů“ a poradních orgánů ve specifické oblasti. Tento statut se vyznačoval tím, že začaly být od těchto NNO ze strany státních institucí vyžadovány expertní posudky, přednášky pro státní úředníky a další někdy placená, ale často i neplacená práce v dané oblasti. Kromě toho vedl tlak na státní instituce pověřené implementací genderové rovnosti k vypisování vládních

grantových soutěží pro neziskové organizace na témata předem definovaná ministerstvy. V ne-poslední řadě byla ustavena *Rada vlády pro rovné příležitosti mužů a žen*, poradní orgán vlády bez faktické exekutivní moci, který zahrnuje zástupce a zástupkyně občanského sektoru, akademické sféry, zaměstnavatelů, odborů, státní správy apod., jehož oficiálními členkami se staly i některé zástupkyně ženských NNO (více o této instituci viz Pavlík 2006 v této publikaci).

Ačkoliv tento vývoj přinesl pro některé ženské organizace pozitiva v oblasti vlivu, strategických kontaktů i státní projektové podpory, vyjadřovaly mnohé jejich představitelky také zklamání z nové spolupráce mezi vládní a nevládní sférou v dané oblasti. Některé z nich hovořily dokonce o zneužívání ženských NNO vládními strukturami, jelikož kromě výkonu svých běžných činností po nich byly najednou vyžadovány většinou neplacené a velmi rychlé expertízy, a to pro zaplacené státní úředníky, kteří však v některých případech, jak ukazuje představitelka jedné pražské ženské NNO, založené v první polovině 90. let a zabývající se zejména násilím na ženách, nepřiznali kapacitně poddimenzovaným ženským NNO ani autorský statut navržených změn: „kulaté stoly běží, ale v „Prioritách“ ... je to (popsáno jako – poznámka autorek) *akce ministerstva vnitra ... my jsme to tam vnesly, my jsme v tom pracovaly půl roku naprosto zdarma, intenzivně ... a tam ty neziskovky nejsou ani zmíněné ... Přesto si myslím, že tohle je největší úspěch. Že se o tom mluví, že se něco děje, že se s největší pravděpodobností v tý ... právní problematice něco skutečně hne ... pronikly jsme do těch struktur skoro ilegálně, protože oni spíš někdy vezmou jako když tam někdo dodá jakoby to byla jejich myšlenka, do té rekonfigurační komise, která pracuje pro lidská práva...*“.

Oficiální členství ve vládních nebo parlamentních strukturách má pouze několik zástupkyň (nebo bývalých zástupkyň) ženských NNO, a to v *Radě vlády pro rovné příležitosti mužů a žen*. Dále je nutné připomenout získání postu vedoucí *odboru rodinné politiky a sociální práce* na MPSV Michaelou Marksovou-Tominovou, která dříve působila v rámci pražské ženské NNO *Gender Studies, o.p.s.*, jež funguje od počátku 90. let.

Pro ženské občanské skupiny, které získaly neformální (to ovšem znamená také nestabilní) statut vládních nebo stranických poradních expertů v oblasti genderové rovnosti a posilování postavení žen ve společnosti se ovšem také otevřela určitá cesta lobbyingu pro implementaci genderové rovnosti v ČR. Tyto ženské občanské skupiny spojovalo několik obecných charakteristik:

a) Byly formálně registrovanými entitami se strukturou organizace práce, několika zaměstnanci a s kanceláři vybavenými počítači, telefony, internetem, faxem apod. Důležitost vybavené kanceláře, organizační struktury práce a placených zaměstnanců pro získání vlivu na legislativní a institucionální procesy ze strany ženských NNO můžeme dokumentovat na vyjádření představitelky jedné pražské ženské NNO s několika regionálními pobočkami, která se zabývá zejména prosazováním žen ve veřejné sféře a harmonizací práce a rodiny, a sice o délce trvání prosazování takových změn: „*se sociálními demokratkami jsme dávaly v podstatě nějaký návrh jako na úpravu ... rodičáku ... je to taky asi dva nebo tři roky, kdy teda jako teď konečně to teda jako bylo přijatý, je to schválený. Takže i když si teda jako ta organizace dá něco do vinku, tak jako bych řekla, že jí to bude možná tři roky jako minimálně jako trvat, než něco teda jakoby dosáhne a pokavád' ty organizace jsou skutečně jakoby na dobrovolný, na tý dobrovolný práci, tak teda jako (to nejde). Já přiznávám ... (jméno organizace – poznámka autorek) má teda výhodu v tom, že má teda placený nějaký aparát, takže ty věci můžeme teda nějakým způsobem sledovat ... protože to by chtělo jako, aby tam někdo systémově seděl a jenom surfoval třeba na internetu a stahoval ty věci, informace a pak se s tím dělalo...*“.

b) Velmi důležitou podmínkou pro úspěšný politický lobbying ženských NNO se zdá být také schopnost navazovat a udržovat sociální sítě s genderově senzitivními představiteli politické scény, což ovšem může znamenat i nutnost strategického užívání společensky citlivých termínů. Následující citace představitelky jedné pražské ženské NNO, založené v první polovině 90. let a soustřeďující se na problematiku násilí na ženách, poukazuje na přetrvávající negativní vnímání feminismu v ČR, které způsobuje, že tlak na ministerstva, aby spolupracovaly s nevládním sektorem, ještě nutně nemusí vést ke spolupráci s ženskými občanskými skupinami (natož skupinami explicitně feministickými), a to ani v oblastech, které k takové spolupráci přímo vybízejí. Naopak, z citace je evidentní, že se některá ministerstva snažila spolupráci s ženským neziskovým sektorem vyhnout a zároveň formálně naplnit podmínku spolupráce s nestátním neziskovým sektorem: „*My se zaměřujeme na problematiku domácího násilí ... To trvalo strašně let, než nás vůbec – jako miniženské organizace ... vzali (státní orgány – pozn. autorek) za odbornice, se kterými by se dalo vůbec něco dělat. Pak ... nějakou dobu to bylo takové, čemu říkám fáze zneužívání, a to se ještě neustále prolévá do dnešních dob, i když jsou určitý složky státní správy, se kterými se dá pracovat ... tam (při spolupráci se státními orgány – pozn. autorek) člověk zažije nejvíce frustrace, protože podporovaný finančně my nejsme... Prostě tím, že jsme řekly, že jsme feministky, tak jsme byly velice silně marginalizovaný ... My jsme feministická organizace, my nemáme jen genderovou orientaci, i když někdy vystupujeme takto, protože takticky ... aby nás vůbec někdo poslouchal, abysme se do dialogu dostaly... ministerstvo vnitra si kdysi založilo ... (název jiné NNO – pozn. autorek), to si financovalo po celá léta, takže naše ženské, já nechci říkat sprostý slova ... brát nechtěli a neustále se bránili jakémukoliv kontaktu ... Musely jsme intervenovat u ministra Špidly ... a on intervenoval u ministra vnitra, a pak nás tam museli vzít. A pak teprve jsme rozjely tenhle ten návrh na kulaté stoly, které jsou dneska zmíněny v Prioritách jako čistá akce ministerstva vnitra ... v návrzích legislativních změn si dost často oponujeme (s druhou zmiňovanou NNO – pozn. autorek), protože my máme genderový přístup k té problematice a oni ho nemají ... my tvrdíme prostě, že bez genderového přístupu ... se nenajdou správné cesty“.*

c) Ženské občanské skupiny, kterým se otevřela cesta lobbyingu pro implementaci genderové rovnosti v ČR, se soustředily zejména na prosazení pomalých postupných konkrétních legislativních a institucionálních změn, které byly v souladu s požadavky nebo doporučeními EU (viz dále).

Shrneme-li výše uvedené, období jednání o vstupu ČR do EU přineslo těm ženským občanským skupinám, které se byly schopny a ochotny přizpůsobit procesu profesionalizace, větší možnosti politického lobbyingu za prosazování genderové rovnosti v ČR a zároveň pronikání do rozhodovacích struktur. Jak si ukážeme dále, proces profesionalizace spolu s procesem projektové orientace ovšem vedl k marginalizaci těch ženských občanských skupin, které nebyly schopné nebo ochotné se těmto procesům přizpůsobit.

Éra projektů

Během příprav ČR na vstup do EU se významně změnilo financování ženských NNO. V současnosti jsou české ženské NNO závislé především na grantových projektech. Všepokrývající a dlouhodobé „rozvojové“ financování bylo na našem území dostupné stále méně v souvislosti s tím, jak se zaměření zahraničních nadací, soustředěných na rozvoj občanských iniciativ ve střední a východní Evropě, posouvalo směrem dále na východ, pryč od rozšiřující se EU, která poskytuje

NNO členských států finanční podporu v rámci vypisovaných grantových soutěží. Na rozdíl od flexibilnějšího typu financování z počátku 90. let je projektové financování jednoznačně časově a tematicky limitované a soustředěné převážně na podporu těch procesů, které vedou přímo k projektovým výsledkům, a nikoliv na pokrytí ostatních – provozních nákladů. Takovou situaci vnímá většina českých ženských občanských skupin jako problematickou, což lze dobře ilustrovat na části rozhovoru s představitelkou jedné pražské ženské NNO, která vznikla na začátku 90. let a zaměřuje se na zvyšování všeobecné genderové senzitivity a prosazování genderové rovnosti v různých sférách života: *„...jsme ztratily to financování průběžného rázu a musely jsme okamžitě přestoupit na takové to navalování na sebe grantů a jít a jít pořád dál, což je opravdu velice těžká činnost. Protože když máte jasnou vizi a strukturu toho, co chcete dělat a udržet určitou činnost, tak je to skoro nemožný způsob přežívání, protože ... každý grant ... tam je definice vždycky a ne vždycky se do ní můžete vejít. To znamená, že vy jste potom donucená v tom momentu, i když máte jasnou vizi určitého projektu, přizpůsobit ten projekt těm potřebám toho vypisovatele a vypisovatelky toho grantu. To považuju za skutečný problém i do budoucnosti...”*

Na rozdíl od financování českých ženských občanských skupin na počátku 90. let (kdy byly některé dlouhodobě financovány z jediného zdroje, např. z tzv. mateřských zahraničních organizací), kombinují všechny české ženské občanské skupiny v současnosti různé finanční zdroje. Nejvýznamnějšími sponzory ženských NNO se stala EU a také český stát (zejména prostřednictvím ministerských grantů, vyvolaných potřebou vykazování spolupráce mezi vládním a nevládním sektorem na dané téma; na úrovni lokální státní správy je úroveň podpory pro ženské NNO zanedbatelná). Podpora ze strany široké české veřejnosti nebo podniků téměř neexistuje. Stát poskytuje zejména krátkodobé a finančně menší granty. Grantové soutěže EU jsou naopak naprosto novým prvkem v tom, že nabízejí na straně jedné nezvykle velkou finanční podporu, ale na straně druhé vyžadují také neobvykle extenzivní koalici mezi různými sociálními aktéry, vysokou manažerskou a organizační profesionalitu hlavního žadatele projektu a také jeho rozvinutou administrativní složku a pevné finanční zázemí, které může garantovat jednak doplňkové finanční zdroje projektu a jednak financování administrativních pozic v průběhu žádosti a první fáze práce na projektu. Tuto skutečnost dokládá v rámci skupinové diskuse představitelka jedné pražské ženské NNO s několika regionálními pobočkami, která se zabývá zejména prosazováním žen ve veřejné sféře a harmonizací práce a rodiny: *„Když požádáme o peníze v Bruselu přímo ... tak musíme vykázt dvacet procent vlastních prostředků dopředu. Kdo může vykázt osm set nebo čtyři sta padesát tisíc dopředu? To je prostě takovej malej vabank ... A ještě k tomu ... ani zdaleka to neznamená, že těch osmdesát procent dostanete okamžitě, musíte začít pracovat ... a pak dostanete tu konečnou částku ... My jsme vlastně nucený, nucený v rámci strukturálních fondů hledat různý společenství, osm, deset, patnáct partnerek, a to neukočírujete. Malá organizace potom po manažerský stránce, to je skoro nemožný...”*

Výše uvedená situace je na straně jedné pozitivní, neboť přináší velké investice na podporu genderové rovnosti do ČR. Na stranu druhou však vzniká obava, že dosud stále velmi malé ženské občanské skupiny nebudou schopny naplnit požadavky kladené na koordinátory extenzivních evropských projektů, o něž se vedle ženských NNO začaly s přílivem větších finančních prostředků zajímat i formalizovanější NNO zabývající se původně zcela jinými oblastmi zájmu.

Shrme-li výše uvedené, je zřejmé, že v období východního rozšiřování EU se radikálně změnilo financování českých občanských skupin. Na jedné straně jsou nově dostupné velké

finanční prostředky na aktivity NNO na podporu genderové rovnosti. Na straně druhé se ale mezi NNO zvýšila soutěž o finanční prostředky na „genderové“ projekty a zároveň došlo pod tlakem odchodu někdejších zahraničních a mezinárodních sponzorů ženských NNO z ČR ke zvýšení tlaku na jejich projektovou orientaci a pod vlivem výlučnosti velkých EU grantů také vzrostl tlak na jejich profesionalizaci.

Reformní orientace, změněná poslání, strategická partnerství a marginalizace opozice

Profesionalizace a projektová orientace českých ženských občanských skupin vedla k nárůstu kontaktů mezi vládou a ženskou občanskou scénou a zároveň k orientaci ženských skupin na dosahování postupných reforem stávajících legislativních a institucionálních struktur. Ženské občanské skupiny, které se orientují na cíle, aktivity, strategie a přístupy, které neodpovídají rámci podpory EU a státu, jsou však marginalizovány.

Vzhledem k tomu, že v českém prostředí neexistuje žádná tradice veřejné podpory ženských občanských skupin, a to ani formou participace, ani formou sponzoringu, a vzhledem k tomu, že se financování ženských občanských skupin odehrává v současnosti především na bázi velkých kooperativních projektů s mnoha partnery, bojují především ty ženské občanské skupiny, jejichž zaměření nespadá do mainstreamu zaměření podporovaných dostupnými sponzory, doslova o přežití. Některé ženské občanské skupiny¹⁴ přestaly v důsledku výše uvedených změn fungovat. Jiné ženské občanské skupiny zase pro účely nově vypisovaných grantových soutěží své zaměření reformulovaly. Takovým příkladem může být jedna pražská ženská NNO, která vznikla ve druhé polovině 90. let, a jejíž představitelka líčí reakci této NNO na situaci, kdy byla zbavena průběžného financování mezinárodní „mateřskou“ organizací, následujícím způsobem: „...v současné době se to (poslání této NNO – poznámka autorek) vyvinulo trošičku jiným směrem, než to bylo původně. Tou první oblastí bylo ... (velice specifická a úzce profilovaná oblast související s tematikou rodičovství – pozn. autorek) a vlastně to zaměření a všechno se měnilo ... v současné době se v podstatě zaměřujeme v širším smyslu na lidská práva, na práva žen, na rovný postavení žen ve společnosti ... to formulování bylo poměrně obtížné a bolestné ... my jsme začali proces nějakého strategického plánování ... prostě se všema téma měnima, který přišly (v souvislosti se vstupem ČR do EU – pozn. autorky), tak ta organizace se najednou posunula někam jinam. Takže teď jsme to (poslání této NNO – pozn. autorek) třeba pro účely nějakých žádostí o granty prostě přeformulovali“. V této organizaci pod vlivem výše popsanych proměn nastaly tyto změny: a) organizace pozměnila své tematické zaměření tak, aby odpovídalo rámci současných grantových soutěží; b) původní ředitelka byla vyměněna za „profesionálního fundraisera“; c) organizace se zvětšila z hlediska počtu zaměstnankyň a dalších placených spolupracovnic, které mají k dispozici kancelář vybavenou počítači, telefony apod.; d) aktivity jejich zaměstnankyň a spolupracovnic se dnes soustřeďují zejména na řešení grantových projektů, navazování spolupráce se státními úředníky a úřednicemi a dalšími aktéry a aktérkami majícími společné zájmy s touto organizací, dále se zaměřují na prosazování postupných legislativních změn, publikační, výzkumnou, vzdělávací a osvětovou činnost.

Změny ve financování občanských skupin dále způsobily proměny v uzavírání koalic mezi ženskými občanskými skupinami. Nově dostupné fondy EU totiž vyžadují jako jednu z podmínek úspěšné žádosti o finanční podporu projektu vytváření poměrně početných řešitelských týmů. Jednu z takových žádostí o projektovou podporu úspěšně podal jako koordinátor projektu

ČSŽ, který čelil po celá 90. léta spíše vyloučení z koalic ženských občanských skupin. Nicméně ČSŽ jako organizace s relativně velkým počtem trvalých zaměstnanců, dobrým kancelářským zařízením a doplňkovým zdrojem financování se stal díky těmto kvalitám organizací, která měla šanci úspěšně žádat o velký projekt EU a koordinovat jej s mnoha partnerskými organizacemi z oblasti NNO, státní správy, akademického prostředí, odborů a podniků. Partnerkami ČSŽ se proto staly během tohoto kola žádosti o finanční podporu i ty ženské organizace, které stály proti ČSŽ během 90. let v opozici. Lze soudit, že na jednu stranu mohou takto nově utvářená projektová partnerství přispívat k rozšiřování zájmu o problematiku genderových nerovností i tam, kde by se jinak tento zájem prosazoval velice obtížně (např. úřady, zaměstnavatelé apod.). Na druhou stranu však mohou být tato extenzivní partnerství pouze formálními, strategickými, dočasně trvajícími a ve skutečnosti prázdnými skořápkami, bez potenciálu k produktivní spolupráci, jak naznačuje představitelka pražské ženské NNO, která má několik regionálních poboček a soustřeďuje se na prosazování žen v různých oblastech veřejného života a na harmonizaci práce a rodiny: *„...nám osobně vyhovovalo, když my jsme dělali projekty se třema čtyřma organizacema. To byly organizace, který my jsme dobře znali a byli to perfektní partneři a tam jsme si dokázali rozdělit jako role ... člověk už věděl, co od té organizace může očekávat ... původně jsme předložili projekt, kde jsme měli sedm organizací ... byli jsme teda v podstatě vybraný a dostali jsme jako požadavky, že teda rozvojový partnerství máme rozšířit ... S třiceti jsme šli teda v podstatě do projektu a teď v rámci toho druhého kola jsem říkala – neexistuje, už mě nikdo nedonutí, abych vytvořila partnerství s takovýmhle velikánským ... některý organizace jako byly aktivní, jako plnily a některý se samozřejmě jakoby vezly ... Jednoho partnera jsme museli vyloženě jako odvolat, nebo zrušit, protože se mezitím jako dopustil trestné činnosti...“.*

Výše uvedené důsledky profesionalizace a projektové orientace občanských skupin byly v ČR akcelerovány v souvislosti se začleňováním ČR do EU. Ačkoliv tyto změny se určitým způsobem dotkly všech českých ženských občanských skupin, takto jednobarevný obraz vývoje českých ženských občanských skupin není nutně úplný. Kromě výše popsanych mainstreamových změn v oblasti českého ženského aktivismu se totiž po celou dobu objevovaly vedle ženských NNO také sice málo početné, nicméně významné aktivity malých ženských neregistrovaných iniciativ, které vznikají a posléze opět na nějaký čas (nebo nastálo) zanikají (např. *Anarchofeministická skupina 8. března, Hnutí za aktivní porod, Hlídací fena*). Na rozdíl od registrovaných ženských NNO se vyznačují tyto skupiny absencí kancelářů, kancelářského vybavení a zaměstnankyň. Naopak, práce je v těchto skupinách vykonávána bezplatně dobrovolnicemi, které využívají určité hmotné prostředky (např. papír, kopírovací stroj apod.) dočasně jim poskytnuté sympatizujícími NNO nebo z drobných veřejných sbírek. Tyto ženské iniciativy většinou samostatně nežádají (a ani nemohou) o finanční prostředky na řešení dlouhodobých grantových projektů a jejich aktivity se nesoustřeďují ani na dlouhodobé poskytování služeb či práci v rámci určitých poradních orgánů státní správy. Své materiály a myšlenky zpravidla rozšiřují prostřednictvím internetu nebo knihoven sympatizujících NNO. Zpravidla se organizují za účelem uspořádání určité nízkorozpočtové protestní nebo podpůrné akce či kampaně, která může mít v případě volby vhodné mediální strategie dokonce poměrně dobré mediální pokrytí, zatímco většina důležitých projektových aktivit, poskytovaných služeb a poradní, lobbistické, vzdělávací a osvětové činnosti ženských NNO většinou dobré mediální pokrytí postrádá a jejich dopady jsou tak většinou zaměřeny na velmi úzce vymezené a specifické skupiny obyvatelstva.

Pochopitelně, mnohé ze současně profesionalizovaných ženských NNO, které se orientují na řešení projektů, poskytování služeb, poradní, lobbistickou, osvětovou nebo výchovnou činnost, začínaly jako neregistrované ženské iniciativy. Nelze se však domnívat, že všechny ženské iniciativy se vyvinou v registrované a formalizované NNO, a to nejen z důvodu jejich možného zániku, ale také z důvodu toho, že některé z těchto ženských iniciativ explicitně odmítají trend formalizace občanských skupin, vytváření formálně kooperativních, vzájemně závislých, nicméně nerovných vztahů mezi vládním a nevládním sektorem, a přetváření ženských občanských iniciativ na kanceláře do značné míry izolované od většinové populace a řešící reformní projekty v rámci vymezeném vládními strukturami. Cíle a aktivity těchto neformálních ženských iniciativ připomínají spíše rysy nových sociálních hnutí než NNO (o nových sociálních hnutích viz např. Fuszara 2005). Ačkoliv existence vzájemné kritiky mezi ženskými NNO a ženskými neformálními iniciativami je nesporná, existují mezi těmito ženskými občanskými skupinami také silné individuální přátelské vztahy a vzájemná podpora.

Shrme-li výše uvedené, přinesla akcelerovaná formalizace ženských občanských skupin v souvislosti se vstupem ČR do EU poměrně velké změny v jejich tematických, strategických i partnerských orientacích, ale zároveň také radikálně odmítavou reakci na tento trend z řad některých z nich. Vzhledem k neexistenci tradice veřejné podpory ženských občanských skupin v ČR, a to ať ve formě participace či sponzoringu, zůstávají však hlasy a aktivity těchto skupin marginalizované a sporadické. Změny na úrovni rozhodovacích procesů se dějí spíše na popud formalizovaných ženských NNO než z iniciativ neformálních ženských iniciativ.

Mezi národní a nadnárodní úrovní

Zahraniční a nadnárodní organizace hrály v rozvoji českých ženských občanských skupin z regionu střední a východní Evropy od počátku 90. let významnou roli. Jak bylo uvedeno výše, od roku 1991 vstoupily některé české ženské NNO do *Network of East-West Women*, a později, v roce 1997, založily ženské NNO z regionu střední a východní Evropy *Karat Coalition* – lobbistickou síť ženských organizací tohoto evropského regionu. Během východního rozšiřování EU se na scéně objevila nová významná a politicky silná instituce – *the European Women's Lobby (EWL)*. Vstup do EU byl příležitostí pro ženské NNO nově přistupujících zemí do EU, aby se staly členkami *EWL*, které mělo stejně jako EU velký zájem získat nové členy a členky.

EWL je silnou organizací, která je politicky a finančně spojena s institucemi EU. I když se mezi českými ženskými občanskými skupinami ozývalo poměrně značné množství skeptických hlasů proti vstupu do této organizace, převážila nakonec pozitivita vstupu. K negativním stránkám členství v *EWL*, které zástupkyně ženských NNO zdůrazňovaly, patřil zejména názor, že *EWL* nebude ochotna nebo schopna plně reprezentovat zájmy českých občanských skupin, protože je od problémů a situace celého regionu střední a východní Evropy výrazně vzdálena svým dosavadním působením zejména v západní Evropě. Důvody, proč nakonec některé české ženské NNO do *EWL* vstoupily a „reprezentují“ tak i další české ženské občanské skupiny na této úrovni, byly převážně praktického rázu. I když zdůrazňovaly, že jsou již na mezinárodní politické úrovni zastupovány dlouhodobě *Karat Coalition* (jejíž členky – navíc ze stejného evropského regionu – se již navzájem dobře znají, což ulehčuje jejich vzájemné porozumění a kooperaci) zvažovaly české ženské občanské skupiny fakt, že *EWL* má jednak lepší finanční podporu pro

své aktivity než *Karat Coalition* a že *EWL* je také díky své výlučné pozici úspěšnější ve svých lobbistických aktivitách.

Nutno však doplnit, že pokud jde o lobbying, vytváření sítí vlivu a pronikání do rozhodovacích politických a legislativních struktur, je většina českých ženských občanských skupin zajedno v tom, že je smysluplnější zaměřit přímou pozornost zejména na úroveň národní, i když té dosud schází vůle k pochopení požadavků těchto skupin. Na národní politické úrovni však již našly české ženské NNO své první spojence z řad političek a politiků (i když početně velmi omezené na několik jedinců a jednotlivkyň) a otevřely určité (i když opět velmi omezené) lobbistické přístupové cesty. Tato politická úroveň je jim bližší také proto, že změny, kterých je zde dosahováno, mají bezprostřednější vliv na životy českých žen než změny, kterých je dosahováno na úrovni nadnárodní. Tvzení Einhorn (2005), že i přes rostoucí vliv nadnárodních institucí v jednotlivých národních státech v éře globalizace (a europeizace) na občanská práva, jako je rovnost žen a mužů a zlepšování postavení žen ve společnosti (což dokumentuje např. *Reguliska* 2002, Fraser 1997 nebo True 2003), bude muset být jejich vliv v krátkodobém až střednědobém měřítku chápán pouze jako doplněk lobbistických aktivit na úrovni národního státu, tak nachází v ČR své empirické potvrzení.

Závěry

Nemůžeme a ani nechceme spekulovat o tom, zda, kdy a za jakou cenu by se otázky rovnosti žen a mužů a postavení žen ve společnosti prosadily na politické úrovni v České republice, kdyby nebyla potřeba sladit legislativu a institucionální strukturu EU a ČR v těchto otázkách jako jedna z podmínek vstupu ČR do EU. Je zřejmé, že proces vstupu ČR do EU urychlil prosazení rovnosti žen a mužů a postavení žen ve společnosti jako politických témat i přesto, že tento proces byl primárně zaměřen na přísnou evaluaci ekonomických, avšak nikoliv již tak přísnou evaluaci sociálních reforem a jejich dopadů.

Hlasy ženských občanských skupin, které se problematikou genderových nerovností a postavením žen ve společnosti zabývají již řadu let, sice byly vyslyšeny v období příprav na vstup ČR do EU více než v období socio-ekonomické transformace, ale stále pouze marginálně. Celý proces prosazování genderové rovnosti byl úředníky a politiky výrazně formalizován. Transpozice direktiv EU k rovnosti žen a mužů a ustavení vládních institucí pro prosazování rovnosti žen a mužů však vytvořily spolu s neutichající iniciativou ženských občanských skupin prostředí, v němž může docházet k posilování určitých strategií pro zlepšování postavení žen ve společnosti. České ženské občanské skupiny se v období jednání o vstupu ČR do EU rychle proměňovaly ve své zaměření, fungování, dále i z hlediska aktivit, strategií a partnerství, neboť se změnilo jejich financování, a dále se jim naskytla větší možnost ovlivňovat proces politického rozhodování díky vytvoření prvních cest komunikace mezi vládním a nevládním sektorem. Na jedné straně se tak posílil vliv ženských občanských skupin v rámci politických rozhodovacích procesů, na straně druhé se to však projevilo pouze v rámci určitých témat a aktivit. Témata mimo hlavní politický proud EU, stejně jako „neprojektové“, „nevzdělávací“ a „neslužbové“ aktivity neformalizovaných ženských občanských iniciativ, zůstala zcela marginalizována. Formalizované ženské NNO se v procesu příprav na vstup do EU naučily politicky taktizovat a využívat strategická spojení. I když bližší je jim spojení v rámci nadnárodní organizace regionu střední a východní

Evropy, zvolily také spojenectví v rámci sítě organizací celé EU. Své začlenění do nadnárodních struktur a sítí a jejich vliv na ČR přitom využívají v současné době spíše k lobbistickým aktivitám na národní než na mezinárodní úrovni.

Literatura

- Acker, J., Barry, K. Esseveld, J. 1991. „Objectivity and Truth. Problems in Doing Feminist Research.“ S. 133–153. In: *Beyond Methodology. Feminist Scholarship as Lived Research*. Eds. by M. M. Donos, J.A. Cook. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Blagojević, M. 2004. „Creators, transmitters and users: Women’s scientific excellence at the semi-periphery of Europe“. S. 137–145. In: *Gender and Excellence in the making*. Brusel: European Commission.
- Blasko, Z. 2003. „Hungary in socio-demographic and ISSP data“. In: *Employment and the Family*. ESRC workshop, 18.7. London: City University.
- Clavero, S., Galligan, Y. 2005. „A Job in Politics Is Not for Women: Analysing Barriers to Women’s Political Representation in CEE“. *Czech Sociological Review*, Vol. 41, No. 6, s. 979–1004.
- Čermáková, M., Hašková, H., Křížková, A., Linková, M., Maříková, H., Musilová, M. 2000. *Relations and Changes of Gender Differences in the Czech Society in the 90s*. Prague: Institute of Sociology of the Academy of Sciences of the Czech Republic.
- Einhorn, B. 2005. „Citizenship, Civil Society and Gender Mainstreaming: Contested Priorities in an Enlarging Europe“. *Czech Sociological Review*, Vol. 41, No. 6, s. 1023–1040.
- Fraser, N. 1997. *Justice Interruptus: Critical Reflexions on the „Postsocialist“ Condition*. Routledge.
- Final Recommendations from a project „Improvement of the Public Institutional Mechanism for Applying, Enforcing and Monitoring Equal Treatment for Men and Women“, (Závěrečná doporučení z projektu „Zlepšení veřejného institucionálního mechanismu pro zavedení, posílení a kontrolu prosazování rovných příležitostí pro muže a ženy“), MLSA, 2003, s. 14.
- Fuszara, M. 2005. „Between Feminism and Catholic Church: Women’s Movement in Poland“. *Czech Sociological Review*, Vol. 41, No. 6, s. 1057–1076.
- Gal, S., Kligman, G. 2000a. *The Politics of Gender after Socialism*. Princeton: Princeton University Press.
- Gal, S., Kligman, G. 2000b. *Reproducing Gender: Politics, Publics, and Everyday Life after Socialism*. Princeton: Princeton University Press.
- Hann, C. 1996. „Introduction: Political Society and Civil Anthropology.“ S. 1–26. In: *Civil Society: Challenging Western Models*. Eds. by C. Hann and E. Dunn. London: Routledge.
- Hašková, H., Kolářová, M. 2003. „Women’s Non-Governmental Organisations and Women’s Groups in Left- and Right-Wing Social Movements“. S. 45–58. In: *Women’s Civic and Political Participation in the Czech Republic and the Role of European Union Gender Equality and Accession Policies*. Eds. by H. Hašková, and A. Křížková. Sociological Papers 03:09. Prague: Institute of Sociology, Academy of Sciences.
- Hašková, H. 2005a. „Gender roles, family policy and family behavior: Changing Czech society in the European context“. S. 23–52. In: *Generations, Kinship and Care. Gendered Provisions of Social Security in Central Eastern Europe*. Eds. by H. Haukanes and F. Pine. Bergen: University of Bergen.
- Hašková, H. 2005b. „Czech women’s civic organizing under state socialist regime, socio-economic transformation and EU accession eras“. *Czech Sociological Review*, Vol. 41, No. 6, s. 1077–1110.
- Hašková, H., Křížková, A. 2006. *Gender equality policies and discourses in the Czech Republic*. Sociological Studies – in print. Prague: Institute of Sociology, Academy of Sciences.
- Hašková, H., Křížková, A., Lorenz-Meyer, D., Simerská, L. 2004. „Interrogating women’s collective agency in Central and Eastern Europe“. *World Conference Women and Gender in Contemporary Europe*, New Jersey, U.S., 1.–2. 10. 2004.

- Kapusta-Pofahl, K., Hašková, H., Kolářová, M. 2005. „Only a Dead Fish Flows with the Stream: Subversive Voices, NGOization and Czech Women's Organizing“. *The Anthropology of East Europe Review*, Vol. 23, No. 1, s. 38–52.
- Kay, R. 2000. *Russian Women and Their Organizations: Gender, Discrimination and Grassroots Women's Organizations, 1991–1996*. Basingstoke: Macmillan.
- Lang, S. 1997. „The NGOization of Feminism“. S. 101–120. In: *Transitions, Environments, Translations: Feminisms in International Politics*. Eds. by J. W. Scott, C. Kaplan and D. Keates. New York: Routledge.
- Machonin, P., Tuček, M. (eds.) 1996. *Česká společnost v transformaci. K proměnám sociální struktury*. Praha: SLON.
- Marksová-Tominová, M. 1999. *Formy ženských aktivit*. Praha: Gender Studies, o.p.s.
- Marksová-Tominová, M. 2004. „Stát a ženské nevládní neziskové organizace“. S. 107–120. In: *Stínová zpráva v oblasti rovného zacházení a rovných příležitostí žen a mužů*. Ed. by P. Pavlík. Praha: Gender Studies, o.p.s.
- Osvaldová, B. 2004. *Česká média a feminismus*. Praha: Libri, Slon.
- Pavlík, P. (ed). 2004. *Stínová zpráva v oblasti rovného zacházení a rovných příležitostí žen a mužů*. Praha: Gender Studies, o.p.s.
- Potůček, M. 1997. *Nejen trh*. Praha: Slon.
- Předkládací zpráva a Poziční dokument České republiky ke kapitole 13 Acquis: Sociální politika a zaměstnanost*. 1999. Nepublikovaný dokument.
- Regulska, J. 2002. „Women's Agency and Supranational Political Spaces: The European Union and Eastern Enlargement“. Paper presented at the Annual Meeting of the American Association of Geographers, Los Angeles, March 20-24, quoted in Einhorn, B. 2005. „Citizenship, Civil Society and Gender Mainstreaming: Contested Priorities in an Enlarging Europe“. *Czech Sociological Review*, Vol. 41, No. 6, s. 1023–1040.
- Sloat, A. 2004a. *Legislating for Equality: The Implementation of the EU Equality Acquis in Central and Eastern Europe*. Jean Monet Working Papers 08/04. New York: New York School of Law.
- Sloat, A. 2004b. „Where are the women? Female political visibility in EU accession states“. S. 45–58. In: *Transitions XLIV-1*. By J. Heinen and S. Portet. Geneva: European Institute at the University of Geneva ULB.
- Sloat, A. 2005. „The Rebirth of Civil Society: The Growth of Women's NGOs in Central and Eastern Europe“. *European Journal of Women's Studies*, Vol. 12, s. 437–452.
- Steinhilber, S. 2002. „Women's Rights and Gender Equality in the EU Enlargement. An Opportunity for Progress, WIDE (Network Women in Development Europe). Briefing Paper, October, quoted in Einhorn, B. 2005. „Citizenship, Civil Society and Gender Mainstreaming: Contested Priorities in an Enlarging Europe“. *Czech Sociological Review*, Vol. 41, No. 6, s. 1023–1040.
- Stratigaki, M. 2000. „The European Union and the Equal Opportunities Process.“ S. 27–48. In: *Gendered Policies in Europe*. Ed. by L. Hantrais. New York, NY: St. Martin's Press.
- True, J. 2003. *Gender, Globalization and Postsocialism: the Czech Republic after Communism*. New York, Chichester: Columbia University Press.
- Večerník, J. (ed.) 1998. *Zpráva o vývoji české společnosti 1989–1998*. Praha: Academia.
- Výsledky výzkumu veřejného mínění o rovnosti mužů a žen*. 2002. Taylor Nelson Sofres Factum. Dostupné na: <http://www.mpsv.cz/scripts/clanek.asp?lg=1&id=2844>.

¹ Období socio-ekonomické transformace v tomto textu chápeme jako období volně vymezené lety 1989–1997, tedy období předcházející tomu, v němž byla zintenzivněna jednání o vstupu ČR do EU. Přihlášku do EU podala ČR oficiálně v roce 1996.

² V textu čerpáme z dat, která byla sebrána v rámci dvou mezinárodních výzkumných projektů: a) projektu „Enlargement, Gender and Governance: The Civic and Political Participation and Representation of Women in EU Candidate Countries“, který byl koordinován Yvonne Galligan (University of Belfast) a financován v rámci 5. rámcového programu Evropské komise (více na www.qub.ac.uk/egg), a b) projektu „Constructing Supranational Political Spaces: The European Union, Eastern Enlargement and Women's Agency“, který byl koordinován Joannou Regulskou (Rutgers University) a financován National Science Foundation USA. V textu částečně čerpáme také z analýz, které jsme provedly a již dříve prezentovaly ve spolupráci s dalšími kolegyněmi: H. Hašková, A. Křížková, D. Lorenz-Meyer, L. Simerská (2004); K. Kapusta-Pofahl, H. Hašková, M. Kolářová, M. (2005) a H. Hašková (2005b).

³ To znamená faktory přicházejícími nikoliv zevnitř, z vlastní iniciativy českých ženských občanských skupin, ale zvnějšku.

⁴ Jmenovitě šlo o následující občanské skupiny a NNO: Acorus – psychosociální centrum, Agentura Gaia, Anarchofeministická skupina, Aperio – společnost pro zdravé rodičovství, Asociace podnikatelek a manažerek ČR, Bílý kruh bezpečí, Centrum informací pro občanskou společnost (CIPOS), Česká asociace porodních asistentek (ČAPA), Český svaz žen (Praha), Česko-německé fórum žen, Český svaz žen (Plzeň), Český svaz žen (Ústí nad Labem), Elektra – centrum pomoci ženám zneužitým v dětství, Elpis – poradna pro oběti trestných činů a násilí a tyrané a zneužívané ženy, Eva – poradna pro ženy a dívky v nouzi při Diecézní charitě České Budějovice, Evropské kontaktní fórum, Evropská kontaktní skupina, Fórum žen, Gender centrum Fakulty sociálních studií Masarykovy Univerzity, Gender studies, o.p.s., Helsinský výbor, Jantar – svépomocná skupina žen po ablaci prsu, La Strada – prevence obchodu se ženami, Luna, Most k životu, o.p.s., Nadace Růže, Nadace rozvoje občanské společnosti (NROS), Národní kontaktní centrum – ženy a věda (NKC-ŽV), Národní vzdělávací fond (NVF), Nesehnutí – projekt ženská práva jsou lidská práva, One Women Press – nakladatelství Marie Chřipkové, Open Society Fund Praha (OSF), Poradna pro ženy v tísní – Ekologický právní servis, Profem, o.p.s., Projekt Jana – Centrum pro prevenci HIV a AIDS, Sdružení Jihočeské matky, Vzájemné soužití a Wicca. Některé další relevantní občanské skupiny a NNO nebyly dotazovány z důvodu finančních a časových omezení výzkumných projektů.

⁵ Jmenovitě šlo o tyto osobnosti, které zastávaly své funkce v době dotazování: A. Čurdová (předsedkyně Rady vlády pro rovné příležitosti žen a mužů), K. Čelišová (předsedkyně Parlamentní komise pro rodinu a rovné příležitosti), J. Skalický (předseda senátní komise pro evropskou integraci), I. Jančárek (předseda sekce EU Ministerstva zahraničních věcí), J. Adamcová (Ministerstvo zahraničních věcí, zodpovědná za kampaň před referendem o vstupu do EU), J. Reinišová (vedoucí odboru domácího obchodu a sektorové politiky, Ministerstvo zahraničních věcí), A. Marks (Ministerstvo místního rozvoje, bývalý blízký spolupracovník velvyslance EU v ČR Ramiro Cibriana), J. Maršová (místopředsedkyně Sociálně-demokratických žen), T. Fišerová (členka Stálé komise Poslanecké sněmovny pro rodinu a rovné příležitosti), D. Zelenková (vedoucí oddělení rovnosti žen a mužů při Ministerstvu práce a sociálních věcí, sekretariátu Rady vlády pro rovné příležitosti mužů a žen), S. Drápal (místopředseda Českého statistického úřadu), Č. Sajda (náměstek ministra práce a sociálních věcí pro evropskou integraci a mezinárodní vztahy a místopředseda Rady vlády pro rovné příležitosti mužů a žen), V. Mašek (z oddělení rovnosti žen a mužů při Ministerstvu práce a sociálních věcí, sekretariátu Rady vlády pro rovné příležitosti mužů a žen), J. Wiesner (místopředseda Konfederace zaměstnavatelských a podnikatelských svazů ČR, předseda Svazu českých a moravských výrobních družstev a člen Rady vlády pro rovné příležitosti mužů a žen), T. Novotný (tajemník Výboru pro odstranění všech forem diskriminace žen Rady vlády pro liská práva), J. Mullner (náměstek ministryně školství, mládeže a tělovýchovy a člen Rady vlády pro rovné příležitosti mužů a žen), A. Marková (z Ministerstva životního prostředí), G. Palovčíková (správní rada oddělení personálního rozvoje personálního odboru Ministerstva vnitra), H. Frýdlová (odborná referentka odboru organizačně správních činností a dalšího vzdělávání dospělých Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy), E. Hartmannová (odborná pracovnice personálního odboru Ministerstva zahraničních věcí), K. Barešová (z Ministerstva pro místní rozvoj), I. Tatarová (vedoucí oddělení vzdělávání a hodnocení zaměstnanců odboru rozvoje lidských zdrojů Ministerstva průmyslu a obchodu), K. Niklová (referentka personálního odboru Ministerstva financí), B. Jonitová (správní rada odboru organizace a pracovního práva Ministerstva obrany), J. Příbylová (náměstkyně ministra obrany pro personalistiku), I. Hanačíková (vrchní ředitelka sekce cestovního ruchu na Ministerstvu pro místní rozvoj), J. Vernerová (odborná referentka na Ministerstvu zemědělství), T. Olexa (referent samostatného personálního oddělení na Ministerstvu kultury), E. Ferrarová (vedoucí oddělení vzdělávání personálního odboru Magistrátu hl. města Prahy), D. Machátová (předsedkyně Výboru Českomoravské konfederace odborových svazů pro rovné příležitosti žen a mužů), D. Samková (členka Výboru Českomoravské konfederace odborových svazů pro rovné příležitosti žen a mužů), D. Stechová (členka Výboru Českomoravské konfederace odborových svazů pro rovné příležitosti žen a mužů). Někteří další relevantní aktéři a aktérky nebyli dotázáni, neboť se odmítali vyjádřit k těmto problémům nebo z důvodu finančních a časových omezení výzkumných projektů.

⁶ Jmenovitě šlo o tyto osobnosti, které zastávaly své funkce v době dotazování: B. Degen (Directorate General Research), P. Erler (Directorate General Enlargement), B. Helfferich (Directorate General Employment and Social Affairs, poradkyně A. Diamantopolou), D. Ringrose (Directorate General Enlargement, bývalý člen delegace Evropské komise v České republice), J. Zukal (stálá mise České republiky v Evropské komisi).

⁷ Dotazování politici/politicky a úředníci/úřednice jsou citovány zpravidla s uvedením své pozice a instituce, ve které působili. Představitelky občanských skupin jsou citovány zpravidla tak, že je uvedeno zaměření, lokalita, datování založení

a typ občanské skupiny, v níž se angažovaly.

⁸ Před rokem 1989 vznikl a fungoval Český svaz žen v rámci Československého svazu žen (ČSSŽ). Jednalo se o jedinou ženskou organizaci, které byla umožněna existence v naší zemi v období státního socialismu. ČSSŽ byl polostátní politickou organizací. Obdobné organizace byly ustaveny ve všech státech bývalého východoevropského bloku (více o ČSŽ a ČSSŽ viz Hašková 2005b).

⁹ V roce 2003 jsme s vyloučením akademických skupin a skupin pracujících při politických stranách nebo církvích dokázaly kontaktovat (na adresách uvedených v databázích) 59 českých ženských NNO. Dále jsme identifikovali prostřednictvím registru všech českých NNO alespoň 21 NNO, které (do)řešily alespoň jeden projekt, který akcentoval téma genderové rovnosti nebo postavení žen ve společnosti, aniž by tyto NNO patřily mezi ženské občanské skupiny. Zaměřovaly se většinou na rozvoj lidských zdrojů, rovné příležitosti na trhu práce, rozvoj občanské společnosti, lidská práva a práva minorit, asistenci pro specifické skupiny obyvatel nebo ekologické problémy. V databázích azylových center jsme našly celkem 60 center zaměřujících svou pomoc na matky a těhotné ženy. V té době bylo také evidováno 134 mateřských center.

¹⁰ Například v roce 1993 byla založena spíše krátkodobě existující *Demokratická alternativa*, která měla za cíl vytvořit koalici ženských pravicových organizací jako protiváhu levicového ČSŽ (vymezovala se i proti feminizmu). Později, v roce 1998 byla utvořena *Asociace pro rovné příležitosti*, která z definice vylučovala ČSŽ, nezapojila ani *Unii katolických žen*, ale s oběma organizacemi (jako nečleny *Asociace*) později lobbowała na parlamentní půdě za prosazení stejného cíle.

¹¹ Překlad autorek.

¹² O vztahu českých političek k otázkám rovnosti žen a mužů viz Rakušanová a Václavíková-Heřusová (2006) v této publikaci.

¹³ Hlavními sponzory českých ženských NNO jsou v současné době zejména EU a stát.

¹⁴ Například ekofeministky, které se soustřeďovaly na řešení velmi malých lokálních projektů s malými rozpočty a podle vyjádření jejich představitelky odmítaly věřit ve skutečnou změnu postavení žen ve společnosti na základě postupných legislativních a institucionálních reforem, jelikož „...bez toho radikálního by se nic nepohnulo kupředu ... ta společnost je dneska taková otupělá, že když se to opravdu nevyhročí konfliktně, tak si toho vůbec nikdo nevšimne jako tématicky ... prostě já to vidím, že cesta jde tímto směrem“.

Nevidět, neslyšet a nedotýkat se! Feminismus jako součást demokratizačního procesu v ČR v letech 1989 až 2004 – reflexe médií

Petra Jedličková

Not to see, not to hear and not to touch! Feminism as part of the democratisation process in the CR between 1989 and 2004 – reflection on the media

The text reflects on the image of feminism in the media between 1989 and 2004 from two perspectives: firstly, it analyses the content of media messages, i.e., the way in which media portray feminism and feminists; and secondly it analyses the process through which the above-mentioned output (a media message) is created. Attention is paid to this issue because feminists should not only strive to co-create the content of media messages but should also strive to cultivate the media industry and the wider environment in which media staff operate. This first portion of the text is a tool to outline a media strategy for feministically oriented activities, from research and development projects to activism and everyday practice of women's organisations. The issue which must be asked at the outset is not whether and why the media distort the image of feminists and feminism but whether and why feminist activities should be interested in the media and through them communicate with citizens and institutions. It turns out that it is more advantageous for women activists to seek wider expert, civic and political support, mobilise concrete people and organisations for cooperation, to join international networks and link relevant activities with other actors in the civil sector, to form wider coalitions and get involved in commissions and bodies addressing the target sphere as well as financial and political tools which enable such support.

Keywords:

education and coaching of media staff, feminist discourse, feminist kitsch and cribbing feminism, gender analysis of the media industry, gender analysis of the media, media industry, networking of non-profit organisations, presentation of feminism in the media, representation of women in the media, stigmatisation of feminism, women's organisations

V úvodu tohoto textu zhodnotím dosavadní primární i sekundární prameny reflektující feministické aktivity a obraz feministek v médiích v letech 1989–2004. Na vztah médií a feminismu se tento text dívá ze dvou pohledů: za prvé analyzuje obsah mediálního sdělení, tedy způsob, jakým média zobrazují feminismus a feministky, a zda lze v těchto zobrazeních vysledovat určité trendy; za druhé analyzuje proces, jakým výše uvedený výstup (mediální sdělení) vzniká. Druhá část textu se tedy zabývá genderovou analýzou mediálního průmyslu. Analýza zobrazování feministek a feminismu v médiích a feministická kritika mediálního průmyslu je v tomto textu pouze nástrojem, protože smyslem textu je nastínit mediální strategii pro feministicky orientované aktivity, a to od vědecko-výzkumných projektů až po aktivismus a každodenní praxi ženských organizací.

Média je označení, které v sobě nese obě dimenze problému, který zde analyzuji: *média* jako zprostředkovatelský činitel, který přenáší informace mezi jednotlivými aktéry ve společnosti, a zároveň *média* jako systém, jehož prvky tvoří instituce a jednotlivci. Vazby mezi nimi jsou vazby vlastnické, politické a mocenské a pravidla fungování nastavuje dané legislativní prostředí, etické normy, tradice a kultura. Smyslem úvodní reflexe obrazu feminismu v českých médiích po roce 1989 není opakovat závěry řady výzkumů, odborných prací a článků, které na toto téma vyšly, ale dokumentovat konstrukci feminismu a feministek v médiích, která determinovala vývoj feministického diskursu u nás. Uvedené precedenty tedy nejsou v textu uvedeny proto, aby znovu rozdmýchávaly vášnivé kritiky médií, ale vypovídají například o tom, že na jednu stranu konsolidovaly individualistický přístup do společných platform a aktivit a na druhou stranu, postulátem homogenního hnutí vyloučily z veřejné debaty pluralitu názorů uvnitř vznikajícího feministického diskursu. Konstruktivistická kritika mediálního průmyslu je pro mě východiskem pro hledání cesty takové komunikace s médii a prostřednictvím médií, která přispěje k naplnění jejich poslání, totiž pojmenovávat skutečné problémy, které se týkají občanů, a nutit odpovědné instituce a jednotlivce, aby k nim zaujímaly postoje. Témata, která si novináři vybírají pro tento otevřený dialog, by neměla být novinářům vnucována politiky nebo diktátem prodejnosti, ale měla by respektovat názorovou pluralitu ve společnosti, měla by být vyvážená z hlediska rozložení různých názorových proudů ve společnosti a objektivní z hlediska profesionality zpracování, kterou zahrnuje také informační gramotnost novináře a dostupnost informačních zdrojů (Hvižďala 2003). Feministkám by tak nemělo jít pouze o spoluvytváření obsahu mediálního sdělení, ale především o kultivaci mediálního průmyslu i širšího prostředí, ve kterém se pracovníci médií pohybují.

Mediální výstup

Zaměřím se na analýzu mediálního obsahu s cílem identifikovat principy, během nichž je tento obsah vytvářen. Smyslem mého snažení je získat praktické kroky pro feministické aktivity, aby dokázaly efektivně komunikovat s veřejností prostřednictvím médií. Na tomto místě je však potřeba učinit malou poznámku: ačkoliv hovořím v textu o feminismu a feministkách, jako kdyby se jednalo o homogenní hnutí, jehož členky a členové sdílí totožné názory, ve skutečnosti je feminismus tvořen širokou škálou směrů a skupin, jejichž názory a záměry mohou laikovi připadat navzájem rozporné. Zjednodušeně řečeno – ve vztahu k médiím – jde většinou feministických směrů a jednotlivců, kteří se k nim hlásí, o to odstranit předsudky a stereotypy vztahující se k fenoménu mužství a ženství a zahrnout feminismus do demokratického dialogu, který v moderní otevřené společnosti zprostředkovávají právě média. Ideálním logickým dopadem tohoto dialogu by měl být obraz feminismu, resp. feminismů, které nabízejí řešení různých problémů společnosti. Jinými slovy, místo článků o feminismu, zda „ano či ne“, „k čemu nám je“ apod. by se měly feministické názory a jejich nositelé objevovat napříč problémy, které média otvírají a o kterých diskutují. Podíváme-li se však v následující kapitole na vývoj reflexe feminismu a jeho aktérek a aktérů v médiích v letech 1989–2004, zjistíme, že ještě po 15 letech jsme velmi vzdáleni tomuto ideálu.

Dědictví komunismu: slova a instituce s vysátým obsahem

Ačkoliv se tento text zaměřuje na reflexi feminismu v médiích po roce 1989, je nezbytně nutné pro pochopení povahy médií moderované diskuse na téma feminismu popsat společenský kontext, v jakém se feminismus po roce 1989 objevil. Tento kontext má hluboké kořeny v totalitním režimu, kterému se podařilo vysát obsah některých slov (mezi nimi i obsah feminismu) a naplnit jej snůškou ideologických nesmyslů. Karel Hvizďala hovoří o slovech jako znameních toho, jací jsme a shrnuje: „*Tak, jako jsme některým normálním skutečností odvykli my díky tomu, že jsme dlouho žili v nenormalitě, tak i některá slova bez kontaktu s živým světem ztratila své pevné pozice, chybí jim historická kotva nebo starý příběh.*“ (Hvizďala 2003: 184–185)

Do poloviny 20. století byl feminismus chápán jako označení pro ženské emancipační hnutí, které bylo součástí celospolečenských změn a vývoje. V letech, která následovala po komunistickém puči v únoru 1948, byl feminismus spojován s buržoazií, západním imperialismem a jako takový byl tedy odsuzován (Osvaldová 2004: 51). Toto odsouzení feminismu jako *buržoazní ideologie* (Boehmová 1998: 7) se však z velké části týkalo pojmu samotného, nikoli jeho obsahu; některá témata, která dnes spojujeme s feminismem, se v omezené míře a především zbavena protikomunistických škodlivin, v médiích objevila. Toto zdánlivé otevírání proženských témat však vyplývalo primárně ze snahy režimu referovat o socialistické společnosti vesměs pozitivně a zahlazovat konflikty a problémy. To se týkalo mnoha dalších témat, například sexuální orientace, domácího násilí, závislosti nebo obchodu s lidmi. Totalitnímu režimu se tak podařilo vytvořit iluzi, že určité problémy buď neexistovaly vůbec, nebo byly účinně (vy)řešeny, popřípadě se týkaly pouze jednotlivce či exkludované skupiny. Zřejmě z tohoto důvodu jsem mnohokrát slyšela – i od velmi vzdělaných lidí, že různé sexuální orientace, drogové závislosti nebo prostituce v československé společnosti před rokem 1989 neexistovaly. Importem ze západu, důsledkem globalizace, amerikanizace a později evropského integračního procesu byl stigmatizován také feminismus. Domnívám se však, že důvod, proč byl feminismus reflektován médii jako nepotřebný a nebezpečný cizorodý prvek, má jen částečně identické důvody pro pomalé nebo minimální přijetí „nových“ témat do společenské debaty, jakými byla například drogová problematika nebo téma životního prostředí. Tím vážnějším důvodem podle mého názoru je selhání demokratických principů v české společnosti po roce 1989, resp. neschopnost reflektovat komunismus a navázat na demokratické tradice. Tento fakt dokumentují dva příklady debat na téma feminismu, které budou rozebrány v následující části textu.

Jak jsem již uvedla, témata, která spojujeme s feminismem a ženským aktivismem, se podařilo socialistickému režimu prezentovat jako irelevantní, a to buď již zmíněným vyzdvihováním určitých faktů jako úspěchů (vysoká zaměstnanost žen, prezentace žen, které se prosadily v „mužských oborech“ apod.) na úkor zamlčování souvislosti (např. že se ženy sice prosadily v oborech, kde převažovali muži, ale nikdy neměly rovné zastoupení ve vedoucích pozicích), nebo opomíjením řady jiných problémů (např. sexuálního obtěžování). Ačkoliv se tedy vybraná proženská témata objevila i v socialistických médiích, nebyla součástí veřejného diskursu a byla individualizována, tedy prezentované problémy nebyly spojovány se ženami jako sociální skupinou. Snaha oddělit ženy a zabránit jejich sebereflexi jako sociální skupině měla kromě této symbolické také institucionální podobu: v roce 1967 byl založen Svaz československých žen (ČSSŽ), pod jehož patronátem se ocitly všechny ženské organizace. ČSSŽ vystupoval jako mluvčí všech

žen a zároveň uznával vedoucí úlohu KSČ – jinými slovy: hlas žen byl prostřednictvím této instituce na dlouhou dobu umlčen.

Mediální diskuse o feminismu v 1. polovině 90. let: „Za prvé nevím, co to je, a za druhé mě to uráží“

Rok 1989 otevřel veřejnou debatu na mnoho témat, která byla potlačována totalitním režimem; některá z těchto „nových“ témat byla prostřednictvím médií stigmatizována a pranýřována. Patří mezi ně i feminismus. „Nevím sice, o co jde, ale dopředu říkám FUJ“, takto charakterizovala Laura Busheikin ve stejnojmenném článku v časopisu *Vokno* reflexi feminismu v médiích v první polovině let devadesátých. Feminismus se stal středem pozornosti médií především po roce 1991, pravděpodobně v souvislosti se vznikem jedné z nejvýznamnějších českých ženských organizací – Centra Gender Studies¹. Úloha této organizace a lidí kolem ní byla v letech 1991–1995 klíčová pro medializaci témat spojených s feminismem a ženským hnutím; k roli ženských organizací se však ještě vrátím podrobněji. Jak ukazuje Barbora Osvaldová (2004), která se dlouhodobě věnuje zobrazování feminismu v českých médiích, první významný názorový střet o feminismus se odehrál v oblasti publicistiky². Po roce 1991 zaznamenává Osvaldová výrazný nárůst článků v denících, časopisech s masovými náklady, periodikách určených ženskému publiku, i v časopisech specializovaných a elektronických. Zajímavé je zjištění, že v sumě všech takových článků převažují texty, které se k feminismu staví vesměs kladně (135) nebo neutrálně (129), negativně laděných textů je nejméně (86) (Osvaldová 2004: 54–85). Důležitějším ukazatelem je však skutečný dopad těchto textů, jejich žánrová skladba a v neposlední řadě jejich rozsah a kvalita. Rok 1992 byl klíčový pro (znovu)uvedení témat spojených s feminismem do našich médií: vyšla kniha Caroly Biedermannové *Mstivá kantiléna aneb Rigor Magoris aneb Feministický nářez*, která vyprovokovala řadu reakcí; časopisy *Iniciály*, *Souvislosti*, *Prostor*, *Filosofický časopis* a *Vokno* vydaly monotematická čísla věnovaná feminismu (Osvaldová 2004: 76), začaly vycházet odborné články v časopisech a později v novinách³ a rozpoutala se ostrá polemika v časopisu *Respekt*. Zmíněná polemika charakterizuje – v několika níže popsanych aspektech – povahu tehdejších debat o feminismu a jeho reflexi v médiích. Je významným precedensem a zároveň se domnívám, že z jejího rozboru vyplývají příčiny pokřivení obrazu feminismu v 90. letech, jehož důsledky doznívají ještě dnes.

V čísle 29 (1992) vyšel v rubrice *Společnost* článek Anastázie Kudrnové, pozdější šéfredaktorky časopisu *Cosmopolitan*, s názvem „České buchty: Ženy v Čechách mají v průměru o třicet procent nižší platy než muži a denně o tři hodiny méně volného času. V parlamentu jsou zastoupeny necelými osmi procenty. Přesto většina z nich říká: „My feminismus nepotřebujeme, máme už emancipaci.“ Kudrnová v článku nejprve představuje některé ženské organizace, jejichž zástupkyně se vyjadřují k potřebnosti feminismu: většinou řeší konkrétní problémy žen, čímž zároveň demonstrují nezájem o feministická témata. Takto postavená argumentace v podstatě vnucuje interpretaci, že problémy české ženy pociťují a snaží se o nich alespoň začít mluvit, některé se je dokonce pokoušejí řešit, ale feministkami se nazývat nechťejí, neboť je podle nich moudré se od feminismu distancovat kvůli jeho negativním konotacím v tehdejší společnosti. Jako konkrétní příklady diskriminace žen uvádí Kudrnová vylepování ženských aktů v kancelářích, sexuální obtěžování a zneužívání ženského těla v reklamě⁴. V textu se nadějně vyskytují první náznaky klíčových problémů: postavení žen v politice a diskriminace žen na pracovním trhu. Tato témata jsou však

zpracována formou jakýchsi výkřiků, výpovědí konkrétních osob a laických názorů, z nichž je velká část navíc protkána pesimismem a pachutí neúspěchu. Jako by se tedy feminismus neměl pouštět do opravdu zásadních problémů, neboť na ně „nemá“ a ženy by tak měly i nadále trpěně snášet svůj úděl. Tento příklad dokresluje, že feminismus byl totalitním režimem nejprve zbaven původního obsahu a později naplněn ideologickým balastem, což Kudrnová ústy svých zpovědnic opakuje. Tragédii završuje fakt, že ani relativně osvícená novinářka není schopná navázat témata feminismu na společnou českou historii či tradici, jak radí Karel Hvíždala (Hvíždala 2003: 184–185). Významný prostor v textu je totiž věnován zkušenostem zahraničních žen, popřípadě českých emigrantek, jako kdyby ženy a muži v Čechách neměli mandát se odborně k problému vyjádřit. Tato forma externí autority byla v době po roce 1989 velmi oblíbená, později ji vystřídal výzvy globalizace či evropského integračního procesu.

Ačkoliv se v článku vyskytuje celkem důstojná definice feminismu a vyrovnané argumenty pro jeho přijetí do diskuse v Čechách, jsou tyto části textu zkratkovité a jejich pochopení by vyžadovalo podrobnější znalosti souvislostí. Styl textu, který se snaží vysvětlit a obhájit feminismus, a styl výpovědi jednotlivých osob, které Kudrnová ponechává téměř bez komentáře, je natolik odlišný, že vyvolává dojem, že konkrétní problémy žen jsou značně vzdálené odbornému, vědeckému feminizmu, který se navíc pěstuje kdesi daleko za našimi hranicemi.

Mým záměrem však není kritizovat článek, který byl napsán před třinácti lety. Použila jsem jej pouze jako reprezentanta dobových debat na téma feminismu. Ty charakterizuje nevědomé odkazování na predikované stereotypy, a tím jejich utvrzování, a také používání obhajovací řeči, a tím de facto potvrzení, že feminismus by mohl být něco špatného či nebezpečného. Odkazy na feminismus jako ideologii ze západu, která do české společnosti nepatří, jsou však následkem ještě hlubšího problému: česká společnost totiž nedokázala zvládnout princip demokracie, který mimo jiné předpokládá, že demokratická reprezentace řeší problémy diskusí v celém názorovém spektru a za jejich řešení pak společně sdílí odpovědnost. Odmitání feministických témat jako příliš vědeckých, západních či irrelevantních ukazuje, že česká společnost nechce přijmout odpovědnost za své vlastní problémy, natož dosazovat existující nebo hledat vlastní řešení.

Právě proto se mnoho článků publikovaných v první polovině 90. let na téma feminismus pohybovalo v začarovaném kruhu, který charakterizuje titlek jednoho z nich: *Feminismus – ano či ne?* Přesně v této linii začala vycházet série článků Josefa Škvoreckého, který pod společným podtitulem „Dobrodružství amerického feminismu“ publikoval v časopisu *Respekt* texty „Je možný sex bez znásilnění“ (32/1992), „Je možné mluvit se ženou bez pohlavního zneužívání“ (39/1992) a „Je možné mluvit a psát správně bez diskriminace“ (46/1992). Ačkoliv téma mělo potenciál vyvolat věcnou debatu o jednom z významných problémů žen a mužů v Česku, tj. o sexuálním obtěžování, články sklouzly do arogantně ironizujícího výkladu feminismu, který na dlouhou dobu předznamenal jeho negativní konotace přetrvávající téměř do současné doby. Škvoreckého série aktivizovala řadu reakcí, které obhajovaly feminismus a dorovnávaly značný informační deficit, který Škvoreckého články o pojmu *sexual harassment* vykazovaly. Bez ohledu na to, že tyto fundované reakce mnohé vysvětlily, zůstal nám dodnes nepěkný pomníček: výraz *sexuální harašení*⁵, který se stal oficiálním pojmem užívaným i v seriózních textech o sexuálním obtěžování a který tak zablokoval místo pro jakékoliv jiné pokusy o zavedení důstojného českého ekvivalentu tohoto pojmu.

Škvorecký věděl přesně, které „knoflíky je třeba zmáčknout“⁶, aby jeho „mediální bomba“, kterou vhodil do začínající debaty o feministických otázkách, měla co nejničivější účinky. Podívejme se, jaké „knoflíky“ to byly a proč měly jeho články větší vliv než desítky jiných, které by teoreticky, při pouhém sčítání plusů a mínusů, měly jeho trilogii vyvážit.

Škvorecký použil atraktivní materiál jako základ pro svou argumentaci (lechtivé historky) a především apeloval na hodnoty spíše než na fakta. Nečinil tak proto, že by fakta neznal (tomu se ani nechce věřit), ale proto, že mediální svět vybírá témata a filtruje informace skrze hodnoty, předsudky, stereotypy a mýty. Škvoreckému tak stačilo dovolávat se „selského rozumu“ nebo „tvrdé (rozuměj chlapské) logiky“, než aby se namáhal s argumentací prostřednictvím ověřených faktů.

Škvorecký vystoupil z pozice autority člověka, který byl uznávaným českým spisovatelem a navíc někým, kdo emigroval do zahraničí. Z pozice hrdiny, který dobře rozumí českému národu a zároveň dobře ví, jak „to na tom Západě chodí“, vytrhl několik skutečností z kontextu a vybral si k tomu skutečně extrémní a kontroverzní příklady. Bez uvedení souvislostí, bez vyvážení vlastního názoru prezentací názorů opačných, pak ztotožnil těchto několik okleštěných příkladů s feminismem jako celým hnutím. Aby se jeho autorita ještě více posílila, zaštil se navíc přívlastkem „znalce amerického akademického prostředí“, o jehož zkušenostech a dobrých úmyslech s českým národem není třeba pochybovat.

Škvoreckého „mediální bomba“ je tedy velkým poučením pro všechny zúčastněné. Feministkám navíc rozkryla fakt, že je logicky nemožné reflektovat v médiích feminismus jako homogenní myšlenkový směr v celé jeho šíři. Feminismus jako téma nadčasové, vyžadující znalosti souvislostí, není možné uspokojivě obhájit jako celek. Přesto se média do takové debaty pouští, a proto jim nezbyvá než jej personifikovat a fragmentalizovat, a tedy spojovat buď s konkrétními osobnostmi nebo s jednotlivými událostmi (logicky tedy v obou případech pracují žurnalisté s materiály vytrženými z kontextu a často laděnými do extrémních pozic).

Veřejnost v médiích: „Nejsem feministka, ale...“

S ohledem na výše uvedené skutečnosti přispěl k negativním konotacím feminismu také fakt, že se k němu veřejně (v médiích) hlásilo jen velmi málo osob a institucí. Objevovala se stále stejná jména, která cirkulovala mezi novinami, rádiem a televizí, kdy jedna a tatáž osoba byla povolávána k fundovanému vyjádření k různým oblastem týkajícím se postavení žen⁷. To vyvolávalo dojem, že je skutečně možné být odborníkem nebo odbornicí na feminismus jako celek. Iluzi homogenity feminismu navíc utvrzoval fakt, že ačkoliv se mnoho osobností přihlásilo k myšlenkám feminismu, kdy laicky svými slovy pojmenovávaly problémy, kterými se feminismus zabývá, v téže větě se od feminismu jako takového distancovaly („*Nejsem žádná feministka, ale vadí mi...*“). Osobní výpovědi a laické názory jednotlivců suplovaly fundované informace ze statistik, výzkumů a každodenní praxe ženských organizací, které mohly dobře posloužit novinářům jako základ pro tvorbu serióznějších materiálů. Je zbytečné lkát nad mizerným vědomostním kapitálem novinářů, nízkou profesionalitou a neschopností pracovat efektivně a relevantně s informačními zdroji včetně institucí a jednotlivců (Bourdieu 2002, Hviždala 2003, Osvaldová 2004). Ačkoliv jsou tyto deficity na jejich straně nepochybné, nejsou jediní zodpovědní za úroveň veřejné debaty na téma feminismu. Kromě přetrvávající *čtenářské negramotnosti* (Hviždala 2003: 253–266) je tu

totiž také deficit na straně zdrojů, z nichž jedním z nejvýznamnějších by měla být síť ženských organizací a aktivit.

Představitelky ženských nevládních institucí v médiích: „Jsem feministka, ale...“

Jak jsem se již zmínila v úvodu, založení Centra Gender Studies v Praze roku 1991 mělo zřejmý vliv na prezentaci proženských témat v médiích. Ne proto, že by práce s médií byla jeho hlavní činností, ale proto, že tato organizace vytvořila potenciál ke kultivaci prostředí a rozvoji agend, z nichž některé jsou pro média atraktivní. Centrum kolem sebe soustřeďovalo nejen informace, poznání a zkušenosti, ale také osoby, z nichž některé po různých trajektoriích do médií pronikaly. Nezanedbatelný byl také přímý vliv na veřejnost, resp. určité cílové skupiny, které prošly ženskými organizacemi a jejich různými aktivitami a seznámily se s jejich záměry a činností ať již jako spolupracovnice nebo jako klientky. Velmi silný dopad mělo bezesporu také zavedení genderových témat do vysokoškolského studia a později založení samostatných kateder genderových studií. Tímto vlivem se mimo jiné oslabuje již uváděná čtenářská negramotnost. Ačkoliv byla v 90. letech v Čechách smysluplnost organizování žen zpochybňována⁸ (médiá stigmatizovala organizovanost a občanskou angažovanost totalitním režimem), opodstatněnost organizování žen jako významné autority v medializovaném dialogu s veřejností, politiky a korporacemi dokazují precedenty z let 1995 a 2000. V roce 1995, kdy se konal IV. mezinárodní kongres o ženách v Pekingu⁹, vzrostl až několikanásobně počet článků na témata spojená s feminismem a postavením žen ve společnosti (Osvaldová 2004: 54–63). Důvodem zájmu médií o problémy žen nebyla jen gigantičnost této akce či atraktivita „kulis“, ve kterých se odehrávala (řada článků se totiž kromě témat kongresu zabývala uchopením jeho organizace čínským komunistickým režimem), ale především fakt, že se kongresu účastnila delegace z České republiky. Dopisovatelky z Pekingu se tak pro českou mediální scénu staly autoritou, která v mediálně atraktivních kulisách vysvětluje globální problémy žen a srovnává je s problémy žen na domácí půdě; jinými slovy přináší neotřesitelný argument do diskuse, která se do té doby „potácela“ kolem dichotomie *my versus oni*. Náhle se ukázala nezralost dosavadní veřejné debaty o postavení žen v ČR: problémy amerických žen nejsou nějakým „americkým výmyslem“, nýbrž součástí legitimního globálního hnutí, stejně jako problémy žen v ČR nejsou výsadní českou záležitostí. Pokud se tedy Češky mohou účastnit celosvětové debaty o ženách, může se svět zabývat situací Česek. Nutno podotknout, že zmíněná dichotomie z debat o postavení žen v ČR nevymizela, v podobě *my versus EU* tvoří podtext vysvětlování až omlouvání při zavádění politik zaměřených na rovnosti příležitostí do ČR.

Druhým příkladem opodstatněnosti organizovaného protestu je vznik stínové vlády žen v roce 2000. Oproti ostatním letům zvýšený zájem médií v tomto případě ukazuje, že pokud se proženské zájmy shodnou na společné akci či programu, výrazně se zvyšuje jejich šance uspět v médiích. Bez ohledu na to, jak nakonec dopadly aktivity kolem stínové vlády žen¹⁰, analýza opět ukázala, že v roce 2000 výrazně stoupl počet článků v českém tisku na témata feminismu a témata s feminismem spojená (Osvaldová 2004).

Oba příklady aktivizace médií a stimulace veřejné debaty o proženských otázkách dokazují význam autority organizace a její agendy. Autorita hraje v médiích významnou roli. V případě ženských organizací jejich autoritu ve vztahu k médiím utváří a zvyšuje čitelnost jejich struktury, rozsah mandátu, srozumitelnost poslání a kvalitu spolupráce s médií. Čitelnosti struktury mám

na myslí především fakt, že organizace, spíše než skupina jednotlivců, je pro média pojmenovatelným subjektem, zpravidla zastoupeným osobami v roli mluvčích a zástupců, jejichž mediální atraktivita je přidavným faktorem úspěchu. Rozsahem mandátu není myšlen pouze počet obyvatel, za které má daná organizace mandát hovořit a jednat, ale také rozsah geografického území, kterého se problém týká. Bez ohledu na premisu, že by média měla odrážet pluralitu všech názorových proudů zastoupených ve společnosti, témata, která se týkají velké skupiny obyvatel nebo mají mezinárodní význam (s možností srovnávání), jsou pro média vysoce atraktivní. Srozumitelnost poslání bývá pro většinu ženských organizací (a pro občanskou společnost obecně) překvapivě náročný úkol. Vyžaduje totiž shodu poměrně velké skupiny individualit na společném programu, který je navíc potřeba transformovat do mediální řeči. To se často děje za cenu zjednodušení, kompromisů, vypouštění některých aspektů a vytváření zástupných ikon. U sofistikovanějších mediálních strategií však příprava agendy pro média vyžaduje strategické rozhodování o tom, která témata, v jakém čase a jakým způsobem medializovat tak, aby dopad na společenskou diskusi byl co nejefektivnější. S tím úzce souvisí i poslední předpoklad autority ženských organizací ve vztahu k médiím: kvalita spolupráce s médii, která předpokládá kvalitní, včasné a přesné informace pro žurnalisty a především schopnosti hovořit jazykem médií. Tímto jazykem médií označují souhrnně znalosti o mediálním průmyslu, poznatky získané monitorin- gem médií a zkušenostmi z mediálních kauz a také dovednosti získané speciálním tréninkem.

Odpovídající základnou pro takto sofistikovanou práci s médii a tvorbu kvalitních agend je síť propojující různé proženské organizace a aktivity a mající tak k dispozici statistická data a výsledky realizovaných projektů a výzkumů (ženy ve vědě), zkušenosti z praxe a konkrétní příběhy (ženské organizace) a metody politického aktivismu (ženské aktivistky). Tato síť může být navíc zdrojem informací o různých sociálních skupinách napříč geografickými oblastmi. Organizace napojené na tuto síť jsou schopné rychle reagovat na požadavky novinářů, protože rychlost, přesnost a aktuálnost agendy je tím, co novináře zajímá (Klein 2005). Argumentů pro síťování ženských aktivit – vzhledem ke komunikaci s médii – je tedy několik: 1. pro média, občany i politiky jsou serióznějším partnerem, neboť hovoří za významnou skupinu organizací, které zastupují velkou skupinu obyvatel; 2. jejich horizontální i vertikální organizace odpovídá současným globalizačním trendům; 3. jsou schopné dodat rychle ověřené informace; 4. nabízejí pestrou škálu materiálu vhodného pro média včetně extrémních a kontroverzních témat; 5. jsou spolehlivým zdrojem pro srovnávání, jak v časové křivce v rámci ČR, tak i se státy EU; 6. jsou politickou silou, která může prosadit změny nebo získat vliv. Bez ohledu na to, jak komplikovaná a často obtížná je otázka síťování v neziskovém sektoru obecně, míra konsolidace ženských organizací, jejich vnitřní profesionalita a vnější organizovanost se pozitivně odráží ve způsobu prezentace feministických témat v médiích. Jak ukázaly přelomové roky v reflexi prožensky orientovaných témat v médiích – 1992, 1995 a 2000 – profesionalita a sebevědomí ženských organizací a aktivit pozitivně působí na mediální kontext. Schopnost shodnout se na společných tématech a způsobech jejich prosazování se jednoznačně ukázala jako přínosná, chtějí-li ženské organizace komunikovat prostřednictvím médií.

Konsolidace a aktivizace ženských skupin a projektů v ČR se však až na výjimky dosud vyhýbá síťování a zapojování do globálních nebo nadnárodních aktivit. Těžkosti s vytvářením zastřešujících organizací, získáváním mandátu jednat za určitou skupinu organizací a jednotlivců a shodnout se na společné misi a způsobech jejího naplňování poznamenávají občanskou společnost v ČR

obecně. Část těchto problémů vyplývá z povahy sektoru samotného, část je dědictvím přerušného vývoje občanské společnosti, vychýlení sektoru totalitním režimem i pochopitelnými nešvary jeho dospívání. „*Nejsem feministka, ale...*“ říkaly ženy, které se formálně pohybovaly vně (vlastně neexistujícího) feministického hnutí či sítě proženských organizací. Některé aktérky proženských organizací pak odhalovaly tuto neexistenci rozpačitým „*Jsem feministka, ale...*“¹¹

Mediální průmysl

V předchozím textu jsem se pokusila vysledovat nedostatky komunikace, kterou zprostředkovávají média, mezi občany a proženskými aktivitami na vzorku výstupních mediálních produktů, tedy obrazně řečeno na tom, co se objevilo „na jevišti“. Domnívám se však, že kultivace této komunikace nebude nikdy efektivní, pokud se nezaměří také na to, co se nachází obrazně řečeno „v zákulisí“. Jinými slovy jde mi o analýzu zdrojů, prostředí a pravidel, která vytvářejí výsledný mediální produkt.

Zdroje aneb agenda proženských organizací

Sžiravou kritiku způsobu medializace feminismu a proženských témat po roce 1989 najdeme v mnoha člancích, odborných pracích, analýzách i prohlášeních. Feministická kritika médií je frekventovaným tématem studentských a absolventských prací na vysokoškolských oborech genderových studií; ženské organizace, například Gender Studies, věnovaly nemalé úsilí právě snaze změnit obraz žen a ženského aktivismu v českých médiích. Uskutečnila se řada seminářů, konferencí a debat, začal soustavný sběr dat, rozvinul se genderový výzkum, byla navázána spolupráce s novináři a novinářkami. Po patnácti letech se však zdá, že debata nemístně zaostává ve srovnání s tím, jakého pokroku bylo dosaženo v genderovém výzkumu a jak vysoce profesionálně dnes některé ženské organizace pracují. Média stále vykazují deficit v odborných znalostech a v porozumění proženským tématům, sahají po mnohokrát recyklovaných autoritách a výraz „harašení“ úspěšně zakořenil v žurnalistickém slovníku jako legitimní ekvivalent výrazu *sexual harassment*¹². Místo aby média po pádu komunismu pomáhala odstraňovat genderové a jiné stereotypy zakořeněné v myšlení veřejnosti, analýzy médií znovu dokazují totéž: média místo k odbourávání genderových stereotypů přispívají spíše k jejich prohlubování tím, že ženy prezentují převážně v privátních rolích, v tradičně mužských rolích se ženy objevují pozvolna a sporadicky, ženám je poskytováno méně prostoru v televizním vysílání i publicistice a prezentace proženských témat svým zařazením do mediálního kontextu de facto konzervuje zažitě stereotypy (např. více těchto témat se vyskytuje v regionálním zpravodajství¹³, často je problém pouze uveden bez náznaku možného řešení, témata jsou recyklována a opakována stále dokola, jako by se za posledních 15 let vůbec nic nestalo). (Sibrt 2004, Osvaldová 2002, Boehmová 1998, Spěváková 2003)

Stalo se tedy vůbec něco za posledních 15 let nebo je český feminismus sám o sobě takto zamotan v neschopnosti vlastní definice, konsolidace a dialogu s občany? Domnívám se, že se pro rozběh relevantní, přínosné a občansky angažované debaty o ženských otázkách vykonalo opravdu hodně – a to v oblasti zdrojů, ze kterých by takový medializovaný dialog s občany mohl čerpat. Jak jsem se již zmínila, existuje řada profesionálních ženských organizací, které nejen disponují kauzami a poznatky, ale také lidským kapitálem, který v sobě nese potřebné drama a zkušenosti. V oblasti vědy a výzkumu vzniká nepřehlédnutelná databanka argumentů podložených

statistikami, dotazníkovými šetřeními či realizovanými výzkumy. Tyto zdroje mají navíc potenciál generovat různé typy faktografických informací atraktivních pro žurnalistickou práci.

Co se týče rozsahu, názorové rozrůzněnosti a dostupnosti těchto zdrojů, domnívám se, že na významu nabývá internet, médium, které otevírá obrovské možnosti nejen publikovat poznání a dále jej šířit, ale také obousměrně komunikovat a získávat podporu prožensky orientovaných aktivit. Moderní informační a komunikační technologie se ukázaly jako velmi účinný nástroj socio-kulturního hnutí (Klein 2005), protože fungují podle modelu *many-to-many*, tedy umožňují komunikaci mnoha skupin i jednotlivců s ostatními i sebou navzájem, mohou šířit jako lavina informace, které dosavadní mediální průmysl z různých důvodů zdržoval nebo pozměňoval a díky své interaktivitě a interkonektivitě mohou aktivizovat jednotlivce a instituce napříč regiony. Používání těchto prostředků moderní komunikace navíc aktivizuje jejich uživatele, neboť je posouvá do role spolu/autora. Pokud ženské organizace využijí síťovosti moderních komunikačních a informačních technologií, najdou přesně tu platformu, kterou samy svou podstatou poslání zrcadlí, tak jak o tom píše Sadie Plant (2000). Takto strategické a sofistikované využití moderních technologií, které můžeme již nějakou dobu sledovat u globálních socio-kulturních hnutí, se začíná pomalu rozvíjet i u nás. V ČR vznikla například internetová diskusní skupina, která legitimizuje internet jako komunikační nástroj schopný rozvíjet debatu či aktivizovat odpor vůči momentálním jevům ve společnosti. Z této diskuse vzešla řada podnětů pro pozdější sepsání novinových článků či společných prohlášení. Vznikly internetové portály, které publikují materiály vycházející z proženských aktivit a výzkumu. Gender Studies například provozuje portál www.feminismus.cz, na kterém vycházejí nejen informace o proženských aktivitách a organizacích, ale velice cenné kritické texty reflektující aktuální společenská, kulturní, politická a ekonomická témata. Předpokládám, že agenda ženských organizací a genderového výzkumu bude v budoucnu natolik bobtnat, že takto široce pojatý portál bude třeba doplnit o úzce, resp. specificky pojaté internetové projekty (webové stránky, digitální knihovny, repozitáře plných textů s volným přístupem, blogy, wiki, různé interaktivní aplikace a simulace apod.). Jednu z úježi zaměřených webových stránek vydávají ženy sdružené v nezávislém občanském projektu nazvaném Hlídací fena (www.hlidacifena.cz). Hlídací fena je zaměřená na aktivní podporu žen v politice, aktivizaci voliček a kultivaci politické scény. Nepřehlédnutelná Hlídací fena je skvělým krokem v ženském internetovém aktivismu, její výrazný design podtrhuje kritické články, faktické údaje, výzvy i komentáře zaměřené na podrobné prozkoumání všech aspektů malé účasti žen v politice a na politice. Ženské skupiny i výzkumné týmy realizují mnoho dalších internetových projektů, uvedla jsem pouze tyto tři, které podle mého názoru reprezentují směr, který by zcela nepochybně zasloužil více pozornosti i profesionálního uchopení ze strany prožensky orientovaných aktivit: strategické uchopení nového média, internetu, jako platformy pro rozvoj skutečně pluralitní diskuse napříč skupinami i regiony, jako rychle se etablující alternativu tradičním médiím a jako síťovou komunikační platformu plně odpovídající potřebám ženského aktivismu.

Existence této alternativy k tradičnímu publikování v obvyklých médiích o proženských aktivitách má ještě jedno dobré odůvodnění: každé hnutí identity se již setkalo se zneužitím svého původního smyslu a obsahu právě mediálním průmyslem. Naomi Klein v knize *Bez loga* například ukazuje, jak byly myšlenky prezentované ve feministickém hnutí přeměněny reklamními manažery a tvůrci popkultury na prodejné komodity (Klein 2005: 109–130). Když totiž sílilo feministické hnutí a jeho myšlenky prorůstaly společností, uvědomili si tito tvůrci kultury, že je

pro ně finančně výhodné, pokud splní požadavek „reprezentace“ formulovaný právě tímto hnutím. „*Nutnost zaměstnat větší počet žen nebo pečlivěji volit slova použitá v reklamních kampaních jsou jen nepatrnou cenou za obrovský podíl na trhu, který různorodost slibuje,*“ píše Klein (2005: 117). Podobné obchodování s feministickými myšlenkami a hodnotami jsme zaznamenali i v Česku. Jako příklad lze uvést přetváření feminismu na prodejný pop-feminismus, který zaznamenává Miroslav Vodrážka v kritice adresované tvůrcům pořadu *Ženský hlas*¹⁴. Vodrážka argumentuje, že média feminismus popírají jako legitimní socio-kulturní hnutí, protože devalvuji jeho hodnoty právě tím, že je přetírají na kýč, na podbízivou zábavnou show. „*Možná, že v Čechách nejaktuálnější feministický úkol v současnosti spočívá v kritické výzvě připravit se na plebejskou vlnu kýčového feminismu, kterému bude nutno vzdorovat právě za pomoci feministické etiky,*“ píše Vodrážka v textu *Je hloupost zlo?* (Vodrážka 2002) Vykrádání hodnot feminismu (nebo jakéhokoliv socio-kulturního hnutí) a jejich zneužívání za účelem zvýšení zisku je reálnou hrozbou, na kterou by se měla zaměřit feministická kritika médií a kultury obecně. Hloupost pop-feministického kýče (viz Vodrážka 2002) lze sice dobře obnažit na internetových stránkách či diskusních fórech, ale pro skutečně účinnou odpověď je potřeba zasahovat nejen výstupy, ale procesy, které probíhají za jejich vznikem. Kapitola o mediálním průmyslu se snaží tyto procesy postupně rozkrývat a analyzovat.

Prostředí aneb skleněný strop v mediálním průmyslu

Není vůbec překvapivé, že se na pořadu, který u nás naznačil možné – ve světě již reálně existující – zneužívání hodnot feminismu, podílela osoba, která sama z tohoto hnutí vzešla. Ačkoliv ona sama jistě neměla něco takového vědomě v úmyslu, určitá forma zapojení osob z cílové skupiny nebo příslušníků daného socio-kulturního hnutí je zcela běžně praktikována tvůrci marketingových strategií či mediálních obsahů. Naomi Klein například popisuje, jak tvůrci značky Nike pronikali do komunity pubertálních černochů z chudinských čtvrtí metodou „kámošení“, lovci nápadů od firmy Gap zase slídili se skrytými kamerami po gay barech a hollywoodští producenti vykrádali debaty intelektuálů o krizi identity (Klein 2005). Feminismus by se na toto vykrádání, slídění a nahánění měl dobře připravit, spíše než zakazovat jeho příznivcům spolupráci s médii; je to cesta, jak kultivovat mediální průmysl.

Dobrým příkladem je diskusní a kontaktní pořad zaměřený na ženskou problematiku, který vysílá každé úterý od 19:30 do 20:00 rozhlasová stanice ČRo 6. Redaktorkami pořadu *Hovory* na bělidle jsou Jana Šmídová a Kateřina Krejčí. Ve vysílání na aktuální téma pořadu pravidelně upozorňují některé ženské organizace i jednotlivé aktivistky, portál www.feminismus.cz navíc uchovává celý archiv pořadu. V *Hovorech* na bělidle redaktorky představují ženské osobnosti veřejného života, upozorňují na problémy rodové diskriminace a dávají prostor k vyjádření veřejnosti. Tento pořad nevykrádá, nevysmívá se ani nekonfrontuje feminismus s pseudovědeckými žvásty mediálních guru. Příhodné je možná právě to, že pořad nezačíná a hlavně nekončí u konfrontaci známých z tolik oblíbených soutěžních pořadů a politických bitek: *ano, či ne?*

Na tvorbě obou těchto pořadů se podílely ženy. Je tato skutečnost nějak významná? V tématech, která média zpracovávají, se etablovala hierarchie, kdy určitá témata jsou považována za tradičně povinná, důležitá nebo prestižní. V této situaci pak nutně musí ostatní témata spadat do sféry méně prestižních, okrajových. Při tvorbě mediálního produktu se podle této hierarchie určuje, zda, v jakém pořadí a rozsahu budou témata zařazena. Tento proces, kterému se říká

agenda setting, není genderově neutrální, jak dokazují analýzy výsledného mediálního obsahu¹⁵ a jak především naznačuje fakt, že redaktorky jsou v médiích pracovně zařazovány na posty a do rubrik, které odpovídají nižším stupňům v hierarchii témat, a navíc často dostávají místa považovaná za méně prestižní a odborně náročná v rámci žurnalistické profese (lokální redakce, témata nevyžadující investigativní přístup a odborné znalosti) (Osvaldová 2004: 94). Existence této hierarchie témat a genderově nevyrovnaného zastoupení v rubrikách, které jim odpovídají, má nepochybně vliv na význam, jaký bude společnost proženským otázkám přikládat.

Kromě toho, že jsou proženská témata zařazena na nižší žebříček hierarchie, je třeba podrobit genderové analýze také samotné procesy, při nichž se tento výběr provádí. Mediální teorie hovoří o tzv. *gatekeeper*, tedy pomyslném hlídači, který určuje, zda konkrétní článek, reportáž či relace „projde branou“, a bude tedy zveřejněna. Analýzy ukazují, že zastoupení žen ve vedení mediálních institucí a v produkci mediálních obsahů je nižší než zastoupení mužů. Například od založení České televize v roce 1953 stála v jejím čele pouze jedinkrát žena, a to ještě navíc pouze ve funkci prozatímní ředitelky. V roce 2002 bylo v nejužším vedení ČT osm mužů a pouze jedna žena (Spěvákova 2003: 36), vysoký management ČT tvořili z 81 % muži a pouze z 19 % ženy, které navíc téměř bez výjimky zastávaly vedoucí pozice v těch oblastech, které jsou v uvedené hierarchii témat řazeny nejnižší (tvorba pro děti a mládež, kultura, sociální a rodinná tematika apod.). Ačkoliv na obrazovkách vidíme moderátory a moderátorky pořadů v téměř vyrovnaném skóre, v tvůrčích týmech, které stojí za nimi a pořady připravují, existuje genderová nevyrovnanost (Spěvákova 2003: 41). Podobně nevyrovnané zastoupení žen trvale nacházíme v Českém rozhlasu; u celostátních deníků se ve funkci šéfredaktora nebo jeho zástupce neobjevila v letech 1990–2001 jediná žena (Ciglerová 2002, 2003, Osvaldová 2004: 94, údaje podle Gender Studies o.p.s.).

Kromě rozhodovací moci uvnitř médií mají ženy výrazně nízký podíl také ve statutárních orgánech společností, které je vlastní, a dále v orgánech, které je kontrolují. V dozorčích radách a předsednictvech společností, která média vlastní, je přibližně jen každé páté křeslo obsazené ženou. V Radě pro rozhlasové a televizní vysílání jsou v současné době zastoupeni muži a ženy v poměru 9:4, předsedou je muž se dvěma místopředsedy a jednou místopředsedkyní, v minulých radách byl tento poměr pro ženy ještě méně výhodný¹⁶. Z tohoto důvodu je klíčová aplikace gender mainstreamingu v mediálním průmyslu. Tím se totiž nejen vyrovná dosud nerovné zastoupení žen, ale především se otevrou možnosti k přehodnocení rozhodovacích procesů, rutin a kodexů uplatňovaných v médiích.

Pravidla aneb hlídač fena hlídá hlídačeho psa

Proč bychom se měli, kromě výše uvedeného, dále zabývat otázkou zastoupení žen v dozoru, řízení a produkci mediálních obsahů? Protože rovnost šancí žen na těchto postech může zvýšit kvalitu, inovativnost a atraktivitu médií a jejich produkce. Je třeba vytvořit záchrannou síť pro česká média, v rámci níž by pracovníci, manažeři a dozorčí médií byli kultivováni a vzděláváni tak, aby média skutečně odrážela názorovou pluralitu společnosti a byla zodpovědnější za svou roli nikoli prodejce informací jako nějakého zábavného artiklu, ale jako ochránce demokracie. I vyspělé demokracie světa se potýkají s problémem nízké reprezentativnosti proženských témat navzdory tomu, že v jejich mediálních institucích roste počet zaměstnaných žen. Na závěr se proto pokusím shrnout, jaké možnosti má ženský aktivismus ve své snaze kultivovat prostředí

médií v ČR a navázat smysluplnou a oboustranně přínosnou spoluprací s médii. V tomto ohledu je důležité předeslat, že důvody, pro které by aktivismus měl přijmout tuto výzvu, nemají být zistné snahy o sebe prezentaci nebo posílení kariérních drah jednotlivců či konkurenčního boje mezi jednotlivými ženskými organizacemi, ale napomáhat sebepoznání, sebeuvědomování a sebereflexi společnosti prostřednictvím médií (Havelková 1998: 4).

Pro smysluplné, přesné a efektivní zaměření politik je nutné mít kvalitní informační a znalostní základnu, která z velké části již existuje. Jde především o soustavné sledování a analýzy mediálních obsahů, okamžité reflexe mediálních produktů, ale také sledování určitých trendů v čase a srovnávací studie s vybranými zeměmi na vybraná témata.

Je potřeba analyzovat kontext, design, rozsah a kvalitu, s jakou byl konkrétní produkt vypracován. V tomto směru je vynikajícím příkladem projekt Media Watch¹⁷, do kterého se české mediální analytičky již zapojily. Projekt Media Watch zaštiťuje Peace Institute ve slovinské Lublani. Projekt byl zahájen na konci roku 1997 a v březnu roku 1998 vyšla jeho první publikace. Media Watch analyzuje a monitoruje masová média především ve Slovinsku, v poslední době také srovnává situaci v sousedních postkomunistických zemích. Výstupy z projektu Media Watch vycházejí v podobě článků v Media Watch magazínu a v knižní podobě jako série dvojazyčných publikací (anglicko-slovinských) zaměřených na konkrétní téma. Média Watch se věnuje nejen analýzám mediálního obsahu, který prezentují například studie o zobrazování Romů, uprchlíků nebo homosexuálů v médiích, prezentace násilí, rozbor ženských časopisů nebo studie o tzv. *hate speech* v médiích, rasismu, sexismu a šovinismu, ale významnou měrou se zabývá také politikou médií a kritikou mediálního diskursu. Linii představují například studie zabývající se dichotomií soukromého a veřejného na mediální scéně, nezávislosti a pluralismem v médiích ve vztahu k jejich vlastnictví, etickými normami a regulací médií nebo veřejnoprávním vysíláním a komercializací médií.

Pro další navrhované kroky by byla nesmírně cenná databanka dobrých zkušeností a praktik ukazujících metody a konkrétní postupy kultivace médií a spolupráce se žurnalisty. Logickým následným krokem je totiž aktivní působení na pracovníky médií, management a dozorčí orgány. Tento krok není možné realizovat bez spolupráce s konkrétními institucemi, neboť jeho úspěch závisí na míře zapojení lidí a především ochotě implementovat nové poznatky a dovednosti do jejich každodenní praxe. Neméně nutnou podmínkou je vysoká kvalita a profesionalita těch, kteří realizují konkrétní školení. Tito školitelé totiž musí dobře znát prostředí médií, používané pracovní postupy, zaběhnuté rutiny, atmosféru, nepsaná i psaná pravidla práce v médiích, z tohoto důvodu by bylo vhodné pro tento typ aktivit získávat odborníky zevnitř mediálních institucí. Zároveň by měla vzniknout instituce na médiích, politicích i konkrétních ženských organizacích nezávislá, která by připravovala a realizovala školení připravovaná přímo pro výše naznačené cílové skupiny. Jsou to především vedoucí pracovníci, pro které je potřeba vytvořit seznamovací školení, která by jim pomohla prohloubit jejich znalosti a orientaci v problematice, získat přehled o zdrojích vhodných pro žurnalistickou práci a především zaujmout k této problematice pevný postoj. Jak totiž ukazuje Dana Řeháčková v této publikaci, šéfredaktorům zřejmě chybí hlubší orientace v problematice, ke které tudíž zaujímají nezralé postoje. Odlišně koncipované semináře by směřovaly k osobám, které konkrétní reportáže nebo články zpracovávají. U této skupiny se ukázal efektivní apel na profesní čest a nekonfrontační přístup; doporučuje se tedy pracovat se zcela konkrétními materiály, na kterých lze demonstrovat možnosti zlepšení aplikací nového

přístupu. Centrum excellence, vzdělávání a rozvoje médií RNTC v Holandsku¹⁸ například pořádá kurzy pro pracovníky médií, kterým ukazuje konkrétní techniky, jak odbourávat stereotypy v zobrazování žen. Na seminářích jsou prezentovány konkrétní příklady zahraničních nebo konkurenčních reportáží, na nichž školitelé demonstrují, jak lze tutéž reportáž natočit kvalitněji ve smyslu odbourání stereotypního zobrazování žen či jiných skupin. Je to velmi účinná metoda, neboť nevyvolává defenzivní postoje žurnalistů.

Ukazuje se tedy, že ženské aktivistky musí hledat širší odbornou, občanskou a politickou podporu, musí získávat konkrétní osoby i organizace ke spolupráci. Ženské organizace by se měly zapojovat do mezinárodních sítí a provázovat relevantní aktivity s ostatními aktéry v občanském sektoru, vytvářet širší koalice a zapojit se do práce komisí a orgánů upravující nejen cílovou sféru, ale také finanční a politické nástroje, které tuto podporu umožňují. Jedině tak může být zaručena kvalita a účinnost výše popsanych praktik v médiích a jediné tak se mohou hodnoty a poznatky ženského aktivismu přenést do dozorčích orgánů, do Rady pro rozhlasové a televizní vysílání a do etických zásad a kodexů aplikovaných v médiích. Jedna strana problému je participace žen v dozorčích orgánech či formální proklamace v Kodexu ČT, kde se praví, že ČT „*vytváří svými pořady orientační bod pro všechny členy společnosti a podporuje soudržnost společnosti a integraci všech jednotlivců, skupin a společností; zvláště se pak musí vyvarovat jakýchkoli forem kulturní, sexuální, náboženské či rasové diskriminace a společenské segregace.*“ Mnohem zásadnější je však vytvoření takové pozice ženského aktivismu ve společnosti a na politické scéně, že skutečné naplňování obecně deklarovaných zásad a povinností se stane denní praxí v médiích nikoliv proto, že „se to musí“, ale proto, že je to veřejností požadováno. Tím nemám na mysli výprodej pseudofeministických kýčovitých produktů, jde mi spíše o navázání spolupráce s médií, která budou využívat agendy ženských organizací jako pravidelného a předsudků zbaveného zdroje kritických pohledů, připomínek, vyjádření, faktických údajů a návrhů na řešení konkrétních problémů. Novináři se u nás chybně naučili ptát na názor na politické dění téměř výhradně politiků, což je stejně paradoxní jako zvat na debatu o vztazích mezi muži a ženami populární manželský pár. Politické, kulturní a společenské dění by mělo mít v médiích komentátory ze všech sektorů národního hospodářství, tedy i z řad občanské společnosti. Na počátku 90. let bylo hlavní úlohou proženských organizací zavést otázky postavení žen a mužů ve společnosti zpět do veřejné debaty, na začátku druhého milénia se toto jejich poslání rozšířilo o požadavek přispět k rozvoji instituce médií, která je podmínkou fungování moderní demokratické společnosti.

Literatura

Baudrillard, J. 2001. *Selected writings*. Stanford: Stanford University Press.

Boehmová, T. 1998. *Obraz ženy v českém tisku a jeho proměny pod vlivem feministických teorií*. Bakalářská práce. Univerzita Karlova (Praha). Fakulta sociálních věd. Institut komunikačních studií a žurnalistiky.

Bourdieu, P. 2002. *O televizi*. Brno: Doplněk.

Ciglerová, J. 2003. „Zpravodajství řídí výhradně muži: v čele zpravodajských rubrik seriózních médií v České republice není jediná žena.“ S. 24. In: *Lidové noviny*, 28.11. 2003.

Ciglerová, J. 2002. „Seriózní média řídí pouze muži: rádiím, televizím a novinám vládnu výhradně muži a ti určují, o čem se bude referovat.“ In: *Lidové noviny*, 3. 6. 2002.

- Faludi, S. 1991. *Backlash: The undeclared war against American women*. New York: Anchor.
- Fiske, J. 2002. „Gendered television: Femininity“. S. 469–475. In: *Gender, race and class in media: a text leader*. Ed. by G. Dineen and J. M. Humez. London: Sage.
- Gauntlett, D. 2002. *Media, gender and identity: an introduction*. London: Routledge.
- Havelková, H. 1998. „Rod, kultura a demokracie v českých médiích“. S. 4–8. In: *Žena a muž v médiích*. Ed. H. Havelková a M. Vodrážka. Praha: Nadace gender studies.
- Hvíždala, K. 2003. *Moc a nemoc médií: rozhovory, eseje a články 2000–2003*. Praha: Máj, Dokořán.
- Klein, N. 2005. *Bez loga*. Praha: Argo.
- Kodex České televize: zásady naplňování veřejné služby v oblasti televizního vysílání. 2003. Praha: Česká televize.
- Lidé ČT. www.czech-tv.cz [online]. Dostupné na: World Wide Web: < <http://www.czech-tv.cz/ct/lide/>>. (Naposledy navštíveno: 15. 6. 2005).
- Osvaldová, B. 2004. *Česká média a feminismus*. Praha: Slon.
- Petkovič, B. (ed.) 2004. *Media ownership and its impact on media independence and pluralism*. Ljubljana: Peace Institute, Institute for Contemporary Social and Political Studies.
- Plant, S. 2000. „On the Matrix: Cyberfeminist Simulations.“ S. 265–275. In: *The Gendered Cyborg: A Reader*. Ed. by G. Kirkup, L. Janes, K. Woodward and F. Hovenden. London: Routledge.
- Spěváková, B. 2003. *Pohled na gender a profesionální komunikátory ve zpravodajství a publicistice České televize*. Diplomová práce. Univerzita Karlova (Praha). Fakulta sociálních věd. Institut komunikačních studií a žurnalistiky. Katedra masové komunikace..
- Síbrt, M. *Genderové stereotypy aneb o ženách v českých televizích*. Feminismus.cz [online]. Dostupné na: World Wide Web: <<http://www.feminismus.cz/fulltext.shtml?x=204655>>. (Naposledy navštíveno: 1. 10. 2004).
- Statut České televize. 2005. Praha: Česká televize.
- Stínová zpráva v oblasti rovného zacházení a rovných příležitostí žen a mužů. 2004. Praha: Gender Studies, o.p.s.
- Šiklová J. *Pár poznámek k článku Josefa Škvoreckého: „Může být sex bez násilí“*, Respekt, č. 32. Nepublikovaný text, k dispozici v knihovně Gender Studies o.p.s.
- Šiklová, J. 1994. *Inhibiční faktory feminismu v České republice*. Praha. Nepublikovaný text, k dispozici v knihovně Gender Studies o.p.s.
- Vodrážka, M. *Proč slyšíme o sexuální „harašení“?* Feminismus.cz [online]. Dostupné na: World Wide Web: <<http://www.feminismus.cz/fulltext.shtml?x=115237>>. (Naposledy navštíveno: 22. 7. 2002).
- Vodrážka, M. *Je hloupost zlo?* Feminismus.cz [online]. Dostupné na: World Wide Web: < <http://www.feminismus.cz/fulltext.shtml?x=115254>>. (Naposledy navštíveno: 19. 9. 2002).
- Vodrážka, M. 1998. *Esej o politickém harémismu: kritická zpráva o stavu feminismu v Čechách*. Nepublikovaný text, k dispozici v knihovně Gender Studies o.p.s.

- ¹ Nezisková organizace Gender Studies byla založena v roce 1991 v bytě socioložky Jiřiny Šiklové, původně fungovala jako knihovna a takzvané Curriculum centrum. Významným impulsem pro založení centra byla dánská konference, „Ženy v měnicí se Evropě“ a evropské setkání žen z Východu a Západu v Dubrovniku v roce 1991. Zde se seznámila Jiřina Šiklová s Ann Snitov, členkou Network of East West Women, s níž se neformálně dohodla na možnosti podpory při založení Centra genderových studií v Praze. Oficiálně byla organizace založena v roce 1992. Dnes se tato organizace oficiálně jmenuje Gender Studies o.p.s.
- ² Osvaldová ve své analýze rozlišuje mezi zpravodajstvím a publicistikou. Ve zpravodajství se před rokem 1993 informace o feminismu a ženské otázce téměř nevyskytovaly, teprve od roku 1994 zaznamenává Osvaldová výraznější nárůst takových zpráv v ČTK, avšak dodává, že zpravodajství se zaměřuje na fakta, referuje neutrálně a nepřináší žádný názor. Pro kvantitativní analýzu je tedy publicistika klíčová.
- ³ Především v časopisech *Tvar* a *Reflex*, dále v *Literárních novinách*, časopisech *Týden*, *Koktejl*, *Mladý svět*, *Nová přítomnost*, *Mosty*, *Proglas*, *Playboy* a dalších.
- ⁴ Odtud pochází i název článku – z příkladu reklamy na České buchy.
- ⁵ Tento výraz Škvorecký sice ve zmíněných článcích přímo nepoužil, ale objevil se záhy po této diskusi jako český ekvivalent pojmu sexual harassment; jeho původcem jsou zřejmě autoři článku z roku 1993 „O velkém sexuálním harašení“, Vladimír Stwora a Ota Ulč. Viz *Mladý Svět*, roč. 35, č. 3, s. 40–41.
- ⁶ Do médií se dostane ta zpráva, která se odehrává v krátkém časovém úseku, má velký rozsah a intenzitu, je srozumitelná, je šokující, koresponduje s hodnotami publika, navazuje na předchozí a je personifikovaná nebo se váže k lidem či institucím obecně považovaným za důležité (Osvaldová 2004: 97).
- ⁷ K vyjádřením souvisejícím s feminismem a otázkami postavení žen ve společnosti média na začátku 90. let nejčastěji povolávala osobnosti jako Carolu Biedermannovou, Jiřinu Šiklovou, Janu Hradílkovou, Evu Hauserovou a Alexandru Berkovou, po svém přihlášení se k feminismu také Olgu Sommerovou.
- ⁸ V roce 1995 bylo v Čechách okolo 30 ženských organizací. V dnešní době se počet aktivních ženských organizací pohybuje kolem 60.
- ⁹ Kongres se konal 4.–15. 9. 1995 v Pekingu v Číně jako 4. světová konference OSN o ženách. Pozornost oficiálních míst si vynutila Platforma pro akci, vydaná jako závěrečný dokument konference.
- ¹⁰ Stínová vláda žen v ČR vznikla jako reakce na to, že v sociálnědemokratickém kabinetu nebyla po volbách v roce 1998 jediná žena a tato situace se nezměnila ani po odchodu některých ministrů v roce 2000. Reakce Miloše Zemana, tehdejšího premiéra, na tuto skutečnost vedla vlnu pobouření. 8. března tedy byla představena stínová vláda žen, která však vážnost problému sama svou realizací degradovala. Poslankyně Volfová, její zakladatelka, se o smyslu této vlády vyjadřovala zmateně, jako mluvčí zvolila karikaturu ženství a nakonec se celá vláda nechala pozvat na oběd od Miloše Zemana. V každém případě však tento počín zdvihl vlnu zájmu o problém žen v politice, bulvarizace stínových vlád žen navíc není českým případem. Například stínová vláda žen ve Slovinsku v roce 1997 měla mediální úspěch rovněž bez ohledu na to, jaké výhody k jejímu provedení nakonec měly samy feministky. Stínovou vládu žen Slovinska tvořily totiž modelky a jinak mediálně atraktivní tváře.
- ¹¹ Některé aktivistky i celé organizace se k feminismu hlásily jen velmi rozpačitě. 24. 2. 1994 uspořádalo například Gender Studies, které samotné spojitost s feminismem do svého názvu raději nedalo, debatu na téma „Feminismus, ano či ne?!“ Asi 40 účastnic bylo vyzváno, aby řekly, zda jsou feministky. Mnoho z nich omlouvalo svůj feminismus nějakým tím „ale“; Jiřina Šiklová, zakladatelka Gender Studies, dokonce prohlásila, že feministka není a odůvodnila to zájmem o feminismus pouze jako o „vědeckou sociologickou disciplínu“ (Šiklová 1994). Zmíněná váhavost a hledání vlastního sebevědomí uvnitř profeministických kruhů byla také příčinou toho, že dodnes nevzniklo kvalitní feministické periodikum, které by oslovovalo širší skupinu odbornic a aktivistek. Na Slovensku byl v letech 1993–2004 vydáván časopis *Aspekt*, do kterého přispívaly i české autorky a který byl k dostání na českém trhu, ovšem český ekvivalent *Aspektu* neexistuje. Za relevantní počiny lze považovat časopis *Jedním okem/One Eye Open*, *Promluv*, *WICCA* nebo zdroj informací z výzkumu – bulletin týmu Gender a sociologie „*Gender, rovné příležitosti, výzkum*“, který vydává Sociologický ústav AV ČR.
- ¹² Namátkou viz například titulky článků ze všech českých celostátních novin: *Lidové noviny* 24. 1. 2003, *Právo* 29. 1. 2003, *Hospodářské noviny* 14. 6. 2001, *Večerní Praha* 28. 11. 2000, *Zemské noviny* 17. 7. 2000, *Slovo* 28. 6. 1997 a *MF DNES* 13. 5. 2004.
- ¹³ Hlavní zpravodajský pořad, Události, poskytl pouze 17 % prostoru svého vysílání ženám. Pouze relace Regiony, připravovaná ostravskou redakcí České televize, a Události v kultuře se přiblížily alespoň třetinovému času poskytnutému ženským osobám v těchto pořadech (33 %, 30 %) (Sibrt 2004).
- ¹⁴ Na tomto třináctidílném pořadu, který Česká televize vysílala v roce 2002, pracovaly feministická spisovatelka a scenáristka Eva Hauserová, scenáristka Kamila Vondrová, dramaturgyně Irena Obermannová a moderátorka a scenáristka Ester Kočíčková.
- ¹⁵ Výzkum Barbory Spěvákové provedený mezi zaměstnanci pražského zpravodajství ČT ukázal, že existují témata, která jsou jednoznačně přisuzována jednomu či druhému pohlaví. Například mužům tradičně „patří“ armáda, energetika a motorismus, zatímco ženám náleží téma péče o děti a domácí násilí (Spěváková 2003).
- ¹⁶ Údaje ze serveru Rady pro rozhlasové a televizní vysílání. K dispozici na adrese http://www.rtrv.cz/slozeni_rady/index.html.
- ¹⁷ Viz <http://mediawatch.mirovni-institut.si/>.
- ¹⁸ Viz <http://www.rnw.nl/>.

„Je to taková moje libůstka...” aneb o prosazování proženských témat v médiích

Dana Řeháčková

„Such a craze of mine...” or on the promotion of women—oriented topics in the media

The paper examines the role of female journalists in promoting women-oriented topics in the media. Based on interviews with female journalists from private and public media, the analysis strives to capture the relationships between the structures of media organisations and journalists as individual actors. It concentrates on how the personal attitudes of female journalists become reflected in the final shape of the media product and in promoting women-oriented topics, what impact media routines and organisational factors have on the shape of the product and how the penetration of women-oriented topics in the media is influenced by external actors.

Keywords:

actor and structure, commercial pressure, hierarchies in editorial rooms, informers, linguistic correctness, media agenda, media format, media professionals, media public, organisational routines in media organisations, private media, public service media

Mediální organizace jsou byrokratické systémy, jež se vyznačují hierarchizovanou strukturou, profesní variabilitou a specializací práce. Mediální organizace také zaměstnávají lidi, kteří zastávají určité postoje, vyznávají určité hodnoty a mají určité zkušenosti. Jaký dopad mají na vytváření mediálního obsahu organizační struktury a jaký vliv zde mohou mít individuální hodnoty novinářek a novinářů? Současná teorie toto dilema řeší tím, že uznává důležitost a oboustrannou závislost individuálních aktérů a struktur, které nemohou existovat jeden bez druhého. Zastánci tohoto přístupu čerpají především ze sociologie, zvláště ze studia sociálních organizací, profesí a sociální konstrukce ideologií. Tento přístup podle Schudsona (1996) předpokládá, že členové jakékoli organizace upravují své osobní hodnoty v souladu s potřebami organizací a současně se snaží vysvětlit, jak jsou individuální snahy a záměry jednotlivých novinářů omezovány a ovlivňovány organizačními a pracovními rutinami.

Vztah mezi mediálními organizacemi jako byrokratickými systémy na jedné straně a novináři a novinářkami jako individuálními aktéry na druhé straně je rámcem i pro zde předkládaný výzkum faktorů a procesů, které ovlivňují prosazování proženských¹ témat v médiích. Zajímalo mě, jak se na výsledné podobě mediálního produktu podílejí osobní postoje novinářů a novinářek, jaký dopad mají na podobu produktu mediální rutiny a organizační faktory (chování, uspořádání a organizační struktury mediálních organizací) a jak mohou mediální produkt ovlivňovat vnější aktéři (informátoři, inzerenti, publikum apod.).

Výzkumný vzorek, který byl definován příslušností média k hlavnímu proudu, byl konstruován tak, aby vyloučil média, jejichž primární cílovou skupinu tvoří genderově vymezené segmenty publika (například časopisy pro ženy). K omezení výzkumného pole mě vedla snaha ukázat, jaké

faktory přispívají nebo naopak brání v prosazování a reprezentaci proženských témat v takovém veřejném diskursu, jehož se účastní široké a sociodemograficky pestré publikum, kde jsou teoreticky zastoupeny ženy i muži a lidé různých sociálních a profesních skupin.

Z těchto důvodů jsem provedla šest rozhovorů s novinářkami, které uvádějí proženská témata v tištěných médiích a v rozhlasu. Vzorek obsahoval zástupkyně médií veřejné služby i médií soukromých, ale přesto převažovala média veřejné služby. Vysvětlují si to tím, že především média veřejné služby cítí určitou potřebu či povinnost genderové a ženské otázky tematizovat a dostát tak jistým způsobem i závazkům, které z jejich statutu pramení, a proto umožňují novinářkám, aby se těmito tématům věnovaly.

Jako metodu sběru dat jsem zvolila polostrukturované rozhovory² s novinářkami, v nichž jsem zjišťovala, jaké osobní a institucionální faktory se podílejí na tom, jak se jednotlivým novinářkám daří proženská témata prosazovat do agendy médií. V rozhovorech jsem se snažila postihnout osobní motivace a pracovní postupy novinářek, vztahy novinářek k informátorům a publiku, ale také mediální rutiny a procesy rozhodování, jež se uvnitř organizace uplatňují. Rovněž mě zajímalo, jak novinářky vidí svou úlohu ve zprostředkování a reprezentování proženských témat.

Závěry mého výzkumu vzhledem k počtu provedených rozhovorů nemohou reprezentovat celou šíři a rozmanitost názorů, postojů a procesů, které ovlivňují míru a způsob prosazování proženských témat v médiích. Pro tento účel by jistě bylo potřeba provést mnohem více rozhovorů. Na druhou stranu ale všechny oslovené novinářky, jejichž hlasy v tomto textu zaznívají, poskytly natolik významná témata k diskusi, že by bylo chybou je „umlčet“ jen kvůli tomu, že jich není dostatečné množství.

Následující text, který představuje závěry mého výzkumu, nabízí pohled jednotlivých akterek, jež pomáhají utvářet genderový diskurs v médiích, a současně se snaží výpovědi novinářek zasadit do širšího institucionálního kontextu, v němž česká média fungují. Institucionální kontext je nezbytný pro porozumění tomu, proč a v jaké podobě se proženská témata v médiích objevují a kdo všechno má na konečné podobě produktu podíl, tedy „kdo mediální obsahy vyrábí, kdo má na výrobní proces vliv a jak výroba probíhá“ (Jiráček, Köpplová 2003: 53). Kromě snahy o postižení individuálního vkladu a pracovních rutin novinářek a novinářů se proto nelze vyhnout ani tomu, jak výsledný produkt utváří vlastník mediální organizace, celé odvětví (ostatní média, konkurence), další sociální instituce a celkové společenské a kulturní klima (Jiráček, Köpplová 2003).

Otisk individuálních aktérů

Zásadní roli v pokrývání proženských témat médii hraje individuální iniciativa novinářky, protože podle oslovených novinářek nikdy nepřichází rozhodnutí o systematickém pokrývání těchto témat shora, proženská témata nikdy nejsou seshora zadávána, neexistuje žádná objednávka, ale naopak záleží na aktivitě jednotlivých redaktorek, zda budou ochotny taková témata samy prosazovat. Typické je, že až na výjimky, je proženská tematika pouze jednou z oblastí, kterou má daná redaktorka na starosti a věnuje se jí takříkajíc nad rámec svých povinností a z vlastní vůle. Redaktorky pro tento svůj zájem o danou oblast, kterou si dobrovolně přibraly, používají v rozhovorech termíny jako „*bonbónek*“ či „*libůstka*“. Většinou je totiž náplní práce redaktorky jiná oblast a proženská tematika je pouze jakousi nadstavbou, kterou redaktorka pokrývá sama

z vlastního zájmu, jako jeden z možných aspektů své náplně práce: „...*tak to byla vždycky věc, kterou jsem si dělala jakoby trošku navíc*“. (novinářka 2, soukromé médium) Redaktorky často inkorporují proženská témata do své práce jako jedno z relevantních společenských témat: „*Já si to teď jakoby uzmula a tyhle věci si hlídám a píšu vlastně, když uznám za vhodný, že se v této oblasti něco nového děje, co jsme ještě nepsali, i třeba mimo obyčejné tiskovky nebo semináře*“. (novinářka 6, soukromé médium)

Se znalostí toho, jak je prosazování proženských témat odkázáno na iniciativu jednotlivých redaktorek, se nabízí otázka, zda by tato oblast byla vůbec pokrývána, kdyby se v redakci neobjevovali lidé, kteří se o jejich prosazování aktivně zasazují, a zda by skutečně nevymizela s odchodem těchto lidí. Osobní zaangażovanost redaktorek na tom, aby se v médiu, pro které pracují, proženská témata objevovala, potvrzuje tezi, že individuální vklad lidí, kteří se na mediální produkci podílejí, může mít skutečně vliv nejen na podobu mediálního produktu (Jiráček, Köpplová 2003: 81), ale v našem případě také na existenci prožensky orientovaných témat v mediální produkci.

Vliv zkušeností, postojů, názorů nebo sociálního prostředí, ze kterého novinářky pocházejí, se může v práci redaktorek projevovat v různé míře. V případě proženských témat se jako jeden z významných individuálních faktorů, které zanechávají otisk na podobě mediálního produktu, ukázala tzv. ženská zkušenost, kterou oslovené redaktorky uváděly, s určitou mírou samozřejmosti, jako důvod svého zájmu o proženskou tematiku: „*No tak samozřejmě také jsem žena a vím, že prostě ti chlapy se mají líp*“. (novinářka 6, soukromé médium)

Jestliže oslovené redaktorky uváděly své pohlaví jako jeden z důvodů, proč se o gender a ženské otázky začaly zajímat a prosazovat je do veřejného diskursu, pak se faktor pohlaví šéfredaktorů ukázal pro to, kolik prostoru a jak často je těmto tématům přidělováno, jako irelevantní. Rozhodně to neznamená, že by muži-šéfredaktori vytvářeli nějaké třetí plochy, které by redaktorkám bránily v prosazování proženských témat. Podobně je tomu i s redakčními kolegy-muži. To, že je někdo muž, ještě neznamená, že bude a priori zaujat vůči proženským tématům (i když i takové případy existují), a stejně tak to, že je někdo žena, neznamená, že bude tato témata automaticky podporovat. Redaktorky někdy dokonce uváděly, že názory, a dokonce i uštěpačné připomínky, jejich mužských kolegů mohou být v některých případech produktivní, i když to tak na první pohled nevypadá. Podle nich totiž připomínky kolegů pomáhají redaktorkám zapracovat do textu odlišné názory na dané téma a zprostředkovávají tak jinou perspektivu.

Pohlaví autora či autorky textu ale může mít vliv na hodnocení textu redakcí. Zatímco názory a postoje kolegů obecně k proženským tématům nejsou na pohlaví redaktorů příliš závislé, faktor pohlaví autora či autorky už může vzbuzovat určitou představu o parametrech, podobě či charakteristikách textu. Z rozhovorů vyplynulo, že někdy redaktori a redaktorky předpokládají, že pokud například proženské téma zpracuje žena, bude text jiný, než pokud ho zpracuje muž. Autorství redaktorky-ženy ve spojení s proženským tématem bývá někdy redakcí (včetně novinářky samé) vnímáno jako násobení „ženskosti“ či „ženského pohledu“, zatímco proženské téma psané z „mužského pohledu“ může být vnímáno jako přijatelnější, zejména pro čtenáře mužského pohlaví: „*Ale ten chlap k tomu většinou zaujme jiný postoj, on to píše opravdu z hlediska toho mužského, takže to občas shodí, občas něco přizná, zlehčí a zpracovává to téma jiným způsobem a ti chlapy to teda nějak vezmou. Kdežto ta ženská to napíše tím ženštějším viděním světa a to už je najednou moc*“. (novinářka 2, soukromé médium)

Novinářky samy vnímají ženy jako nositelky proženských témat (sebe nevyjímaje) a často je tak podle nich vnímá i celá redakce. Otázkou zůstává, do jaké míry je to docenováno, protože z rozhovorů vyplynulo, že když o proženském tématu píše muž, tak se to podle dotazovaných novinářek cení víc, než když o něm píše žena. Funguje zde totožný princip jako v jakékoli jiné oblasti společenského života, kde jsou určité činnosti považovány za ženské, a pokud je vykonává muž, tak jde o výjimečnou a vysoce oceňovanou událost, ale pokud je vykonává žena, které podle tradice náleží, pak se jedná o samozřejmost.

Genderově senzitivní redakce rozhodně nejsou samozřejmostí, a pokud ano, tak se to týká početně malých redakcí. Čím větší redakce, tím spíš se lze setkat s projevy nepochopení pro proženská témata. Ale i zde se situace podle oslovených novinářek zlepšuje. Neznamená to vždy, že se mění pohled redakčních kolegů a kolegyně na danou problematiku, ale že alespoň začíná fungovat jakási autocenzura, která do textů vnáší genderovou korektnost: „*Takže nechci jim koukat do duše, ale každopádně tohle se, myslím, zlepšilo. Že prostě vědí, že to není vhodné, ale jestli se změnili oni?*“ (novinářka 5, veřejnoprávní médium) Tato citace ilustruje, že se lze naučit být jako novinář nebo novinářka genderově senzitivní, ale automaticky to neznamená, že člověk tuto perspektivu přijme za svou.

V redakcích navíc neexistuje ze strany vedení žádná centrální snaha o zvyšování genderové citlivosti novinářů a novinářek – neexistují žádné interní semináře, manuály či kodexy, kde by se tato problematika řešila. Většina redakcí má sice etické kodexy, nicméně tyto kodexy jsou formulované velmi obecně, a pokud nemá novinář či novinářka genderově senzitivní jazyk a vnímání internalizováno, pak je existence etických kodexů zbytečná, protože jeho zásady se nevztahují k případům, které lze posuzovat jako genderově stereotypizující. Redakce jsou pak v tomto ohledu dobrovolně odkázány na externí zdroje a aktivity nejrůznějších neziskových organizací typu Gender Studies o.p.s., které připravují a distribuují příručky pro novináře a novinářky o tom, jak psát genderově korektně (viz například *(Re)prezentace žen v médiích 2002*).

Procesy rozhodování uvnitř redakcí

Z hlediska postojů vedení redakcí (tedy šéfredaktorů a vedoucích rubrik) k uveřejňování proženských témat podle novinářek neexistuje na straně vedení redakcí ani odpor, ale ani systematická snaha proženská témata prosazovat. V této souvislosti by se dalo spíše hovořit o určité lhostejnosti v přístupu, který má tu výhodu, že se iniciativě jednotlivých redaktorek překážky většinou nekladou. Na tomto místě bych ovšem chtěla znovu zdůraznit, že rozhovory byly vedeny pouze s „řadovými“ redaktorkami, nikoli s šéfredaktory, a reprezentují tudíž popis situace tak, jak ji vnímají oslovené novinářky. Důvody a vysvětlení toho, jaké postoje a proč zaujímá vedení jednotlivých redakcí k pokrývání proženských témat, proto do značné míry zůstávají na úrovni hypotéz, které by se musely otestovat v některém z dalších výzkumů. Rozhovory se šéfredaktory by jistě pomohly vyjasnit, zda se v případě vedení redakcí skutečně jedná o lhostejnost nebo spíše o neznalost a nedostatek orientace v této oblasti. Je možné, že šéfredaktori sice mají určité povědomí, že gender a tzv. ženská otázka jsou témata, o kterých se v určitých kruzích hovoří a začíná se o nich diskutovat i na vládní úrovni, takže tuší, že se bude jednat o relevantní společenský problém, ale nedostatek hlubších znalostí a orientace v problematice šéfredaktorům brání, aby zaujali k těmto tématům pevný postoj. Šéfredaktori tak s tušením společenské relevance nebrání

redaktorkám, aby se těmto tématům věnovaly, ale zároveň ani nevyvíjejí žádný tlak na to, aby se o těchto tématech psalo systematictěji a ani neusilují o posilování genderové senzitivity textů u všech svých redaktorů. Toto slabé povědomí o genderové problematice na jednu stranu může vést k tomu, že zájem šéfredaktorů se orientuje pouze na ekonomické ukazatele, respektive indikátory vypovídající o úbytku či nárůstu potenciálně koupěschopného publika. Na druhou stranu by bylo zavádějící tvrdit, že by silné povědomí převážilo nad tlakem ekonomických ukazatelů a média se tak více věnovala genderu nebo ženské otázce.

Do rozhodování o tom, zda pokrývat či nepokrývat proženská témata, vstupují rovněž nepsaná pravidla konstrukce zpravodajství. V určitých typech médií je dáván prostor určitým tématům – existuje tedy jisté obsahové zaměření médií (Jirák, Köpplová 2003: 121). To znamená, že určitá témata jsou již etablovaná (politika, ekonomické zpravodajství, sport, kultura apod.) a média je pokrývají bez toho, aby se zamýšlela nad tím, zda vydělávají nebo ne. O otázce, zda mají být tato témata součástí obsahu médií (a zachovávat tradiční tematickou hierarchii), se vůbec nediskutuje, natož aby byla pokládána. Denně jsme svědky jakési nepsané společenské shody, že média tyto informace přinášejí a mají přinášet a spíše nás zaráží, když tomu tak není, než když tomu tak je. Nic nám například nebrání v tom, abychom si představili jinou konstrukci zpravodajství, než je zpravodajství založené na modelu seskupování příspěvků do šesti oblastí, „které jsou výsledkem dlouhého vývoje a postupného ustavování: politika, ekonomika, zahraničí, zprávy z domova, zprávy z kultury, sport“ (Jirák, Köpplová 2003: 122). Pokud by například existoval stát či planeta, kde by společenskou prioritou bylo dění ve vesmíru, pak by hlavním „otvírákem“ novin mohlo být třeba objevení zvláště jasného kvasaru a není třeba si dělat iluze o tom, že by se z nějaké události ve vesmíru vždycky neudělala zpráva.

Vraťme se však k našemu výzkumu. Pokud by se vedení redakcí mělo za současné situace spoléhat na proženská témata jako na nosnou agendu médií, pak by obavy šéfredaktorů, že ztratí část svého publika, mohly být oprávněné. Proženská témata by tvořila významnou součást mediálního obsahu a vedení redakcí by muselo sledovat, zda jim tato témata odebírají nebo získávají čtenáře a jak se to projevuje na ziscích z prodeje. Ale v současnosti, kdy jsou nosnou agendou médií jiná témata, která ta proženská upozadují a marginalizují, není třeba proženská témata vinit ze ztráty čtenářů. Příčiny toho, proč nejsou tak často prezentována, je třeba hledat jinde než v ekonomických ukazatelích, které mohou vedení redakcí sloužit spíše jako zástupné důvody. Všechny oslovené novinářky totiž shodně uváděly, že v médiích, kde pracují, nebyl nikdy proveden průzkum, který by potvrdil či vyvrátil, zda jsou proženská témata příčinou poklesu či naopak nárůstu publika. Jediné, o co se mohou šéfredaktoři při svém rozhodování opírat, jsou proto ohlasy publika v podobě dopisů a telefonátů.

Snaha o udržení publika má ale ještě jinou dimenzi, která souvisí s tím, jak je autor textu schopen publikum zaujmout, což v médiích platí jak pro běžnou agendu médií, tak pro proženská témata. To znamená, že se na jednu stranu nepochybuje o tom, co je součástí agendy médií, ale přitom se dbá na to, aby téma bylo zpracováno poutavě, aby zaujalo čtenáře/posluchače. Akcent je kladen na zajímavost obrazového materiálu (v tištěných médiích), na podpůrné informace (statistiky, důvěryhodné zdroje apod.), čímž téma zároveň získává legitimitu: *„A legitimnost toho tématu to získává v okamžiku, když se udělá nějaký průzkum. ... Tak ono to téma získává jakoby punc legitimnosti. ... Tam jde o to posunout ta ženská témata z povědomí společnosti, že jsou to závažná*

témata a že to nejsou ty pudry. ... Aby to v těch společenských tématech nezaujímal tu nejnižší příčku, ale naopak se to dostávalo výš.“ (novinářka 2, soukromé médium)

Soutěž o konzumenta se tedy odehrává na úrovni primárního zaujetí pozornosti (v tištěných denících je například velká pozornost věnována titulku a první větě, která rozhoduje o pozornosti čtenáře). Stejná pravidla platí i pro proženská témata – zaujmout, informovat nově, jinak než ostatní. Důležité je profesionální hledisko: dobře napsaný a zpracovaný článek, za nímž si novinářky mohou stát. Profesionalita a schopnost podat téma jinak než ostatní média je jednou z příčin, proč oslovené novinářky nečiní rozdíl mezi zpracováním proženského a jakéhokoli jiného tématu a proč nemusí být těžké dané téma v příslušném médiu prosadit: „[Vedení] se rozhoduje podle toho, jestli to téma je dobře prodané autorem, jestli prostě zaujalo. ... Někdy se může stát, že Vám článek vrátí k přepsání, ale nikdy ne kvůli obsahu, ale třeba kvůli tomu, že to není použitavě napsané.“ (novinářka 6, soukromé médium) A jiná novinářka dodává: „Ale tam ten problém nespočívá v tématu, v obsahu. Ten problém spočívá v tom, že musíte uvažovat profesionálně. Jestli už jsme o tom psali, jestli můžete říct něco nového, jestli o tom teď psal někdo jiný apod.“ (novinářka 2, soukromé médium)

Požadavek na zpracování tématu nově či jinak než ostatní média vyznívá trochu paradoxně vzhledem k tomu, že v České republice je i po více než deseti letech genderová problematika stále vnímána jako nová a importovaná ze Západu a jako taková je médiu prezentována jen nárazově. Hrozí zde proto nebezpečí, které se již částečně potvrdilo v případě zpravování o feminismu (Osvaldová 2004), že česká média z ženské otázky vytvoří senzační téma s puncem něčeho výstředního, neobvyklého a do jisté míry i nadbytečného.

Média jako byrokratické systémy – vliv organizačních rutin na mediální produkci

V posledních dvaceti letech došlo podle Maninga (2001) v oblasti akademického výzkumu médií k obratu od konceptu individuální předpojatosti v procesu rozhodování o výběru zpráv ke konceptu organizačních předpojatostí, které mají původ v procesu výroby zpráv. Mediální organizace fungují jako byrokratické systémy nebo továrny s určitými vstupy a výstupy, organizačními rytmy a s neustálou potřebou po nových informacích, se zaměstnanci, kteří jsou vyškoleni či socializováni tak, aby pracovali podle standardizovaných pravidel a praktik. Vyrobená zpráva nese, podobně jako jakýkoli jiný produkt, známky technické a organizační struktury, kde vznikla. Abychom pochopili složitost procesu vzniku mediálních produktů a porozuměli tomu, proč různé mediální organizace nesou společné znaky, je třeba nahlédnout za individuální kvality jedinců a zabývat se institucionálními a organizačními rutinami a jejich místem v širším politicko-ekonomickém prostředí (Maning 2001).

Mediální organizace si vypracovávají určité strategie, které jim pomáhají vypořádat se s prostředím, kde fungují, a které pak ovlivňují povahu jejich produkce. McCullagh (2002) tvrdí, že aby média například zvládla nápor informací, které denně vyžadují zpracování, vybírají si zprávy, které mohou být efektivně, rutinně a ekonomicky zpracovány a které přitom musí zůstat přesné a důvěryhodné. Toho média dosahují tím, že si vytvářejí určité jistoty. Jednou z těchto jistot může být například spoléhání se na osvědčené a publikem prověřené mediální formáty,³ které médiím

umožňují informace zpracovávat efektivně, ale zároveň rutinně. Nevyzkoušené formáty jsou z ekonomického hlediska pro média riskantní (McCullagh 2002).

Jiným typem jistoty je alokace novinářských zdrojů, kdy jsou novináři či novinářky vysíláni na místa, kde se očekává, že dojde k nějaké události (typickým místem bývá tisková konference). Vzhledem k tomu, že média disponují omezeným množstvím pracovní síly, jsou nucena se do značné míry spoléhat na zdroje externí – na své informátory. Novináři a novinářky si tak vytvářejí síť svých informátorů, na které se obracejí v případě, že potřebují získat informace nebo jen zaštitit text názorem experta nebo expertky.

Tento vztah ale funguje i opačným směrem. Informátoři a informátorky, které se v našem případě často rekrutují z organizací zabývajících se prosazováním ženských práv (různé nevládní a neziskové organizace, mateřská centra apod.), novinářky sami kontaktují – zasílají jim pozvánky na semináře, konference, informují je o svých aktivitách a projektech, upozorňují na potenciálně problematické události ve společnosti apod. Novinářky těchto zdrojů využívají a v případě potřeby se na ně samy obracejí a naopak.

Mezi novinářkami a jejich informátory existují poměrně stabilní a dlouhodobé vztahy. Jako jinde zde platí, že pokud se daný zdroj osvědčí jako důvěryhodný a efektivní, vzniká dlouhodobější spolupráce, která může být využívána mnoha různými způsoby (například jen pro získání „ženské“ perspektivy k jakémukoli problému). Také zde platí, že čím systematictější se dané médium (novinářky a novináři) proženským tématům věnuje, tím více a častěji se na ně organizace a sdružení obracejí, a naopak.

Některé novinářky v rozhovorech přiznaly, že se jejich informátory a informátorkami stali lidé, kteří se sice různými způsoby angažovali za prosazování genderové rovnosti, ale s nimiž je do té doby pojily jen osobní a soukromé vztahy (známí, spolužačky, přátelé apod.). Tito lidé často sehráli významnou úlohu v rozvoji zájmu novinářky o danou oblast a někdy je dokonce k genderovým tématům přivedli.

Informátoři mají pro mediální organizace nedocenitelný význam a média toho často zneužívají. V praxi se někdy setkáváme s tím, že média do jisté míry rezignují na vlastní vyhledávání informací a omezí se pouze na přebírání informací od svých informátorů, které potom pouze ověřují a doplňují. Zde můžeme hledat i vysvětlení toho, proč se mnohá média věnují proženským tématům značně nahodile a v závislosti na aktuálním dění. Oslovené novinářky uvádějí, že před jejich příchodem se tato témata sice zpracovávala, ale pouze příležitostně. Vzhledem k tomu, že na tuto oblast nikdo nebyl alokován (což u většiny médií funguje dosud a netýká se to jen tohoto specifického tématu), tak byla tato oblast pokrývána jen za předpokladu, že se konala nějaká tisková konference nebo seminář, kam byl daný redaktor či redaktorka vyslán/a, aby z ní udělal/a zprávu.

Zde se ukazuje, jaký význam pro média mají nebo mohou mít různá uskupení a zájmové organizace, pokud si jsou dostatečně vědomy toho, jak média fungují a jak lze této znalosti využít. Oslovené novinářky, které se na informátory do určité míry spoléhají (nikoli však bezvýhradně), chápou v této souvislosti svou úlohu jako zprostředkovatelskou a někdy viní z nedostatečné reprezentace genderové problematiky v médiích společnost, která podle nich nevyvíjí dostatečně silný a soustředěný tlak na prosazování proženských témat ve veřejném diskursu.

Jak už bylo řečeno, výrobu a podobu mediálního obsahu ovlivňují byrokratické rutiny a organizační příkazy, ale současně nelze podceňovat ani vklad jednotlivých novinářek. Odpověď na to, do jaké míry mohou sociální aktéři, v tomto případě novináři, utvářet sociální prostředí, ve kterém se pohybují, a nakolik je jejich schopnost volit a jednat vymezena sociálními strukturami a institucionálními praktikami, záleží na tom, o jaký typ mediální organizace a specializace zpravodaje se jedná. Míra vystavení se komerčním signálům trhu, úroveň manažerského dohledu a interakce se zdroji zpráv se budou lišit podle různých okolností (Maning 2001).

Zde předkládaný výzkum ukázal, že čím větší redakce, tím má rozhodování pevnější řád. U malých redakcí je často proces schvalování tématu v zásadě formalitou. Obhájení tématu na redakční poradě se někdy zužuje pouze na oznámení tématu. Ve větších redakcích, kde je slyšet více hlasů a kde rozhodování o tématu probíhá na více úrovních, nebo v redakcích, kde hrají větší roli komerční zájmy, je tento proces komplikovanější. Roli hraje ale také to, zda dané médium přijalo proženská témata za svá, jestli je uveřejňuje pravidelně nebo spíše nahodile nebo se jim naopak brání. Relativně pravidelné uveřejňování proženských témat ulehčuje vyjednávání mezi redaktorkou a jejím vedením a zvyšuje šance na přijetí tématu, nebo dokonce může z tohoto postupu činit formální záležitost.

V opačném případě je téma nutné neustále obhajovat, vysvětlovat a znovu prosazovat, a to i v okamžiku, kdy už se zdánlivě prosadí, protože i tehdy pokračuje debata o tom, zda v tom i nadále pokračovat, a pokud ano, tak jakým způsobem – tzn. jak dané téma využít a přizpůsobit formátu média, aby mu „sedělo“ nebo aby se jeho zpracování lišilo od toho, jak stejné téma zpracovávají jiná média, respektive konkurence.

Organizační a ekonomické tlaky určitě nejsou všude stejně významné. Například v malých redakcích, které nemají velkou sledovanost/poslechovost/čtenost a které navíc mají statut veřejnoprávního média, se tyto tlaky nemusí projevit v takové míře. Zároveň je třeba přiznat, že samotný statut veřejnoprávnosti není zárukou oproštění od komerčních zřetelů. Výhodou malých redakcí bývá to, že se tam podobné aktivity snáze prosazují, jejich nevýhodou ale je, že dosah není tak veliký a někdy informace míří k již poučenému publiku.

Přes tato omezení ale oslovené novinářky shodně uvádějí, že píší/vysílají v zásadě, o čem chtějí ony, že výběr témat v podstatě plně závisí na jejich volbě, na jejich rozhodnutí a uvážení. Naom Chomsky (1997) v této souvislosti ale upozorňuje na jednu podstatnou a na první pohled ne příliš zřejmou skutečnost, která je důsledkem socializace (nejen) novinářů. Chomsky nepopírá, že by se novináři a novinářky v mainstreamových médiích nemohli cítit svobodně a psát, o čem sami chtějí psát, aniž by cítili jakékoli tlaky, které by jim určovaly, o čem a jak mají psát. Jiná věc ale je, že by se na svých pozicích nikdy neocitli nebo by tam dlouho nesetřvali, pokud by neprokázali, že jim nikdo nemusí říkat, co mají psát a jak.

Pokud tedy novinářky uváděly, že cítí svobodu při volbě tématu, pak při jeho zpracování přiznávaly, že se musí podřídit buď věcným připomínkám redakčních kolegů, editorů či šéfredaktora (při diskusi o zvoleném tématu na redakční poradě) nebo omezením, která plynou z rozhodnutí o tom, kolik prostoru a kde bude textu/pořadu přiděleno. Tato omezení pocházející z nastavení programu, z prostoru, který je k dispozici apod., úzce souvisejí s ekonomickým fungováním médií a mohou mít dopad jak na vnímání společenské relevance tématu, tak na jeho zpracování.

V novinách je například důležité, zda půjde o celostránkový text nebo jednosloupcový text, kde bude text umístěn apod. V rozhlasu budou hrát roli přidělené kmitočty nebo čas určený pro

vysílání pořadu. Pokud je například tématu vyčleněn vysílací čas od 3 do 5 minut, tak je podle novinářek skutečně, i přes jejich veškerou snahu, nemožné podat komplexnější obraz a analýzu situace a být jazykově korektní. Pokud má redaktorka k dispozici tak krátký časový úsek, do kterého musí směstnat všechny podstatné informace tak, aby dávaly smysl, pak se stává, že je jazyková korektnost obětována jako první: *„A ono to není třeba ani naschvál, ale proto, že třeba to rádio skutečně musí být hrozně úsporné, protože máte vymezený čas a tak. A když už tam prostě jenom několikrát řeknete „posluchači a posluchačky“, tak je to vlastně zmnožování výrazů a někdy se to prostě nepovede.“* (novinářka 5, veřejnoprávní médium)

Média, společenská očekávání a tržní prostředí

Médiím často brání ve větším pokrývání proženských témat obavy z možné či spíše předpokládané ztráty části publika. Těmito obavami trpí většinou soukromá média, ale nevyhýbají se ani médiím veřejnoprávním. Zároveň ale výzkum ukázal, že zejména veřejnoprávní média mají tendenci více se zabývat genderovými a ženskými otázkami. To lze interpretovat jako snahu splnit očekávání či závazky, které z jejich veřejnoprávního postavení pramení, což ale na druhou stranu neznamená, že bychom se s touto snahou nemohli setkat u médií soukromých.

Argument veřejnoprávnosti možná zdánlivě neobstojí u tištěné produkce, protože v České republice neexistuje tištěné periodikum, které by požívalo statut „veřejnoprávní“. Veškerá tištěná média jsou v ČR v soukromých rukou. Na první pohled se tedy zdá, že veřejnoprávní média plní jen svou zákonem stanovenou úlohu, bez ohledu na ukazatele sledovanosti a že soukromá média se zase řídí pouze ekonomickými kritérii, která jim diktují, co je finančně výhodné a co nikoli.

Praxe ovšem není tak černobílá, jak někdy naznačuje teorie. Soukromá média se jistě řídí ekonomickými kritérii a umí si spočítat, co se jim vyplatí a co ne. Na druhou stranu i soukromá média fungují v prostředí, které není prosté hodnot a norem, jež na ně společnost klade a které od nich očekává. Soukromá média koexistují vedle médií veřejnoprávních, a to do značné míry ovlivňuje mimo jiné i to, jak sama sebe vidí nebo jak vidí a definují svou úlohu, když vystupují na téže poli jako média veřejnoprávní. Nepochybně tu dochází k vzájemnému hodnotovému ovlivňování a působení, ke snaze dokázat veřejnosti, že i soukromé médium je schopno dostát stejnému standardu, který se očekává od médií veřejnoprávních a že je schopno sloužit veřejnému zájmu. „Tento předpoklad do jisté míry podporují sama média, jež často, i když selektivně, prohlašují, že sehrávají významnou veřejnou úlohu“ (McQuail 2000: 102).

Na druhou stranu nelze předpokládat, že veřejnoprávní média nehledí na ekonomické ukazatele a nezajímá je sledovanost. I veřejnoprávní média trpí obavami ze ztráty publika, což jim někdy brání „nasazovat“ (uvádět) nové pořady, pokud necítí dostatečně silnou podporu buď ze strany publika, která se ovšem těžko ověřuje, dokud pořad není uveden do života, anebo lobby ze strany organizací, které se danou problematikou zabývají a snaží se ji prosadit do veřejného diskursu.

Novinářky, se kterými jsem vedla rozhovory, měly svou představu o tom, jakou úlohu by veřejnoprávní i soukromá média měla při pokrývání proženských témat plnit a statut média pro ně představoval i argument pro jeho poslání. U veřejnoprávních médií novinářky argumentovaly tím, že by se tato média měla věnovat proženským tématům, a tím „plnit osvětovou úlohu“, což ovšem neznamená, že by se snížila poslechovost: „Jako veřejnoprávní médium samozřejmě také

hledíme na posluchačstvo a na křivky a na poslechovost. Ale někde je určitá hranice, kdy některé věci my bychom podle mého názoru dělat měli. Nechci říct z výchovného hlediska, ale vůbec z podstaty a postavení té instituce.“ (novinářka 3, veřejnoprávní médium)

V rozhovorech několikrát uváděný závazek médií jako veřejné služby sloužit veřejnému zájmu koresponduje s původní představou o podobě a funkcích vysílání veřejné služby. „Koncept vysílání veřejné služby, tak jak byl původně koncipován a postupně utvářen, byl silně ovlivněn nepsaným ideálem kulturního a intelektuálního osvícení společnosti. Všeobecně se věřilo, že by rozhlasové (a posléze televizní) vysílání mělo povznést životní úroveň svého publika. Poslání vysílání veřejné služby se pochopitelně liší zemi od země, ve které se vyvíjelo, nicméně od počátku vysílání veřejné služby až po sedmdesátá léta se tvořily určité principy, které lze označit za více či méně společné všem evropským systémům“ (například programová diverzita, kulturní a výchovné obohacení nebo zajištění programů pro minority a postižené) (Kovaříková 2002: 222).

Jak dále říká Kovaříková (2002: 222): „Postupně, jak bylo vysílání veřejné služby konfrontováno s čím dál silnějším tržně-ekonomickým prostředím, se neméně důležitým pravidlem stal požadavek na to, být sledován dostatečným počtem diváků“. Proto nelze ani média veřejné služby vyjímát z komerčního tlaku a i na podobu jejich mediálních obsahů (proženská témata nevyjímaje) mají často vliv například rozhodnutí reklamních zadavatelů, kde utratí svůj rozpočet. Tato rozhodnutí mohou být někdy dokonce důležitější než forma vlastnictví nebo to, jakou představu o svém publiku mají novináři a novinářky (McCullagh 2002).

Závěry

Výzkum ukázal, že v médiích mají proženská témata do značné míry podobné postavení jako jakákoli jiná témata. Z rozhovorů vyplynulo, že tato témata není v zásadě těžké prosazovat do veřejného diskursu, ale že po nich také neexistuje velká poptávka ze strany vedení redakcí. Veškerá iniciativa proto leží na lidech, kteří jsou ochotni proženskou tematiku zahrnout do své práce. Pokud se to ale již novinářce podaří, pak proženská témata čekají standardní procedury vyjednávání a rozhodování o tom, kolik prostoru či času bude textu přiděleno, kde bude text umístěn apod. Tedy postupy a rutiny společné všem textům bez ohledu na téma.

Vzhledem k omezeným možnostem médií alokovat lidské zdroje pro jednotlivé tematické oblasti mediálního pokrytí jsou pro prosazování proženských témat do veřejného diskursu nezastupitelní jednotlivci a organizace, kteří se prosazováním genderové rovnosti zabývají profesionálně. V praxi to znamená, že různé skupiny, které se angažují například za práva žen, za jejich rovnoprávné postavení, za odstranění všech forem diskriminace, kterým ženy čelí, se se svými aktivitami, kampaněmi, lobby apod., by se měly snažit proniknout do médií. Podle Gallagher (2001: 172) je ale podmínkou, bez níž není jakýkoli dialog mezi aktivisty a médii možný, že aktivisté pochopí profesionální a institucionální kontext, ve kterém mediální profesionálové pracují. Například, že novináři a novinářky usilující o zlepšení situace v médiích, jsou značně omezováni každodenním profesionálním tlakem, který zahrnuje nutnost prezentovat zprávy tak, aby zaujaly publikum, či nutnost pokrývat za den více událostí a zdrojů, aniž by jim zbýval dostatek času na vlastní průzkum.

Tato strategie je založená na předpokladu, že od médií nemůžeme očekávat, že se sama budou angažovat v nějakém problému, tzn. že budou vystupovat jako aktivistická. Tato strategie vyža-

duje určitou spolupráci mezi aktivními skupinami obyvatelstva a mediálním průmyslem. To je, vzhledem k tomu, jak média fungují a organizují svou činnost a jakou vlastní iniciativu vyvíjejí, skutečnost, která je pro média nejen výhodná, ale které se již nyní v části svého času věnují.

Vytvoření dialogu mezi mediálními profesionály a skupinami aktivními v genderové problematice či odborníky a odbornicemi na genderovou problematiku ale neznamená pouze postarat se o to, aby byly určité události a témata mediálně pokryté, což je tradiční feministický přístup, ale pokusit se v médiích prosadit úplně novou perspektivu, genderovou perspektivu. Neznamená to úplně rezignovat na ženská alternativní média, ale spíše promýšlet způsoby, jak oslovit či zasáhnout širší publikum.

Literatura

Altheide, D. L. 1985. *Media Power*. Beverly Hills, CA, and London: Sage.

Curran, J. 2000. „Nový pohled na masová média a demokracii.“ S. 116–164. In: *Politická komunikace a média*. Ed. by J. Jiráček a B. Říchová. Praha: Karolinum.

Gallagher, M. 2001. *Gender setting. New Agendas for Media Monitoring and Advocacy*. London, NY: Zed Books.

Gender Studies. 2002. *(Re)prezentace žen v médiích. Informační brožura pro novinářky a novináře*. Praha: Gender Studies o.p.s.

Chomsky, N. *What makes mainstream media mainstream. From a talk at Z Media Institute June 1997* [online]. c1999, poslední revize – 2003-08-23. Dostupné na: < <http://www.zmag.org/chomsky/articles/z9710-mainstream-media.html> >. (Naposledy navštíveno: 28. 12. 2004).

Jiráček, J., Köpplová B. 2003. *Média a společnost*. Praha: Portál.

Kováříková, D. 2003. „Role televizního vysílání jako veřejné služby v současném evropském kontextu.“ S. 214–236. In: *Média a realita 2002. Sborník prací Katedry mediálních studií a žurnalistiky FSS MU Brno*. Ed. by J. Volek a V. Štětka. Brno: Masarykova univerzita.

Maning, P. 2001. „Journalism and News Production.“ S. 50–80. In: *News and News Sources. A Critical Introduction*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.

McCullagh, C. 2002. *Media Power. A Sociological Introduction*. Palgrave.

McQuail, D. 2000. „Masová média ve veřejném zájmu: hledání rámce norem pro chování médií.“ S. 99–115. In: *Politická komunikace a média*. Ed. by J. Jiráček a B. Říchová. Praha: Karolinum.

Osvaldová, B. 2004. *Česká média a feminismus*. Praha: Slon/Libri.

Schudson, M. 1996. „The Sociology of News Production Revisited.“ S. 141–159. In: *Mass Media and Society*. Ed. by J. Curran and M. Gurevitch. London, NY: Arnold.

¹ V textu používám pojem proženská témata k označení souboru témat, v nichž se jejich autorky věnují sociálnímu postavení žen v České republice jako genderově nerovnému (postavení žen na trhu práce, platová diskriminace, sexuální obtěžování, matky na mateřské dovolené, násilí na ženách apod.). Označení proženská témata jsem zvolila jako alternativu či kompromis k označení genderová témata nebo ženská témata. Označení genderové téma se ukázalo být zbytečně široké vzhledem k tomu, že novinářky gender zužovaly především na ženskou zkušenost a často ho používaly jako synonyma. Označení ženské téma se zase ukázalo být příliš zatížené přívlastkem „ženský“, jež bývá v českém veřejném diskursu vyhrazen pro společensky marginální problémy a jako takové je odsouváno na stránky časopisů pro ženy. Výsledkem těchto sémantických komplikací je termín proženské téma, který by měl označovat reflexi pozice žen v české společnosti s důrazem na aktivitu, jež se v této oblasti vyvíjejí na podporu žen a zlepšení jejich sociální situace.

² Rozhovory jsem uskutečnila v období od května do listopadu roku 2004. Dva rozhovory jsem provedla s novinářkami ze soukromých médií a čtyři s novinářkami z veřejnoprávních médií. Citace z rozhovorů uvádím v anonymizované podobě s odkazem na formu vlastnictví média (například novinářka 1, soukromé médium). Rozhovory byly zpracovány v programu Atlas.ti 5.0.

³ Mediální formát je termín, který zavedl D. L. Altheide ve své knize *Media Power* pro označení „vnitřního uspořádání či logiky jakékoli sdílené symbolické činnosti“ (Altheide 1985: 14 citováno podle McQuail 2000: 261). Mediální formáty jsou tedy jakési dominantní formy, se kterými média rutinně pracují a které naplňují určitými obsahy a reprezentacemi reality.

Originální experiment české vlády aneb jak prosazovat politiku rovných příležitostí bez odpovídajícího institucionálního zabezpečení

Petr Pavlík

An original experiment of the Czech government or how to promote equal opportunities policies without an appropriate institutional background

The chapter discusses the institutional support for equal opportunities policies for men and women; the starting point is that the agenda of gender equality cannot be promoted in the absence of an appropriate institutional background and without highly motivated people who are knowledgeable in the issue and have at their disposal appropriate resources and powers. Without an institutional structure that efficiently ensures the necessary conceptual, executive and supervisory functions, legal norms and intentions, no matter how good, are useless. To be concrete, after a brief summary of the history of building the institutional mechanism, its main components are introduced and their activities are assessed. As follows from this brief outline, the existing institutional structure is inappropriate in many respects and cannot ensure efficient implementation of equal opportunities policies for men and women. The bodies are not granted appropriate powers and do not have sufficient financial or human resources. The structure is under-sized at central and departmental level and is completely missing at regional and municipal levels. In conclusion, the author formulates recommendations that could serve as starting points to change the current gloomy situation.

Keywords:

Committee for the Elimination of All Forms of Discrimination of Women, Council of the Government for Equal Opportunities for Men and Women, equal opportunities, gender focal points, institutional support for equal opportunities policies for men and women, Labour Offices, politics of equal treatment of men and women, Section of Equality of Men and Women, the Council of Economic and Social Agreement, the Ombudsman

Základním cílem politiky rovného zacházení s muži a se ženami je změna současného genderového systému ve smyslu odstranění existujících genderových nerovností. To ovšem předpokládá změnu stávajících institucionálních struktur moderního státu, který tvoří celkový rámec aktivit společnosti. Bez institucionální struktury, která efektivně zajišťuje nezbytné koncepční, výkonné a kontrolní funkce, jsou sebelepší právní normy a úmysly málo účinné. Agendu genderové rovnosti není možné prosazovat v nepřítomnosti odpovídajícího institucionálního zabezpečení a bez vysoce motivovaných lidí, kteří se orientují v dané problematice a mají k dispozici náležité zdroje a pravomoci.

Obecně platí, že státní struktury systematicky ovlivňují převážnou většinu aktivit v rámci daného společenství a vytvářejí tak, mimo jiné, podmínky pro vlastní reprodukci. Aktivity různých společenských aktérů jsou samozřejmě strukturovány i dalšími faktory (jako je např. rozvoj ekonomických struktur, technologie či nadnárodních struktur), ale státní struktury hrají klíčovou roli, „protože zaujímají unikátní strategickou pozici na „křižovatce“ (crossroads) společenského

života a mezi vnitrostátním společenským životem a systémem států“ (Cerny 1990: 29).¹ Jak Cerny (1990) dále podotýká:

Význam politické strukturační a historického vývoje státu spočívá v tom, že stát není prostě jen jedna z řady sociálních struktur ... moderní státy se mnohem více než říše, městské státy či klany, které historicky nahradily, vyvinuly do jakési „křížovatkové“ struktury, jejíž potenciální autonomie spočívá v její pozici v rámci širšího pole sociálních a ekonomických struktur – a ostatních států ... na křížovatkách státních společenství spolu i se samotným státem rutinně interagují a navzájem se interpenetrují jiní sociální a ekonomičtí aktéři, přičemž tak činí skrze optiku, prizma, filtr či membránu státních struktur. Když kapitál a pracující interagují, činí tak v kontextu norem, privilegií a práv, které jsou ustaveny a udržovány prostřednictvím státní strukturační; stát v moderním světě tak konstituuje strukturované pole aktivity, v rámci kterého se nestátní aktéři utkávají nebo spolupracují. (Cerny 1990: 86)²

Moderní stát je centrální struktura moderní společnosti a má zásadní vliv na její konstituci.

Důležitost odpovídajícího institucionálního zabezpečení politiky rovného zacházení s muži a se ženami (institucionální struktura) vyplývá z trendů, jež charakterizují vývoj moderního státu. Jedním z nejdůležitějších je rostoucí význam administrativního aparátu na úkor moci vedoucích úředníků jmenovaných podle politického klíče a s tím související pokles účinnosti politické kontroly, který vyplývá především ze skutečnosti, že: Státní zaměstnanci prostě hrají jiné hry než jejich údajní „političtí šéfové“ a provázanou strukturou těchto her je těžké proniknout dokonce i z formálně nadřazené pozice politického vedoucího pracovníka. Státním zaměstnancům jde při interakci se jmenovanými stranickými zástupci často o zachování stávajících struktur: o obranu jejich postavení coby expertů až už všestranně zaměřených, nebo specialistů v konkrétním sektoru; o udržování jejich kariérních postupů; o maximalizaci zdrojů alokovaných pro jejich oddělení nebo úřady; a o zavádění politiky (více či méně efektivně) tak, aby nebyly destabilizovány či podlomeny existující struktury. Zároveň však jejich pocit poslání spojený s jejich specializovanou expertizou mohou vést státní zaměstnance do role tvůrců politiky nebo jejich advokátů, když získají pocit, že jejich interně generovaný přístup stojí „nad politikou“, osvobozen od nízkého handlování a zjednodušeného zápolení v rámci „politického procesu“. (Cerny 1990: 44–45)³

Dalším strukturálním zdrojem odporu vůči politické kontrole a snaze o změnu jsou rutiny, které strukturují činnost státního aparátu a které jsou obzvlášť významné na středních a nižších úrovních byrokracie.

Účinné prosazování potřebných změn proto musí zahrnovat i změnu státních struktur a tlak ze strany občanské společnosti, aby byly ustaveny orgány, jež budou schopny efektivně prosazovat politiku rovnosti. Kromě teoretických argumentů je samozřejmě důležité uvést, že odpovídající institucionální strukturu požaduje i OSN (viz CEDAW⁴) a EU (viz směrnice 2002/73/ES).

Charakter institucionálního zabezpečení jakékoliv vládní politiky je klíčový pro její úspěšné prosazování, ale pochopitelně neexistuje nic jako „ideální“ konfigurace jeho jednotlivých článků. Například jednotlivé země EU zvolily různá řešení odvíjející se od odlišného historicko-spoločenského vývoje (viz např. Asklöf 2003a). Podobně se institucionální struktury postupně vyvíjejí i v České republice.

Tento text proto analyzuje vývoj institucionální struktury v ČR a stručně popisuje její současnou podobu na základě dostupných materiálů i rozhovorů s klíčovými aktéry a aktérkami. Na

konec jsou formulována doporučení k jejímu zlepšení. Na úvod je však vhodné vymezit autorova východiska a přístup k dané problematice.

Tématu prosazování politiky rovných příležitostí se věnuji především proto, že mne dlouhodobě zajímá otázka sociální změny jak z hlediska akademického, tak i z hlediska její praktické realizace. Jako politický ekonom poučený feministickou teorií se přitom zaměřuji zejména na podmínky existence a potenciální transformace sociálních struktur klíčových z hlediska (re)produkce genderového systému, genderových interakcí i genderových identit. Nicméně z titulu mého akademického směřování (politická ekonomie) je těžiště mého přístupu spíše na straně struktury (structure) než na straně individuálního jednání (agency).

Krátká historie budování institucionální struktury v ČR

Budování institucionální struktury ČR začalo až v roce 1998. Do té doby jednotlivé vlády danou problematiku a mezinárodní závazky České republiky (vyplývající např. z CEDAW) zcela ignorovaly a neexistovala ani žádná oficiální vládní politika v oblasti rovných příležitostí. Ještě v dubnu 1997 musela poslankyně Hana Orgoníková konstatovat⁵, že: „Závěrům 4. světové konference o ženách se dosud v ČR nevěnovala patřičná pozornost a je zřejmé, že vláda se touto problematikou dosud nezabývala“ (Orgoníková 1997a).⁶ Její interpelace předsedy vlády Klause však zřejmě probudila zodpovědné úředníky, kteří si uvědomili, že bude nutné něco podniknout, protože termín předložení zmíněné zprávy výboru OSN se neúprosně blížil a bylo třeba vykázat nějakou činnost. Dne 7. ledna byl ministr práce a sociálních věcí pověřen koordinací vnitrostátní agendy týkající se postavení žen ve společnosti (Usnesení vlády 1998a) a 1. února 1998 bylo ustaveno oddělení pro rovnost mužů a žen (Oddělení) v rámci odboru pro evropskou integraci a mezinárodní vztahy MPSV (OEIMV), jehož původním úkolem bylo sladění české legislativy s legislativou Evropské unie v oblasti rovného zacházení s muži a se ženami.

Ustavení Oddělení předcházela diskuse o tom, kde má být zmíněný orgán umístěn v rámci MPSV, které bylo automaticky zvoleno jako vhodný zastřešující resort v souladu s předsudkem, že otázka rovnosti mužů a žen se týká především sociálních věcí, dětí a rodiny (Horská 2001). Vůbec tedy například nebylo zvažováno umístění Oddělení v rámci Úřadu vlády, kam by logicky patřilo vzhledem k závažnosti problému genderových nerovností a skutečnosti, že se genderová problematika týká všech resortů a všech oblastí činnosti státní správy⁷.

V rámci MPSV vyvstal spor, který odbor má mít problematiku rovných příležitostí mužů a žen v gesci, mezi vedoucími odboru legislativního (náměstkyně Vaňková) a odboru sociálních věcí (náměstkyně Hejná). Vaňková si na problematiku dělala nárok, protože iniciovala počáteční práce na koncepci politiky rovných příležitostí již v roce 1997. Hejná usilovala o totéž, avšak z titulu pověřené obhájkyně zprávy o implementaci CEDAW v New Yorku v lednu 1998. Nakonec však byla problematika svěřena OEIMV poté, co jeho vedoucí, náměstek Rychlý, úspěšně argumentoval, že jde primárně o záležitost související s přístupem k EU, která je v působnosti jeho oddělení. Rychlý také prosadil zřízení Oddělení (Horská 2001).

Oddělení zahájilo svou činnost 1. února 1998 po jmenování jeho první vedoucí Mgr. Stanislavy Horské, která s problematikou žen přišla do styku na začátku 90. let. Ta však měla zůstat až do června sama na veškerou práci Oddělení pověřeného koordinací politiky rovných příležitostí v rámci celé státní správy. Až tehdy se k ní připojily další dvě pracovnice.

Během prvních dvou měsíců ve funkci musela Mgr. Horská vypracovat základní koncepci politiky rovných příležitostí, přestože o dané problematice podle vlastních slov „*nevěděla dohromady nic*“ (Horská 2001). Výsledný dokument „Priority a postupy vlády při prosazování rovnosti mužů a žen“ (Priority), který vychází z pekingské akční platformy, byl vládou schválen 8. dubna 1998 (Usnesení vlády 1998b) a dosud tvoří základní koncepční rámec dané politiky. Vláda zároveň uložila ministru práce a sociálních věcí⁸ zpracovat a do 30. dubna 1999 předložit vládě souhrnnou zprávu o plnění priorit a postupů vlády při prosazování rovnosti mužů a žen (Zprávy o plnění Priorit), z čehož se stala každoroční záležitost. Zprávy o plnění Priorit jsou zpravidla předkládány vládě ke schválení v průběhu května.

Ještě v roce 1998 Oddělení iniciovalo zřízení meziresortní koordinační komise pro rovné postavení mužů a žen ke koordinaci dané agendy (Národní zpráva 2002), jejíž členové měli být jmenováni jednotlivými ministry. Komise se měla podílet „na tvorbě návrhů koncepce politiky rovných příležitostí, jakož i na vyhodnocování výsledků dosažených jejím prováděním“ (Národní zpráva 2002: 11), bohužel ale pro takový úkol nebyla vůbec vybavena, protože do ní byly jednotlivými resorty jmenovány personalistky, které neměly o dané problematice nejmenší povědomí (Horská 2001, Pavlík 2005), a v podstatě fungovala pouze jako vzdělávací seminář pro její členy nebo členky.

V listopadu 1998 byla také zřízena Rada vlády České republiky pro lidská práva (Rada pro lidská práva) jako poradní a koordinační orgán (Národní zpráva 2002) zodpovědný za monitorování a vyhodnocování plnění mezinárodních závazků v oblasti lidských práv, včetně Úmluvy OSN o odstranění všech forem diskriminace žen. Jednou z devíti odborných sekcí, jež si Rada ustavila, je výbor⁹ pro odstranění všech forem diskriminace žen, ve kterém jsou zastoupeny zástupkyně nevládních organizací a relevantních resortů.

Implementaci politiky rovného zacházení v 90. letech 20. století lze těžko charakterizovat jako úspěšnou, přinejmenším proto, že neměla téměř žádné dopady do praxe. Nové tisíciletí bohužel nezačalo o nic lépe. Již v srpnu 2000 odešla do důchodu aktivisticky zaměřená Mgr. Horská a náměstek ministra práce a sociální práce Fuks na její místo jmenoval JUDr. Dagmar Zelenkovou, která s danou problematikou neměla žádné předchozí zkušenosti. Poté začal v činnosti Oddělení převažovat důraz na formální aspekty prosazování dané politiky na úkor faktického pokroku z hlediska rovnosti žen a mužů. Oddělení téměř přestalo plnit funkci katalyzátoru prosazování potřebných změn a stalo se další byrokratickou jednotkou státní správy.

Nicméně i zodpovědným činitelům začalo být jasné, že meziresortní komise nemůže ve stávajícím složení fungovat jako koordinační orgán. Vláda proto 31. prosince 2001 ustavila Radu vlády pro rovné příležitosti mužů a žen (Rada) (Usnesení vlády č. 1033/2001) jako stálý poradní orgán vlády v oblasti vytváření rovných příležitostí pro ženy a muže. Prvním předsedou Rady byl v souladu s jejím statutem jmenován místopředseda vlády a ministr práce a sociálních věcí Vladimír Špidla a jejími členy se stali náměstci relevantních ministerstev¹⁰, pět zástupkyň „ženských“ neziskových organizací, zástupce delegace zaměstnavatelů, zástupce odborů a jedna odbornice pracující v oblasti rovných příležitostí pro ženy a muže (ředitelka Sociologického ústavu AV ČR PhDr. Marie Čermáková).

Další kroky zodpovědných činitelů však brzy naznačily, jakou důležitost přikládají nově zřízené Radě a současně politice rovného zacházení s muži a se ženami. Již v únoru 2002 vystřídala ve vedení Rady místopředsedu vlády Špidlu poslankyně Jana Wolfová (ČSSD), které reálně hro-

zilo, že přijde v nadcházejících volbách o poslanecké křeslo. Výměna nevyhnutelně vedla ke snížení politického významu Rady a jejího potenciálu prosazovat vlastní doporučení. Navíc statut Rady specifikuje, že jejím předsedou má být „zpravidla místopředseda vlády, do jehož působnosti patří sociální věci.“ Jana Wolfová toto kritérium nespĺňovala. Ještě v téže roce byla vystřídána poslankyní Annou Čurdovou (ČSSD), která je ve funkci dodnes.

Dalším usnesením vlády č. 456 ze dne 9. května 2001 bylo uloženo všem resortům „zřídít od 1. ledna 2002 jedno pracovní místo nejméně na poloviční pracovní úvazek pro zaměstnance (tzv. gender focal point), který by se v rámci tohoto úvazku plně věnoval agendě rovných příležitostí pro muže a ženy“ (Souhrnná zpráva 2003). V oblasti rovných příležitostí však usnesení vlády evidentně nemají žádnou váhu, neboť na některých resortech zmíněná pozice nebyla zřízena ani do konce roku 2002 (např. Ministerstvo pro místní rozvoj či Ministerstvo zahraničí). Většina jmenovaných v ostatních resortech měla minimální či žádné zkušenosti s genderovou problematikou, a museli tedy nejprve projít základním vzděláváním. To však nebylo organizováno státní správou, ale nezávislou organizací EuroProfis z financí poskytnutých německou nadací Friedricha Eberta. Série seminářů se však systematicky zúčastňovala jen menšina pověřených pracovníků¹¹. Všech čtyř realizovaných seminářů se zúčastnily jen tři pracovnice a dvě pracovnice navštívily tři semináře. Tři pověřené pracovnice se nezúčastnily žádného z nich.

Důležitým momentem z hlediska budování institucionální struktury měl být twinningový projekt „Zlepšení veřejného institucionálního mechanismu pro aplikaci, prosazení a kontrolu rovného zacházení s muži a ženami“, který realizovalo MPSV ve spolupráci se švédskými odborníky v oblasti rovného zacházení s muži a se ženami od srpna 2002 do července 2003. Proklamovaným cílem projektu bylo „navrhnout pro Českou republiku model institucionálního zabezpečení rovnosti mužů a žen – k formulování, provádění a prosazování opatření směřujících k dosažení rovných příležitostí a rovného zacházení s muži a ženami na všech úrovních (stát – region – obec)“ (Twinningový projekt 2003), přičemž podle vládní Zprávy o plnění Priorit v roce 2001 (Souhrnná zpráva 2002) se mělo jednat o „návrh ideálního řešení institucionálního mechanismu pro Českou republiku“. Nicméně struktura, kterou nakonec švédské expertky navrhly, má do ideálního řešení daleko a autorky samy píší o „realistickém“ řešení a o „zvážení ekonomických a lidských zdrojů, které jsou k dispozici“ (Asklöf 2003b). Přesto by implementace jejich doporučení znamenala výrazný pokrok v budování institucionální struktury. Bohužel dosud (květen 2006) nebylo realizováno ani jedno z navrhovaných opatření.

Tento stručný historický exkurs demonstruje, že budování institucionální struktury v ČR probíhá velmi pomalu a výsledek je mírně řečeno problematický, jak vyplývá z následující podkapitoly, kde jsou postupně představovány její jednotlivé články.

Stávající institucionální struktura

Rada vlády pro rovné příležitosti mužů a žen

Nejviditelnější orgán stávající institucionální struktury, který byl ustaven na nejvyšší úrovni státní správy, nemá žádné výkonné či kontrolní pravomoci. Vládě může pouze doporučovat, ale nemůže předkládat závazné návrhy. Směrem k resortům může působit pouze prostřednictvím

svých členů a členek zastupujících státní správu¹². Tento mechanismus nepřímého prosazování politiky rovnosti je navíc z řady důvodů výrazně omezen.

Za prvé pověření zástupci a zástupkyně státu ke svým povinnostem přistupují mírně řečeno velmi laxe¹³ a například v letech 2002–2003 se jich zúčastnila více než polovina pouze prvního (ustavujícího zasedání) setkání ze šesti. Pouze tři náměstci/kyně byli přítomni na více než polovině všech zasedání (Pavlík 2004). Jejich pověření zástupci pochopitelně zdaleka nemají takové postavení, aby mohli efektivně prosazovat změny v rámci svých resortů. Dále není zřemé, že by uvedení náměstci nebo náměstkyně někdy absolvovali třeba jen úvodní školení v genderové problematice. Vysoká státní funkce z nikoho odborníka v dané oblasti nedělá a je jisté na pováženou, že tito lidé mají, mimo jiné, projednávat a doporučovat vládě základní koncepční směry postupu vlády při prosazování rovných příležitostí pro ženy a muže, stanovovat okruh priorit pro projekty resortů na podporu realizace rovných příležitostí pro ženy a muže či hodnotit efektivitu naplňování principu rovnosti žen a mužů (viz Statut Rady). Zápisy z jednání Rady odhalují, že řada z nich nerozumí základním principům genderové diskriminace a mechanismům reprodukce genderových nerovností (Pavlík 2004).

V průběhu téměř tří let své činnosti Rada nezřídila žádný pracovní výbor, ale pouze jednu pracovní skupinu (pro rodinu) a byla schopna zformulovat jen šest doporučení vládě. Při troše shovívavosti lze Radu vnímat jako symbolické vyjádření politické vůle vlády řešit problematiku rovného zacházení¹⁴, ale na praktické úrovni jsou dopady jejího působení zatím minimální.

Oddělení pro rovnost mužů a žen

V Oddělení vedeném JUDr. Dagmar Zelenkovou v současnosti pracuje pět lidí, což v žádném případě nelze považovat za adekvátní personální zabezpečení ani v rámci MPSV, nemluvě o koordinaci celé vládní politiky. Za pozornost také stojí, že ani jeden z nich, včetně vedoucí, se genderové problematice dříve nevěnoval. Nelze tedy u nich předpokládat předchozí osobní zainteresovanost na prosazování genderové rovnosti. Analýza institucionální struktury (Asklöf 2003b) realizovaná v rámci výše zmíněného twinningového projektu dále upozorňuje na relativně vysokou míru fluktuace zaměstnankyň Oddělení, která ztěžuje budování institucionální paměti a zajištění kontinuity.

Oddělení koordinuje na každoroční bázi vypracovávání Zpráv o plnění Priorit, jež jsou nejdůležitějším nástrojem, který má Oddělení k dispozici. Nicméně jeho účinnost je významně omezena skutečností, že v rámci procesu vypracovávání Zpráv o plnění Priorit Oddělení navrhuje jednotlivým resortům konkrétní opatření, která ale podléhají jejich schválení a modifikaci. Zprávy jsou také vypracovávány na základě informací od resortů, které obvykle nejsou zpětně ověřovány a navíc mají resorty možnost ovlivňovat konečné znění dokumentu v rámci připomínkového řízení. Oddělení tedy nemůže ostatním resortům přímo zadávat úkoly ani je efektivně kontrolovat. Kromě koordinační činnosti agenda Oddělení zahrnuje mimo jiné i vydávání relevantních dokumentů a příruček, pořádání seminářů a školení pro vybrané pracovníky jiných resortů či administraci prostředků určených na výzkum a projekty s genderovými tématy. Oddělení zároveň funguje i jako sekretariát Rady vlády pro rovné příležitosti mužů a žen.

Během prvních dvou let své existence bylo Oddělení nepochybně zdaleka neaktivnějším orgánem státní správy při prosazování dané politiky.¹⁵ Ačkoliv tento aktivismus vzal do značné míry za své po odchodu Mgr. Horské v roce 2000, Oddělení je stále jedním z nejdůležitějších

článků institucionální struktury. Nicméně omezení, kterým musí jeho pracovníci a pracovnice čelit, mají zásadní charakter.

Již samotné umístění oddělení v rámci OEIMV není z řady důvodů ideální. Jak podotýká Mgr. Horská (2001): „*tak bylo nešťastný, že to vzniklo v rámci toho mezinárodního, který vlastně není věcným odborem. To je takový průřezový odbor. Ono má tu funkci, že zajišťuje kontakty se zahraničím, ale v celé té škále působnosti ministerstva. To znamená: zaměstnaností počínaje a důchody konče. Teď někde prostě v týhle té škále se najde každý ten věcný útvar, ale tohle, což je zase takové průřezové, tak ve struktuře toho úseku zahraničního je to takové bezzubé, protože vy máte...nemáte přímý kontakt s těmi odborníky, kteří zpracovávají ty jednotlivé odborné oblasti*“. Současné umístění tedy neposkytuje Oddělení dostatečnou autoritu a vertikální vazby k efektivnímu prosazování politiky rovného zacházení ani v rámci MPSV, natož směrem k ostatním resortům. V podstatě musí dodnes spoléhat na osobní kontakty jednotlivých zaměstnanců oddělení a na dobrou vůli relevantních aktérů spolupracovat.

Nevhodné umístění Oddělení v kombinaci s nedostatkem kompetencí a finančních a lidských zdrojů zásadně limituje koordinaci a efektivní prosazování politiky genderové rovnosti v rámci státní správy, protože se jedná o klíčový článek stávající institucionální struktury.

Pracovnice pověřené genderovou problematikou v jednotlivých resortech

Pracovnice pověřené genderovou problematikou v rámci jednotlivých resortů jsou zpravidla personalistky na nejnižší úrovni referentky. Nad sebou mají obvykle vedoucího, který nemá s genderovou problematikou žádné zkušenosti, a mezi nimi a náměstkem, který zastupuje resort v Radě, je většinou více než jedna úroveň vedení. Uvážíme-li, jak se staví náměstkové jmenování do Rady ke svým povinnostem (viz výše), nelze předpokládat, že by jim většina z nich poskytovala dostatečnou podporu. Pověřené pracovnice tedy nemají k dispozici kompetence, které by jim umožňovaly účinně prosazovat politiku rovnosti v rámci resortu.

Zařazení příslušných pracovníků do personálních odborů odráží obecně sdílený názor, že se problematika rovného zacházení s muži a se ženami týká především personálních otázek a primárně zastoupení žen a mužů na různých úrovních vedení. Nereflektována většinou zůstává skutečnost, že neméně stejně důležité je prosazování principů rovného zacházení do věcné agendy resortů. Zmíněné zařazení významně limituje možnosti pověřených pracovníků tuto agendu ovlivňovat. Pravděpodobným výsledkem je izolace pověřených pracovníků a současně celé problematiky rovného zacházení s muži a se ženami v rámci jednotlivých resortů¹⁶. Dosud také nebyla vytvořena žádná formální platforma pro užší spolupráci, výměnu zkušeností a vzájemnou podporu mezi pověřenými pracovníci z různých resortů, což jejich izolaci dále zvyrazňuje. Navíc mají genderovou problematiku většinou na poloviční úvazek a ostatní pracovní povinnosti jim nezřídka brání věnovat této oblasti adekvátní část své pracovní doby.

Výše uvedené skutečnosti neznamenají, že v řadě resortů nepracují vysoce motivovaní lidé, ale v rozporu s vládními usneseními jsou jejich pracovní podmínky často složité, zdroje nedostatečné a podpora ze strany vedení velmi problematická.

Rada vlády pro lidská práva – Výbor pro odstranění všech forem diskriminace žen

Jasným signálem o aktivitách Rady vlády pro lidská práva v oblasti genderové rovnosti je již skutečnost, že zmocněnec vlády pro lidská práva vlastně neplní své povinnosti člena Rady vlády

pro rovné příležitosti mužů a žen (viz pozn. 13). Zprávy o stavu lidských práv, které Rada vlády pro lidská práva pravidelně zpracovává, s genderovou perspektivou také systematicky nepracovaly až do roku 2004¹⁷. Obě periodické zprávy o plnění CEDAW, které byly dosud vypracovány, trpěly stejnými problémy jako vládní Zprávy o plnění Priorit. Byly to pouhé kompilace informací z resortů, které v mnoha aspektech neodpovídaly realitě. Tyto dokumenty naznačují, že sami pracovníci úřadu by měli být důkladně proškoleni v genderové problematice, což ostatně implikuje i jejich hodnocení příslušným výborem OSN (Plnění úmluvy 1998, Pavlík 2004).

První Výbor pro odstranění všech forem diskriminace žen téměř neplnil svou kontrolní a iniciální roli a tento stav byl úřadem tolerován celé tři roky. Za celou dobu své existence předložil Radě k jednání pouze jediný podnět.¹⁸ Podle dostupných informací se také scházel velmi nepravidelně. V roce 2003 byl jmenován nový výbor, který se schází jednou za měsíc. Nicméně jak výbor, tak i Rada pro lidská práva měly v uplynulých letech minimální vliv na prosazování politiky rovného zacházení s muži a se ženami.

Krajská a obecní úroveň

Na krajské ani obecní úrovni neexistují žádné struktury zodpovědné za prosazování politiky rovného zacházení s muži a se ženami.

Úřady práce

Úřady práce jako orgány státní správy, zřízené ve smyslu ustanovení § 17 zákona č. 9/1991 Sb. v platném znění, zabezpečují státní politiku zaměstnanosti na území obvodů. Úřady mimo jiné také kontrolují dodržování předpisů vztahujících se k zaměstnání a jsou tedy potenciálně velmi významným článkem institucionální struktury.

Nicméně úřady práce jsou pověřeny protikladnými úkoly. Očekává se od nich totiž, že budou spolupracovat se zaměstnavateli při umisťování uchazečů o zaměstnání, ale zároveň mají vykonávat inspekce na pracovištích, popřípadě zaměstnavatele za porušování pracovních předpisů sankcionovat. Byl by proto důvod pochybovat o vysoké zainteresovanosti úřadů práce na postižování různých forem diskriminace, i kdyby byli inspektoři služeb zaměstnanosti proškoleni v problematice rovného zacházení s muži a se ženami. Soudě podle vládních Zpráv o plnění Priorit, žádné takové školení se dosud neuskutečnilo.

Vládní Zprávy o plnění Priorit i výzkum provedený na jaře 2003 Poradnou pro občanství/občanská a lidská práva (Hodnocení projevů 2003) také naznačují, že úřady práce udělují sankce za diskriminaci na základě pohlaví jen velmi zřídka. Navíc se zdá, že si úřady neví rady s monitorováním diskriminačních postupů při přijímání do zaměstnání, při odměňování, ani pokud jde o pracovní podmínky, odbornou přípravu a funkční postup.

Rada hospodářské a sociální dohody (RHSD)

Podle švédských expertek (Asklöf 2003b) by součástí institucionální struktury měla být i Rada hospodářské a sociální dohody. Genderová problematika však není v rámci tohoto orgánu téměř vůbec reflektována. RHSD nezařadila danou problematiku ani do svého statutu mezi problémy, které jsou předmětem společného zájmu, a neustavila žádný pracovní tým či skupinu, která by se touto oblastí zabývala.

Závěry

Jak vyplývá z tohoto stručného přehledu, stávající institucionální struktura je v mnoha aspektech nevyhovující a v současné podobě není schopna zajistit účinné prosazování politiky rovného zacházení s muži a se ženami. Jednotlivé orgány nejsou vybaveny odpovídajícími kompetencemi ani dostatečnými finančními¹⁹ a lidskými zdroji. Struktura je poddimenzovaná na centrální a resortní úrovni a zcela chybí na úrovni krajské a obecní.

Je také důležité, že v České republice dosud nebyl ustaven orgán pověřený prosazováním, monitorováním a podporou rovného zacházení se všemi osobami bez diskriminace na základě pohlaví požadovaný směrnicí 2002/73/ES. Tato směrnice specifikuje, že zmíněný orgán by měl poskytovat nezávislou pomoc obětem diskriminace při podávání stížností na diskriminaci, provádět nezávislé průzkumy týkající se diskriminace a zveřejňovat nezávislé zprávy a předkládat doporučení týkající se jakékoliv otázky související s diskriminací na základě pohlaví. V současné době se uvažuje o tom, že by částí této agendy byl pověřen Úřad veřejného ochránce práv, ale jak přesvědčivě argumentují autoři Zprávy o možnostech opatření k odstranění diskriminace (2002), takové řešení se zdá být v rozporu se stávajícím vymezením pravomocí a úkolů veřejného ochránce práv. Termín pro splnění směrnice 2002/73/ES byl 5. říjen 2005. Bude zajímavé sledovat, jak se s tímto úkolem vláda vypořádá.

Náprava stávajícího neutěšeného stavu by mohla začít implementací doporučení výše zmíněných švédských expertek. Konkrétně by bylo třeba:

- a) jmenovat ministra pro rovnost mužů a žen, který „by měl na starosti gender mainstreaming; koordinaci politik v oblasti rovnosti žen a mužů a jejich vynucování; a práci odboru rovnosti žen a mužů“ (Asklöf 2003b);
- b) ustavit nezávislý orgán s veškerými kompetencemi požadovanými článkem 8a směrnice 2002/73/ES;
- c) učinit jednoho náměstka nebo náměstkyni na každém ministerstvu zodpovědným za integraci hlediska rovnosti žen a mužů do všech činností ministerstva;
- d) ustavit odbor pro rovnost žen a mužů na MPSV a personálně jej posílit;
- e) vybudovat odpovídající institucionální struktury na krajské a obecní úrovni;
- f) realizovat doporučení švédských expertek týkající se úřadů práce, sociálních partnerů, legislativních úprav a podpůrných struktur.

V některých otázkách však švédské expertky nejdou dost daleko, například v případě doporučení týkajících se jednotlivých resortů. Zde je navrhováno pouze zvýšení počtu pověřených pracovníků z jednoho na čtyři, ale vhodnější by bylo vytvoření samostatných odborů, které by měly podobné postavení jako odbory legislativní, a tudíž do značné míry právo veta ohledně výstupů z resortu. Zároveň by mohly účinně dbát na dodržování vládního opatření č. 1.8. „*Podřízovat koncepční, rozhodovací a vyhodnocovací procesy ve všech fázích jejich přípravy a provádění hledisku rovnosti příležitostí mužů a žen,*“ (Souhrnná zpráva 2004), které jednoznačně implikuje efektivní kontrolu této politiky. Dále by měla být vytvořena platforma pro úzkou spolupráci všech resortních orgánů pověřených genderovou agendou, která by fungovala jak horizontálně, tak i vertikálně napříč státní správou.

Podobně švédské expertky připouštějí možnost realizace doporučení směrnice 2002/73/ES zřízením odboru pro otázky rovnosti mužů a žen v rámci instituce odpovědné za potírání všech forem diskriminace, což by mohlo vést k upozadění politiky genderové rovnosti na úkor jiných

forem diskriminace. Navrhované kompetence také nejsou dostatečné, neboť například nezahrnují tak zásadní záležitosti, jako je možnost vstupovat do soudních řízení jako třetí strana či možnost přímo podávat žaloby v zastoupení skupiny obětí diskriminace, má-li společný zájem faktický nebo právní charakter.

Předkládaná doporučení je třeba chápat jako minimální nutné kroky ke zlepšení institucionální struktury, bez jejichž implementace lze jen těžko předpokládat výraznější zlepšení na poli prosazování politiky rovného zacházení s muži a se ženami. V souladu s výše zmíněnými vývojovými trendy povede odpovídající posílení institucionální struktury k menší závislosti na momentální ochotě politických elit prosazovat progresivní demokratické změny.

Literatura

- Asklöf, C. 2003a. *Národní mechanismus a nejlepší praxe v pěti členských státech EU*. Praha: MPSV.
- Asklöf, C. 2003b. *Zlepšení veřejného institucionálního mechanismu pro aplikaci, prosazení a kontrolu rovného zacházení s muži a ženami*. Praha: MPSV. Dostupné na: [«http://www.mpsv.cz/files/clanky/3276/final2.pdf»](http://www.mpsv.cz/files/clanky/3276/final2.pdf). (Naposledy navštíveno: 24. 1. 2005).
- Cerny, P. G. 1990. *The changing architecture of politics*. London: SAGE Publications. *Hodnocení projevů diskriminace v přístupu k zaměstnání a v pracovněprávních vztazích z pohledu Úřadů práce*. 2003. Praha: Poradna pro občanství/občanská a lidská práva.
- Horská, S. 2001. *Rozhovor se Stanislavou Horskou vedený 15. listopadu 2001 v Praze*.
- Orgoníková, H. 1997a. Stenozáznam 12. schůze Poslanecké sněmovny ČR konané ve dnech 1. až 11. července 1997, část 22. Praha: Parlament České republiky.
- Orgoníková, H. 1997b. Interpelace poslankyně Hany Orgoníkové na předsedu vlády Václava Klause ve věci postavení žen ve společnosti a odpověď předsedy vlády Václava Klause na interpelaci. *Sněmovní tisk 234/0*. Praha: Parlament České republiky.
- Národní zpráva o implementaci Pekingské akční platformy*. 2002. Praha: MPSV. Dostupné na: [«http://www.mpsv.cz/scripts/clanek.asp?lg=1&id=698»](http://www.mpsv.cz/scripts/clanek.asp?lg=1&id=698) (Naposledy navštíveno: 24. 1. 2005).
- Pavlík, P. 2004. „Institucionální a personální zabezpečení politiky rovného zacházení se ženami a muži“. S. 21—31. In: *Stínová zpráva v oblasti rovného zacházení a rovných příležitostí žen a mužů*. Ed. by P. Pavlík. Praha: Gender Studies, o.p.s.
- Pavlík, P. 2005. „A report on the state of equal opportunities in the Czech Republic: broken promises, window dressing and complicity.“ S. 138—157. In: *Ročenka Centra genderových studií*. Ed. by B. Knotková. Praha: Centrum genderových studií.
- Plnění úmluvy o odstranění všech forem diskriminace žen*. 1998. Praha: MPSV.
- Souhrnná zpráva o plnění „Priorit a postupů vlády při prosazování rovnosti mužů a žen“ v roce 2001*. 2002. Praha: MPSV. Dostupné na: [«http://www.mpsv.cz/scripts/clanek.asp?lg=1&id=2706»](http://www.mpsv.cz/scripts/clanek.asp?lg=1&id=2706) (Naposledy navštíveno: 24. 1. 2005).
- Souhrnná zpráva o plnění „Priorit a postupů vlády při prosazování rovnosti mužů a žen“ v roce 2002*. 2003. Praha: MPSV. Dostupné na: [«http://www.mpsv.cz/scripts/clanek.asp?lg=1&id=4602»](http://www.mpsv.cz/scripts/clanek.asp?lg=1&id=4602) (Naposledy navštíveno: 24. 1. 2005).
- Twinningový projekt CZ 2001/IB/SO-01 „Zlepšení státního institucionálního mechanismu pro provádění, prosazování a kontrolu rovnosti zacházení pro muže a ženy“*. 2003. Praha: MPSV. Dostupné na: [«http://www.mpsv.cz/scripts/clanek.asp?lg=1&id=3277»](http://www.mpsv.cz/scripts/clanek.asp?lg=1&id=3277) (Naposledy navštíveno: 24. 1. 2005). *Usnesení Poslanecké sněmovny ČR č. 405 z 12. schůze 3. července 1997 k odpovědím členů vlády na písemné interpelace poslance*. Praha: Parlament České republiky.

Usnesení vlády. 1998a. *Usnesení vlády České republiky ze dne 1. ledna 1998 č. 6 k Informaci o postavení žen ve společnosti*. Praha: Úřad vlády České republiky.

Usnesení vlády. 1998b. *Usnesení vlády České republiky ze dne 8. dubna 1998 č. 236 o Prioritách a postupu vlády při prosazování rovnosti mužů a žen*. Praha: Úřad vlády České republiky.

Zpráva o možnostech opatření k odstranění diskriminace. 2002. Praha: Úřad vlády České republiky. Dostupné na: «<http://wtd.vlada.cz/vrk/vrk.htm>» (Naposledy navštíveno: 24. 1. 2005).

¹ Překlad autora.

² Překlad autora.

³ Překlad autora.

⁴ The Convention on Elimination of All Forms of Discrimination against Women – Úmluva o odstranění všech forem diskriminace žen.

⁵ V rámci diskuse nad odpovědí předsedy vlády Václava Klause na její interpelaci ve věci postavení žen ve společnosti a nad související prací na zprávě o implementaci pekinské akční platformy, která měla být předložena výboru CEDAW v roce 1998 (Orgoniková 1997b).

⁶ Sněmovna poté vyslovila nesouhlas s Klausovu přezíravou odpovědí (Usnesení Poslanecké sněmovny 1997).

⁷ Ostatním resortům bylo formálně doporučeno spolupracovat s tzv. ženskými nevládními organizacemi, což většinou ignorovaly.

⁸ Ministr práce a sociálních věcí byl také sám zodpovědný za 33 % všech opatření Priorit. U dalších 67 % opatření sdílel zodpovědnost s dalším ministrem.

⁹ Původně sekce pro rovné příležitosti mužů a žen (Národní zpráva 2002).

¹⁰ Podle statutu jsou členy Rady náměstci resortů: práce a sociálních věcí (2 náměstci), vnitra (2 náměstci), školství, zahraničních věcí, financí, zdravotnictví, obrany, zemědělství a pro místní rozvoj. Státní správu dále zastupuje zmocněnec vlády pro lidská práva a předseda Českého statistického úřadu nebo jeho náměstek. Hejtmani mají statut stálých pozorovatelů a jsou zváni na každé zasedání Rady.

¹¹ Protože jen výjimečně dostane genderovou agendu na starosti muž, používám v této souvislosti generické femininum.

¹² Je také výmluvné, že neexistuje žádná jasná metodika výběru zástupkyň nevládního sektoru a jejich mandát je tudíž také problematický.

¹³ Za zvláštní pozornost stojí přístup zmocněnce vlády pro lidská práva, který má agendu rovného zacházení v popisu práce. Zúčastnil se jen části jednoho z deseti zasedání. Náměstek ministerstva zemědělství se dokonce nezúčastnil ještě ani jednoho (!).

¹⁴ Z jiné perspektivy se může jevit jako bezzubý orgán, v podstatě debatní kroužek, který byl ustaven, aby se „vlk (OSN, EU, nevládní organizace) nažral, ale koza zůstala celá“.

¹⁵ Za zmínku jistě stojí úspěšná práce na sladění české legislativy s *acquis communautaire*.

¹⁶ Mohou samozřejmě existovat výjimky jako např. na ministerstvu vnitra, ale obecně je systém nastaven z hlediska prosazování politiky rovnosti velmi neefektivně.

¹⁷ Genderová perspektiva byla vzata v úvahu až po kritice ze strany nevládních organizací.

¹⁸ Pro porovnání Výbor pro zabránění mučení a nelidskému či ponižujícímu zacházení a trestání podal devět podnětů, Výbor pro občanská a politická práva šest podnětů a Výbor pro práva dítěte pět podnětů.

¹⁹ Vzhledem k finančnímu zabezpečení politiky rovných příležitostí je třeba se zmínit o tom, že zodpovědné orgány dosud nebyly schopny vyčíslit ani orientačně, jaký objem financí je každoročně na tuto problematiku alokován.

Co si neuděláš, to nemáš, aneb ženský aktivismus, produkce znalosti a gender

Marcela Linková

What you don't get done alone, you don't get at all, or women's activism, production of knowledge and gender

Until recently the issue of equal opportunities in education and research and development has been neglected in the Czech Republic although it is one of the areas that is crucial for achieving gender equality due to the importance of socialisation that occurs during the educational process and due to the importance of science in shaping the image of the world in the framework of which we grasp reality around us, including the formation and reproduction of gender stereotypes in research and development. In this paper I provide a brief overview of issues thematised in this area by feminist epistemologists over the past thirty years; in relation to the position of women in science I look into the pre-World War I period and mobilisation of female university graduates in Czechoslovakia after the war, the transformation of R&D in the CR after 1989 and its impact on women researchers. In the latter part of the paper I turn my attention to activities and measures supporting women in science in CR and their framing within European activities, and I provide an overview of basic problems and measures. In the concluding part I address the development of gender studies in the CR after 1989 as one of the tools for achieving gender equality, and the topics gender research in the CR looks into.

Keywords:

Academic Association of Women in Czech-Slovak Federative Republic, Association for the Promotion of Interests of Female Graduates and University Students, equal opportunities for women and men, feminist empiricism, Feminist Pedagogy, gender mainstreaming, gender studies, institutionalisation of gender studies in the CR, post-modern feminist critiques of science, research and development transformation, standpoint theories, the European Commission, the Helsinki Group for Women in Science, women in science

Oblast rovných příležitostí ve vzdělávání, vědě a výzkumu byla až donedávna v ČR opomíjena. Přitom jde o oblast, jež je z hlediska dosahování genderové rovnosti naprosto klíčová, a to vzhledem k důležitosti socializace, k níž dochází v průběhu učebního procesu, a z hlediska důležitosti vědy pro utváření obrazu světa, v jehož rámci uchopujeme realitu kolem nás, včetně utváření a reprodukce genderových stereotypů v procesu produkce expertní znalosti (Harding 1991, Nelson 1990, Gilligan 2001). V této kapitole se zaměřím na aktivismus, většinou samotných žen, týkající se prosazení ženských práv v oblasti vědy a produkce znalosti. Nejprve poskytnu krátký přehled otázek, jež se v této souvislosti v posledních 30 letech objevují v oblasti feministických epistemologií a v souvislosti s postavením žen ve vědě, poté se budu věnovat předválečnému období a aktivizaci univerzitně vzdělaných žen v ČSR. V další části se zaměřím na aktivity a opatření na podporu žen ve vědě v ČR a jejich zarámování na pozadí evropských aktivit a uvedu přehled základních řešených problémů a opatření. V závěrečné části se budu věnovat rozvoji genderových studií v ČR po roce 1989 jako jednomu z nástrojů pro dosahování genderové rovnosti a tématům, která genderový výzkum v ČR zkoumá.

V západním feministickém diskursu se oblasti vzdělávání, vědy a výzkumu otevírají v průběhu 70. let v návaznosti na druhou vlnu feminismu. Poukazuje se nejen na problém stereotypních zobrazení mužů a žen v učebnicích a směřování dívek a chlapců do stereotypně definovaných mužských a ženských oborů, ale v oblasti vědy a výzkumu se začíná projevovat problém nedostatečného zastoupení žen na produkci vědění a zároveň otázky dopadu genderu na produkci vědění. Problém nedostatečného zastoupení žen v rozhodovacích pozicích ve vědě a výzkumu (VaV) (vertikální segregace) a v určitých oborech (horizontální segregace) je kritizován z hlediska popírání práva žen na rovnost šancí a zároveň je vnímán jako problematický i z hlediska nemožnosti žen přispívat k definování výzkumných otázek a oblastí výzkumu, který má potom tendenci odrážet hodnoty a priority těch, kdo tato rozhodnutí činí, tj. mužů.

Od 70. let se rozvíjejí feministické kritické přístupy k produkci vědění. Teoreticky vědy (Anderson 1995, Bleier 1991, Farkašová 2004, Farkašová 2005, Harding 1986, Harding 1991, Hubbard 1983, Keller 1985, Longino 1990, Nelson 1990, Schiebinger 1989, Szapuová 2002, Szapuová 2005, Tanessini 1999) poukazují na fakt, že věda je androcentrická, postavená na mužských hodnotách. Feministické epistemoložky a filozofky vědy zkoumají způsoby, jimiž se gender promítá a ovlivňuje naše koncepty poznání, vědouceho subjektu a praktik bádání a argumentování. Identifikují způsoby, jimiž dominantní koncepty a praktiky připisování, získávání a verifikování znalosti systematicky znevýhodňují ženy tím, že: „1. je vylučují z přístupu k produkci poznání, 2. upírají jim epistemickou autoritu, 3. zpochybňují „femininní“ kognitivní přístupy a způsoby poznávání, 4. vytvářejí teorie o ženách, které je ukazují jako méněcenné, deviantní nebo důležité pouze z hlediska přínosu žen mužským zájmům, 5. vytvářejí teorie sociálních fenoménů, které nezviditelňují ženské aktivity a zájmy či genderově podmíněné mocenské vztahy a 6. vytvářejí znalosti (vědu a technologie), které nejsou užitečné lidem v podřízených pozicích nebo které podporují genderové či jiné společenské hierarchie“ (Anderson 2004, překlad Marcela Linková, dále M. L.). Výzkum se soustřeďuje na popis a analýzu různých diskriminačních praktik, jež mají za následek vylučování žen z produkce vědění (např. negativní dopady genderových stereotypů na možnost žen uplatnit se v určitých oborech studia a vědeckého bádání, genderové stereotypy týkající se vědecké excelence žen, problematika harmonizace profesního a soukromého života, praktiky hlídání bran (gate keeping)¹ (Husu a Morley 2000, Husu 2001, Husu 2004), homosociability² (Savage a Witz 1992) a další.

Objevují se i alternativní přístupy k produkci vědění z feministických pozic. Tato zkoumání ukazují, že hodnoty, na kterých věda stojí – tj. objektivita, racionalita, nezúčastněný a indiferentní vědouce subjekt – jsou hodnoty, které naše společnost poji s maskulinitou, a tudíž že *a priori* vylučují ženy z pozice vědouceho, neboť ženy jsou definovány v opozici k maskulinitě, jako „jiné“.³

Kritické hlasy zaznívají z různých pozic, přičemž za tři základní je možné považovat *feministický empirismus*, *feministické teorie stanoviska* a *postmoderní feministické kritiky vědy*.⁴ Když v roce 1986 Sandra Harding tyto tři základní přístupy definovala, profilely se v opozici vůči sobě navzájem. Feministický empirismus tehdy předpokládal nesituovaný, politický neutrální vědouce subjekt, zatímco teorie stanoviska i postmoderní kritiky z jiných úhlů pohledu zdůrazňovaly situovanost vědění – teorie stanoviska přikládaly epistemické privilegium jedné (marginalizované) pozici nad dalšími, zatímco postmoderní kritiky zastávaly relativistický přístup k různým stanoviskům. V posledních deseti letech se ovšem tyto rozdíly začaly rozměšňovat vzhledem k dialogu, ke kterému dochází mezi jednotlivými zastánkyněmi těchto přístupů.

Tento trend Sandra Harding předpovídala a sama se účastnila rozvoje diskusí mezi jednotlivými přístupy. Základními aspekty všech tří pozic je dnes jejich důraz na pluralitu a odmítání totalizujících teorií. Všechny tři přístupy také odmítají tradiční epistemologické projekty potvrzování epistemických norem z transcendentní pozice vědouceho, protože se domnívají, že taková pozice neexistuje (Anderson 2004). Etické aspekty (odpovědnost, empatie, solidarita, vědecká komunita atd.) jsou kritickými aspekty těchto přístupů a některým autorkám umožňují překonávat teoretické překážky, které tyto teorie vytvářejí.

Přestože tato kapitola neumožňuje hlouběji se věnovat rozdílům mezi jednotlivými přístupy, pokusím se nastínit alespoň ty základní.⁵ Feministický empirismus vychází z Quinea, který tvrdí, že naše pozorování je prodchnuto teoriemi. Pozorování je tedy uchopováno prostřednictvím komplexních konceptů, které nejsou okamžitě přístupné prostřednictvím žité zkušenosti a jsou potenciálně otevřené změně z hlediska nových zkušeností (Quine 1963). Feministické empiričky zkoumají, jak feministické hodnoty mohou legitimně informovat empirická zkoumání a jak je možné zlepšit vědecké metody prostřednictvím feministických zkoumání toho, jak se předsudky na základě pohlaví projevují v obecně přijímaných metodách. Přístupy vycházející z feministického empirismu se tedy zaměřují zejména na metodologické přístupy a interpretační rámce, ovšem základní hodnoty, na nichž je věda postavena, či binarita pohlavní difference, zpochybňovány nejsou. Tento přístup nepokládá otázku, jak se kontext, v němž k produkci vědění dochází a kdo znalost produkuje, podepisuje na znalosti, jež je takto vytvářena.

Teorie stanoviska naopak kontextuálnost procesu produkce vědění a „situovanost znalosti“ staví do popředí. Teorie stanoviska vychází z marxistických pozic a zdůrazňuje nutnost propojení teoretického bádání s každodenní žitou zkušeností a politickou angažovaností vytvářené znalosti. V raných fázích teoreticky předpokládaly epistemickou privilegovanost u marginalizovaných skupin, které právě skrze uvědomění si své podřízené pozice jsou schopny nahlížet na fungování moci při produkci znalosti.⁶ V současné době se jednotlivé teorie spíše soustřeďují na demaskování předsudků a předpokladů, které produkci vědění ovlivňují, a debaty se vedou právě o tvorbu skupinového vědomí⁷ a dosahování epistemického privilegia ze strany marginalizovaných skupin. Feministická teorie stanoviska ukazuje, že neexistuje žádná objektivní a neutrální pozice, ze které by bylo možné něco tvrdit, že vědění není produkováno v sociálním a hodnotovém vakuu, a zkoumá, jak se historicky utváří privilegovaná pozice. Její zástupkyně se snaží o vytvoření sociálně situovaných perspektiv, které budou mít epistemické privilegium něco tvrdit a které budou mít epistemickou autoritu⁸.

Postmoderní kritika vědy se soustřeďuje na otázky jazyka a myšlenkových systémů. Tvrdí, že realita a naše poznání jsou diskursivně utvářeny, tudíž že nejsme schopni věci uchopovat sami o sobě, ale pouze skrze koncepty vyjadřované v rámci diskursu. Lingvistické znaky nejsou referenční, tj. neodkazují k věcem samým o sobě, ale jsou reflektivní, tj. svoje významy získávají v interakci s jinými znaky v rámci diskursu. Otázky moci jsou pro postmoderní kritiku vědy naprosto zásadní, neboť možnost proniknout do diskursivního pole a být vyjádřen v konceptuální rovině jsou klíčové pro myšlenkovou změnu. Teorie stanoviska a postmoderní kritiky vědy spojuje vědomí nutnosti neustálého vyjednávání znalosti a postupů produkce vědění, a důraz tedy kladou spíše na proces produkce vědění než na samotné výsledky poznání.

Přestože bádání v této oblasti významně přispělo k popsání a pochopení genderových předsudků v produkci znalosti a k popsání jejich negativního dopadu na postavení badatelek v rámci

výzkumných institucí a produkci znalosti pro ženy a o ženách, nedaří se tato témata prosazovat na politické úrovni politik rovných příležitostí. Domnívám se, že hlavním důvodem, proč tento typ bádání není podporován a jeho výsledky nejsou využívány pro definování politik rovných příležitostí v oblasti VaV je fakt, že tyto kritiky jsou zaměřeny na změnu stávajícího statu quo ve VaV a nesou dalekosáhlé mocenské implikace pro organizaci vědy. V této souvislosti je možné předložit hypotézu, že feministický empirismus se může nacházet v pozici proniknout do teoretického mocenského centra uvažování o produkci vědění a genderových předsudků v něm, neboť v mnohem menší míře než teorie stanoviska a postmoderní teorie boří tradiční koncepty, na nichž je věda postavena.⁹

Přes toto omezení se v průběhu 90. let začíná otázka rovného postavení žen ve vědě prosazovat jako politicky aktuální téma v různých zemích Evropy, na úrovni Evropské unie a o něco později i v ČR. Hlavním tématem, kterému je věnována pozornost, je právě nedostatečné zastoupení žen ve VaV, zejména ve vedoucích pozicích, a to i přes rostoucí počet doktorandek. Důraz je tedy kladen na přilákání dívek a mladých žen do netradičních oborů (technicky orientované vědy, inženýrství, přírodní vědy) a na zvyšování zastoupení žen v rozhodovacích pozicích. V Evropě se rozvíjí řada programů pro mladé dívky a ženy v technických a přírodních vědách, jež financují jak soukromé firmy (např. Hewlett Packard, IBM), tak stát a ministerstva a ženské neziskové organizace. Dále se objevují mentorovací programy, afirmativní akce pro zvýšení zastoupení žen mezi profesorkami (severské země) a ustavují se různé asociace. Dalším využívaným nástrojem jsou databáze, jejichž cílem je poskytnout možnost zvolit si na odpovídající vedoucí místo expertku-ženu, a tím vyvracet často uváděný argument, že vědkyň s dostatečnými kvalifikacemi není dostatek. Druhým aspektem databází je prosífování samotných badatelek a vytváření ženských sítí. Pozornost se začíná věnovat spojeným problémům, jako jsou například harmonizace vědecké kariéry a rodiny, měření vědecké excelence a dopad genderových předsudků na její měření (Gender and Excellence in the Making 2004), vliv homosociabilních praktik na možnosti kariérního postupu žen (Husu 2001 a Husu 2004) atd. V souvislosti se založením Národního kontaktního centra – ženy a věda (viz níže) se tato témata začínají řešit i v ČR a rozvíjejí se různé podpůrné aktivity, často ve spolupráci se zahraničními organizacemi.

V následujících částech se budu věnovat ženskému aktivismu v oblasti vzdělávání a vědy v ČR od období založení ČSR až do současnosti a vlivu výše zmíněného klimatu na úrovni EU na aktivity rozvíjené v ČR na podporu žen ve vědě.

Předválečné období v ČSR

Na základě archivních pramenů International Federation of University Women (IFUW) existovala v Čechách před rokem 1920 asociace žen s univerzitním vzděláním, jejíž existence trvala deset let (1908–1918) a jejím cílem bylo hájit zájmy žen s univerzitním vzděláním. „Politika rovných práv“ (policy of equal rights) (IFUW Women Bulletin, No. 1, s. 46) přijatá v nově vzniklé republice vytvořila dojem, že další existence asociace není potřebná a asociace byla rozpuštěna. V první polovině 20. let však byla znovu obnovena, neboť se ukázalo, že rétorika rovných příležitostí se v praxi prosazuje velice obtížně. Jako oficiální důvod pro znovuustavení ale byla možnost zapojení do aktivit IFUW, jejímž členem se asociace stala v roce 1922 pod názvem Sdružení pro zájmy absolventek a posluchaček vysokoškolských. Sdružení bylo aktivním členem IFUW

do roku 1938. Je známo, že během nacistické okupace asociace pokračovala ve svých aktivitách na národní úrovni a na konci 40. let se znovu ucházela o členství v IFUW. České zástupkyně se účastnily i 9. konference IFUW v roce 1947 v Torontu. V archivu IFUW neexistují žádné informace o zapojení do aktivit mezi roky 1950 a 1990. Československá pobočka se k IFUW připojila znovu v roce 1992 jako asociovaný člen, ovšem v roce 1997 bylo členství zrušeno z důvodu neplacení členských příspěvků (více informací o této porevoluční aktivitě najdete v části Počátky 90. let).

Zprávy ze zasedání rady IFUW let 1920 až 1947, kdy je Československo uváděno jako člen federace, poskytují bližší informace. Zpráva z roku 1921 (IFUW Women Bulletin, No. 3, s. 11) uvádí ustavení národního výboru pro koordinaci aktivit a vypracování detailního plánu národní federace pod předsednictvím Dr. Albiny Honzákové. Zpráva z let 1922–1923 (IFUW Women Bulletin, No. 5, s. 27–29) říká, že předsedkyně Výboru pro mezinárodní vztahy ve Sdružení uvedla, že znovuustavení Sdružení po roce 1918 bylo vnímáno problematicky i z toho důvodu, že „existoval strach, že ustavení čistě ženské organizace by mohlo být vnímáno jako příliš feministické“, a důraz byl proto kladen zejména na mezinárodní spolupráci.¹⁰ Zpráva uvádí, že k znovuustavení Sdružení vedly problémy, které postavení vysokoškolaček značně ztěžovaly. Objevil se např. návrh zákona, podle něž měly být vdané ženy vyloučeny z mnoha pozic, do nichž již byly připuštěny (IFUW Women Bulletin, No. 5, s. 28). Tento zákon kvůli odporu žen neprošel a byla dokonce navržena nová legislativa, podle níž měly být ženy připuštěny do ministerstev, s výjimkou diplomatického sboru. Zpráva dále uvádí, že z důvodu malého počtu učitelů začaly ženy učit na chlapeckých středních školách. Objevil se i návrh, že by školy, které mají určité zastoupení dívek, měly zaměstnávat odpovídající procento učitelek. Byly organizovány benefiční koncerty s cílem získat finance na rozvoj dalších aktivit, vytvářela se knihovna ženského hnutí a byl rozeslán dotazník, který zjišťoval vliv vzdělání na postavení žen ve společnosti. Sdružení se také snažilo o ustavení mezinárodní výměny vysokoškolaček s Velkou Británií (tento typ výměny již existoval s USA). V roce 1925 (IFUW Women Bulletin, No. 7, s. 18–19) již existovaly pobočky i v Brně a Bratislavě a počet členek stoupal. Byla založena speciální sekce pro německy mluvící vysokoškolsky vzdělané ženy. Zpráva také uvádí, že v roce 1924 byl přijat zákon, jenž omezoval počet státních zaměstnanců, a přestože v něm nebyly zmínky o ženách, jeho aplikace měla diskriminační tendence. Sdružení úzce spolupracovalo s Ženskou radou (Council of Women) a tajemnice Sdružení Dr. Holá udržovala úzké vztahy se společností středoškolských učitelek. Členky také několikrát přednášely pro Pražský ženský klub. Zpráva z roku 1926 (IFUW Women Bulletin, No. 8, s. 132–134) představuje aktivity zejména brněnské a bratislavské pobočky a německy mluvícího výboru. V Bratislavě se soustředily na vypracování zprávy *Ženy ve vědeckých povoláních*, v jehož rámci byly rozeslány dotazníky členkám Sdružení, univerzitním profesorům a dalším autoritám (včetně několika „známých antifeministů“, IFUW Women Bulletin, No. 8, s. 133). Právnícká sekce dále pracovala na vyjednání možnosti žen vykonávat advokacii. V roce 1926 mělo Sdružení 230 členek. Zpráva z roku 1928 (IFUW Women Bulletin, No. 10, s. 57–58) uvádí výstavu při příležitosti brněnské Výstavy soudobé kultury v ČSR, kde byly prezentovány statistiky zastoupení žen na univerzitách. Dále byly představeny publikace vydané členkami Sdružení v sekci Práce žen na univerzitách. Ke Sdružení se připojila i ruská skupina.

V červenci 1930 se setkání členek IFUW konalo v Praze.¹¹ Podle zprávy (IFUW Women Bulletin, No. 12, s. 23–33) ze zasedání Rady IFUW se 18. 7. konala recepcce ve Společenském klubu,

kde prof. Milada Holá přednesla příspěvek o historii ČSR a dále předsedkyně jednotlivých sekcí (německé, ruské, advokátní, slovenské a moravské) představily své aktivity. Dne 22. 7. se konala oficiální večeře v Obecním domě a dne 23. 7. se konala zahradní slavnost na Pražském hradě. Při této příležitosti věnoval prezident Masaryk IFUW dar 1 000 liber. Dne 21. 7. se konalo veřejné zasedání, na němž promluvil zástupce Ministerstva školství Dr. Špiček, který ocenil práci IFUW, a dále pražský primátor Dr. Karel Baxa¹².

Zpráva z roku 1932 (IFUW Women Bulletin, No. 14, s. 159) prezentuje snahy Sdružení o podporu na ustavení ženských bank. Zpráva z roku 1933 (IFUW Women Bulletin, No. 15, s. 46) uvádí úspěchy Sdružení v boji proti snahám vyloučit ženy, zejména vdané ženy, ze státní správy. Přes tyto snahy byly manželským párům pracujícím ve státní správě sníženy platy¹³. Zpráva také uvádí organizaci koncertu, zájem mladých vysokošolaček o aktivity Sdružení a úzkou spolupráci s dalšími ženskými spolky. Zpráva z roku 1937 (IFUW Women Bulletin, No. 19, s. 19) uvádí počty studentek v roce 1913, 1932 a 1934: 13 500, 31 800 a 40 100. V roce 1937 mělo Sdružení 600 členek. V roce 1938 Sdružení naposledy zastupovala E. Formanová, Ph.D. Dne 11. prosince 1938 obdržel IFUW dopis z Prahy od Dr. Skopové, v němž děkuje zahraničním kolegyním za podporu a sympatie „v našich nejčernějších dnech“ (tamtéž). Zpráva dále uvádí, že české Sdružení zachovalo svoji existenci v období nacistické okupace a že se v dané době reorganizovalo a revidovalo svůj statut s cílem požádat o obnovení členství v IFUW. V roce 1947 (IFUW Women Bulletin, No. 26, s. 10) se zasedání v Torontu účastnily dvě nové zástupkyně, Dr. A. Ripková a Dr. A. Zahálková. Další zmínkou je až znovuzáclenení do IFUW v roce 1992 (viz níže).

Výše uvedený výčet aktivit české Asociace prokazuje vysokou míru angažovanosti československých žen v aktivitách prvorepublikové občanské společnosti, vysokou míru spolupráce s dalšími ženskými spolky a poukazuje i na obtíže, se kterými se potýkaly. Některé z nich velice blíže asociují problémy či předsudky, se kterými se české ženy musely potýkat po roce 1989. Jedním ze základních problémů se jeví snaha vyjednávat pozici ženskému aktivismu, strach z nálepkování Asociace jako feministického spolku a reflexe negativ asociovaných s feminismem. Rozdíl oproti současnosti byl ovšem ten, že feminismus nebyl vnímán a prezentován jako západní, popřípadě americký import – útoky byly vedeny pouze proti ryze ženskému spolčování. Bez toho, že bych se chtěla dopouštět zevšeobecnění, se mi zdá také důležité poukázat na paralely mezi rétorikou rovnosti a skutečnou situací a dále na obtíže s ustavováním ženské přítomnosti na trhu práce, zejména v profesích, jako je advokacie, notářství, státní správa, diplomacie. Tato paralela je o to výmluvnější, že znovuustaněná asociace v roce 1992 se potýkala se stejnými strachy z „onálepkování“ feminismem a rétorikou návratu žen do soukromé sféry v první polovině 90. let.

Dalším aspektem, který se mi z hlediska současného vývoje situace v prosazování politik rovných příležitostí jeví jako zásadní, je použití rétoriky využití ženských talentů a jejich služba národu. Tento diskurs je velice podobný stávající rétorice nutnosti plného využití ženských talentů ze strany tvůrců a tvůrkyň politik rovných příležitostí a vědních politik a ukazuje, že prosazování rovnosti mužů a žen se potýká s velice podobnými překážkami jako na počátku 20. století. V obou případech je třeba hledat diskursivní strategie, které mocenské centrum přesvědčí o tom, že k žádným změnám v podstatě docházet nebude a průnik žen je deklarován v souvislosti s jejich příspěvkem k rozvoji společnosti a ne v souvislosti s dosahováním ženských lidských práv a rovnosti příležitostí a naplňování demokratických principů, které západní společ-

nosti deklarují. V obou případech je také možné nacházet subverzivní elementy v použití těchto rétorických strategií k dosažení feministických cílů.

Období let 1948 až 1989 zde popisovat nebudu z toho důvodu, že nemám žádné informace o ženském aktivismu v oblasti VaV nebo v oblasti vzdělávání. Vzhledem k tomu, že tato publikace se zaměřuje na ženský aktivismus, je toto období z tohoto hlediska „tiché“ do té míry, že se mi nepodařilo odkrýt jakýkoli náznak aktivit, jako tomu bylo v případě předválečného období. Jedním z možných vysvětlení je fakt, že genderová rovnost ve VaV nebyla tematizována zejména z toho důvodu, že politická příslušnost a spolupráce s režimem byly pro rozvoj vědecké kariéry mnohem zásadnější než pohlaví. Z důvodu centrálního plánování výzkumných aktivit, platové nivelizace a politického vlivu zejména v humanitních a sociálních vědách nebyly některé problémy (platová diskriminace, otázky harmonizace rodinných a pracovních povinností apod.) vnímány tak problematicky jako dnes (viz Tupá et al. 2004).

Počátky 90. let

Po roce 1989 došlo k zásadní transformaci v oblasti vědy a výzkumu. V Akademii věd České republiky se snížil počet ústavů i pracovníků a pracovnic VaV, nastaly změny ve financování a česká věda se přeorientovala na nové výzkumné centrum¹⁴ – USA a západní Evropu. Počet ústavů AV ČR klesl z 85 na 59 a celkový počet pracovníků a pracovnic klesl z 13 896 v roce 1989 na 6 971 v roce 1993 (Waste of talents 2004: 50). Nadále se v ČR ovšem udržuje separace výzkumné práce, jež probíhá zejména v ústavech AV ČR, a pedagogické práce koncentrované na univerzitách.¹⁵ Stejně jako v dalších oblastech veřejného života (ekonomie, politika) nebyly v tomto období otázky genderové diskriminace ve VaV řešeny s tím odůvodněním, že je nejdříve nutné vyřešit důležitější problémy – např. nízkou úroveň investic do VaV, zejména ze soukromého sektoru, nedostatečné platové ohodnocení, nízkou míru produktivity české VaV, nízké zapojení do mezinárodního výzkumu, nedostatečnou spolupráci mezi průmyslovým výzkumem a akademickým prostředím apod. Pokud se tedy otázky postavení žen ve vědě ve strategických dokumentech objevují, je to pouze v souvislosti s rozvojem lidských zdrojů v různých deklarativních preambulích bez toho, že by byly v těchto dokumentech přijímány jakékoli kroky na podporu genderové rovnosti ve VaV. Například ve vládním usnesení č. 16/2000 o Národní politice výzkumu a vývoje v ČR z roku 2000 se prohlašuje:

„Orgány odpovědné za realizaci politiky VaV budou usilovat o to, aby ve všech státem podporovaných programech VaV a ve všech grantových agenturách rozdělujících veřejné prostředky na VaV byly postupně rozvíjeny postupy vyrovnávající příležitosti žen a mužů. Stát očekává, že obdobné postupy uplatní ve svých koncepcích, statutech, organizačních řádech a běžném životě i instituce a organizace VaV.“

Přestože toto ustanovení v podstatě zavádí genderový mainstreaming¹⁶ do oblasti VaV, není tento princip v ČR nijak zaváděn ani na úrovni jednotlivých pracovišť, ani v grantových agenturách či v decizních orgánech. V posledním návrhu vládní politiky VaV pro léta 2004–2008 se uvádí pouze toto: „V souladu s dokumenty Evropské komise a Evropského parlamentu a úkoly pro členské země EU prosazovat uplatnění žen ve výzkumu a vývoji.“ Zjevně tedy jde pouze o deklarativní

přihlášení se k genderovému mainstreamingu, které ovšem stát ani další odpovědní aktéři (Rada vlády pro výzkum a vývoj ČR, univerzity, AV ČR, výzkumné instituce a v menší míře MŠMT) dále nijak nezavádějí do praxe v podobě programů na podporu žen ve vědě.

Oblast genderového výzkumu je také uvedena ve vládních Prioritách a postupech vlády při prosazování rovnosti mužů a žen, a to v kapitole 7.4.

7.4. V rámci své grantové politiky podporovat výzkum společenských jevů, které vedou k diskriminaci žen, případně k ohrožení jejich důstojnosti, zdraví nebo života.

Formulace tohoto úkolu ovšem jasně ukazuje, že genderový výzkum není na rozhodovacích pozicích vnímán jako oblast, jež by měla být podporována sama o sobě v rámci státní politiky genderového mainstreamingu, ale pouze jako „nástroj, který může přispět k odhalování a měření nerovností v různých oblastech lidského snažení, oblast sama o sobě ovšem na vládní úrovni jako problematická vnímána není.“ (Smetáčková a Linková 2004: 98)

Aktivizace žen ve vědě na počátku 90. let

Jedinou aktivitou, jež se na počátku 90. let objevila, bylo ustavení Akademického sdružení žen v ČSFR (ASŽ), české pobočky International Federation of University Women (<http://www.ifuw.org/>), která byla založena v Brně v září 1990.¹⁷ Tato aktivita vznikla na popud rakouské pobočky, jejíž zástupkyně v roce 1990 navštívily Masarykovu univerzitu. Podle výpovědi jedné ze spoluzakladatelek¹⁸ tato rakouská mise vzešla z ústředí organizace jako „mezinárodní úkol“, protože „Videň je blízko Brna“. Národní pobočka této organizace existovala již v období první republiky a po roce 1948 byla její činnost násilně ukončena (viz kapitola Předválečné období). Cílem asociace bylo zvýšit zapojení vysokoškolsky vzdělaných žen ve veřejném životě a jejich zrovnoprávnění. ASŽ měla cca 40 členek, většinou ženy z univerzit v Brně, ale i právničky, lékařky, učitelky z oblasti jižní Moravy a několik žen z přírodovědných a technických oborů. V roce 1993 činnost ASŽ víceméně skončila – částečně kvůli nedostatku času, odjezdu jedné ze spoluzakladatelek na stáž do zahraničí¹⁹, neschopnosti definovat cíl asociace a také kvůli nechuti oficiálně se organizovat, což vyplývalo z obecné povinnosti organizovat se za předchozího režimu. K novému pokusu o znovuoživení aktivit došlo v roce 1999, kdy brněnská pobočka kontaktovala pražskou pobočku, která v té době přecházela do internetové podoby. Vzhledem k tomu, že podle vyjádření jedné z brněnských spoluzakladatelek nenadešla doba aktivizace, činnost sdružení se dále nerozvíjela. Oficiálně bylo sdružení zrušeno v roce 2001. K další aktivizaci zezdola po roce 1989 podle mých informací v ČR nedošlo.

ASŽ se podle slov jedné ze svých spoluzakladatelek nedefinovala feministicky z obavy o odstrašení potenciálních členek. Feminismus byl vnímán jako „bojovnej, zjednodušenej, nespravedlivej, americkéj...ktej my nemáme zapotřebí, protože my máme vzdělání a máme možnost se svobodně rozhodnout“.²⁰ Hlavním heslem bylo „vzdělání je odpovědnost“. Na schůzkách si tedy ženy zejména vyměňovaly své zkušenosti, budovaly kontakty a vznikala mezi nimi určitá soukromá náležitost. Podle výpovědi byly neaktivnější a nejprogresivnější nejstarší členky sdružení (po sedmdesátce a osmdesátce), které podle vyjádření „pamatovaly to, co bylo před osmačtyřicátým rokem“ a měly v sobě „vnitřní osvobození, které možná souvisí i s věkem“. V této souvislosti je

zajímavé uvědomění si atmosféry ve společnosti na počátku 90. let, kdy existoval silný tlak, aby se ženy po změně režimu vrátily ke své „tradiční roli“: *„Ženy mladé...těch jsme moc neměly, protože každá řekla: mám teď děti, jsem na mateřské. Začátek 90. let byla navíc doba, kdy se lámal chléba a říkalo se: musela jsem pracovat celý život, teď nebudu, teď budu paní manželka, která podpoří manžela, který podniká. Nevím, nakolik se to za těch 10 let změnilo, ale slyšela jsem to mnohokrát“*.²¹

Existence federace na počátku 20. století a snahy na tyto aktivity navázat na počátku 90. let ukazují, že problematika postavení žen ve vědě a na univerzitách není nějakým importovaným problémem ze západu, jak je často traktováno v souvislosti s ženskými aktivitami v ČR obecně. Zároveň je nutné poukázat na důležitost spolupráce se zahraničními organizacemi, které hrály klíčovou roli pro ustavení a počáteční financování prožensky orientovaných aktivit v ČR a specificky v oblasti vědy a výzkumu. To ovšem není možné chápat tak, že snaha organizovat se na čistě ženském základě by byla v ČR cizí. Domnívám se, že hlavní překážkou byly důsledky neexistence občanské společnosti během období státního socialismu v ČR, což vedlo ke ztrátě dovedností spojených s občanským organizováním a lobbováním. Další překážkou, jež se negativně podepsala na výše uvedené aktivitě, byla společenská atmosféra první poloviny 90. let, kdy politické špičky prosazovaly a předpovídaly návrat žen do soukromé sféry k roli matky a manželky – tvůrkyně domova. Vliv socialistické rétoriky rovnosti pohlaví a násilné emancipace ženské populace na schopnost reflektovat diskriminaci a znevýhodnění žen zatím nebyl v ČR zkoumán. Domnívám se však, že šlo právě o tyto dva aspekty, které možnosti ženského organizování v první polovině 90. let značně omezily.

Vliv evropské integrace na tematizaci postavení žen ve vědě v ČR

Na konci 90. let se začala problematika postavení žen ve vědě tematizovat na evropské úrovni. Byly uspořádány dvě evropské konference, kdy na základě výpovědi jedné z pracovnic sekce Ženy a věda Direktorátu pro vědu Evropské komise (EK) se evropské badatelky sešly, popsaly problémy, se kterými se potýkají, byla přijata doporučení a pak se opět nic nedělo. Z důvodu frustrace nad tímto stavem zkontaktovala skupina badatelek komisařku pro výzkum, vědu a technologie Edith Cresson, jež problém začala řešit. Z jejího popudu došlo k setkání vědkyň a státních úředníků a úřednic na konci finského předsednictví v roce 1999 v Helsinkách. Na základě tohoto setkání byla ustavena tzv. Helsinská skupina (HS), do níž jmenovalo Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy (MŠMT), jež má oblast VaV v gesci, dvě zástupkyně MŠMT – MUDr. Ivu Lekešovou z odboru pro mezinárodní spolupráci ve vědě a výzkumu a PhDr. Hanu Frýdovou, jež v současné době zastává post koordinátorky pro rovné příležitosti na MŠMT.

V návaznosti na ustavení HS došlo v ČR v roce 2001 k ustavení Pracovní skupiny pro ženy ve vědě při MŠMT, jež sdružuje zástupkyně univerzitního, akademického a průmyslového sektoru, zástupkyni Technologického centra AV ČR (česká Národní kontaktní organizace pro Rámcové programy), zástupkyni Českého statistického úřadu (která je zároveň členkou pracovní podskupiny statistických korespondentů a korespondentek HS) a obě delegátky HS. Od roku 2004 jsem členkou a předsedkyní i já jako koordinátorka Národního kontaktního centra – ženy a věda (NKC-ŽV).

Před založením Národního kontaktního centra – ženy a věda v roce 2001 fungovala pracovní skupina jako garant plnění požadavků Evropské komise a HS a k tomu využívala zejména exper-

tízy dvou svých genderových expertek – PhDr. Marie Čermákové a PhDr. Hany Havelkové. Ty v roce 2001 připravily národní zprávu pro publikaci *Women and Science – National Reports on the Situation of Women in Science in Europe*.²² V dalším roce ve spolupráci s NKC-ŽV poskytly informace pro vypracování české části *European Report: National Policies on Women and Science in Europe* (2002).²³ Tyto dvě zprávy byly prvními studiemi po roce 1989, které se týkaly specificky postavení žen ve VaV v ČR a které popisují problémy v oblasti genderové rovnosti ve VaV. Jako klíčový se ukázal zejména nedostatek statistických informací (zejména o zastoupení žen na univerzitách podle titulu). Informace o postavení žen v soukromém výzkumném sektoru nejsou dostupné vůbec.

V současné době se pracovní skupina schází dvakrát ročně k diskusi o strategických cílech NKC-ŽV a k výměně informací v jednotlivých sektorech. Těžiště aktivit pracovní skupiny se po ustavení NKC-ŽV změnilo a funguje spíše jako konzultační a poradní orgán NKC-ŽV. Tato změna je dána zejména grantovou podporou NKC-ŽV, které tak vytvořilo infrastrukturu a specifické programy na podporu žen ve vědě v ČR (viz níže) a má tedy zdroje k rozvoji aktivit na národní úrovni a zároveň se úspěšně zapojuje do aktivit na úrovni mezinárodní. Role pracovní skupiny je ovšem nadále klíčová z toho hlediska, že sdružuje vysoce postavené ženy ve VaV, jimž jejich zkušenosti a funkce poskytují vhled do fungování české VaV. Nutno ovšem podotknout, že pracovní skupina přes nepochybnou koncentraci vysokých pozic nechce vystupovat jako lobbistické sdružení.

Národní kontaktní centrum – ženy a věda

V roce 2000 jedna ze členek pracovní skupiny, ředitelka SOÚ AV ČR PhDr. Marie Čermáková, předložila MŠMT grantový projekt na období 2001–2004 na ustavení NKC-ŽV (www.zenya-veda.cz), které zahájilo činnost v roce 2001. V současné době probíhá druhé grantové období (2005–2008).²⁴ Vzhledem k tomu, že tento projekt od počátku koordinuji, bude následující část sebereflexivní. Tímto způsobem chci poukázat na svoji zainteresovanost – profesní a osobní – na tomto projektu a jeho každodenní „vtělené“ (embodied) prožívání. Moje pozice mi zároveň také poskytuje možnost se tématem postavení žen ve vědě zabývat v širším kontextu evropských aktivit i z hlediska historického vývoje v ČR. Umožňuje mi hovořit o problémech, se kterými se prosazování rovnosti v oblasti VaV potýká, o možnostech prosazování opatření a přijímání genderových otázek ve VaV, zároveň mi ovšem pozice uvnitř výzkumné instituce poskytuje vhledy do fungování výzkumných institucí a každodenních praktik produkce vědění v oblasti sociálních věd.

Původně se centrum zaměřovalo pouze na badatelky a hlavní výčet aktivit se soustřeďoval na přijímání opatření (např. vytvoření databáze žen-expertek, informačního newsLetteru, koncepce přednáškové a osvětové činnosti apod.) a na zmapování hlavních problémů a diskriminačních praktik ve VaV. V průběhu prvních dvou let se rozvinula velice plodná a bohatá mezinárodní komunikace a vztahy a NKC-ŽV začalo být zváno k mezinárodním projektům, k účasti v pracovních komisích Evropské komise a k účasti na konferencích. Svým způsobem je dnes NKC-ŽV vnímáno jako příklad dobré praxe, a to jak kolegyněmi z východní a střední Evropy, tak ve vzrůstající míře i v západní Evropě.

Situace v ČR ovšem tak přívětivá nebyla. Problematika postavení žen ve vědě byla a je přijímána pouze úzkým okruhem lidí – většinou ženami, ať již vědkyněmi nebo genderovými expertkami

a experty. Zásadní témata je ovšem velice obtížné prosazovat v širší výzkumné komunitě (např. v síti NINET, která sdružuje regionální a oborové kontaktní organizace, které poskytují pomoc českým subjektům při účasti na 6. Rámcovém programu).²⁵ Na českých akcích pro širší výzkumnou komunitu, kam jsem např. zvána zástupkyněmi MŠMT, kde představuji aktivity NKC-ŽV či otázku genderové nerovnosti ve VaV či otázku genderové dimenze výzkumných projektů, jsou tyto aktivity vnímány jako něco politicky motivovaného a vyžadovaného Evropskou komisí. Není ochota se této problematice věnovat ani o ní diskutovat.²⁶ V komunikaci s vědkyněmi se setkáváme s jistou ostrážitostí, zda nejsme feministky, a pokud ano, jaké.²⁷ V uzavřené ženské společnosti jsou ovšem badatelky ochotné hovořit o problémech, které se týkají platové diskriminace, upřednostňování určitých výzkumných témat na úkor jiných, což podle těchto badatelek nesouvisí s kvalitou projektu, ale právě s přijatelností tématu (např. v historických vědách).²⁸ Jako nejpálčivější problém se ukázala oblast harmonizace vědecké kariéry a soukromého života, zejména rodinného. To je např. dobře patrné z našeho projektu Žena měsíce, který probíhal v letech 2002–2004. Jeho cílem bylo představovat zajímavé a úspěšné české vědkyně, zvyšovat tak jejich viditelnost a jejich mladším kolegyním ukazovat zajímavé vzory. Stávající obtíže v oblasti harmonizace vědecké kariéry a soukromého života nám dále ukazují rozhovory prováděné s mladými talentovanými vědkyněmi v rámci nového projektu Mladé talentky (2005–2006) (viz rozhovory na www.zenyaveda.cz v sekci Mladé talentky).

V průběhu třetího roku projektu se ale začalo ukazovat, že otázku postavení žen ve vědě nemůžeme řešit bez teoretického zázemí a bez statistik (které stále ještě nebyly sbírány). Statistika v oblasti VaV, jejich sběr a ochota je poskytovat jsou v ČR na naprosto nulové úrovni a je zarážející, jak negativní reakce vyvolává snaha získat data (AV ČR, GA ČR, Ústav pro informace ve vzdělávání). V ČR tak stále nemáme oficiální data o zastoupení žen a mužů v AV ČR, na univerzitách podle titulu, nemáme žádné údaje o ženách v průmyslovém výzkumu a grantové agentury (dále GA) velice neochotně poskytují data o uchazečích a uchazečkách a příjemcích a příjemkyních grantové podpory s odkazem, například ze strany GA ČR při přípravě studie *Analýza současné situace v rovnosti žen a mužů v oblasti věcné působnosti MŠMT* (2002), že tato data jsou na internetu a můžeme si je spočítat manuálně podle příjmení.

Druhou oblastí, jež je pro vytváření podpůrných aktivit naprosto klíčová, je rozvoj teoretických badání v oblasti feministických epistemologií. Feministické epistemologie a feministická vědní studia nejsou v ČR ustavenou výzkumnou oblastí a v této oblasti badá velice malý okruh badatelek a badatelů nebo se jí občasně věnují někteří sociální vědci a vědkyně (např. Tereza Stöckelová, Jan Matonoha, Jiřina Šmejkalová, Gerlinda Šmausová, Dagmar Lorenz-Meyer). V roce 2003 NKC-ŽV navázalo spolupráci se slovenským Gender centrem na Filozofické fakultě Univerzity Komenského (Mariana Szapuová, Etela Farkašová, Zuzana Kiczková) při přípravě sekce Gendered Knowledge: the Reshaping of 'Normal' Science na mezinárodní konferenci Women Scholars and Institutions²⁹. V rámci NKC-ŽV jsme tuto výzkumnou oblast začaly budovat od roku 2004 v rámci Sociologického ústavu AV ČR. Vytvořily jsme „čtecí skupinu“, na které diskutujeme o dohodnutých textech, navázaly jsme spolupráci se zahraničními badatelkami, které se této oblasti badání, zejména na ose východ–západ, věnují a první myšlenky týkající se reflexe produkce (genderové) znalosti po roce 1989 představujeme na zahraničních konferencích. Prvním institucionálně viditelným krokem je realizace mezinárodního výzkumného projektu Knowledge, Institution, Gender:

an East-West Comparative Study, který financuje Evropská komise v rámci 6. RP. Projekt se zaměřuje na výzkum utváření tzv. epistemických komunit z genderového hlediska ve dvou vědních disciplínách (biologie, sociologie) v pěti evropských zemích (ČR, Finsko, Rakousko, Slovensko, Velká Británie) a na projektu dále spolupracují expertky z ČR (Gerlinda Šmausová), USA (Helen Longino) a Velké Británie (Susan Molyneux-Hodgson).

Účast ČR na mezinárodních aktivistických a lobbistických projektech

V roce 2002 ustavila Evropská komise expertní skupinu Enwise (Enlarge Women in Science to the East), jejímž cílem bylo zmapovat postavení žen ve vědě ve střední a východní Evropě a v pobaltských republikách v historicko-politickém kontextu. Českou zástupkyní byla Hana Havelková. Ustavení expertní skupiny bylo reakcí na expertní zprávu ETAN o postavení žen ve vědě *Science Policies in the European Union: Promoting Excellence through Mainstreaming Gender Equality* (Osborn et al. 2000), jež analyzovala situaci v západní Evropě. Expertní skupina Enwise předložila zprávu Evropské komisi v lednu 2004 a v září téhož roku byla zorganizována Enwise Valorisation Conference v Tallinu, kde byly výsledky expertní skupiny představeny a kde se o nich debatovalo. Zpráva odhalila celkové vyšší zastoupení žen ve VaV ve východní a střední Evropě, ovšem došla k závěru, že zastoupení žen ve vědě je nejvyšší v těch zemích, kde jsou investice do VaV nejnižší (Rumunsko, Bulharsko). ČR v tomto mezinárodním srovnání vychází hůře z hlediska počtu badatelek, ovšem má ze všech 13 zemí Enwise jedny z nejvyšších investic do VaV.

V roce 2003 předložil Sociologický ústav AV ČR (NKC-ŽV) mezinárodní projekt Central European Centre for Women and Youth in Science (CEC-WYS, www.cec-wys.org) Evropské komisi (č. smlouvy SAS6-CT-2004-003582), který navazuje na aktivity NKC-ŽV a dále je rozšiřuje. Projekt začal v březnu 2004 a potrvá do roku 2007. Cílem projektu je zvyšovat rovnost příležitostí žen ve vědě ve čtyřech středoevropských zemích (ČR, Maďarsko, Slovensko a Slovinsko) a přispívat ke zkoumání, analýze a zlepšování postavení mladých lidí ve vědě. Centrum vyvinulo regionální databázi expertek, vytváří tréninkové manuály, pořádá školení (zahrnutí genderové dimenze do Rámcových programů EK, začlenění do expertní databáze EK, budování kompetencí pro výzkumnou práci pro začínající vědce a vědkyně, psaní a management projektů Rámcového programu) a analyzuje zavádění doporučení zprávy Enwise na národních úrovních. Centrum dále začalo úzce spolupracovat s oblastí západního Balkánu v oblasti genderové rovnosti ve vědě a připravuje podpůrný projekt s aktérkami z této oblasti, jež bude brát v potaz specifickou geopolitickou, ekonomickou a společenskou situaci regionu a zároveň umožní sdílení zkušeností a nástrojů, které již byly vyvinuty.

Dalším projektem, který by měl přispět k mezinárodnímu propojení organizací a aktivit na podporu žen ve vědě v Evropě, je Evropská platforma pro ženy ve vědě (European Platform for Women Scientists, EPWS, www.epws.org).³⁰ V současné době ještě není jasné, jakým způsobem se Platforma postaví ke členství organizací, jež nemají právní subjektivitu. Statut organizace v tuto chvíli definuje několik typů členství, přičemž plné členství bude poskytováno pouze právnickým osobám. To by ovšem mohlo mít za následek, že v Platformě nebude zastoupena žádná organizace ze zemí střední a východní Evropy, neboť pokud již takové sítě či pracoviště existují, nemají právní subjektivitu (včetně NKC-ŽV a CEC-WYS).

Genderový výzkum v ČR a rozvoj genderových studií v akademické sféře

Genderový výzkum a rozvoj genderových studií je v Evropě obecně považován za jednu z klíčových oblastí genderového mainstreamingu, neboť nám umožňuje pochopit a vysvětlit diskriminační praktiky ve společnosti a rozvíjet genderově senzitivní výuku, jež může napomáhat společenské změně. Genderový výzkum se v ČR institucionalizoval na počátku 90. let, když PhDr. Marie Čermáková v Sociologickém ústavu AV ČR založila oddělení Gender a sociologie. V rámci AV ČR další genderově orientované pracoviště neexistuje, i když některé další ústavy se genderovým výzkumem zabývají v dílčích výzkumných projektech. V první polovině 90. let se oddělení Gender a sociologie zaměřovalo zejména na kvantitativní sociologické výzkumy ženské populace, a to zejména na trhu práce a v rodině. Ve druhé polovině 90. let se oddělení začalo orientovat zejména na kvalitativní výzkumné metody a jednotlivé členky profilely své výzkumné specializace (trh práce a postavení podnikatelek, rodina, rodinná politika a porodnictví, sociologické teorie rodiny, postavení muže v rodině, ženské elity, ženský aktivismus a občanská společnost atd.). V průběhu 90. let byl patrný vliv zahraničního zájmu o otázky postavení žen v české společnosti na výzkumná témata. Je zřejmé, že stejně, jako je tomu v případě neziskových ženských organizací (Kapusta-Pofahl, Hašková a Kolářová 2005), se v akademické sféře projevuje vliv zahraničních výzkumných priorit a zájmů na profilaci výzkumu.³¹ Na mezinárodní úrovni byla před vstupem ČR do EU vnímána jako klíčová občanská participace žen (v současné době oddělení dokončuje dva projekty na toto téma, jeden financuje National Science Foundation a druhý Evropská komise v rámci 5. RP).

Institucionalizace genderových studií v univerzitním prostředí trvala nepoměrně déle, zejména v důsledku neprostupnosti odpovědných orgánů. Přesto byly první dva kursy nabízeny již v roce 1992/1993, a to Jiřinou Šmejkalovou-Strickland na FSV UK a Liborou Indruchovou na FF UK. Od roku 1994 byl také organizován „putovní kurs“ mimo Prahu a Brno.³² V současné době jsou v ČR pouze dva akreditované univerzitní programy genderových studií, jeden na Fakultě humanitních studií Karlovy univerzity v Praze a druhý na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. Jediná katedra genderových studií v ČR byla akreditována až v roce 2004 na Fakultě humanitních studií UK v Praze (<http://www.fhs.cuni.cz/gender/>) a v akademickém roce 2005–2006 byl zahájen první samostatný magisterský studijní program genderových studií v ČR.

Magisterský program genderových studií měl být původně akreditován na FF UK v návaznosti na existenci Centra studií rodu/gender studies při katedře sociální práce FF UK, které financoval Fordův grant. Dohody s děkanátem FF UK bylo dosaženo v roce 2002 a ustavení katedry bylo podmíněno obsazením profesorského místa, na které bylo vypsáno výběrové řízení, do nějž se přihlásila jedna uchazečka. Nový děkan toto výběrové řízení, které již bylo uzavřené, v roce 2003 zrušil, což znemožnilo ustavení oboru genderových studií na této fakultě. V roce 2003 „Akademický senát FF UK existenci Centra studií rodu/gender studies zrušil s odůvodněním, že genderová studia nejsou obor, který by FF UK ve své koncepci chtěla rozvíjet“.³³ V návaznosti na tento krok začali pracovníci a pracovnice Centra studií rodu/gender studies jednat o ustavení katedry s FHS UK, kde obor získal podporu vedení fakulty. Katedra také získala další grant od Fordovy nadace na tříleté období. Výzkumná činnost katedry, kterou vede Věra Sokolová, PhD., se zaměřuje zejména na studia sexuality, genderové identity a queer studies, genderové aspekty mediální sféry, implementaci genderového mainstreamingu na politické úrovni a literární vědu a další oblasti.

Centrum studií rodu/gender studies bylo na katedře sociální práce FF UK, kterou v tu dobu vedla Jiřina Šiklová, ustaveno v roce 1999 na základě návrhu řady badatelek (zejména Jiřiny Šiklové a Evy Kalivodové z okruhu nadace Gender Studies (dále GS), kde od roku 1993 probíhala vzdělávací činnost v oboru).³⁴ Tento návrh v roce 1998 schválil Akademický senát FF UK a podpořil jej tehdejší děkan FF UK doc. PhDr. František Vrhel, CSc. Cílem centra bylo poskytovat studentkám a studentům FF UK a dalších fakult možnost systematického, akademického studia teoretických a metodologických nástrojů pro zkoumání genderových otázek v historické perspektivě a s ohledem na kulturní a etnické aspekty dané problematiky.³⁵ Centrum zažilo největší rozkvět po získání Fordova grantu³⁶, kdy bylo možné rozšířit úvazky a nabídnout větší výběr odborných kursů. Po vyčerpání všech šancí na ustavení katedry GS na FF UK přešla většina interních vyučujících z FF na FHS UK.³⁷

Druhým univerzitním pracovištěm je brněnský bakalářský akreditovaný studijní obor genderových studií v rámci studijního programu sociologie na katedře sociologie Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně, který vznikl jako logické vyústění činnosti osob aktivních v Gender centru³⁸ a jejich spolupráce s katedrou sociologie FSS MU v Brně.³⁹ Externí odbornou garantkou studijního programu je Gerlinda Šmausová, vedoucí oboru je Iva Šmídová. Program se zaměřuje „na kvalifikovaný popis, studium příčin a důsledků současného stavu genderové struktury společnosti. Obor nabízí orientaci v teoretických, metodologických i aplikovaných sociologických základech genderu a doplňuje je nabídkou kursů z oblasti kulturních studií. Vzhledem k silicímu požadavku Evropské unie na vytváření rovných příležitostí žen a mužů nabízí také výuku tzv. genderového mainstreamingu, který se věnuje metodám zavádějícím rovné příležitosti do praxe. Předmětem studia oboru jsou například tyto oblasti: výchova a vzdělávání, rodinné struktury, pracovní trh, násilí na ženách nebo sexualita“⁴⁰. Výzkumná činnost pracovníků centra se v posledních letech zaměřuje zejména na otázku otcovství a rodičovství obecně, sexualitu a heteronormativitu, genderovou socializaci, vězeňství a diskursy genderu v české kultuře.⁴¹

Spolupráce univerzitních a akademických pracovišť a neziskových organizací⁴²

Míra možné spolupráce jednotlivých univerzitních a akademických pracovišť v oboru genderových studií s neziskovými organizacemi je určována několika faktory. Nejdůležitějším je pravděpodobně novost oboru na české akademické mapě a nedostatečné uznání oboru (viz kapitola Lenky Helšusové-Václavíkové v této publikaci), což má za následek neustálé vyjednávání akademického prostoru pro obor, což odčerpává značnou část energie. Dalším aspektem je nedostatek expertů a expertek v oboru genderových studií (i v důsledku neprostupnosti studijního oboru genderových studií na českých univerzitách, viz výše), což vede k tomu, že univerzitní a akademičtí pracovníci a pracovnice přispívají k osvětové činnosti a vzdělávání státní správy a středoškolských vyučujících i studujících. Dalším aspektem je míra byrokracie a nedostatečná administrativní podpora univerzitních a akademických pracovišť, v důsledku čehož se zvyšuje administrativní zátěž výzkumných pracovníků a pracovníc. Všechny tyto faktory vedou ke značné časové vyčerpání celé komunity.

Přes tyto limitující faktory se ovšem daří spolupráci navazovat jak v oblasti výzkumné, tak podpůrné a aktivistické. Domnívám se, že jedním z důvodů změn je institucionalizace genderových studií na Fakultě humanitních studií UK v Praze a na Fakultě sociálních studií MU v Brně, dále také v propojení mezi jednotlivými badatelkami a badateli, které spojuje výzkumný zájem.

Dalším důležitým faktorem, který genderové experty a expertky a neziskovou sféru svádí ke spolupráci, jsou zahraniční výzkumné projekty. Jako dva příklady spolupráce značné části genderové komunity v ČR bych uvedla projekt *Enlargement, Gender and Governance* financovaný Evropskou komisí v rámci 5. Rámcového programu a projekt *Constructing Supranational Political Spaces: The European Union, Eastern Enlargement, and Women's Agency* financovaný americkou National Science Foundation. Vzhledem k širokému záběru obou projektů, jež měly oba z různých úhlů za cíl mapovat občanskou participaci žen v rámci rozšiřování EU, svedly projekty dohromady badatelky a badatele z výše uvedených akademických a univerzitních pracovišť a zástupkyně neziskové sféry, další badatelky v oblasti genderových studií, které nejsou afilované k žádnému genderovému pracovišti, a genderové aktivisty a aktivistky. Práce na těchto projektech vedla mimo jiné i k vytvoření této publikace, neboť české koordinátorky obou projektů a jejich pracovní týmy dospěly ke dvěma zásadním závěrům. Tím prvním bylo to, že oba projekty poskytly obrovskou znalostní bázi, které projekty samy nevyužijí. Tím druhým bylo zjištění, že genderové, feministické či prožensky orientované aktivity v průběhu 90. let pronikly v ČR do různých oblastí a pro rozvoj oboru by bylo užitečné tyto procesy reflektovat.

Dalším zásadním domácím počinem je organizace 1. konference českých a slovenských feministických studií, která se uskutečnila v září 2005. Přípravných prací na konferenci se účastnili zástupkyně a zástupci všech univerzitních a akademických pracovišť v ČR a Gender centra na Filozofické fakultě Univerzity Komenského v Bratislavě. Přes 80 přihlášených příspěvků opět ukazuje na široký záběr výzkumných aktivit v oblasti genderových studií v ČR a na Slovensku.⁴³

K pravidelnému setkávání vyučujících, kteří se zajímají o gender a genderové kursy, dále dochází na workshopu nazvaném *Feministická pedagogika*, který se koná od roku 2001 dvakrát ročně na různých univerzitách v ČR. Každé setkání, jehož se účastní cca 25 lidí, se zaměřuje na určitý pedagogický aspekt výuky genderových studií (např. gender a vizualita či četba a literatura k genderovým kursům), ale zejména na gender jako *formu* vzdělávání, ne pouze na jeho obsah. Cílem workshopu je reflektovat, co znamená genderově učit tak, aby i samo vzdělávání bylo feministickým a genderově uvědomělým procesem (více informací o workshopu *Feministická pedagogika* najdete in Sokolová 2004).

K pokusu o institucionalizaci asociace genderových expertů a expertek došlo v roce 2002 pod názvem Česká asociace pro genderové vzdělávání: Rovné příležitosti a gender mainstreaming. Na přípravě asociace pracoval pětičlenný výbor, jehož členky a členové pocházeli z různých akademických organizací v ČR a jehož členkou jsem byla i já. Informace, jež zde uvádím v souvislosti s přípravou registrace asociace, tedy vycházejí z mé účasti na přípravných pracích.

Přestože mezi genderovými badatelkami a badateli panovala shoda o potřebnosti založení takové organizace, k ustavení asociace nakonec nedošlo⁴⁴, neboť přes nepochybný zájem a podporu této myšlenky na přípravě fungoval právě vždy jen pracovní výbor a zapojení dalších členek komunity bylo téměř nulové. Organizační výbor tedy v roce 2003 došel k názoru, že nemá cenu ustavovat profesní organizaci, pokud skutečně není zájem se do jejích aktivit zapojit a budovat ji.⁴⁵ Byly ovšem připraveny stanovy a jednací řád a řešila se otázka členství (důraz byl kladen na asociované členství pro studující).

K důležité spolupráci mezi akademickou, univerzitní a neziskovou sférou došlo v roce 2004 při přípravě *Stínové zprávy v oblasti rovného zacházení a rovných příležitostí žen a mužů* (Pavlík 2004) a znovu v roce 2006. K vypracování stínové zprávy k vládním zprávám o plnění priorit

a postupů vlády při prosazování rovnosti mužů a žen došlo v důsledku neuspokojivého stavu implementace genderové rovnosti. Autorský kolektiv ve zprávě z roku 2006 bohužel konstatuje víceméně stejnou situaci jako v roce 2004.

Důležitou roli v rozvoji kontaktů mezi univerzitní, akademickou a neziskovou sférou hraje nepochybně i tzv. genderlist – informační a debatní online diskusní fórum, které spravuje organizace Gender Studies, o.p.s. Genderlist má široký průnik do české společnosti a jsou na něj přihlášení nejen výzkumní pracovníci a pracovnice v oboru genderových studií, feministické a genderové aktivistky a aktivisté, ale také soukromé osoby se zájmem o problematiku. Tento informační kanál tak zajišťuje rychlé šíření informací, slouží jako diskusní a aktivizační fórum a jde také o cenný zdroj pro vyhledávání kontaktů.

Přes tento nepochybný posun ve spolupráci je ale propojení všech pracovišť nedostatečné. Zřídka dochází k neformálním setkáváním, která by umožnila vzájemné informování se o aktivitách, výsledcích výzkumu a plánovaných činnostech. Komunikace probíhá podél určitých linií, které jsou dány zejména podobností výzkumných zájmů jednotlivců. To vede i k tomu, že se genderová komunita potýká s nedostatkem informací o výsledcích výzkumů.⁴⁶ Ke zlepšení situace v této oblasti by pravděpodobně došlo, pokud by v ČR existoval specializovaný genderově orientovaný odborný recenzovaný časopis, kde by genderová komunita výsledky svých výzkumů mohla publikovat. Takovou šanci v současnosti umožňuje časopis *Gender – rovné příležitosti – výzkum*, který vydává oddělení Gender a sociologie SOÚ AV ČR a který od roku 2006 vychází jako recenzovaný časopis.

Dalším kritickým bodem genderových studií a výzkumu v ČR je, že zde téměř neprobíhá žádná diskuse či reflexe termínu gender. Každý z aktérů a akterek tak pracuje s určitým chápáním tohoto pojmu a předpokládá, že všichni hovoříme stejným jazykem. Nedochází k reflexi produkce genderové znalosti v ČR, což víceméně znemožňuje kritickou analýzu genderových teorií a produkci lokalizované genderové znalosti, jež by vycházela z historických politicko-ekonomicko-sociálních podmínek Československa a České republiky. Nebyla vypracována analýza vývoje konceptualizací pojmu gender od roku 1990 ani proměna přístupu k jednotlivým feministickým a genderovým tématům v průběhu 90. let. Jak ukazují další kapitoly v této knize, spolupráce mezi neziskovou sférou a akademickou sférou je i při řešení konkrétních oblastí zájmu velice malá. Dá se tedy říci, že k rozvoji lokálních genderových teorií, jež by vycházely z lokální zkušenosti a praxe, téměř nedochází.

Závěry

Aktivizace žen-badatelek v západní Evropě a v USA od 70. let byla klíčová pro tematizaci problematiky postavení žen ve vědě a genderových aspektů v produkci vědění. Vytvořila základ novému oboru bádání – feministickým epistemologiím, který ve významné míře přispívá k popisu genderových předsudků v produkci vědění a negativních dopadů vědeckého bádání na ženy. K aktivismu žen s univerzitním vzděláním ovšem docházelo již od konce 19. století, kdy se ženy začaly zasazovat o přístup na vysoké školy a do různých profesí. Tento aktivismus byl patrný i v ČSR, navázat na něj se bohužel po roce 1989 úspěšně nepodařilo, i když došlo k založení Akademického sdružení žen. Tento aktivismus a snahy o navázání na prvorepublikovou tradici popírá časté námitky slyšitelné v ČR, že otázka postavení žen ve vědě je politickým importem

ze západu, který je tematizován pouze z důvodu nutnosti naplnit určité závazky vyplývající z členství v EU. Je ovšem nepopiratelné, že bez tlaku Evropské unie by k rozvoji aktivit na podporu žen ve vědě v ČR pravděpodobně nedošlo do té míry, kterou jsem se v této kapitole snažila ukázat. V současné době se v ČR věnuje této otázce jedno pracoviště Sociologického ústavu AV ČR, které spolupracuje s dalšími experty a expertkami v oblasti feministické produkce znalosti a úspěšně se pohybuje i na mezinárodní scéně. Jak vyplývá ze zkušenosti pracovnic NKC-ŽV, je pravděpodobné, že k aktivismu samotných badatelek bude docházet velice obtížně z důvodu obrovských časových nároků, jež na ně klade vědecká práce, což téměř znemožňuje síťování či aktivizaci. Některé z nich proto velice vítají existenci centra jako určitého lobbistického tělesa, které hájí jejich zájmy. Jako velice palčivý vnímají zejména problém harmonizace vědecké kariéry a rodiny a nedostatečné ohodnocení práce a znalostí badatelek ze strany výzkumných institucí a univerzit⁴⁷.

Důležitým aspektem dosahování genderové rovnosti ve společnosti obecně a ve vědě a výzkumu a školství zvlášť jsou genderová studia a genderový výzkum. Obě tyto oblasti se v ČR rychle rozvíjejí, i když institucionalizace na VŠ (FHS UK v Praze, FSS MU v Brně) trvala nepoměrně déle než ustavení výzkumného oddělení v rámci Sociologického ústavu Akademie věd ČR. Existující pracoviště i jednotlivé badatelky a badatelé otevírají výzkumné oblasti a problémy, které nebyly za bývalého režimu tematizovány a významným způsobem přispívají k popisu a analýze situace genderového pořádku v ČR z různých aspektů (trh práce, rodina, rodičovství a porodnictví, média, věda a výzkum, vzdělávání, queer teorie, sexualita, literatura a literární věda, politologie, historická bádání zaměřená na postavení žen v politice, feministická lingvistika, násilí na ženách a domácí násilí, genderové aspekty v umění, gender a sport, psychologie, vězeňství a další). Zatím ovšem bohužel nedochází k dostatečné intelektuální výměně a diskusím mezi jednotlivými zástupkyněmi a zástupci genderové akademické komunity, kteří si tak často ani nejsou vědomi výzkumů druhých. To má vliv na to, že v ČR nevznikají lokální, specifické genderové teorie, které by vycházely z historické zkušenosti genderových vztahů v ČR, což by mohlo lépe přispívat k definici priorit pro vývoj opatření a kroků, jež jsou nutné k dosahování genderové rovnosti ve společnosti. Dalším negativem je i nedostatečná spolupráce akademické a neziskové sféry. Ty se pochopitelně setkávají na *ad hoc* projektech (např. stínová zpráva, výzkum domácího násilí International Violence Against Women Survey), ovšem od prvotního aktivismu akademických žen v rámci Gender Studies nebyla tato spolupráce nijak dále rozvíjena a v dnešní době k pravidelnému setkávání a výměně zkušeností dochází velice zřídka (často jsou tímto impulsem evropské granty, např. iniciativa Equal či Evropský sociální fond, které vyžadují velká konsorcia s různými typy znalosti a zkušenosti). Neexistuje a ani nemůže existovat jednota v názoru, zda je akademický genderový výzkum a výuka součástí feministického aktivismu či ne, a pokud ano, jak přistupovat ke skutečnosti, že vědecká znalost je angažovaná a politická. V tomto ohledu jsou opět klíčové feministické epistemologie, které z různých perspektiv odkrývají právě fakt, že veškerá produkce znalosti je motivovaná, subjektivní, angažovaná a politická.

Literatura

- Anderson, E. 2004. „Feminist Epistemology and Philosophy of Science“, *The Stanford Encyclopaedia of Philosophy (Summer 2004 Edition)*, Ed. by Edward N. Zalta. Dostupné na: URL = <<http://plato.stanford.edu/archives/sum2004/entries/feminism-epistemology/>>.
- Anderson, E. 1995. „Feminist Epistemology: An Interpretation and a Defence.“ *Hypatia*, Vol. 10, No. 3, s. 50–84.
- Bem, S. L. (1993). *The Lenses of Gender. Transforming the Debate on Sexual Inequality*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Ben-David, J. 1971. *The Scientist Role in a Society*. Englewood Cliffs.
- Bleier, R. 1991. „Sex Differences Research: Science or Belief?“ In: *Feminist Approaches to Science*. Ed. by R. Bleier. Teachers College: Columbia University.
- Blagojević, M. 2004. „Creators, Transmitters and Users: Women's Scientific Excellence at the Semi-Periphery of Europe.“ S. 135–145. In: *Gender and Excellence in the Making*. European Commission.
- Bourdieu, P. 2000. *Nadvláda mužů*. Praha: Nakladatelství Karolinum.
- Collins, P. H. 1991. *Black Feminist Thought. Knowledge, Consciousness, and the Politics of Empowerment*. New York a Londýn: Routledge.
- Červinková, A., Hašková H., Kolářová, M., Linková, M., Moravcová-Smetáčková, I., Šaldová, K. 2002. *Analýza současné situace v rovnosti žen a mužů v oblasti věcné působnosti MŠMT*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Etzkowitz, H., Kemelgor, C., Neuschatz, M., Uzzi, B. 1994. „Barriers to Women in Academic Science and Engineering“. In: *Who will do science? Educating the next generation*. Eds. by W. Parson Jr. and I. Fechter. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Evropská komise. 2004. *Waste of talents: turning private struggles into a public issue: Position of Women in Science*. European Commission.
- Farkašová, E. 2005. „Může být rozum „emocionální“ a objektivita „perspektivní“? (K problematice poznání vo feministických epistemologiích). In: *Myšlení hranic. Genderové pohledy na racionalitu, objektivitu a vědoucí subjekt*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Farkašová, E. 2004. „Problémy epistemickej privilegovanosti (v kontexte feministickej teórie stanoviska)“. Dostupné na: http://158.195.116.177/modules.php?op=modload&name=Publications&file=index&p_op=showcontent&secid=1&pnid=1082458649.
- Gender and Excellence in the Making*. 2004. European Commission.
- Gilligan, C. 2001. *Jiným hlasem. O rozdílné psychologii žen a mužů*. Praha: Portál.
- Harding, S. (ed.). 2003. *The Feminist Standpoint Theory Leader: Intellectual and Political Controversies*. Routledge. New York a Londýn.
- Harding, S. 1991. *Whose Science? Whose Knowledge?* Buckingham: Open University Press.
- Harding, S. 1987. „Introduction: Is there a Feminist Method?“ In: *Feminism and Methodology*. Ed. by S. Harding. Bloomington: Indiana University Press.
- Harding, S. 1986. *The Science Question in Feminism*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Hubbard, R. 1983. „Have Only Men Evolved?“ In: *Discovering reality: Feminist perspectives on Epistemology, Metaphysics, Methodology and Philosophy of Science*. Eds. by S. Harding and M. B. Hintikka. Dordrecht: Reidel.
- Husu, L. 2001. *Sexism, Support and Survival in Academia. Academic Women and Hidden Discrimination in Finland*. Social Psychological Studies 6. Helsinki: University of Helsinki.

Husu, L. 2004. *Gate-keeping, gender equality and scientific excellence in Gender and Excellence in the Making*. European Commission.

Husu, L., Morley, L. (eds.) 2000. *Higher education in Europe-special edition on academe and gender: What has and what has not changed?* Vol. 25, No. 2. Bucharest: UNESCO.

International Federation of University Women Bulletin, No. 1, 3, 5, 6, 7, 8, 10, 12, 14, 15, 19, 23, 26.

Kapusta-Pofahl, K., Haskova, H., Kolarova, M. 2005. „Only a Dead Fish Flows with the Stream:’ NGO Formalization, Anarchofeminism, and the Power of Informal Associations.” *Anthropology of East Europe Review*, Vol. 23, No. 1.

Keller, E. F. 1985. *Reflections on Gender and Science*. New Haven, CT & London: Yale University Press.

Nelson, L. H. 1990. *Who Knows. From Quine to a Feminist Empiricism*. Philadelphia: Temple University Press.

Longino, H. E. 1990. *Science as Social Knowledge: Values and Objectivity in Scientific Inquiry*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Osborn, M., Rees, T., Bosch, M., Hermann, C., Hilden, J., McLaren, A., Palomba, R., Peltonen, L., Vela, C., Weis, D., Wold, A., Wenneras, C. 2000. *Science Policies in the European Union: Promoting excellence through mainstreaming gender equality. A report from the ETAN Network on Women and Science*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.

Quine, W.V.O. 1963. „Two Dogmas of Empiricism”. In: *From a Logical Point of View*. New York: Harper and Row.

Savage, M., Witz, A. (eds.). 1992. *Gender and Bureaucracy*. Oxford: Blackwell Publishers/The Sociological Review.

Schiebinger L. 1989. *The Mind Has No Sex?: Women in the Origins of Modern Science*. Harvard University Press.

Scott, J. W. 2003. „Feminist Reverberation.” *Difference: A Journal of Feminist Cultural Studies*, Vol. 13, No. 3, s.15. Based on JWS keynote address at the Berkshire Conference on the History of Women held on 7–9 June 2002.

Smetáčková, I., Linková, M. 2004. „Rovnost žen a mužů v resortu MŠMT, včetně problematiky vědy a výzkumu.” S. 81–99. In: *Stínová zpráva v oblasti rovného zacházení a rovných příležitostí žen a mužů*. Ed. by P. Pavlík. Praha: Gender Studies, o.p.s.

Sokolová, V. 2004. „Feministická pedagogika aneb ambiciózní projekt českého školství”. S.11—13. In: *Ročenka katedry/Centra genderových studií*, č. 3. Praha: Univerzita Karlova, Fakulta humanitních studií.

Szapuová, M. 2002. „Problém empirizmu vo feministickej epistemológii.” *Filozofia*, č. 6, s. 393–405.

Szapuová M. 2005. „Ženy, veda a feminizmus: k niektorým problémom vedeckého poznania z pohľadu feministickej epistemológie.” In: *Myšlení hranic. Genderové pohledy na racionalitu, objektivitu a vědoucí subjekt*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.

Tanesini, A. 1999. *An Introduction to Feminist Epistemologies*. Oxford: Blackwell Publishers.

Tupá, B. et al. (eds.) 2004. *Vlastní pokoj: 10 pohledů*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.

Wennerås, C., Wold, A. 1997. „Nepotism and Sexism in Peer Review”. *Nature*, No. 387, s. 341–343.

Wylie A. 2003. „Why Standpoint Matters”. S. 26–48. In: *Science and Other Cultures. Issues in Philosophies of Science and Technology*. Eds. by R. Rigueroa and S. Harding. New York a Londýn: Routledge.

- ¹ Husu (2004) uvádí, že Merton (1973) vedle výzkumníka, učitele a administrátora považuje hlídání bran za „čtvrtou hlavní roli vědce“. Podle Husu (2004) praktiky hlídání bran mohou ovlivňovat chápání, hodnocení a vývoj vědecké excelence, protože „mají za cíl kontrolovat či ovlivňovat vstup či přístup do určité arény, alokaci zdrojů a informačních toků, nastavení standardů a vývoj výzkumné oblasti či agendy nebo vnější obraz dané výzkumné disciplíny“ (překlad Marcela Linková, dále M. L.).
- ² Tento termín se poprvé objevil v 70. letech v sociologii institucí a v oblasti vědy a výzkumu ho zavádí Witz a Savage (Savage a Witz 1992). Termín odkazuje jak k praktikám, prostřednictvím nichž jsou ženy vylučovány z výkonu moci, tak ke způsobu, prostřednictvím něhož je přístup k moci determinován muži.
- ³ V řádu genderových opozic jsou ženy tradičně definovány jako emocionální, iracionální a neschopné udržet objektivní nezáúčastněnou pozici, což je připisováno esencialisticky pojetým biologickým rozdílům a zejména schopnosti rodit děti. Sandra Bem (1993) vyvinula teorii „optických čoček“. Z genderového hlediska Bem identifikuje tři základní „čochy“: genderovou polarizaci (tj. představu, že ženy a muži jsou odlišní a že společnost je uspořádána podle těchto odlišností), androcentrismus (tj. představu, že muži jsou nadřazení ženám a že vše, co se pojí s mužskostí, tvoří normu, vůči níž jsou ženy posuzovány) a biologický esencialismus (tj. představu, že rozdíly mezi ženami a muži jsou biologicky dané, což zdůvodňuje jak nadřazenost mužů, tak i uspořádání společnosti na základě genderového principu). V rámci tohoto binárního genderového systému se potom vytvářejí dva gendery – femininita a maskulinita.
- ⁴ Za cenné připomínky k této části textu bych ráda poděkovala Karen Kapusta-Pofahl.
- ⁵ V dalším výkladu vycházím z Anderson 2004.
- ⁶ Nedávné antologie teorií stanoviska (Harding (ed.) 2003 a Figueroa a Harding (eds.) 2003) otázce epistemického privilegia marginalizovaných skupin věnují značnou pozornost, protože jde o jeden z nejkontroverznějších aspektů této teorie, přičemž v dnešní době se vedou debaty o tom, zda neproblematická privilegovanost marginalizovaného pohledu byla vůbec někdy v teoriích stanoviska přítomna. V dnešní době se obecně přijímají dvě teze, a to: 1. „teorie stanoviska nesmí předpokládat esencialistickou definici sociálních kategorií či kolektivit, v jejichž rámci jsou epistemicky relevantní stanoviska charakterizována“ a 2. „teorie stanoviska se nesmí pojit s tezí automatického epistemického privilegia...není možné tvrdit, že ti, kteří okupují určité stanovisko...budou automaticky vědět více či lépe jen na základě své sociální a politické lokace“ (Wylie 2004, překlad M. L.).
- ⁷ Utváření skupinového vědomí je skutečně zásadním problémem teorií stanoviska, neboť není zřejmé, jak se vlastně skupinové vědomí utváří či zda vzniká pouze na základě příslušnosti k určité skupině (např. Američanek afrického původu). Obecně se předpokládá nutnost „vhledu“ či „uvědomění si“ vlastní pozice, ke kterému může docházet například sdílením každodenní žité zkušenosti (Collins 1991). Nevýřešenou otázkou ovšem zůstává právě esencialistický předpoklad v podobně nahlíženém utváření skupinového vědomí na základě určitého sociálně konstruovaného znaku (např. pohlaví či barva pleti).
- ⁸ Epistemická autorita je vlastností subjektu, instituce či jiného zdroje vědění, která způsobuje, že jiní mají důvěru v dané tvrzení.
- ⁹ Navíc např. Helen Longino v rámci svého kritického kontextuálního empirismu vychází ze sociální povahy poznávání. Argumentuje, že individua účastníci se produkce vědecké znalosti jsou historicky, geograficky a sociálně situovaná a jejich pozorování a argumentování odráží jejich situaci. To ovšem nepopírá podle Longino normativnost filozofie, ale vyžaduje nutnost zahrnout interakce mezi vědeckými komunitami. Co je chápáno jako znalost, je určováno právě těmito interakcemi (např. peer review).
- ¹⁰ Překlad z angličtiny M. L.
- ¹¹ Překlad celého znění zápisu ze zasedání Rady IFUW v Praze v roce 1930 je možné najít v letním čísle newsletteru Národního kontaktního centra – Ženy a věda.
- ¹² Ten hovořil o kněžně Libuši a jejích sestřích Kazi a Tetě, které se věnovaly nemocným a rodině. Zdůraznil, že Libuše byla moudrá a vzdělaná, a v této souvislosti uvedl, že ženy se vždy víceméně dělily do těchto tří skupin a že je potřeba podporovat ženy, které aspirují k intelektuálním výšinám (jako příklad uvedl Elišku Krásnohorskou).
- ¹³ Tento krok vycházel z předpokladu, že pokud se manželé dohodnou na tom, že bude pracovat i žena, nenese manžel sám povinnost finančně rodinu zabezpečit, a tudíž mohou oba pobírat nižší plat, který dohromady zajistí plat jeden.
- ¹⁴ S konceptem výzkumného centra a periferie pracuje Joseph Ben-David (1971) a dále jej rozvíjí Marina Blagojević (2004), která do opozice centrum – periferie přidává mezistupeň „semiperiferii“, která je specifická tím, že není vnímána jako absolutně „jiná“ než centrum a existuje u ní předpoklad „dohnání“ centra za předpokladu dostatečně rychlé „modernizace“. Blagojević zkoumá dopad pozice na semiperiferii na možnost průniku do výzkumného centra a důsledky pro produkci lokální znalosti, zejména z hlediska genderu a v rámci genderových studií. V této koncepci by se ČR nacházela na semiperifii, což ostatně výmluvně ukazuje dominance rétoriky „dohnání Evropy“.
- ¹⁵ Například v pobaltských republikách byl tento systém, který existoval v celém východním bloku, částečně zreformován a státní výzkumné ústavy či akademie byly částečně začleněny do národních univerzit (Příloha 4 Waste of Talents 2004). Jak ukazuje L. Heľšusová-Václavíková v další kapitole, vytváří toto rozdělení mezi pedagogickou a výzkumnou prací v genderové akademické komunitě představu, že výzkumné pracovnice AV ČR mají čas na výzkum, který pracovníci a pracovnice na univerzitách nemají. V této souvislosti je důležité zdůraznit, že nejen v oboru genderových studií, ale i v jiných oblastech většina výzkumných pracovníků a pracovnic AV ČR také učí na univerzitách, což často vede k tomu, že oficiálně pracují více, než je ekvivalent jednoho pracovního úvazku.

- ¹⁶ Genderový mainstreaming znamená „prostoupení“ hlediska vyrovnávání příležitostí pro muže a ženy všemi koncepčními a rozhodovacími procesy ve všech jejich fázích, včetně plánování, provádění a vyhodnocování. Před přijetím jakéhokoli rozhodnutí je nutné vyhodnotit dopad tohoto rozhodnutí na muže a na ženy (tzv. genderová analýza). Zjistí-li se, že jedno z pohlaví bude negativně ovlivněno, musí ten, kdo rozhodnutí přijímá, podniknout kroky k tomu, aby škodlivé účinky příslušného rozhodnutí odstranil nebo alespoň minimalizoval. (Zdroj: MPSV na stránce <http://www.mpsv.cz/scripts/clanek.asp?lg=1&id=709>).
- ¹⁷ Pobočky asociace existovaly i v Praze a Bratislavě, o těchto pobočkách se mi však nepodařilo zjistit bližší informace.
- ¹⁸ Rozhovor byl proveden dne 7.11. 2004 na Masarykově univerzitě v Brně.
- ¹⁹ Zde se jako v případě neziskových organizací ukazuje závislost aktivit a aktivismu na jedné aktivní člence, jejíž odchod často vedl k zániku dané organizace či k utlumení jejích aktivit.
- ²⁰ Rozhovor byl proveden dne 7.11. 2004 na Masarykově univerzitě v Brně.
- ²¹ Z rozhovoru dne 7. 11. 2004 na Masarykově univerzitě v Brně.
- ²² http://europa.eu.int/comm/research/science-society/pdf/women_national_report_czech.pdf.
- ²³ http://europa.eu.int/comm/research/science-society/pdf/women_national_report_czech.pdf.
- ²⁴ V současné době pracuje v NKC-ŽV šest pracovnic, z čehož tři pracují na plný úvazek a tři na poloviční úvazek. Jednou z pracovnic na plný úvazek je projektová manažerka evropských projektů.
- ²⁵ Jako určitý zlomový okamžik se mi jeví uspořádání konference Cesty labyrintem aneb proč je stále tak málo žen ve vědě, kterou NKC-ŽV zorganizovalo v roce 2005 v Poslanecké sněmovně Parlamentu ČR pod záštitou poslankyně Anny Čurdové a tehdejšího místopředsedy vlády pro ekonomiku Martina Jahnna. Na konferenci byla přijata doporučení, která se NKC-ŽV snaží prosazovat na rozhodovacích pozicích VaV v ČR.
- ²⁶ V této souvislosti bych se chtěla zmínit o vysokém překryvu funkcí předních českých vědců na české a mezinárodní úrovni. Dochází tak k vysoké koncentraci moci a informací ve skupině starších mužů, kteří velice často strategické informace nepředávají dál do výzkumné komunity. Bez ohledu na silný genderový aspekt tohoto problému (neboť zastoupení žen na těchto akcích je mizivé) má tato situace bezpochyby negativní vliv na českou vědu a výzkum obecně, neboť těm, kteří se těchto akcí neúčastní, znemožňuje přístup ke klíčovým informacím a sítím. Podle Husu (viz výše) je tato situace negativním příkladem hlídání bran, neboť kvůli násobení funkcí se uzavřenost a nedostupnost informací šíří vědecké komunitě znásobuje.
- ²⁷ Pro reflexi diskursivního a prostorového vyjednávání problematiky postavení žen ve vědě a genderových zatížení v produkci znalosti viz A. Červinková a M. Linková (2006). „Angažovaná věda v akci: prostorové a jazykové variace.“ Sborník z konference českých a slovenských feministických studií (připravuje se).
- ²⁸ Tento problém staví do popředí důležitost obsazování pozic, ve kterých se činí rozhodnutí o prioritách VaV, protože je z výše uvedeného příkladu zřejmé, že pokud tato rozhodnutí činí pouze muži, výzkumné oblasti, které zkoumají ženy, mohou být marginalizovány. Tímto způsobem ovšem dochází k utváření velice pokřiveného vědeckého obrazu společnosti a jejího historického obrazu, neboť některé problémy a oblasti výzkumu nemají šanci na finanční podporu, neboť nejsou těmi, kteří drží moc, považovány za relevantní.
- ²⁹ Tato spolupráce vedla k publikaci Linková, M. a A. Červinková (eds.). 2005. *Myšlení hranic: genderové pohledy na racionalitu, objektivitu a vědoucí subjekt/Thinking Borders: Gender Examinations of Rationality, Objectivity and the Knowing Subject*. Sociologický ústav AV ČR, Praha.
- ³⁰ EPWS je nezisková organizace se sídlem v Bruselu financovaná Evropskou komisí v letech 2004–2007. Na svých webových stránkách EPWS uvádí, že platforma „dá badatelkám hlas při určování vědní politiky“. Cílem je podporovat reflexi genderových témat ve vědě.
- ³¹ Přestože tento typ studie neumožňuje kritické zhodnocení mezinárodního vlivu na utváření genderové znalosti v ČR, ráda bych připomněla dvojakost tohoto mezinárodního vlivu po roce 1989. Na jednu stranu je nutné uznat, že mezinárodní zájem o různé aspekty postavení žen v české společnosti umožnil financovat výzkumné studie a projekty, které by se bez tohoto zahraničního zájmu a financování jinak neuskutečnily. Tím také přispěl k ustavení této výzkumné disciplíny v ČR a prosazení tématu na domácí půdě. Na druhou stranu je ovšem nutné zkoumat negativní dopady, které tento zahraniční vliv měl. V první řadě, a to se týká zejména 90. let (i když určitá rezidua tohoto přístupu lze pozorovat i dnes), byly české výzkumné pracovnice a pracovníci spíše v roli dodavatelů dat, která pak byla kriticky analyzována a teoreticky zpracována západními genderovými badatelkami (pro kritickou reflexi tohoto faktu viz např. Scott 2003). Zejména v první polovině 90. let vedl tento přístup k nutnosti vyjasňování pozic mezi východními a západními genderovými badatelkami (viz např. debata mezi Slavenkou Drakulič a Nanette Funk). Druhá vlna západního vlivu na utváření genderové znalosti v ČR začala v rámci přístupových jednání od roku 1998, kdy se zkoumala témata, jež byla zajímavá právě z hlediska přístupu ČR do EU a postavení žen v české společnosti. Definice výzkumných témat na evropské a mezinárodní úrovni v souvislosti s prosazováním politik rovných příležitostí tak vedla k určitému zúžení diskursivního pole v ČR v oblasti genderových studií. Přes určitou reflexi těchto negativních vlivů ovšem nedošlo v ČR k vypracování studie týkající se oboru genderových studií ze strany místních badatelek či badatelů a překvapivě první (antropologickou) studii utváření epistemické komunity v oblasti genderových studií v ČR je doktorská práce Karen Kapusta-Pofahl z University of Minnesota, která dlouhodobě pobývala v ČR a provedla zde svůj terénní výzkum v letech 2005–2006.
- ³² Za tyto informace bych ráda poděkovala recenzentce.
- ³³ Zdroj: webové stránky katedry genderových studií na FHS UK. Dostupné na: http://www.fhs.cuni.cz/gender/o_nas.html. (Naposledy navštíveno: 29.5. 2005).

³⁴ Mezi pracovníci Gender Studies a akademičkami, které s organizací spolupracovaly, panovala shoda v tom smyslu, že by se nadace měla orientovat spíše na aktivismus a lobbvání a přednášková a vzdělávací činnost by se měla institucionalizovat v univerzitním prostředí.

³⁵ Ibid.

³⁶ Panovala představa, že Fordova nadace bude financovat chod centra zhruba pět až šest let, během nichž dojde k institucionalizaci oboru na fakultě a centrum bude dále plně financováno univerzitou.

³⁷ Hana Havelková se také snažila o založení Centra feministických studií na Institutu základů vzdělanosti UK. Za tuto informaci rovněž děkuji recenzentce.

³⁸ Gender centrum vzniklo jako studentská aktivita v roce 2000 na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně za finanční podpory Open Society Fund Praha (grant v letech 2000–2002). Jeho cílem je sledovat genderovou problematiku a aktivity nejen v prostředí univerzity a poskytovat o nich informace veřejnosti. Činnost centra je možné rozdělit do tří úrovní: úroveň výzkumná, úroveň osvětová a informační a úroveň koordinační. Zdroj: webová stránka Gender centra. Dostupné na: <http://gender.pisi.cz/>. (Naposledy navštíveno dne 27. 7. 2005).

³⁹ Za informace o bakalářském programu genderových studií na katedře sociologie Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně bych ráda poděkovala Ivě Šmídové.

⁴⁰ Zdroj: webová stránka programu <http://fss.muni.cz/gs/>. (Naposledy navštíveno: 29. 5. 2005).

⁴¹ Obor genderových studií na FSS MU v Brně byl prvním akreditovaným a otevřeným akademickým studijním oborem této problematiky v České republice. První studující řádného studia byli přijati do ak. roku 2004/5. Od roku 2005/6 se dá gender studovat i kombinovanou (dálkovou) formou studia. Na FSS MU v Brně je bakalářské studium dvouoborové, tzn. že studující studují genderová studia v kombinaci s druhým oborem na Fakultě sociálních studií (sociologie, sociální antropologie, psychologie, mediální studia a žurnalistika, sociální politika a práce, politologie, mezinárodní vztahy, humanitní environmentalistika apod.), a tím získávají širší perspektivu v sociálních vědách. Ambicí garantek oboru genderových studií je tedy i příležitost obohatit další studované obory o genderovou perspektivu, kterou do nich mohou vnést již sami studující.

⁴² Za cenné připomínky k této části textu bych ráda poděkovala Mgr. Haně Haškové a Věře Sokolové, PhD.

⁴³ V této souvislosti bych ráda poznamenala, že oproti předpokládané účasti sobě známých genderových expertů a expertek se konference zúčastnil i velký počet lidí, kteří se dřívejších aktivit neúčastnili.

⁴⁴ Bylo to v době, kdy se na vládní úrovni začínala řešit otázka genderové rovnosti a rovných příležitostí a bylo zjevné, že bude potřeba uspořádat školení pro pracovníky a pracovnice ministerstev (jeden z úkolů vládních Priorit a postupů vlády při prosazování rovnosti mužů a žen). V rámci akademické komunity panovaly obavy, že vzhledem k tomu, že se z tématu rovných příležitostí stává politicky relevantní téma v důsledku přístupových jednání, začínají se objevovat organizace, které na tomto faktu chtějí profitovat. Asociace tedy měla fungovat jako profesní organizace, jež by garantovala kvalitu výuky v oblasti genderové rovnosti.

⁴⁵ Přestože je asi pravda, že většina organizací může tímto způsobem fungovat, z mého feministického hlediska nebylo přijatelné, abychom v práci tímto způsobem dále pokračovali, neboť se domnívám, že feministický étos si žádá silné zapojení a zainteresovanost komunity a demokratické rozhodování. Druhým problémem se mi zdálo být, že malá skupinka jednotlivců by vlastně dělala práci za celou asociaci, což se mi také jevilo být v rozporu s tím, jak si představují feministickou spolupráci. Tyto názory nutně nevylučují názory ostatních členek a členů přípravného výboru!

⁴⁶ Nutno ovšem podotknout, že v některých případech je tento nedostatek nutné přičíst na vrub ministerstev, které výzkumné projekty zadávají, ovšem podmiňují vlastním schválením možnost publikace výsledků. Různé průtahy při schvalování projektů či poskytování svolení s publikací má za následek zastarávání informací. Dalším aspektem je fakt, že vzhledem k tomu, že výzkum je financován na základě grantů a existence pracovišť je podmíněna úspěšností v grantové soutěži, dochází také k tomu, že výsledky starších výzkumů nejsou dostatečně šířeny právě v důsledku práce nad dalším projektem.

⁴⁷ Je děsivé, ne ovšem výjimečné, že se vysoce postavené vědkyně setkávají s předpokladem, že zahraniční návštěvě ve výzkumném ústavu udělají kávu.

Genderová vědecká komunita vlastníma očima

Lenka Václavíková-Helšusová

Gender community through their own eyes

The text is based on an analysis of interviews with female and male academics teaching and researching gender. The analysis first concentrates on the academics's experience with promoting gender topics in research. Furthermore, the text explores research and pedagogical work of these academics. In the analyses I concentrate on basic problems facing academics directly in their work; these topics came out of the academics' reflection of their work and the position of those involved in gender research and pedagogy. The study is also an attempt to uncover the motivations for working in gender research and pedagogy, which are linked on the one hand to personal experience and on the other hand to the perception of current social issues and the need to study or address them.

Keywords:

academicians, gender teaching, gender research, promotion of gender topics, social engagement

Genderová témata a feministické postoje jsou v České republice navzdory patnácti rokům plným společenských změn stále jedněmi z méně akceptovaných jak ze strany veřejnosti, tak ze strany některých odborníků a odbornic či většiny politiků i političek. O prosazování genderové problematiky se u nás, kromě řady aktivistů či aktivistek, výrazně zasazují akademické pracovnice a pracovníci¹ především prostřednictvím postupného etablování genderových studií ve vědecké oblasti.² Intenzivně pracují na genderově zaměřených výzkumech, zachycují a výzkumně reflektují genderové difference v české společnosti, vytvářejí vědecké podklady pro možné působení na veřejnost, vyučují na univerzitách. Část z nich vyhledává příležitosti k apelaci na změny ve společnosti a ovlivňování názorů veřejnosti.

Při reflexi akademického přístupu k genderové problematice vycházím z kvalitativního výzkumného šetření, v jehož rámci byly provedeny rozhovory s představitelkami a představiteli akademické obce, kteří se věnují genderové problematice.³ Akademickou obcí zde rozumím jednotlivce i pracoviště jak na univerzitách, tak na Akademii věd.⁴ Výzkum byl zaměřen na aktivity v oblasti genderových studií, u většiny z nich především v období po roce 1989 až dodnes, u mladších výzkumníc a výzkumníků se výpovědi týkaly často i jen několika posledních let. Ve vzorku však byli zahrnuti rovněž ti, kteří reflektovali genderovou problematiku již před politickými změnami na přelomu 80. a 90. let.⁵

Musím zde zdůraznit, že cílem tohoto textu není objektivní zhodnocení a zmapování situace v akademické obci zaměřené na genderová studia. K tomu lze najít více informací ve stati Marcely Linkové. (Linková, 2006) Cílem mého příspěvku je poskytnout dílčí vhled dovnitř vědecké komunity, která se zaměřuje na specifické téma, pro nějž musela na české akademické půdě najít místo. Jedná se o analýzu založenou na výzkumných rozhovorech se skupinou zástupkyň a zástupců akademických institucí v určitém časovém bodě.⁶ Z hlediska porozumění tomuto textu je podstatné, že jsou to především lidé primárně zaměřeni na genderový výzkum a výuku gendero-

vých témat na univerzitách. Součástí jejich práce je však také samotné prosazování genderových témat jako relevantních obsahů vědeckého zkoumání. V zásadě musí často bojovat s negativními reakcemi a vymezeními ze strany svých kolegů a kolegyň z jiných oborů, kteří projevují někdy jen malé pochopení či informovanost v této oblasti.

Vycházím zde ze subjektivních výpovědí akademiček a akademiků, kteří byli ochotni ve výzkumných rozhovorech ve zpětné reflexi hodnotit ze svého individuálního pohledu vývoj genderových studií u nás. Rozhovory byly zaznamenány v roce 2004 a část jejich obsahů byla jistě ovlivněna momentální situací jak daných jednotlivkyň a jednotlivců, tak aktuálním stavem v akademické obci. Zazní zde v anonymní formě přímé citace nositelek a nositelů genderové teorie a výzkumu u nás, protože velmi zajímavě zachycují některé vnitřní procesy v akademické obci a umožňují čtenáři či čtenářce lépe pochopit situaci ve sledované oblasti.

Ve výzkumných rozhovorech identifikuji tři podstatné typy aktivit akademiček a akademiků. První, dotazovanými často nejsilněji prožívanou aktivitou, je prosazování genderových témat a genderového zaměření jejich pracovišť či práce samotné v kontextu institucí a pracovních či společenských vztahů, jichž jsou součástí. Další aktivitou je výzkumná činnost a poslední aktivitu tvoří pedagogická práce. Všem těmto oblastem se budu postupně věnovat. Zároveň se zaměřím na některé konkrétní detaily, které patří do každodenní práce akademiček a akademiků.

Prosazování a obhajoba genderových témat

Prosazování genderové problematiky je na akademické půdě často stejně obtížné jako zvyšování genderové senzitivity běžných lidí v každodenním životě. Vstupním problémem je už samotné vnímání tématu jako určitého sváru, boje mezi ženami a muži. Zjednodušená interpretace genderu jako představy „muži kontra ženy“ není výjimkou a činí i na akademické půdě potíže při věcné prezentaci a především rozumění tématu.

Pojem gender není v běžné řeči stále nijak výrazně zaveden. Naopak známým termínem je „feminismus“, což je slovo budící značný ostych či spíše kontroverzní vnímání. I ve vědecké obci působí často pojem feminismus jako negativní označení v důsledku špatného chápání jeho obsahu. Napříč různými tématy, která byla v rozhovorech s akademičkami a akademiky probírána, zaznívalo, že označení čehokoli pojmem feminismus (někdy i pojmem gender) může i na akademické půdě znamenat ohrožení, oslabení toho, kdo tento pojem použije, nebo projektu, který je s ním spojován. Ať již se to týká běžného života obyčejných žen nebo skutečné možnosti deklarace sama sebe jako feministky či feministy: „...oni [kolegové] třeba někdy řeknou: no jo, ty jsi snesitelná, ale nesmíš začít mluvit o tom feminismu.“ Možnost ztráty kreditu v případě spojování dané osoby s feministickými či genderovými tématy je běžnou součástí života výzkumnice a výzkumníků na akademické půdě: „... mnohé ty bohemistky se brání feministickým interpretacím nějakého díla. Protože tam lze okamžitě ztratit reputaci, když používáte feminismus ve vědě.“ Odmítání pojmu feminismus se objevuje na různých úrovních – nejen u akademických kolegů a kolegyň, ale i u studujících či v běžném životě především akademiček: „...když jsme se ptali studentek a studentů, jestli by se zapsali na náš kurs Úvod do genderových studií, kdyby tam bylo napsáno Úvod do feministické teorie nebo do feminismu, tak většina z nich řekla, že ne. Takže feminismus u nás má tu konotaci, rezonuje to negativně a řada lidí a priori by z toho měla strach.“

Jedním z hlavních problémů je vnímání feminismu jako politického postoje, který některé akademičky a akademici zcela zavrhnou: „...oni [někteří akademici a akademičky] to vnímají jako nějaký ideologický zásah do neutrality vědeckého prostředí a nehodlají se s tím vůbec zabývat. Protože oni genderová studia vnímají jako feminismus a absolutně je nezajímá si o tom něco přechíst nebo nějakým způsobem se snažit to reflektovat.“⁷

I na akademické půdě se mohou, především ženy-akademičky, setkat s jednoznačně diskriminujícími postoji. Některé zkušenosti odpovídají představě diskriminace a nekorektnosti na základě pohlaví: „...kolega ... prohlásil, že je to fakticky blbost a že jsem blbá, že se tím zabývám.“, „Taky řada lidí má takový ty otázky: „Proč vy vlastně děláte feminismus, vždyť vy nejste ošklivá?“, „...když jsem kandidovala do univerzitního senátu a někdo slyšel rozhovor nad mým jménem na nástěnce: kdo to je ta ... (jméno respondentky)? No to je ta feministka. Feministka? Tak to radši tu druhou, tu komunistku.“, „Slyšela jsem od mého kolegy název „Babověda“...“, „...je to spíš třeba takové podivení nad tím, jak takové krásné slečny ... můžou všechny ty projekty zvládat.“

Tyto zkušenosti poukazují na celkově špatnou společenskou situaci z hlediska chápání naléhavosti tématu vnímání a postavení mužů a žen v české společnosti. Akademická sféra se v tomto směru projevuje velice podobně jako sféra veřejná, přestože by mezi vysoce vzdělanými lidmi bylo možné předpokládat snahu vyhledat vhodné informace a schopnost je relevantně posoudit. Akademičky a akademici věnující se genderové problematice tak mají ve svém pracovním prostředí možnost sami na sobě zažívat problémy, které někteří z nich zkoumají.

Lze říci, že akademická půda není žádným hájemstvím pro feministické postoje, ale ani pro genderovou reflexi a senzitivitu. Genderová studia jsou zde v kontextu feminismu někdy svými odpůrci vnímána více jako ideologie spíše než jako vědecký přístup a vědecká pozice je jim upírána. V českém kontextu se genderová témata postupně etablovala právě na akademické půdě, v prostředí vědeckého výzkumu, nikoli např. v podobě feministických postojů a prosazování občanskými hnutími jako v některých jiných zemích. Proto jsou některé přetrvávající odmítavé reakce mezi akademiky a akademičkami méně pochopitelné. Některé respondentky a respondenti to interpretují jako mocenský boj „klasických“ vědních témat a přístupů s možnými novými vědními oblastmi. Tento názor může podporovat skutečnost, že v oblasti genderových studií působí převážně ženy-vědkyně. Ženy jsou ve vědecké oblasti někdy stereotypně vnímány jako slabší a méně schopné. Pojít-li se tato situace se skutečností, že se věnují genderové problematice jako relativně čerstvě etablované vědní disciplíně, pak je srozumitelný výše popsáný pocit despektu ze strany některých jejich akademických kolegů, popřípadě i kolegyň. Lze předpokládat, že se situace oproti roku 2004, kdy bylo zkoumání realizováno, dále mění a vyvíjí.

Členky a členové akademické obce dosáhli nepochybně významného úspěchu především tím, že se jim podařilo etablovat genderová studia v akademické oblasti jak v podobě fungování výzkumných týmů explicitně specializovaných na genderové zkoumání, tak prostřednictvím vytvoření studijních oborů s genderovým zaměřením. Nedílnou součástí jejich života je však nutná neustálá apologetika vlastního oboru a výzkumu a samotné relevance obsahu jejich práce. Některí se cítí v silnější a stabilnější pozici: „Já myslím, že si všichni uvědomují, že to téma tady by být mělo ... já jsem optimistická....“ Jiní mají pocit, že jde o stálou nutnost bránit existenci tohoto tématu, cítí se pod víceméně stabilním tlakem: „...musím to neustále obhajovat, prokazovat, že to je relevantní....“ nebo „Zpochybňování vědecké erudice je tady velice silné, to musí člověk ustát.“

Část respondentů či respondentek omlouvá chování svých nadřízených či kolegů a kolegyně neznalostí a nepochopením či generačními rozdíly: „*Reagují různě, pořád je to pro ně takové exotické a velmi nepřůhledné, protože o tom nevědí nic.*“, „*Oni se tomu opravdu ti starší (akademici a akademicky) brání.*“, „*...tady první, co musíte, ... udělat slovníček, vysvětlit pojmy a pořád dokola. Vysvětlíte jednou, třikrát, čtyřikrát, pořád to můžete tomu kolegovi vysvětlovat. Vůbec to neimplementuje do své práce, ale pořád se bude tvářit, že to je novinka ... strašně to zdržuje.*“, „*S čím se tady člověk setkává obecně, je otázka obrovské neznalosti celé té problematiky. A to je u lidí, kteří mají docentury, ... profesury... jsou absolutně netknuti tím, že něco takového je...mají tendenci vám vysvětlit, proč ten obor je naprosto scestný a proč prostě má cíle, které jsou naprosto vedle ..., se mi snažili vysvětlit, že snaha změnit mužskou a ženskou roli a udělat z žen muže je naprosto scestná. Co na to říct?*“

Jedním ze stěžejních momentů pro část pražských akademiček a akademiků z hlediska obhajoby jejich práce byla situace, kdy došlo k likvidaci genderového oddělení na Filozofické fakultě UK. Tato skutečnost znamenala pro větší část zúčastněných pracovníc a pracovníků silnou demotivaci a zároveň vytvářela prostor pro řadu nekorektních vyjádření na téma genderových studií ze strany jejich kolegů či kolegyně: „*Co já jsem musela prožít jenom na tom ... senátu Filozofické fakulty*“, „*...došlo zřejmě k nějakým asi i osobním konfliktům... to centrum se ruší..., protože prý na Filozofické fakultě chybí důležitější věci, jako je albánština a novořečtina...*“ V této situaci akademické pracovnice a pracovníci silně pocítili nutnost obhajoby existence genderových studií. Zároveň zkušenost s akreditací bakalářského programu v Brně a magisterského programu v Praze poskytla prostor pro jasnou formulaci zdůvodnění daných oborů a jejich etablování na české akademické půdě v nové podobě. Akreditovaný obor je jen obtížně fakticky zpochybnitelný a právě tak jako etablovaná výzkumná pracoviště posiluje vědeckou komunitu věnující se genderovým studiím.

Je však třeba zdůraznit, že část výzkumnice a výzkumníků se setkává také s pozitivním ohlasem u svých nadřízených a získává od nich podporu. Paradoxně, část z nich jsou ti, kteří se setkali s již zmiňovanou konfliktní situací na jedné z fakult UK a naopak našli výraznější podporu na jiné z jejich fakult. Nicméně často i pracovnice a pracovníci Akademie věd nebo mimopražských univerzit vyjadřují spokojenost s podporou své práce. „*...(nadřízená) mi ráda umožnila, abych dělala to, co mě baví a v čem jsem už měla nějaké výsledky.*“, „*Poprvé v téhle zemi jsem se setkala s velmi pozitivním výhledem nebo očekáváním, že to je něco, co stojí za to dělat, nevím proč, ale zdá se, že tomu tak opravdu je.*“, „*...oni (vedení fakulty) k tomu jsou velice vstřícní, dají nám k tomu podmínky.* Některí však připouští, že absence negativních reakcí na jejich práci může být dána specifickým složením jejich bezprostředního okolí: „*...já se pohybuji v takovém genderovém ghettu pozitivního myšlení...tak já si to vykládám.*“, „*...my žijeme v našem malém světě a myslím, že jsem prostě odríznutá od lidí, kteří by byli nepřátelští.*“ Někdy nicméně může být absence reakcí způsobena pouze neochotou kolegů a kolegyně odmítavě postoje vyjádřit: „*Ti akademičtí pracovníci, se kterými jsem se setkala, nikdo vám to opravdu neřekne do očí...*“, „*Myslím, že dochází jen k velmi omezené otevřené konfrontaci, se kterou bych se setkala.*“ Některé výzkumnice a výzkumníci cítí také určitou podporu v tom smyslu, že v Evropské unii je kladen velký důraz na genderová témata, díky němuž lze získat grantové zahraniční prostředky a opřít se tak o téměř měřitelnou a finančně výhodnou pozici: „*...z různých reakcí vidím, že si uvědomují [odpůrci tématu], že prostě to téma dneska je jedno z nejdůležitějších, ...z těch témat, která zažívají velký boom.*“

Výzkumná práce

Výzkumná činnost tvoří základní a nezbytnou část práce akademiček a akademiků. Dlouhou dobu byla soustředěna především mezi pracovníky a pracovnice Akademie věd ČR. Dnes ji zčásti díky grantovým agenturám přebírají i univerzitní pracoviště. Budu zde tedy hovořit o výzkumných zkušenostech všech akademiček a akademiků, kteří se v oblasti genderového výzkumu pohybují bez ohledu na to, zda primárně působí na Akademii či na některé z univerzit.

Z hlediska výzkumné práce je podstatné vymezení základních konceptů a přístupů k genderovému výzkumu. Akademičky a akademici se však shodují na tom, že se příliš nediskutuje o samotném konceptu pojmu gender, nevedou se mezioborové výměny názorů nad tímto tématem. Přestože většina dotazovaných konstatuje, že se v řadě zcela základních věcí pravděpodobně shodnou, jednotné koncepte v rámci jednotlivých pracovišť lze jen těžko dosáhnout: *„Já si myslím, že se poměrně shodneme na tom, co považujeme pod tím konceptem gender. ... všechny se snažíme číst tu svoji produkci navzájem ...“, „...jednak každý z nás vlastně pak pro ten svůj obor musí nějakým způsobem aplikovat, rozvinout ...vlastní aplikaci a při tom ... samozřejmě vycházíte z různých pojmů ... té sémantiky genderu.“*

V podstatě lze říci, že na české akademické genderově orientované scéně neexistuje jednotný přístup, respektive neexistuje ani přílišná snaha odlišné přístupy konfrontovat. Zdá se, že různé základní genderové koncepty nejsou ve vědecké rovině ani tímto způsobem formulovány. Existují zde výzkumné týmy, jejichž jednotlivé členky a členové mohou mít podobné přístupy, ani ty však nevykazují ustálený či jednoznačně formulovaný přístup k genderové problematice. Nejsou si ho explicitně vědomi: *„... to je ... velký dluh, protože my tu všichni děláme gender a vůbec jsme se ještě ne bavili o tom, jestli třeba nepatříme k různým školám nebo směrům...“, „... u té mladší generace je na můj vkus přílišná orientace na takzvaný postfeminismus a taky konstruktivismus, který má ale svoje meze ...“, „...my společně neutváříme diskurs. A to ... je zásadní téma a to téma tady chybí.“*

Někteří dotazovaní zdůrazňují nezbytnost existence odlišných koncepcí a cenost uplatňování více různých pojetí genderové problematiky. Vnímají tedy stávající situaci naopak jako výhodnou a nutnou: *„...je strašně důležité, že na to máme jiné názory a že to děláme všichni úplně jinak, protože to zase rozbíjí jakoukoli snahu stereotypizovat genderové analýzy...do jednoho jednoditého proudu.“*

Problémem tedy zůstává absence či nedostatečnost vymezení pojmu gender a kontextu, ve kterém je používán. Z rozhovorů se zdá, že zde chybí systematický přístup ke zpracování této oblasti. Zčásti se zde odráží způsob, jakým byla postupně genderová studia u nás zaváděna.

Důležitým aspektem rozhovorů s předními českými odbornicemi a odborníky v genderové oblasti bylo jejich vymezení genderových výzkumných témat, která jsou aktuální a podstatná pro zachycení genderových diferenciací v české společnosti. Vědkyně a vědci zdůrazňují téma změny pohledu na ženu a její sociální postavení, vytvoření představy občanského rozměru ženy, což podstatně souvisí se zdůrazňováním přeměny politické sféry a její uzavřenosti vůči ženám, dále celkové narušení kulturních vzorců, které brzdí některé možné změny či vytvoření konceptuálního rámce feminismu a genderu.

Většina zdůrazňovaných témat má zřetelně praktický charakter. Čistě teoretické zaměření české vědkyně a vědci v rozhovorech příliš nepreferují, přestože se někteří ve své práci věnují více genderovým teoriím. Některí dokonce formulují výzkumná témata relativně lapidárně, řeší hlavně problematiku každodenního života žen a jejich slabšího postavení ve společnosti. Gende-

rová studia jsou zde posouvána více směrem k tématům zaměřeným na ženskou část společnosti. Z rozhovorů vyplývá, že akademici a akademičky považují situaci žen v české společnosti za naléhavější z hlediska nevýhodného postavení žen vůči mužům. Genderová studia zde místy sklouzávají spíše k tzv. women studies, i když to takto explicitně nikdo z dotazovaných nepojmenovává.

Ve srovnání s obdobím před rokem 1990 je dnes k dispozici velké množství konkrétních empirických údajů, takže by se mohlo zdát, že datová produkce je v genderové oblasti v posledních letech v ČR relativně dostatečná. Výzkumnice a výzkumníci poukazují na nedostatek empirických dat týkajících se jednotlivých genderových témat v české společnosti. Zároveň upozorňují na nemožnost srovnávat některá data v čase, což činí práci především v kvantitativním výzkumu obtížnější: *„...je nedostatek dat, na kterých bych mohla něco dokázat. Takže třeba velice často jsme novináři žádáni o nějaké názory na něco a musím odmítnout, protože nechci jenom tak spekulovat...“*. Jiná respondentka uvádí: *„...třeba statistický úřad nesleduje některé údaje a nebo se jim ztratí“*.

Gender se stal tématem, na které je možné získat řadu finančních zdrojů. Zároveň je u nás dříve málo zkoumanou oblastí, takže postavení mužů a žen ve společnosti, společenský konstrukt muže a ženy či diferenciace mezi muži a ženami jsou témata, v nichž je v mnoha rovinách a oblastech možné bádát a objevovat stále nové. Z úst téměř všech respondentek a respondentů zazněl různými způsoby stejný povzdech: na to, co všechno by se mělo udělat, je zde obrovský nedostatek odborníků pro práci v oblasti genderových studií: *„... teď máme hodně práce a třeba bychom mohli zapojit i další lidi do různých projektů. Ale bohužel ty lidi tady nevidím.“*, *„Já mám pocit, že i kdyby ta genderová témata tady zkoumalo padesát lidí, tak mají co dělat.“*

Lidé, kteří se genderové problematice na Akademii věd a na univerzitách věnují, jsou zapojeni do mnoha výzkumných projektů a jiných aktivit a pocíťují tak vysoké zatížení a zároveň omezení v tom, co by ještě mohli či měli dělat, ale už je to nad jejich síly. Jedním důvodem je mnoho práce. Tím druhým je argument týkající se nutnosti vydělat si dostatečné peníze: *„Je nás málo, času je málo, každý má tisíce aktivit, protože jedna z věcí, která je evidentní, je ta, že ...každý dělá ještě x věcí kolem, aby se uživil.“* To se podle dotazovaných akademiček a akademiků zároveň promítá do kvality práce: *„...vlastně ty lidi, ty samý lidi, dělají hodně věcí a je tam ta únava.“*, *„...to bude tak, že lidé vždycky budou mít řadu dalších aktivit a budou dělat spoustu přesčasů...“*

Badatelky a badatelé v oblasti genderové problematiky by v zásadě byli rádi, kdyby mohli navazovat na práci druhých, čerpat z českých materiálů, které „nevyrobili“ právě jen oni nebo jejich kolegyně či kolega z „vedlejší“ kanceláře. Získala by se tím i určitá pestrost vědeckého materiálu i analýzy v genderové oblasti. Nedostatek vědeckých pracovníků a pracovnic by mohl být do budoucna zčásti vyřešen díky nově vzniklým studijním oborům s genderovým zaměřením.

Tím spíše, že je odbornic a odborníků v genderové oblasti málo, zdůrazňují všichni dotazovaní prospěšnost potenciální vzájemné spolupráce a komunikace. Tě jsou však, podle vlastních výpovědí, schopni spíše výjimečně: *„...jsme v kontaktu, ale nedá se říct, že bychom spolupracovali vlastně nějak aktivně.“*, *„...dochází jen k velmi omezené intelektuální výměně, což je politováníhodné.“*

Většina výzkumnic a výzkumníků hovoří o nedostatku v oblasti spolupráce na jednotlivých pracovištích, natož mezi různými pracovišti. Důvodů uvádí hned několik. Jedním z nich je nedostatek času a příležitosti: *„...lidé jsou tak zaneprázdnění, že v každodenní práci dochází k velmi omezené interakci... naše představa byla, že bychom se setkávali jednou za měsíc, a teď se zdá být*

velmi obtížné (to) zajistit...“, „...není moc příležitostí,..., vlastně jsme se nikdy nesešli nad genderovým tématem, abychom na té vyšší akademické úrovni ... mohli o tom bavit.“

Jiným důvodem může být pocit „osamělého bojovníka“ v oblasti genderového zkoumání. Jedna z respondentek explicitně sama sebe označuje jako „osamělého chodce“. Jiná respondentka, která působí mimo Prahu, říká: *„Tam není žádné oddělení. To jsem já sama.“* Nemožnost komunikovat s kolegyněmi či kolegy o genderových tématech či ztížené příležitosti jsou ze strany těchto „osamocených“ hodnoceny jako velmi problematické a práci ztěžující.

Posledním možným vysvětlením nedostatečné spolupráce jsou interní, někdy drobné osobní konflikty mezi akademičkami či akademiky. I když je v České republice poměrně omezený okruh lidí, kteří se genderové tematice na akademické půdě věnují, vznikají mezi jednotlivými pracovišti či jedinci určité, spíše latentní animozity. Respondentky a respondenti většinou nepojmenovávají tyto konflikty explicitně tak, že by oni konkrétně měli konflikty s některými jinými konkrétními lidmi z této oblasti. V naprosté většině rozhovorů se však i u celkově velice umírněných respondentek či respondentů nějakým způsobem objevil náznak či pojmenování některých problémů z hlediska rivality, nedostatečné výkonnosti či kompetence, určité soutěživosti v akademickém prostředí: *„Jsou to jednotlivci oddaní věci, kteří jsou našťástí optimisti, i když mají sklony se vzájemně nesnášet z důvodů, kterým zcela nerozumím...“, „...takže si myslím, že tam třeba někde je i určitá konkurenční tendence...oni se snaží získat také nějakou zakázku a pak vlastně jdeme proti sobě v té soutěži...“, „...ti lidé, které znám, si hrají na vlastním písečku ...v tomhle tom jsou určité peníze...“, „Já třeba učím sexualitu a na to se dovídám, že to, že mám padesát studentů [je proto, že učím], prasečinky“. A tohle se dozvídám od kolegů a kolegyně..., kteří pracují s genderem, tak řeknou takové věci.“*

Vzájemná spolupráce tedy závisí jak na čase a možnostech, tak na větší osobní motivovanosti a ochotě či otevřenosti. Akademické pracovnice a pracovníky od vzájemné větší spolupráce neoděluje nic jiného než oni sami. Na jedné straně se podle svých výpovědí intenzivně zavalují úkoly, do těchto úkolů však neřadí vyhledávání vzájemné komunikace a spolupráce s kolegy. (Přesto je zřejmé, že řada dotazovaných je součástí větších pracovních týmů a k týmové práci je různými projekty vedena či nucena.) Kromě reálného důvodu nedostatku času se zdá, že také jistá soutěživost v akademickém prostředí stavi bariéry komunikaci mezi jednotlivými vědkyněmi a vědci navzájem. To se může výrazně odrážet v celkovém prosazení genderových studií nejen na akademické půdě, ale rovněž ve vnímání veřejnosti. Pokud by vědecká komunita zaměřená na genderová zkoumání byla schopna v některých momentech vystupovat silněji a jednotněji (nemáme zde na mysli jednotnost teoretických koncepcí, ale např. postupů při získávání financí, prosazování genderových zkoumání atd.), lze jen usuzovat, že by v akademickém, ale i veřejném diskursu byly některé změny a posuny patrnější.

Významnou informací je, že téměř všechny respondentky a respondenti by přivítali existenci zastřešující organizace pro odbornice a odborníky v oblasti genderu, která by ve vzájemné komunikaci, ale i jinak odborně pomáhala. Většina nicméně rovněž vyjadřuje skepsi nad možností fungování takové organizace jak z důvodů časových a personálních, tak z hlediska výsledného domlouvání o podobě takové organizace. Na jedné straně tedy působí menší schopnost, možnost či ochota společného setkávání, spolupráce a vymezování teoretických konceptů, na straně druhé akademičky a akademici touží po jisté integraci vědecké komunity věnující se genderu. Akademická sféra zde jednoznačně postrádá jakoukoli vůdčí osobu, která by na jedné straně byla

ochotna investovat svůj čas do takové aktivity a zároveň byla ostatními v tomto směru respektována (viz Linková 2006).

Pedagogická práce – výchova budoucí vědecké generace nebo osvěta?

Pedagogické působení je velmi podstatné pro předávání znalostí studentům a studentkám a vytváření nové vědecké generace. Zároveň může výuka studentů a studentek poskytovat velké pole pro vytváření jejich postojů a posouvání některých jejich norem či hodnot. Všechny dotazované pracovnice a pracovníci akademické obce alespoň po nějakou dobu působili v roli vyučujících nebo je výuka přímo jejich hlavní pracovní náplní. Význam pedagogické práce zdůrazňují všichni.

Výuka, předávání znalostí a informací a kontakt se studujícími je pro většinu dotazovaných prací, kterou dělají rádi, vidí v ní konkrétní smysl své profese a do značné míry je uspokojuje. Obogatěním je pro ty, kteří mají výuku jako doplněk ke své zejména vědecké práci v rámci Akademie věd ČR. Hlavním úkolem je pro odbornice a odborníky pracující výhradně nebo především na univerzitách. Pro ně je výuka každodenní součástí jejich akademické práce, a přestože jsou jí často přetíženi, vnímají zkušenosti nabyté z pedagogického procesu velice pozitivně.

Všichni, kteří mají zkušenost s výukou, reflektují poměrně velký zájem studujících o genderovou problematiku. Respondentky i respondenti zde vidí svůj podstatný vliv, cení si možnosti otevírat studujícím často zcela nové pohledy a oblasti, které je přitom obklopují v jejich každodenním životě: *„...určitě to jsou věci, na které nikdy nepomysleli z toho úhlu pohledu.“*

Jedna z respondentek upozornila na velice podstatný rys genderové problematiky, který umožňuje učení se a procvičování analytického přístupu k tématu. Vnímá předávání genderové problematiky jako předávání analytického nástroje. Na tématu, které studenti a studentky dobře znají z určitého úhlu pohledu ze svého každodenního života a zároveň mohou být vybaveni i určitým teoretickým základem, se mohou dobře naučit analýze a argumentaci: *„...učení genderu pro mě znamená učení argumentačních nástrojů, dávání lidem kolem nějakou výzbroj, se kterou mohou hájit své názory a přemýšlet a posouvat se, jak sami v sobě, tak ke vztahu ke společnosti.“*

Podstatné je, že pro to, aby mohl člověk předávat své znalosti, musí být schopen je pojmenovat systematicky, v relativně přehledné, pochopitelné a stručné podobě. To nutí vědecké pracovnice a pracovníky k jasným formulacím svých genderových koncepcí, které pak konfrontují se studujícími. Přesto však, jak bylo výše řečeno, nedochází k časté konfrontaci nebo výrazné diskusi uvnitř vědecké obce.

Pedagožky a pedagogové se při výuce setkávají s řadou praktických problémů. Některé se týkají finančního ohodnocení či obecně nedostatku peněz ve vědecké oblasti. Upozorňují na nedostatek výukových materiálů. Rovněž poukazují na odliv některých schopných lidí do jiných oborů či do zahraničí. Někteří se potýkají s vlastní demotivací po dlouhodobém působení v oboru či s nemožností prosadit své výzkumné a pedagogické záměry.

Z hlediska dalšího vývoje akademické sféry je podstatný přístup současných studentů a studentek k předávané látce na přednáškách především humanitních oborů. Každý z respondentů či respondentek má trochu jinou zkušenost. Setkáváme se zde s problémem častým v oblasti sociálních věd – s konfrontací kvantitativních a kvalitativních dat a se srovnáním teoretických

úvah s empirickým výzkumem. Studenti a studentky jsou často náchylní k žádání jasných a jednoznačných číselných údajů a argumentů, které však nejsou vždy k dispozici nebo jejich interpretace umožňuje více možných variant: „...oni čekají, že jim sdělím fakta. A když pak pochopí, že ne, že tady jde o diskusi, tak někteří začnou diskutovat, jiní jsou zklamaní, že teda ta fakta nepřišla...“ Může jim rovněž činit obtíže reflexe některých teoretických konceptů. „...studenti víc reagují na ... témata nerovnosti na trhu práce, nebo konkrétní výzkumy o tom, kde ty nerovnosti jsou a kde oni to vidí podložené těmi daty. Ale když třeba přednáším teorie genderu a takový ten základ pohlaví a gender, tak oni prostě moc nereagují.“

Velmi zajímavá je reflexe určitého překvapení u studujících a někdy až jejich pocitu ohrožení při zprostředkovávání genderových témat. Studující při výkladu vyučujících čelí analýze a rozkladu některých vlastních představ, které neradi opouštějí. Vyučující mají možnost sledovat vynořování se některých nejistot a pochybností u studujících, což je jeden z cenných momentů výuky: „Často se s tím setkávám u studentů, že mají takový pocit ohrožení, který nezbytně neví, odkud se bere...v jistém smyslu to je ohrožení, protože to prostě znamená, že by se určité věci měly změnit.“

Většina pedagožek a pedagogů pracuje s dialogickými metodami a dialog se studujícími velmi oceňuje jako prohlubování poznání v dané oblasti. Oceňují studentky a studenty za to, že jsou schopni dobře diskutovat a obohacují tak nejen sebe navzájem, ale i své pedagogy: „...je to hrozně tvůrčí prostředí ... velice rychle mi došlo, že... se učíme opravdu navzájem..“

V každém případě musí vyučující při své práci počítat s řadou předsudků na straně studujících, jak při samotném výběru kursu podle jeho názvu a předpokládaného obsahu, tak při následné výuce. Často se mohou dostat do situace, kdy přesvědčují své studenty o relevanci daných teorií a výzkumů, což se u jiných témat a v jiných vědních oborech vůbec nemusí dít. Na některých univerzitách se obávají genderového „labelingu“. Kursy s genderovou tematikou jsou většinou volitelné. (Situace bude jistě v krátké době vypadat jinak, jestliže vznikly dva studijní obory zaměřené na genderová studia, které navštěvují studenti a studentky explicitně se věnující této problematice.) To znamená, že studující si je vybírají z nabídky přednášek zaměřených na různé obory a oblasti. Pokud je některý kurs pojmenován obsahově jasně a název dává informaci, že půjde o genderovou problematiku, pak může hrozit i jistý odpor a nezáměr části studujících, popřípadě i pedagogických kolegů a kolegyň: „Je tady...obecná nedůvěra ke kursům, které jsou vypsané...vyhraněně genderově. Tam...chodí...hodně vyhranění lidé s hodně vyhraněnými zájmy“.

Zajímavá je otázka návštěvnosti těchto kursů. Kursy navštěvují zatím především studenti a studentky, kteří se nevěnují explicitně genderové tematice, ale mají o ni zájem, chtějí se v této oblasti něco dozvědět a zapisují se do volitelných kursů s genderovým zaměřením. Lze říci, že genderová témata jsou v tomto ohledu pro část studujících velice atraktivní. Na druhé straně stojí ti, kteří odmítnou studium v daném kursu právě z důvodu vlastních předsudků v genderové oblasti.

Výuka genderových témat byla dlouhodobě pouze výběrová a doplňková k různým studijním oborům. Vyučující tedy měli spíše možnost otevírat obzory studujícím, kteří se ale dominantně věnovali jiným oborům. Někteří proto tuto výuku považují spíše za osvětu. Kursy nejsou zařazeny do povinných témat, takže jsou navštěvovány z větší části spíše skutečnými zájemci a zájemkyněmi o téma, kteří o něm již něco vědí, kteří mu dají přednost před jinými výběrovými kursy v bohaté nabídce jednotlivých oborů. Informace o genderové problematice se tak nedostanou ke studujícím, kteří si kurs nevyberou, přestože by třeba vzhledem ke studovanému oboru byla pro

ně vhodná (zdůrazněme zde např. pedagogické obory). Například šíření genderové senzitivity je tak prostřednictvím výuky realizováno spíše mezi těmi, kteří se již o danou oblast zajímají a mají o ní určité povědomí. „*Genderová studia učím vždy jako nepovinné kursy. Takže tam chodí studenti, kteří mají skutečný zájem o problematiku.*“, „*Čili na ty mé kursy vždycky chodili jenom lidé ze zájmu. ... Ti lidé buď přišli už trochu poučení a nebo se velmi rychle nějak adaptovali.*“

Dlouhodobě byly ze strany univerzit kursy s genderovou tematikou považovány spíše za doplnění etablovaných studijních plánů. O systematické výchově budoucích vědkyň a vědců v oblasti genderového výzkumu nelze v době realizace výzkumu hovořit. Přestože už nyní někteří z vyučujících pocítují dopad svého působení („...troufám si říct, vidím určitý svůj dorost, jistě že ne jenom můj, ale myslím si, že jsem oslovila hodně lidí“), budoucnost je v tomto ohledu zatím otevřená. Stávající forma výuky směřující více k výchově v oblasti genderové senzitivity a vzdělávání studujících z různých oborů může ustoupit do pozadí vedle rozvíjejících se explicitně genderových oborů. Ty mohou zčásti rovněž vzdělávat jedince pro různé profese, nicméně dávají větší šanci, že zde také vznikne nová vědecká generace vzdělaná v genderových studiích.

Jedním z problémů, který mohou obecně řešit všechny pedagožky a pedagogové, je prosazování vlastního názoru, respektive postoje, tedy určitá společenská angažovanost ve výuce. Vystupují zde dvě roviny tohoto problému. Jednou je skutečnost, že genderová problematika sama o sobě může někdy při výkladu budit u studujících dojem, že jde o názor a nikoli vědecky podložené teorie. Vyučující často pojmenovávají skutečnosti, které se mohou zdát kontroverzní, mohou budit dojem, že jde o výklad názoru vyučujícího, nikoli o teoretické koncepty. Studenti mají pocit, že dobře vědí o co jde, protože jsou ostatně všichni sami muži nebo ženy a teoretický výklad jim může připadat v některých momentech triviální. Jakmile pak ve výuce vyučující konfrontuje studenty a studentky s teoriemi, které jejich názorům a představám neodpovídají, mohou mít studující dojem, že jde pouze o prosazování určitého názoru, který je jim navíc proti mysli.

Druhou rovinou je skutečnost, že právě u tohoto tématu mohou vyučující ukázat případnou politickou a aktivistickou rovinu. Pedagožky a pedagogové se tak mohou dostat do rozporné situace. Na jedné straně usilují o to, aby studující chápali, že jde o teoreticky i empiricky etablované téma, na druhé straně jim pak mohou rozkrýt možnosti angažovanosti v dané oblasti. Vyučující k těmto možnostem přistupují různě. Někteří jednoznačně deklarují, že buď dříve nebo i dnes uplatňují ve výuce určitý politický, aktivistický postoj, dokonce zdůrazňují, že bez něj to ani nejde. Někteří na tuto cestu naopak již rezignovali nebo ji programově odmítají: „*Ze začátku jsem učila gender... aktivisticky ve smyslu, že jsem se snažila ty lidi přesvědčit, že je to důležité. A tuhle strategii už jsem úplně opustila a učím to jako předmět ve smyslu, že je mi jedno, co si o tom myslí, ...*“

První setkání s genderovými studii a motivace k vědecké práci v této oblasti

Jedním z podstatných faktů, které ovlivňují akademickou obec zabývající se genderovým tématem a její práci, jsou rozdíly spočívající v historické zkušenosti vědkyň a vědců. Jedni prošli částí své akademické kariéry nedotčení genderovou tematikou a poté se v jejím aktivním průběhu v důsledku společenských změn setkali s genderovými studii, často primárně především prostřednictvím odborné literatury. Jiní mají genderovou tematiku spojenou již se svým studiem na univerzitě, měli možnost bezprostřední konfrontace svých názorů i se svými vyučujícími a kole-

gy či kolegyněmi na studiích a od počátku své akademické práce pro ně hraje genderová tematika podstatnou roli. Rozdíly jsou také v původním oboru vědecké práce či studia dotazovaných výzkumnic a výzkumníků. Část z nich je vzdělána a pracovně působí v oblasti sociologie, jsou zde však také akademičky a akademici vzdělaní v lingvistických oborech, v historii, literatuře či filozofii.

Bez ohledu na některé rozdíly se většina akademiček a akademiků shoduje v motivaci, která je k genderovým studiím přivádí. Spojuje je prvotní okouzlení genderovou tematikou, v němž podstatnou roli u obou skupin sehrává osobní zážitek, životní postoj. Všichni konstatují, že jejich osobní zkušenosti s genderovými diferenciácemi z každodenního života je motivovaly k zájmu o genderová zkoumání a teorie: *„Myslím, že to nějak tak vyplynulo prostě z mého pozorování života.“, „...myslím, že to téma hodně prožívám i osobně.“, „...u mě je to úplně nějaká přirozená úvaha, že se tím zabývám“, „... mě to téma začalo hrozně zajímat, protože je to taky o mně, o mém životě, ... přišlo mi, že to je nejzajímavější z toho, co jsem kdy předtím dělala...“*

Zatímco u některých jiných sociálně vědních oborů existovala určitá kontinuita před rokem 1989 a po něm, v genderové a feministické oblasti znamenal rok 1989 významný předěl především pro generaci starších, zkušenějších výzkumnic a výzkumníků. Jsou mezi nimi především lidé vzdělaní v oblasti sociologie, kteří se v rámci své práce před rokem 1989 různým způsobem setkávali s tématem genderových diferencí. To však nebylo tak jednoznačně pojmenováno nebo nebyl dostatek literatury či výzkumů, které by umožnily se této oblasti důkladně věnovat. Některé „osvícenější“ vědkyně a vědci již před rokem 1989 reflektovali nutnost genderové interpretace, ne vždy ji však měli takto pojmenovanou. Jiní ji zcela ignorovali a teprve po společenských změnách objevili tento, pro ně nový přístup. Jedna z respondentek říká: *„Genderové teorie tady nebyly nikdy tematizované do roku 89, takže já jsem se s nimi setkávala pouze zprostředkovaně. ..., nikdy jsem neměla možnost se přímo napojit na ten západní proud těch teorií a feministické sociologie. Tu příležitost jsem dostala až po roce 89, protože tady to bylo úplně utěsněný.“*

Období před rokem 1989 reflektují v podstatě jako „dobu temna“ – žádné informace, žádné kontakty, literatura či konference zaměřené na genderová témata. Samotný pojem gender byl něčím neznámým. Pocit dlouhodobé odříznutosti od západní vědy pravděpodobně zesílil poté, co mohla akademická obec po roce 1989 více zjistit, o co všechno přicházela a co musí dohnat: *„...tehdy nebylo vůbec nic, dokonce ani ten obor gender, nebo jazyk a feminismus, ta klíčová hesla a tak dále, nebylo v knihovnách pod tím nic, internet, to jsme měli velmi omezený přístup. A už vůbec ne hledat v něm systematicky.“* V zásadě zde vystupují dva základní problémy doby před rokem 1989 – neexistence vědeckého zkoumání zaměřeného na genderová témata a zároveň kvalita obecných vědeckých postupů a informací. Obě tyto sféry se po roce 1989 zásadně proměnily.

Výzkumnice a výzkumníci často bez teoretického zázemí naráželi na řadu faktů, sami pro sebe objevovali některé problémy v genderové oblasti a teprve později měli možnost si doplnit vzdělání a informace v rámci kontaktů se zahraničím: *„...rozhodnutí věnovat se ženské populaci bylo bez ohledu na tu feministickou výstavbu... postupně jsem si doplnila vzdělání v této oblasti.“* Někteří naopak až po roce 1989 přišli s tématem do kontaktu a nejprve se i zdráhali jej pojmenovat. Jedna z respondentek upřímně popisuje svoji první reakci, když byla požádána o příspěvek na mezinárodní konferenci o ženách čerstvě po roce 1989: *„...ježišmarja, o tom se nedá nic moc říct, u nás žádné problémy nejsou“, začínala jsem skutečně s touhle úplnou slepotou, ... protože když*

vystudujete sociologii...a nezavádíte za tu dobu o nic, co by vás upozornilo, že to není genderově neutrální, to prostě šíleně vypovídá o tom, jak tady ty vědy žily..."

Akademičky a akademici museli sami přijít na řadu postupů, sehnat informace ze zahraničí, které jsou někdy obtížně aplikovatelné na český kontext. Významné místo v zavádění genderových témat do českého kontextu tudiž měla kvalitní znalost cizích jazyků a jazyková vybavenost. Ta umožnila rychlé seznámení se s genderovou literaturou po roce 1989: *„...takže pochopitelně jsem četla, co se tady vydávalo, překlady, četla jsem německy i anglicky bez problému, francouzsky taky něco přelouskám.“*

I přes dlouhodobá studia a práci v sociálních vědách část akademiček a akademiků teprve po roce 1989 objevila možnost genderové interpretace některých jevů ve společnosti. Překvapivě, v průběhu práce, např. v oblasti sociologického výzkumu, se některým z nich genderová tematika neukázala sama jako významná: *„Já jsem se s tím setkala poprvé, neřeknu vám asi úplně přesně...nějaký rok 1990. A vím, že jsem o tom tak jako lehce už začala uvažovat, že by to bylo zajímavé téma, ale vlastně jsem moc neviděla, co bych v tom ... všichni jsme byli opravdu genderově spleť.“* Jiná respondentka říká: *„...že jsem se až vyděšila, jak může sociolog takovouhle věc ignorovat. Považovala jsem to za profesní nedostatek prvního řádu a cítila jsem povinnost o tuto dimenzi celé to sociologické uvažování rozšířit.“*

Část dotazovaných se dostala k genderovému tématu jednoznačně díky studiu zahraniční literatury (absolventky a absolventi lingvistických oborů, nejčastěji anglistiky) či studiem často jiných než sociálně vědních oborů v zahraničí, kde v rámci pěstované interdisciplinarity přišli do kontaktu s genderovou a feministickou problematikou a ta si je výrazným způsobem získala. Podstatnou roli zde u části mladších výzkumníc a výzkumníků sehrála literární teorie: *„Díky těm autorkám ženám, současným, člověk chť nechť se dostane i k té společnosti a k tomu feministickému společenskému uvažování.“*

Zcela zásadní z hlediska upoutání pozornosti a následné cílené práce na genderovém zkoumání je pro především mladší část badatelek a badatelů pobyt v zahraničí: *„Myslím, že to vycházelo částečně z toho, že jsem byl ve Státech, kde jsem se s tím potkal trošku přes studium.“*, *„Pro mě to byla ta cesta do světa, ten gender.“* *„V Americe celkově se mé myšlení a mé zájmy o tu problematiku velmi podstatně rozkynuly.“* *„Otázka: Jak jste se setkala poprvé s genderem...? Odpověď: Privlekla jsem to z Ameriky.“* Jedna respondentka explicitně pojmenovává generační rozdíl, který zde vzniká: *„...myslím obecně, je určitou zvláštností této země ta generační propast mezi mladšími a staršími lidmi, a u těch mladších především jde o ty, kteří získali vzdělání mimo Českou republiku.“*

Zatímco některé akademičky a akademici po roce 1989 prošli iniciací v oblasti genderových zkoumání, pro která jsou ale připraveni díky dlouhodobému zájmu o blízká témata v příbuzných oborech, jiným výzkumnicím a výzkumníkům se otevírá zájem o genderovou problematiku v rámci jejich vysokoškolského studia. Jedni dohánějí některé teoretické základy, jiní naopak teprve získávají konkrétní představy o reálném vědeckém životě a reakcích na toto téma v akademickém i každodenním kontaktu. Lze zde najít některé generační odlišnosti především z hlediska předchozí zkušenosti s prací v akademické oblasti či naopak možností studia genderově zaměřených kursů na univerzitě v rámci vlastního studia.

Vliv akademické sféry na společnost

Podstatnou otázkou jsou možnosti a reálné schopnosti akademické sféry ovlivňovat sociální realitu. Nejen ji zkoumat a předávat znalosti, ale také posouvat celkovou podobu společnosti z hlediska postavení žen a mužů v ní. Vzhledem ke sledovaným změnám v české společnosti ve výzkumech zaměřených na gender a také s ohledem na určitou míru naléhavosti problému postavení a vnímání mužů a žen ve společnosti je přirozenou otázkou, do jaké míry se akademické pracovnice a pracovníci považují za možné hybatele změn.

Respondentky i respondenti považují možnost konkrétně ovlivnit společnost za relativně omezenou pouze na několik cest. Mají spíše pocit nevelkého vlivu na změnu ve společnosti z hlediska vnímání genderové problematiky: „...*ten přímý vliv...je myslím hodně omezený tím, jakou pozici mají akademici a vůbec Akademie ve společnosti ...*“, „*Já bych osobně nepřeceňovala vliv naší práce ...*“

Je nutné připomenout, že osobní hodnocení vlivu akademické sféry na společnost je závislé na vlastním přístupu dané výzkumnice či výzkumníka. Někteří přistupují k genderové problematice jako k obsahu svého výzkumu či výuky a vnímají je striktně ve vědeckých mantinelech. Jiní tyto mantinely výrazně překračují a přenášejí genderové otázky i do aktivistické roviny prosazování změn.

Většina akademiček a akademiků jednoznačně identifikovala jako výraznou část svého působení výuku a komunikaci se studujícími: „...*já se domnívám, že učit studenty a studentky je velice významné, ovlivňuje to tu elitu národa, to považují za výborné,... za nejdůležitější dopad.*“, „...*působením na studenty a studentky, kteří potom v rámci svých profesí mění tu společnost.*“, „...*vliv akademismu je asi vliv jakéhokoliv jiného vzdělání, na změnu toho myšlení v tom daném oboru.*“

Respondentky a respondenti nicméně pojmenovali i další sféry možného vlivu – oblast médií a zacházení s výsledky výzkumu. Obě tyto oblasti poskytují v současné době z pohledu akademické obce pouze omezené možnosti změny postojů k genderové problematice a respondentky i respondenti mají tendenci ji nepřeceňovat. Připomínají však možný vliv prostřednictvím předávání informací z výzkumů do médií a publikací: „...*vytváříme nějaké soubory informací o tématech a že je vyslovujeme a že se vyjadřujeme k těm otázkám třeba do médií a nebo poskytujeme rozhory, nebo studie třeba ministerstvu práce a sociálních věcí, které to dál využívá. Myslím, že určitý dopad tam je.*“

Samotný výzkum je z hlediska svého významu považovaný akademičkami a akademiky v obecné rovině za podstatný pro společnost: „...*u základního výzkumu nemůžete odhadnout, jestli té společnosti bude užitečný hned nebo za sto let nebo kudy ty cesty vedou...to je pro ty lidi, že se to dělá pro tu společnost.*“ Výzkumnice a výzkumníci přesto konstatují, že jejich primárním cílem je vytvářet a předávat získané informace, nikoli měnit aktivně reálnou situaci: „...*spíš se snažíme informovat ty, kteří by tu realitu měnit měli.*“, „*My spíš interpretujeme, nebo vysvětlujeme nějaké širší souvislosti třeba k některým otázkám. A děláme výzkum, takže vytváříme ty informace, které...mohou pomoci argumentovat pro ty praktické záležitosti...*“

Akademičky i akademici vnímají svoji práci často v kontextu potřebného poskytování informací v oblasti genderových témat pro veřejnost. Vytvářejí podklady pro informování veřejnosti a někteří se je snaží aktivně šířit. Jiní jsou spíše ve zdrženlivé pozici – pokud někdo přijde a zeptá se, jsou ochotni informace z výzkumů sdělit. Některé dotazované vědkyně a vědci nicméně vnímají svou akademickou práci jednoznačně v kontextu toho, co pro sebe jsou ochotni nazvat ženským hnutím, popřípadě feminismem. Pojem feminismus spojují s určitou politickou či akti-

vistickou rovinou. Aktivismus, tedy intenzivní prosazování určitých cílů z vlastního přesvědčení a osobní motivace je přijatelný jako součást práce pouze pro část akademiček a akademiků. Vnímají možnost aktivního vystupování pro konkrétní změny z pozice vědkyň a vědců: „Protože se pohybuji v akademickém prostředí, tak mám pocit, že tady existuje jakási komunita, která dělá feministické hnutí.... Pokud se snažíme změnit svět tím, že nabízíme alternativní výklad, tak děláme politiku a to je hnutí... ženské hnutí, takhle já si to vysvětluji.... Myslím, že to tak musí dělat všichni, co dělají gender. Ale nemusíme se cítit nějak organizovaní.“, „Já to považuji za součást ženského hnutí, protože žádná výuka není ideologicky neutrální. To ať nikdo nenamlouvá.“, „...myslím si, že to je aktivismus, když měníte kulturní vzorce tím, že otvíráte lidem nějak v hlavě nějaký nový úhel pohledu.“

Řada respondentek či respondentů se bez váhání osobně identifikovala s feminismem či samotným ženským hnutím: „Myslím, že to, co dělám, je politické, tím pádem se angažuji v ženském hnutí.“, „Já samozřejmě se cítím být feministkou.“, „[Gender] to je věda, ale feminismus je ta opora, kdy se můžete opřít o teorie, které sdílíte nebo nesdílíte a kterými se vyrovnáváte. Bez feminismu bych už nemohla vůbec žít.“ Některé ale poukazují na to, že se akademická práce v oblasti genderu nemusí nutně pojit s aktivismem.

Je zjevné, že genderová problematika nutí ty, kteří se jí zabývají, k určitému aktivistickému postoji, ať již si to připouštějí či nikoli. Míra angažovanosti ve snaze měnit některé z podmínek a sociálních vztahů v sociální realitě, kterou zkoumají, je u akademiček a akademiků různě intenzivní. Všechny však obor jejich zkoumání nutí k uvažování o možnostech změn, hodnocení stávajících změn a řešení otázky, jak překonat především genderové stereotypy, na které nejen ve své práci každodenně narážejí.

Většina dotazovaných akademiček a akademiků vnímá svou práci zčásti jako aktivistickou, ztotožňuje se s feministickou představou svých snah a své práce jak v oblasti výzkumné, tak v oblasti pedagogické. Usilují tudíž o uplatnění určitého vlivu ve společnosti cestami, které jsou pro ně dostupné – v podobě předávání informací jak ve výuce, tak prostřednictvím publikací a médií. V tomto směru se podílejí na změnách v postavení mužů a žen ve společnosti.

Závěry

Výrazným přelomem v akademické oblasti byly společenské změny po roce 1989, které otevřely kontakt se západní vědou a tématy, jimiž se dlouhodobě zabývala. Genderová studia byla jednou z oblastí, která se zde začala zcela nově rozvíjet. Záslouhou stávajících etablovaných sociologů i nově se utvářející mladé výzkumné generace lze dnes hovořit o širokém poli působnosti genderových studií v České republice, přestože zde i nadále existuje značný výzkumný prostor, který je ještě nevyplněn. Za dosavadní úspěch lze považovat především etablování genderových studií na akademické půdě, jak v podobě výzkumných pracovišť, tak v existenci genderových studijních oborů. Je však nutné si uvědomit, že i po 15 letech práce mnoha odborníků a odborníků genderových studií, není pro ně akademická sféra zcela otevřená a přívětivá. Nezbytnost obhajoby vlastní práce a svého místa na akademické půdě je běžnou součástí práce této části vědecké komunity.

Pokud bychom byli schopni vnímat akademickou obec věnující se genderovým tématům v ČR jako celek, pak je to skupina velice různorodá. Jakkoli vytváří týmově mnohé důležité produkty, nelze zde hovořit o vnitřní kohezi této skupiny, přestože se z individuálních rozhovorů zdá, že by se vědkyně a vědci na mnohém shodli. Tato koheze může dále chybět při prosazování některých

vědeckých záměrů. Akademičky a akademici by mohli posílit své pozice, pokud by byli schopni intenzivnější komunikace a spolupráce, která by se neodehrávala jen na nahodilé bázi.

České akademičky a akademici nesou na svých bedrech velkou část systematického prosazování genderových témat v reálném životě, zároveň jsou odpovědní a schopní dodat podstatnou část argumentace a vzděláváním připravovat další odborníky pro genderovou problematiku. Jsou si vědomi obtížnosti svých úkolů, někdy si ve svém uvažování zoufají nad současným stavem či malými posilami a podporou, přesto jsou evidentně ochotni se této oblasti věnovat i s riziky, která jejich práce nese.

Literatura

Hašková, H., Červinková, A., Václavíková-Helšusová, L., Chaloupková, J., Knorre, N., Kolářová, M., Křížková, A., Pachmanová, M., Pomahačová, J., Rakušanová, P., Sokolová V., Spencerová, T., Šaldová, K., Štěpánová, M., Tupá, B., Viznerová, H. 2004. *Enlargement, gender and governance: The Civic and Political Participation and Representation of Women in Central and Eastern Europe – Deliverable No. 3 – Country Report (Czech Republic) – Mapping Women's Campaign for Change*. 116 pages. Country report on results of the third work package of the international research project *Enlargement, gender and governance*. Unpublished paper. Accepted by Queen's University of Belfast, Great Britain. Executive summary by H. Hašková. Available at: <http://www.qub.ac.uk/egg/>.

Hendl, J. 2005. *Kvalitativní výzkum: Základní metody a aplikace*. Praha: Portál.

Keller, E. F. 1985. *Reflections on Gender and Science*. New Haven, CT & London: Yale University Press.

Křížková, A., Pavlica, K. 2004. *Management genderových vztahů. Postavení žen a mužů v organizaci*. Praha: Management Press.

Linková, M. 2006. „Co si neuděláš, to nemáš, aneb ženský aktivismus, produkce znalosti a gender.“ In: *Mnohohlasem. Vyjednávání ženských prostorů po roce 1989*. Eds. by H. Hašková, A. Křížková, M. Linková. Praha: Sociologický ústav AV ČR.

Strauss, A., Corbin, J. 1999. *Základy kvalitativního výzkumu: Postupy a techniky metody zakotvené teorie*. Brno: Sdružení podané ruce.

Women and Science: Making change happen. Conference Proceedings. Brussels, April 3 to 4, 2000, European Commission.

¹ Budeme zde na prvním místě jmenovat vždy akademičky–ženy před akademiky–muži, protože akademická obec věnující se genderovému výzkumu a teorii je převážně složena z žen. Pokud to není explicitně rozlišeno, používáme dále v textu v pozici synonym výrazy akademičky, akademici, výzkumnice a výzkumníci, pracovnice a pracovníci, badatelky a badatelé, vědkyně a vědci, v místech zaměřených na vzdělávání pak pedagožky a pedagogové.

² V posledních letech se objevují i političky, které se tomuto tématu věnují. Rovněž někteří lidé z oblasti umění a médií, kterých je ale stále velmi málo.

³ Šetření bylo provedeno pro projekt „Enlargement, Gender and Governance: The Civic and Political Participation and Representation of Women in EU Candidate Countries“, podpořeného grantem č.: SERD-2002-00033, 5th Framework Program, European Commission. Koordinátor projektu: Dr Yvonne Galligan, Queen's University Belfast. Výsledky šetření byly publikovány in: Hašková, H. et al. 2004. *Enlargement, gender and governance: The Civic and Political Participation and Representation of Women in Central and Eastern Europe – Deliverable No.3 – Country Report (Czech Republic) – Mapping Women's Campaign for Change*. 116 pages. Country report on results of the third work package of the international research project *Enlargement, gender and governance*. Unpublished paper. Accepted by Queen's University of Belfast, Great Britain.

⁴ Někdy v rozhovorech došlo k tomu, že respondenti či respondentky se jako např. pracovníci univerzit neztotožňovali se skupinou označovanou pojmem „akademici“. Uvažovali o ní ve smyslu „oni – akademici“ z důvodu existence speciální instituce – Akademie věd ČR. To poukazuje na zajímavé vymezování se jednotlivých skupin působících v akademické oblasti navzájem vůči sobě. Rozdělování se na „my-pedagogové“ a „oni-akademici“ nebo opačně podle institucionálního zakotvení konkrétního dotazovaného poukazuje na některé propasti ve spolupráci těchto institucí.

⁵ Do výzkumu bylo zařazeno celkem 13 respondentek a respondentů. Jsou to zčásti lidé pracující primárně na Akademii věd ČR, dále pracovníce a pracovníci univerzit. Vzorek je složen z vědkyň a vědců působících v Praze i v jiných regionech, zároveň jsou zde lidé pracující v týmech i „osamělí“ jednotlivci. Ve vzorku jsou zastoupeni lidé věkově starší výzkumné generace, té střední i úplně nejmladší. Větší část vzorku tvoří ženy, což je pochopitelné vzhledem k jejich zcela převažujícímu zastoupení ve vědecké obci v oblasti genderového výzkumu.

⁶ Podobný výzkum, který by reflektoval dění ve vědecké komunitě zaměřené na genderová témata, nebyl zatím u nás proveden, a výsledky tudíž nelze srovnávat.

⁷ Výzkumnice a výzkumníci upozorňují na to, že v reálném životě českých žen jsou feministické životní postoje a chování často zavedené, ale ženy neakceptují označování pojmem feminismus či feministka nebo feminista: „...ženy, které si zvolily život podle vlastních představ a žijí ho a poradí si s ním... My tomu říkáme feminismus, ale bohužel to slovo nám někdo zprofanoval ještě dřív, než dostalo konkrétní obsah v Česku. Takže se bojí říct: ano, jsem feministka.“

Diskurs v dis-kursu a vidoucí ženy. Reflexe příběhu ženské umělecké existence a její čtyři historické emancipační fáze

mirek vodrážka

Brzo, už brzo maso,
polknuté jeskyní hrobu,
se na mně zabydlí
a já se změním v tu ženu, která se směje.
(Plath 1984)

Discourse in non-discourse. Reflection on the story of female artistic existence and its four historical emancipatory phases

In this text the author follows two lines. In the first he strives to define structural and discursive problems facing Czech female artistic existence over the course of the last two centuries. The author refuses to view women's discourse, including feminism, as if it were just another discourse among other discourses. Precisely in view of the structural problems facing women and feminism for centuries he develops a radical thesis that in reality it is a dis-course – a rupture in the order of other discourses. It is a different structure which can be characterised by a significant absence in the symbolic sphere, specific instability, non-existence of tradition, shunting of artistic bodies and historically late onset of emancipation. Dis-course is the making of speech invisible, an expression of social ex-territoriality and an historical absence. Everything that is placed within it structurally is also, at the same time, what is dis-cursively disintegrated and shunted.

In the second line which permeates the first the author strives to understand the historical story of women's artistic existence through gender art periodisation, or to put it better, through various emancipatory phases. These historical phases are not defined by a formal historical linear temporality but a qualitative relationship to the modern emancipatory narrative. Through this relationship, the story of women's art is revealed to be a non-linear dis-cursive story which in certain phases weaves into itself, to break of and become interrupted for long time, and to be renewed in the next phase as if ob ovo. The author has striven to write into the text his own personal experience and an alternative view from the pre-November 1989 underground, and suggests new strategies against the establishment.

The text strives to show that the understanding of women's art and women's artistic existence is possible only through the contextual reading of the individual emancipatory phases and using a critical approach to the relationship between art and politics, ideology and authenticity. In addition to regular literature the author draws on the input from qualitative sociological research conducted in the form of interviews with women artists; it also builds on a Report on research on women's art movement after 1989 (carried out by Alice Červinková, Kateřina Šaldová, Barbora Tupá). Furthermore, based on his own interest the author conducted a number of his own interviews with women artists and in order to find out how each art discipline views itself critically and reflects upon itself, he addressed individuals from theatre, art, film, music and literary theory fields. Unfortunately due to substantive cuts the author was unable to use summary and illustrating critical opinions.

Keywords:

objectivisation of art, alternative, artistic moralism, dis-course, discrete emancipation, the enlightenment, emancipatory phase, ethical deficit, establishment, fear, female corporeality, female subject, gender role, ideology of modernism, the image of the woman, language, neglected history, shunted artistic bodies, struggle for women's rights, transformative ambivalence, underground, women and political conflict, women's art, women's artistic existence, women's engagement

Období po Listopadu 1989, které se vyznačovalo velkými až chaotickými celospolečenskými změnami, přineslo zároveň do té doby zcela neznámé a nebývalé kulturní jevy, například pořádání „ženských výstav“, veřejných diskusí, kde se setkávaly české a zahraniční spisovatelky, publikování monotematických časopiseckých periodik zaměřených ryze na ženskou uměleckou existenci a tvorbu atd.

Dobová uvolněnost a happeningový charakter polistopadové společenské atmosféry částečně doznávaly i v těchto kulturních událostech, které v sobě zahrnovaly nejen touhu po novém, radost z objevování a zvědavost z vynalézání, ale i určitou neproblematičnost.

Paralelně s tímto spontánním, inovativním kulturním trendem se naopak probouzela problematizace těchto nových jevů. Tato reakce odrážela akulturační procesy i postupné usazování společnosti, která hledala jednak nové zóny stability, ale zároveň se čím dál více spokojovala s dobře „vyježděnými staronovými kolejemi“.

Pro hlubší porozumění tohoto protipohybu není důležité sledovat strategie a názory tradičních a hlavních odpůrců, ale podnětnější je analyzovat samotné postoje a názory těch, kterých se tyto inovující změny více dotýkaly – tedy žen a umělkyní.

Například dobově charakteristický postoj zachycuje článek „Rozumí Západ našim ženám?“ (Šiklová 1991), který na jedné straně pozitivně reflektuje nové jevy v mezinárodním kontextu, na druhé straně je zároveň odmítá v historicky zavádějící argumentaci, že komunismus zdiskreditoval ženské hnutí u nás nebo že na programu jsou významnější otázky než feminismus a že československé ženy ho mají zažitý víc než ženy na Západě, a proto o něm nepotřebují mluvit – jsou emancipované, aniž si to samy uvědomují.

Tato zdánlivě okrajová poznámka o specifickém charakteru české „emancipace“ je klíčová nejen pro pochopení filozofické otázky, jak může být svoboda pro nevědomého možná, ale tato poznámka je podnětná především pro prozkoumání uměleckého emancipačního projektu či přesněji řečeno určité kritické modernistické linie v kontextu české historie.

Následující text, který se zaměřuje na českou uměleckou scénu, proto nezkoumá samotnou povahu tvorby a uměleckého díla žen, ale především postojové a názorové linie napříč dějinami, kde se estetické otázky a problémy prolínají se sociálními, obdobně jako etické s ontologií.

Kromě běžné literatury čerpal autor podněty i z kvalitativního sociologického výzkumu, který uskutečnil formou rozhovorů s umělkyněmi, dále vycházel ze *Zprávy výzkumu o ženském uměleckém hnutí po roce 1989* (zpracovala Alice Červinková, Kateřina Šaldová, Barbora Tupá), pro potřebu tohoto textu uskutečnil i celou řadu rozhovorů s umělkyněmi a nakonec, aby poznal, jak se v současnosti kriticky nahlíží na každou uměleckou disciplínu (a jak je reflektována), oslovil i jednotlivé osobnosti z divadelní, výtvarné, filmové, hudební i literárněvědní oblasti. Bohužel z důvodů výrazného krácení textu musel jejich původně souhrnné a ilustrující kritické názory jen velice sporadicky začlenit do samotného textu.

Vzhledem k tomu, že umělecká tvorba neprobíhá samostatně a tvůrčí proces není oddělen od našeho každodenního chápání skutečnosti, ale je umocněním toho, co se děje ve všedním životě, pak na zkoumání lidské existence v souvislosti s pohlavím je nutno nahlížet prostřednictvím dvou důležitých hledisek.

Kdo má být politickým subjektem demokracie a kdo je subjektem našich těl

První hledisko souvisí se změnou evropského demokratického paradigmatu na konci 20. století v souvislosti s otázkou, kdo má být politickým subjektem demokracie. Zatímco po pádu komunistického systému ve střední a východní Evropě stále přežívá tradiční univerzalistické pojetí, podle něhož politickým subjektem demokracie mají být abstraktní bezpohlavní občané, na Západě stále více sílí nový demokratický požadavek či koncept „paritní demokracie“ (Leuprecht 1994), který se snaží vzít úvahu lidské bytosti takové, jaké skutečně jsou, existuje tedy programová politická snaha vidět v nich například muže a ženy. Tím, že se česká společnost navzdory různým transformačním procesům nepokusila o zásadní kritiku demokratických procesů a institucí, které jsou kontinuálně ovládané muži, tím stále vězí ve staré genderové mapě Evropy.

Druhé hledisko se týká otázky, kdo je subjektem našich těl. Jsme to my sami se svými voluntaristickými „já“, nebo jsou naše těla individuálně nahodile integrovanými slepenci sestávajícími z mnoha sociálních těl, jako je například jazyk nebo gender, které nás ovládají svou vlastní „subjektivitou“ jako nějaké sociální fátum?

Vzhledem k tomu, jakým totálním způsobem se podařilo během komunistického režimu zcela „zmrazit“ otevřený pohyb ženského subjektu, zamezit mu a zcela ho vytěsnit například mimo uměleckou nebo politickou scénu, je zcela důvodné se domnívat, že skutečná svoboda, subjektivita a tělesnost je možná jen v intersubjektivním pohybu nestabilního nomádského diskursivního subjektu a když opouští zmrazená či pevná místa v našem vlastním vědomí, bytí a tělesnosti. Ale nepředbíhejme.

K jakým diskursivním změnám došlo po roce 1989 v umělecké tvorbě žen?

V souvislosti se zrozením moderní umělecké existence a pro pochopení její historické nahodilosti, ale i kontinuity, je třeba si kriticky připomenout, jak tato existence nejdříve vyrůstá z dobového společenského křesťanského mýtu a že jejím pozdějším konstitutivním prvkem je renesanční odvrát od transcendentního světa a příklonění se k modernímu individualismu. Ke klíčovým změnám však dochází až v důsledku osvícenského emancipačního projektu, který předznamenal osnovu pro moderní pojetí umělecké existence například svým zkoumáním otázky, z jakých společenských procesů člověk a kultura vycházejí.

Bylo to právě osvícenství jako jedna z linií projektu moderny, které začínalo klást i na uměleckou existenci nové emancipační nároky a závazky: vymanit se z područí nesvěprávnosti například náboženské, politické nebo vojenské – dnes bychom mohli dodat i pohlavní. Emancipace lidské bytosti totiž začíná procesem „vlastního rozumu“, který nás vysvobozuje ze stavu „nesvěprávnosti“, tedy ze stavu určité „vůle“, která je ovládána cizí autoritou. Jak ale zdůraznil Kant, vymanit se z jakéhokoli područí – toho je možné dosáhnout pouze „změnou sebe sama“. Tato změna tak musí zahrnovat nejen osobní duchovní etickou dimenzi, ale i dimenzi institucionální

a politickou. Podle něho emancipačnímu nároku nemůže stát v cestě jakákoliv forma úcty a podřízení, ale jen „svobodná a veřejná zkouška rozumu.

Odložená umělecké těla

Jak upozorňuje rakouská filozofka Herta Nagl-Docekal, ženy-umělkyně teprve v pozdní fázi modernity postulují emancipační požadavek „prolomit latentnosti“. Toto prolamování se ale odehrává v sociálně-existenciálním kruhovém pohybu, neboť tím, že feministická estetika vychází z „diskursu o individualitě“, tím se navrácí do oblasti politického. Individualita umělekyně totiž nepředstavuje nic „darovaného“, protože její rozvíjení je naopak něco, co je neustále ohrožované. Umění žen se stává „utopií zvláštního“ a „fatamorgánou pokroku“, který nenastal. (Nagl-Docekal 1994)

Toto „prolamování“ v pozdní fázi modernity přináší i specifickou zkušenost. Dnes téměř už neznámá česká spisovatelka Anna Pammrová, která ve svých dílech odmítá „zotročení mužem“ a jeho zhoubný společenský civilizační řád, definuje bytí ženy bez „*esence a existence*“. Jiná umělkyně, Virginie Woolfová přišla s tezí o umělecky sdílené existenci Shakespearovy sestry, která je dějinnou metaforou neustále odkládaného ženského uměleckého těla. Tato spisovatelka zároveň došla k důležitému poznatku, že *jen v rámci sociálního hnutí* jsou ženy schopné změnit dějinný osud svých „*těl, která tak často odkládají*“, protože jinak jsou „*mimo systém*“.

Tato zkušenost bytí „bez existence“ a „mimo systém“ se na Západě později stává i zkušeností mnoha žen druhé vlny feminismu, které si například jako Betty Friedan v šoku uvědomují, že obrovská část *ženské zkušenosti* a historie předcházejících generací byla rychle „*pohřbena*“ například během 40. a 50. let 20. století. (Friedan 2002)

Neustálé pohřbívání ženské zkušenosti a vytváření historické diskontinuity je součástí i české historie. Podle historičky Soňy Hendrychové po únoru 1948 byla „*úplně přerušena kontinuita* s myšlenkami ženského hnutí, které vymizely z povědomí společnosti“. (Hendrychová 1992) Podle literární kritičky Libuše Heczkové byl v tomto období *zprůhrán* nejen určitý typ společenského myšlení, ale i literárního a ženského myšlení.

Ženský dis-kurs – politická trhlina v řádu ostatních diskursů

Na uměleckou ženskou existenci a celý ženský diskurs včetně samotného feminismu není proto možno nahlížet způsobem, jako by šlo jen o nějaký obyčejný diskurs mezi ostatními diskursy, protože ve skutečnosti jde o *dis-kurs* – trhlinu v řádu ostatních diskursů. Velké nepochopení v kontextu se ženskou existencí, historií a uměním vyplývá právě z tohoto jednoduchého rozdílu, že feminismus je nejen diskurs, ale je především i *dis-kurs*! A tento *dis-kurs* se vyznačuje značnou diskursivní a existenciální nestabilitou, kterou mužské hegemoniální diskursy víceméně postrádají, protože jsou saturované a integrované.

Umělecká ženská existence, obdobně jako feminismus, je v diskursivním řádu nikoliv jen nějakou specifickou formou přechodu od bytí ke stávání, ale zároveň je to diskurs v *dis-kursu*. Právě proto mnohé feministky, například Rosi Braidotti, kladou zásadní otázku: „Jak je možno dekonstruovat subjektivitu, která nikdy v plném smyslu neexistovala?“ (Parente-Čapková 2003)

Dis-kurs českého ženského umění funguje historicky například tak, že ačkoliv už v roce 1918 byl ustaven Kruh výtvarných umělekyně, který bytí „sehrál významnou úlohu na prvorepublikové

kulturní scéně...v dějinách českého moderního umění se po něm a po většině jeho protagonistek slehla zem“ (Pachmanová 1998)

Jak definovat dis-kurs? Dis-kurs je zneviditelnění řeči, sociální exteritoriality a historické absence.

Je příznačné, že když jeden z největších moderních básníků Arthur Rimbaud klade na uměleckou existenci požadavek „být vidoucí“, klade ho do těsného sepětí se sociální i uměleckou proměnou ženy. Požadavek být vidoucí však není „činností“, ale určitým typem transcendence k „neznámému“, ve kterém umělec poznává, že jeho „já je někdo jiný“. V tomto požadavku se však zcela neztrácí vztah k původu, kontextu a historické situovanosti. Myslet v dis-kursu znamená být rimbaudovsky „vidoucí“: vidět neznámá těla jako jiná ženská těla. Jinými slovy: navléknout tělo, které každá umělkyně musí často odkládat.

Alibistická praxe státní galerie Rudolfinum

Neukotvenost ženského uměleckého i feministického diskursu je tak určována nejen vlastním dis-kursivním pohybem, tedy neexistencí tradice, odložeností uměleckých těl, absencí v symbolické sféře i historicky pozdním emancipačním nástupem, ale tato nestabilita je navíc určovaná celým diskursivním systémem, který tím, že produkuje stejnorodou diskursivní praxi, snaží se ženský a feministický potenciál, jenž míří v mnoha podstatných momentech za hranice daného systému, potlačit a vyloučit.

Součástí této nestability jsou nejen otevřené agresivní odsudky některých současných umělců, kteří snahu některých umělkyň tematizovat ženské umění považují za „debilitu“ (výtvarník David Černý), ale i strategické praktiky, které zneviditelnují ženský diskurs. Například mnozí teoretici umění nebo kurátoři odmítají téma „ženské umění“, neboť si pod tím jako ředitel Galerie Rudolfinum Petr Nedoma „neumí nic představit“. Mnozí redaktori uměleckých časopisů například *Světa a divadla* mají potřebu jako v případě premiéry Eve Ensler – *Vagina monology* v roce 2002 negovat tuto hru recenzí imaginární antihry Dialog Pind'our. (*Svět a divadlo* 2003)

Literární teoretička a divadelní kritička Lenka Jungmanová upozorňuje i na skutečnost, že jak v autorských, tak i v převzatých divadelních představeních v současnosti, která prezentují feministická témata, se objevuje absence „ženského myšlení“, respektive například hra se záměrně nejednoznačným autorským vyzněním je podřízena podbíživému zjednodušujícímu protifeministickému vyznění.

Zcela příznačnou a zároveň skandální ukázkou, jak se produkuje a vytváří dis-kurs, je výstavní politika již zmíněné přední státní instituce Galerie Rudolfinum, která působí od roku 1994 v reprezentativní budově pražského Rudolfinu a která je řízena a financována Ministerstvem kultury České republiky. Tato instituce pod vedením ředitele a kurátora mnoha významných výstav Petra Nedomy za celých 12 let své existence neuspořádala ani jedinou samostatnou autorskou výstavu české umělkyně, přestože prezentovala desítky samostatných výstav, v nichž představila takové české umělce jako Josefa Váchala, Františka Drtikola, Mikuláše Medka, Zbyška Siona, Viktora Pivovarovu, Tomáše Císařovského a další.

Ačkoliv tato instituce deklaruje, že chce propagovat díla umělců jak proslulých, tak i „případně dosud opomíjených v individuálních i kolektivních projektech“, praktickou galerijní politikou ukazuje, že české umělkyně nepatří ani do kategorie Proslulých, ale dokonce ani ne do kategorie

Opomíjených. Jsou „mimo systém“ a tím se tradičně zařazují do provozu uměleckého diskursu. Je zároveň příznačné, že na tuto skutečnost kriticky nepoukazuje ani odborná veřejnost uměleckých kritiků, kunsthistoriků nebo kurátorů, stejně tak zůstává i mimo kritickou reflexi samotných umělkyní.

Obecná indiferentnost je do určité míry způsobena i politicko-kulturním optickým trikem, neboť právě tato instituce představila české veřejnosti přední západní umělkyně, které jsou spojované s feministickým uměním a ženským hnutím – například Cindy Sherman, Kiki Smith nebo Louise Bourgeois. V rámci individuálních projektů a prezentací Galerie Rudolfinum tak zahraniční umělkyně nepřímou službu genderovému kulturnímu alibismu, který má zakrýt skutečnost absolutní absence domácích umělkyní v prostorách tohoto „reprezentativního“ kulturního svatostánku. Galerijní politika je založena na jednoduchém triku: na jedné straně se veřejnosti ukáží mezinárodně institucionalizované umělkyně, aby se na druhé straně zamaskovaly kulturní předsudky a nejistota vůči českým umělkyním. Ředitel Galerie Rudolfinum v této věci otevřeně prohlásil: *„Jmenujte mi ženy, které by si zasloužily být vystaveny v Rudolfinu“*. Podle jeho názoru, *„české umělkyně nechtějí doskočit kvalitám výše jmenovaných“*. (Mlha a moc 2006)

Podle ředitelky centra ProCulture Marty Smolíkové je zarážející, že se nenašla jediná umělkyně, které by se mohla udělat výstava i v tomto historizujícím interiéru, což na jedné straně znamená, že i v prezentaci ženského umění existuje značná „fragilita“, kdy není jednoduché uspořádat výstavu bez spekulace o samotném prostoru. Na druhé straně to odráží všeobecnou nejistotu ve vystavování žen.

Šestero způsobů užívání termínu ženské umění

Jiné hledisko jak porozumět tezi, že na feminismus není možno nahlížet, jakoby šlo jen o nějaký obyčejný diskurs mezi ostatními diskursy, je analyzovat, jak se přijímá, interpretuje nebo naopak zcela odmítá termín „ženské umění“. Byť se tato kategorie používá volně i konfúzně, na druhé straně je specifická tím, že na rozdíl od většiny uměleckých pojmů v sobě obsahuje jak umělecké, tak i sociální, politické i existenciální aspekty. Tím se kategorie „ženské umění“ stává potenciálně nebezpečnou výbušnou směsí, a to nejen pro společnost, protože svou silou je schopna ji zasáhnout jakoby najednou na všech frontách, od umělecké až po politickou, ale je nebezpečná především pro samotného jednotlivce, protože ho zasahuje v oblasti nejzranitelnější – osobní.

Podívejme se, jak různě se užívá kategorie „ženské umění“.

Nejfrekventovanější a zároveň nejkonfúznější způsob užívání termínu „ženské umění“ je takový, kde určujícím znakem nebo klíčem je pouhá *faktičita biologického pohlavního označení*. De facto tak bývá často označováno jakékoliv umění či umělecká aktivita vytvořené ženou nebo ženami. Některé umělkyně užívají toto zavádějící označení, když například samy hovoří o „spolupráci na základě ženských žláz“ (Červinková, Šaldová, Tupá 2003). V této rovině není tudíž ženské umění identifikováno ani na základě nějaké umělecké činnosti nebo samotného artefaktu ani specifické subjektivity či vědomí, ale pouze na základě tělesného *pohlavního znaku*.

Druhý způsob užívání termínu ženské umění spočívá v označování tradičních ženských *sociálně-kulturních dovedností*, například pletení, háčkování, aranžování květin, hnětení a tvarování různých materiálů. Mnohé umělkyně se brání termínu ženské umění, protože pro ně tento termín má signum jakési zaslé historické užitkové tvořivosti. Například podle výtvarnice Martiny Riedelbauchové ženské umění je „něco hodně odpudivého...levandulová zatuchlost háčkovaných

deček“ (Výtvarné umění 1993). V české kultuře je příliš slabé povědomí o tom, že na Západě existovala právě na tuto negativní formu užívání termínu ženského umění tvořivá feministická reakce například Rosemarie Trockel, která tvořila tzv. pletené obrazy (knitted images).

Třetí způsob označování termínu ženského umění je veden v rovině tzv. nenáročné „nižší“ formy umění, již je myšlen například žánr zátiší nebo sentimentálních ženských románů, jehož předpokladem je určitá specifická „citlivost“ a symbolické kódování v rámci ženských témat. Například básnířka Jiřina Hauková v tomto smyslu za ženskou literaturu kriticky označovala právě ono triviální podřadné ženské „čtivo“, kde autorky nic neriskují, a tudíž neberou umění vážně (Sešity 1969).

V centru *čtvrtého* způsobu užívání termínu ženského umění je samotný ženský tvůrčí subjekt a ženská subjektivita, tedy specifická forma bytí, která může, ale i nemusí nutně vyústit například do umělecké sebedescripcie, kdy ženy zobrazují ženy. V této rovině se ženské umění vyznačuje sice přejínáním ženy, ale nikoliv její redefinicí. Žena je subjektem uměleckého „vidění“ a může být i předmětem samotného zobrazování. Rimbaudovsky řečeno: skrze ženu žena vidí jinou ženu. Prostřednictvím určitého uměleckého procesu a ženské „vnitřní perspektivy“ tak může společnost „vidět“ věci, které jsou jinak neviditelné. Typickým příkladem takového vidění je tvorba mexické umělkyně Fridy Kahlo.

Pátá, zcela specifická, zato důležitá oblast užití termínu ženského umění souvisí s „fyzickou“ stránkou ženského těla, kde tímto tělem může být nejen například fyzický pohyb, například performátorky nebo tanečnice, ale i samotný ženský hlas. Tanec, divadlo, performance, film, fotografie stejně jako hudba je plná této nezaměnitelné umělecké materiality, kterou však nelze chápat v nějaké fyziologické čistotě a přirozenosti, ale vždy v nějaké vztahové kulturní a psychologické rezonanci.

Poslední, a to velice specifickou rovinou, jak se užívá termín ženského umění, je *ideotvorné* konstruování díla, vyznačující se buď přímo programovou *seberedefinicí* toho, co je ženské nebo mužské, nebo kritickou reflexí sociálních genderových konstruktů. Tato rovina se vyznačuje denaturalizací pojetí ženské „přirozenosti“ a rozvíjením strategie a konceptů vlastního ideotvorného „vidění“. V tomto případě tak termín ženského umění často jen supluje výraz feministického umění, kde žena nejen umělecky vidí ženu skrze ženu, ale spíše „tvoří“ novou vizi ženy nebo nový pohled na ženu. Takovým příkladem je dílo kubánské umělkyně žijící ve Spojených státech – Any Mendiety – nebo dílo americké umělkyně Mary Beth Edelson. (Chadvick 1996)

Těchto šest různých „definic“ ženského umění nemá však být poukazem k posílení tradičního pojmového myšlení a k aristotelské lineární vylučující logice, ale má být naopak snahou zdůraznit, že na kategorii „ženského umění“ je nutno nahlížet naopak prizmatem nelineárního čtení či vidění, jako kdybychom měli před sebou spíše složité pletivo či síť sestávající z nejrůznějších sociálních, kulturních a dalších vztahů, uzlů a děr.

Dokonce i když například přední česká architektka V. Rothbauerová říká, že má „osobní teorii, že jako člověk si architektka nesmí připouštět, že je žena“, přesto je stejně zapletena do složitého a děravého pletiva, ze kterého je vytvořena kategorie ženského umění. Jinými slovy jednoznačné odmítání, stejně jako jakékoliv jednoduché esencialistické akceptování termínu „ženského umění“, „lesbické umění“ atd., je často jen způsob, jak se zaplést do složité a misty velice nestabilní a děravé definiční sítě „ženského umění“. (Umělec 2005)

Ačkoliv zaměňovat „výstavu žen“ s „ženskou výstavou“ nebo dokonce „feminismem“ je v souvislosti s uměleckou tvorbou žen chronickou intelektuální nemocí české společnosti, přesto nelze tuto nemoc bagatelizovat, neboť svými kořeny sahá hluboko do spodních vrstev společenského nevědomí. Neboť sama skutečnost, že žena dnes vystavuje obraz ve veřejném prostoru, může být z historického hlediska vnímáno jako součást emancipačních nebo dokonce feministických dějin, byť mladší generace, která je bez hlubšího vědomí své společenské a historické situovanosti, si naopak může myslet, že se jedná o něco zcela normálního a samozřejmého.

Na druhé straně jestliže teoretik umění Jiří Ševčík tvrdí, že dobrou ženskou výstavu by mohli „lépe“, například s „větší volností“ vytvořit spíše muži, neboť oni nejsou podle něho tak zevnitř zahlceni, brzděni mindráky a předsudky jako ženy-umělkyně (5 žen 5 otázek 2003), pak tím ilustruje, že termín „ženské umění“ je možno mužskému řádu věcí používat dokonce i bezkontextově jako abstraktní nesituační kunsthistorický koncept. Otázkou však zůstává, jaký by měl smysl samotný fakt, že by například z určitého hlediska třeba téma potratu mnozí umělci-muži zvládli „lépe“, tedy s onou „větší uvolněností“ než ženy, které jsou „zevnitř zahlcené vlastními mindráky“, jako byla například Frida Kahlo?

Strach odpírač ženské umělecké promluvy

Podle M. Pachmanové „mnohá umělkyně dnes může říct já nejsem feministka, ale když potom jde člověk na její výstavu, tak osmdesát procent diváků bude vědět, že tam jsou tyto problémy odkryté. Příkladem je Lenka Klodová. Čili je zde strach věci možná pojmenovat, ale ne strach je dělat. A to jsou dvě různé věci. Jestliže existuje strach u umělkyní, tak daleko větší strach existuje u kritiků a historiků umění, tedy u těch, kteří mají věci klasifikovat, pojmenovávat, analyzovat a diskutovat o nich.“

O tomto současném složitém vztahu, který mapuje ambivalentní vztah žen k vlastní umělecké tvorbě, velice přesně vypovídá umělecký projekt, který realizovalo v roce 2003 v Galerii Jelení pět mladých žen (kurátorka Pavlína Morganová a výtvarnice Lenka Klodová, Petra Čiklová, Silvie Vondřejcová, Patricie Fexová) pod názvem 5 žen a 5 otázek. Jedna z realizátorek popisuje zrod projektu takto: „Vymýšlely jsme co budeme vystavovat a protože většina výtvarnic vůbec nechtěla mít nic společného s feminismem, a hned si odplivne, neboť tak silnou reakci vyvolává toto slovo, nechtělo se jim dělat ženskou výstavu a dávat tam ženský věci. A proto jsme se rozhodly ji neudělat. Je to prostě o tom, že když si pět kluků udělá výstavu, tak nikoho ani nenapadne říct, že je to mužská výstava. Ale jakmile si pět holek udělá výstavu, tak je to ženská výstava. A nakonec Alena Kotzmannová vymyslela, že výstava bude mít formu rozhovorů, kdy my se budeme ptát mužů, jak by ženská výstava měla vypadat.“ (Červinková, Šaldová, Tupá 2003)

Výtvarnice Lenka Klodová popsala projekt takto: „*Naše výstava 5 žen 5 otázek byla motivována odporem k tomu, co v nás vzbuzoval termín ženské umění a odporem vůči této instituci. V tomto smyslu byla naše výstava „protiženská“. Proto jsme zformovaly otázky a položily je mužům. A taky jsme udělaly molitanový otazník na zeď. Výstava je obrazem otazníku. V nás umělcích je rozpor v tom, že nechceme to své osobní a jedinečné vydat na pospas žádné kategorii. Měly jsme prostě obavu z toho, že přiřazení se k termínu ženské umění nám ubere autentičnost a že se tím i vymaňujeme z hodnotící umělecké škály a přiřazujeme se k jiným, spíše sociologickým měřítkům. Hlavní téma výstavy bylo ale přiznání strachu. Strachu ze zneužívání ženského umění. Nebo to byl strach z něčeho jiného?*“

Tyto rozhovory byly později vydány na CD-ROMu s obálkou od Ivana Mečla, šéfredaktora časopisu *Umělec*, na níž je vyobrazeno pět zcela identických cyklů s tvářemi smrtky a s titulem výstavy, kde dvě číslice 5 graficky evokují, jak zdůrazňují samotné umělkyně projektu, „fašistické znaky SS“.

Tato výstava je ukázkovým příkladem současné politiky ženské identity, která se vyznačuje *transformační ambivalencí* – ženy na jedné straně začínají toužit po společenské změně a změně svého obrazu, na druhé straně mají z ní strach. Na jedné straně trochu „zlobí“, na druhé ale nakonec pochopí, že spíše loajalita zaručuje úspěch, nebo aspoň nekonfliktnost, a proto se nakonec snaží být poslušnými „dcerami otcovými“ – tj. bytostmi přizpůsobenými maskulinně orientované společnosti. Hledání jejich ženské a umělecké identity se tak odehrává v diskursivním kruhu. Neboť namísto toho, aby se umělkyně *vztáhly k tělu, které tak často odkládaly, tedy k dis-kursu, opisují kruhový pohyb* a vztahují se k zavedeným diskursům a institucím, které reprodukují identitu „druhého pohlaví“. Subverzivní momenty výstavy 5 žen 5 otázek tak nakonec překrývá strach z delegitimace mužského světa. Psychoanalyticky řečeno, mladé tvůrkyně se obávaly opustit „bezpečí otcova definičního systému“.

Literární teoretička Eva Kalivodová poukazuje v souvislosti s literaturou po roce 1989 ještě na nový druh ambivalence. Podle ní až na pár spisovatelek (A. Berková, M. Platzová) většina z nich nepřiznává ženskou identitu jako součást psaní nebo literárního procesu, zato v rovině literárně komerční nebo v publicistice praktikují zvláštní „hru s feminismem“ (I. Obermannová, E. Kočíčková), kdy si s ním pohrávají, ale zároveň jej popírají i zesměšňují.

Klíč k neangažovanosti žen - Jazyk je subjekt

Jestliže klíčovým úkolem feminismu je, jak tvrdí například umělecká kritička a kurátorka Marcia Tucker, přinést subjektivitu a hlas a vliv všem ženám, pak za podmínek, kdy „jazyk je moc“ musí být v uměleckém procesu nalézání vlastního hlasu první ženskou zásadou „*právo vlastní promluvy*“! (Neviditelná žena 2002) Tvůrkyně projektu 5 žen 5 otázek si ale ze strachu, aby se jim „chlapi nepošklebovali“, odepřely vlastní promluvu, která by odpovídala jejich představám, a potvrdily tak v duchu feudálního práva první noci staronové mužské právo první promluvy. A toto odpírání promluvy je kulturně-politicko-existenciální diskriminací, kterou hegemonická androcentrická společnost provozuje již po tisíce let.

Jak vyplývá z výstavy 5 žen 5 otázek stále přežívá tradiční naivní post-romantická představa umělců, že umění je výrazem čisté mimojazykové niternosti a nedeterminovanosti. Tato představa je navíc posilovaná tvrzením i některých kunsthistoriků, kteří tvrdí, že „výtvarný jazyk nemá nic společného s jazykem verbálním“ (Ludvík Hlaváček) nebo tvrzením, že u „umělkyň *existuje strach věci možná pojmenovat* jako ženské, ale ne strach je dělat. A to jsou dvě různé věci.“ (Martina Pachmanová)

Jak ale příkladně ukázala zmiňovaná výstava, strach z pojmenování se stává naopak anti-performativním činitelem, omezujícím samotnou uměleckou aktivitu. Tento problém ale nelze jenom psychologizovat, redukovat ho na problém strachu, protože má hlubší paradigmatickou rovinu. Umělecká scéna je totiž stále ovlivněna tradičním pojetím filozofie subjektu a je nedotčena paradigmatickou změnou v podobě „obratu k jazyku“. Jenže jak říká J. Lacan, subjekt neví

co říká, protože určující dimenzi lidské zkušenosti není „já“, ale jazyk, který předchází a velkou měrou utváří individuální zkušenost, která souvisí právě s nemožností promluvy.

Ilustrativním příkladem nemožnosti promluvy jsou slova mladé české umělkyně, která na adresu feminismu řekla: „Ten název je nešťastný a zavádějící zvláště proto, že já mám ráda lidi a chci s nimi být za dobře. Jenže když řeknu, že jsem feministka, tak mě pak nemají rádi, naštvou se a odejdou. A toto mě hrozně zraňuje. Proto bych chtěla najít jiné slovo, ale nevím jaké a za celou dobu jsem na žádné nepřišla.“

Tajemství strachu i klíč k tomu, proč ženy se obecně, málo politicky a umělecky angažují souvisí s tím, že si plně neuvědomují, že když jsou umlčovány nebo když se samy vzdávají vlastní promluvy, pak ve hře je jazyk jako subjekt. „Jazyk není predikát subjektu buď nevyslovitelného, nebo k jehož vyslovení by měl sloužit, jazyk je subjekt.“ (Barthes 1997)

I současná nízká angažovanost žen souvisí s neangažovaností a neuvědomělostí v jazyce, který je sám subjektem! Nakonec i každý režim se nastoluje v jazyce a v jazyce se i odvolává, byť by se jednalo o režim strachu, v němž všichni mlčí.

Ideologický střet uměleckého modernismu s uměleckým feminismem

Z lingvistického hlediska je zajímavé, jakým způsobem mnohé umělkyně vyjadřují obavu před „nálepkou“ feminismu – „většina holek měla husí kůži, aby je takhle někdo neoznačil“. Strach z povrchnosti je pro mnohé umělkyně natolik dostatečný, aby se nemusely zabývat hloubkou svého strachu z vlastní identity.

Tyto obavy z „ideologické nálepky“ jsou ale paradoxně důsledkem právě starého ideologického rozdělení světa, v němž se feminismus na jedné straně prezentuje jako ideologie, zatímco na umění se nahlíží jako na neideologickou formu vidění světa. Ve skutečnosti v tomto případě stojí proti sobě dvě analogické „ideologické“ koncepce: umělecký feminismus proti uměleckému modernismu! A rozdíl mezi těmito koncepty je pouze v tom, že zatímco první je otevřeně politický, druhý je kryptopolitický. „Ideologické“ jsou ale oba dva.

Často zdůrazňovaná nestabilita dis-kursu však není nutně jen něco negativního, protože na druhou stranu se vytváří zvláštní dynamická soudržnost, autenticita nového a alternativní jínakost. Jak napovídá etymologie slova „discursus“, toto slovo v latině znamená nejen výklad, rozmluvu nebo probírání nějaké věci, ale i nestabilní rozptylování či chaotický pohyb sem a tam.

V této rovině se *redefinující forma ženské existence (feminismus) stýká či prolíná s moderní nestabilní uměleckou existencí*, v níž se žena učí „být vidoucí“. V diskursivním řádu se tak každá tvořivá feministka stává umělkyní, protože participuje na nových formách dis-kursivity. Její existence se blíží uměleckému dílu, neboť v sobě obsahuje nejen emancipační projekt, ale i aleatorní stávání se „z ničeho“. Dis-kurs se tak může stát programově alternativním východiskem a postojem, na jehož půdě se může připravovat umělecký a společenský nesouhlas se zavedenými normami, hodnotami a idejemi establishmentu.

Z toho ale plyne, že jakákoliv změna nemůže přijít jenom prostřednictvím nějakého politického diskursu, například prostřednictvím genderové politiky, jako je například genderový mainstreaming, ale teprve prostřednictvím uznání samotného dis-kursu. Historická struktura ženské existence má totiž hluboce dis-kursivní charakter, je formována v absenci. Její napětí a protirečení není zdánlivé, ale je „odvozené z prázdného místa a jeho stávání se ve struktuře“.

Proto Derridovo tvrzení, že feministické ženy jsou ve skutečnosti muži, obdobně jako Baudrillardova poznámka, že ženy nikdy nepostrádaly symbolickou moc (nemluvě o Havlově intelektuálně pokleslém názoru, že feminismus je bezděčně legrační pro vážnost, s níž své občanské mínění zesiluje důrazem na své bezbranné ženství), vychází z nepochopení a nerozlišení této historické *dis-kursivní difference*. Na rozdíl od nich si ale spisovatelka a první česká feministka Anna Pammrová jasně a živě uvědomovala tento dis-kurs, když napsala: „*My ženy, bez essence a existence, hledáme...*“.

První emancipační fáze ženské umělecké existence (jednota mezi uměleckou a společenskou emancipací)

V ženském dis-kursu se opakuje stále jeden základní jev: události, které posunuly historický vývoj mužů u samotných žen, měly zcela odlišný, někdy dokonce opačný dopad. Historička Milena Lenderová připomíná, že zatímco postavení umělekyn bylo až do konce 18. či přelomu 18. a 19. století svobodné, leckde uctívané, nástupem průmyslové industrializace, která přišla se svým rozdělením sféry veřejné a soukromé, nastal konec se svobodným postavením ženy. Snad nejvýstižněji je tento konflikt zachycen v případě veřejného hodnocení první profesionální spisovatelky B. Němcové. Na jedné (veřejné) straně to byla „velká česká spisovatelka“, na druhé (domácí) straně to byla zas „špatná ženská“ (Lenderová 2002).

Právě politika často otupovala ostří genderové společenské morálky a tak vzbuzovala naděje, že v demokratickém prostředí bude ženský emancipační diskurs hodnocen rovnocenně. Byť první divadelní herečky a zpěvačky stály „na okraji slušné“ společnosti, na druhé straně tato profese získávala sociální uznání v okamžiku, kdy se například ochotnické divadlo stávalo součástí vlastenecké obrozenecké kultury.

V české historii je až na vzácné výjimky poplatná tendence, že angažovanost žen se stává společensky akceptovatelná jen tehdy, pokud sleduje tzv. univerzální společenské zájmy, které jsou však produktem hegemonické nadvlády mužů. Společnost preferuje derivátní ženskou existenci, která je odvozená a závislá na existenci této hegemonie, nikoliv autonomní a autentická. Tak jako národní emancipační hnutí v 19. století v žádném případě nepřineslo skutečnou emancipaci ženám, obdobně ani tzv. Pražské jaro v roce 1968 ani disidentský boj za lidská práva neznamenaly například skutečné uznání existence ženských práv.

Přesto se na přelomu 19. a 20. století pomalu ustavovala první generace umělekyn, která se ve své emancipační fázi vyznačovala *jednotou mezi uměleckou existencí a emancipací*, respektive, že předpokladem ženské umělecké seberealizace byl emancipační proces.

Tato jednota však byla historicky ojedinělá, protože k ní docházelo v koincidenci s dalšími emancipačními diskursy (nacionalismem, demokratismem, sekularismem atd.) a navíc byla částečně i podporována tehdejšími elitami. Například T. G. Masaryk odmítal tradiční názor, že žena má být pro muže a naopak tvrdil, že „má být pro sebe“, stejně jako muž.

Tato výjimečná diskursivní koincidence se už v později v dějinách neopakovala, protože modernistický projekt emancipace neladil ani s revolucí 1948, ani s reformací 1968, ale ani s restaurací (1989). Požadavek na vysvobození se ze stavu cizí vůle a autority pod svobodnou a veřejnou zkoušku rozumu byl vystaven dějinně nepřízní.

Předpoklad jednoty umělecké existence a emancipace byl v další vývojové fázi narušen, neboť čím více se prosazoval osvícenský emancipační projekt, založený na vládě nezastupitelného rozumu, postulátu vymanit se z moci cizí autority a s ním i modernistický požadavek estetické autonomie, originality a rozvíjení estetického sebevědomí, tím více uzrával otevřený genderový konflikt s celospolečenskými patriarchálními normami. Společnost stále považovala téměř za „trestné“, když se umělkyně odlišovala od svého prostředí například jako první profesionální malířka Zdenka Braunerová, které vyčítali, že se nechce vdávat a chce se živit uměním.

Mnohé umělkyně se proto raději vyhýbaly konfliktu a žily v uměleckém kulturním stínu jako například malířka Amálie Mánesová, která měla první výstavu až půlstoletí po své smrti. Tomuto sociálnímu konfliktu se však nevyhnuly ani umělkyně mladší generace – například malířka Vlasta Vostřebalová-Fischerová, která proti vůli měšťácky založené rodiny neuznávající právo ženy na vzdělání a uměleckou existenci musela tajně studovat na Akademii. V některých svých obrazech zobrazuje své úzkostné vize z hrůznosti měšťáckých konvencí.

Dobovou atmosféru, jak byla respektována žena jako umělkyně, popsala jedna z nejvýznamnějších osobností českého meziválečného avantgardního sochařství Hana Wichterlová, když vzpomínala na období sochařské speciálky ve 20. letech minulého století u sochaře Jana Štursy. Poté co vytvořila sochu Údiv, prohlásil na konci ročníku Štursa: „Zasloužila byste si první cenu, ale já vám ji nemůžu dát, protože chlapi by se na mě moc zlobili, to by mne neodpustili, že jsem dal první cenu ženské“ (Wichterlová 2000) .

Druhá postemancipační fáze ženské umělecké existence (potlačení a návrat)

Postupně se tak prvotní emancipační pohyb dostával do kruhové fáze, a jak upozorňuje i Martina Pachmanová v textu „Pohlaví a avantgarda“, v období avantgardy (secese, kubismu, funkcionalismu) se na jedné straně potlačovaly tradiční rysy „ženské“ tvorby, aby se emancipovaným umělkyním nakonec otevřely oblasti spíše dekorativního umění (Ateliér 1998). Pro umělkyně znamenal v této *druhé fázi umělecké emancipace* dvojitý pohyb – *potlačení a návrat*.

V jistém smyslu určitým vyvrcholením, ale i hledáním východiska z tohoto *kruhového emancipačního pohybu* je postava surrealistické malířky Toyen. Tato jedna z nejvýraznějších výtvarných umělekyně 20. století pokračovala v moderní odvaze „vidět“ a v emancipačním odvržení bezprostřední minulosti, které „chápala jako akt osvobození, k němuž přispívala i zvolením vhodného pseudonymu“. Na druhé straně aby se vyhnula uměleckému „návratu“ mnoha umělekyně avantgardy, její přizpůsobení se dominantní mužské kultuře avantgardního surrealistického spolku v řeči, oblékáním, ale i malbou jakoby předznamenává epochu, o níž německá kunsthistorička Rita Bischof v souvislosti s její tvorbou napsala, že ženy na jejích obrazech jsou „nepřítomně-přítomným středem“ (Srp 2000). V českém prostředí Toyen uzavírá druhou postemancipační fázi a zároveň předznamenává dlouhou epochu, v níž ženská umělecká existence vyústí do uzavřeného emancipačního ramene.

Právě tato skutečnost zároveň i naznačuje, proč se pro západní ženské hnutí a feministickou estetiku mohl stát inspirativní spíše typ umělkyně, jako je právě Frida Kahlo a nikoliv Toyen, která se na rozdíl od ní prostřednictvím své malby ani jedinkrát přímo nezobrazila: Toyen „zůstává nepřítomná ve svém díle; neprosazovala vlastní identitu prostřednictvím malby.“ Není také náhodné, že u Toyen není symbolem přímo tělo, ale spíše jeho otisk v podobě prázdného ženského korzetu (obraz Opuštěné douře) nebo dutého pláště zastupujícího tělo dívky (obraz Spící).

Co všechno prezentuje ženský úspěch v ryze dominantní mužské kultuře, o tom vypovídají nejen osudy žen jako Toyen, ale přímo i nepřímo i dnešní umělkyně, často s typickou dvojznačnou rozporuplností nebo sebekritickou upřímnou reflexí.

Na počátku 90. let přední filmová dokumentaristka Helena Třeštíková například napsala: „Feminismus jako hnutí mne nepřitahuje a neoslovuje, bojím se výlučně ženské společnosti a k mužům mám vztah vysloveně kladný“ (Iniciály 1992). Experimentální režisérka a divadelní kritička Nina Vangeli otevřeně konstatovala: „Dříve jsem opovrhovala ženami. Myslela jsem si, že jsem chytřejší než většina žen, a tím pádem, že moje společnost není mezi ženami, ale mezi muži, s nimiž jsem si také na intelektuální rovině rozuměla. Ženy jsem podcenila a teprve když jsem zažila celistvý cyklus, kterému se říká ženský osud, tak mně určitý věci docvakly.“

Třetí antiemancipační fáze ženské umělecké existence

Nástup totalitarismu, nejdříve v podobě fašismu a poté komunismu však přinesl pro ženskou uměleckou existenci zásadní antiemancipační předěl v podobě emancipační cizoty i existenciálního odcizení, které na umělecké scéně dominovalo až do první poloviny 90. let. Tento předěl se vyznačuje tím, jakoby subjekt transcendoval (překračoval) svou sociální situovanost nejen v politickém nebo existenciálním, ale dokonce i v uměleckém vztahu. Tato třetí antiemancipační fáze ženské umělecké existence se vyznačuje nejen politicky násilným přerušením, ale i gnozeologickou separací, kterou vytvořila ideologie moderny, podle níž je možno lidskou uměleckou subjektivitu oddělit od samotné existence.

Socialistická společnost, která se prezentovala jako vyvrcholení emancipace člověka, ve skutečnosti vsunula mezi bytí a emancipační „stávání se“ nepropustnou diskursivní policejní zavoru. Jakékoliv sebezpřekonání od autority bylo totiž považováno za subverzivní strategii vůči systému. Emancipační interaktivní a otevřený projekt lidského „stávání se“ se proměnil do uzavřené a izolované formy ženské existence determinované socialistickým kolektivismem, státním dirigismem a paternalismem.

I když se v sociologii často hovoří o tzv. reglementované emancipaci za komunismu, ve světě umění je jakákoliv *reglementace emancipace contradictio in adiecto*. Emancipace v osvícenské kritické tradici totiž znamená, že je nemožno ji podříditi nějakým metafyzicko-teologicko-státnickým výpůjčkám. Naopak – v okamžiku, kdy lidskou bytost řídí nějaký vyšší rozum či moc (společnost, dějiny, stát, náboženská autorita), je to dokladem její „nedospělosti“.

Na rozdíl od generace prvních českých umělkyní 19. a 20. století se v této fázi umělecká existence už nedefinuje ani zápasem za uznání práv žen, ani snahou za rovnoprávnost mezi pohlavími proti ortodoxii a autokracii. Příčinou této antiemancipační fáze však není skutečnost, že by ženy byly „už emancipované“, ale naopak, že ženy přišly o možnost být emancipované na základě vlastního „ženského“ rozumu, který je vysvobozuje ze stavu „nesvéprávnosti“, tedy ze stavu určité „vůle“, která je ovládána cizí autoritou.

Stalo se bohužel velmi frekventovaným zlovykem hledat různé příčiny neblahého stavu jen v totalitárních praktikách komunistického systému. Tak se daný stav pouze povrchně jen popisuje, nikoliv vysvětluje.

Umělecká vize o ženě, která se stane „vidoucí“ a bude zbavena otroctví, zaniká i prostřednictvím dobového moderního mýtu o bezpohlavnosti umělecké subjektivity. V okamžiku, kdy ženy

abdikovaly na svou emancipaci, podléhající dobové víře, že existuje jen univerzalistická emancipace člověka, neměly prostě už šanci být „vidoucí“ jako například umělkyně první generace.

Proto až do první poloviny 90. let 20. století české umělkyně programově nechtěly mít nic společného se svým ženským uměleckým „stáváním se“. Nejvýstižněji toto dobové obecné krédo vyjádřila výtvarnice Alena Kučerová: „Do své tvorby nikdy nepustím přímé otisky tělesnosti, stopy těla, šatstva atd., protože je v tom obsažen zmar se svými půvaby“ (Výtvarné umění 1993).

Umělkyně se ve své umělecké existenci ponořily do izolovaného stavu čisté umělecké subjektivity a univerzálního „stávání se z ničeho“ a v souvislosti se svou tvorbou hovořily pouze abstraktně o „materiálu“, „pohybu“, „ploše“ nebo „prostoru“.

Na druhé straně svou sociální roli chápaly pasivně jako neměnný osud: „Darmo si stěžovat, vy za mne jeskyňku nevymetete, peří nenaderete, vepřové s knedlíkem a zelím nenapišete“, napsala ironicky v 60. letech spisovatelka Věra Stiborová na adresu mužů (Sešity 1969). Usazenost genderových rolí obdobně stvrdila i v 90. letech výtvarnice Jana Žáčková: „Žena nechce měnit běh světa.“ (Výtvarné umění 1993)

Vzhledem ke snahám umělkyní první emancipační fáze by se na tento postoj několika generací formovaných antiemancipačním diskursem dala vztáhnout slova: „Usínáme na vavřínech dávno vybojovaných zápasů, kterých jsme se nezúčastnili. Zapomínáme na základně negativní a bolestný ráz pobytu na světě, což znamená, že zapomínáme negovat a překonávat, transcendovat. Ze stanoviska takto zaprodané svobody, tohoto poklesu do nového područí vypadá transcendence jako nepochopitelná excentricita, abnormálnost, nezdraví“ (Patočka 1990).

V českém kulturním období mezi lety 1948 až 1989 se tak vytvořil specifický typ izolované moderní subjektivity a s ní i paradoxní forma ženské umělecké existence, která je sice jakoby transcendentní – „mimo sebe“, ve skutečnosti se ale jedná o dekontextualizovanou, odtělesněnou, nesituační a v jistém smyslu i ahistorickou existenci. Tato forma existence je na jedné straně produktem konzervativního radikalismu, neboť existence už není chápána jako dynamický „projekt“, ale jako „statický stav“ různých daností. Samy umělkyně považují na jedné straně svou sociální roli za neměnnou danost a nemají emancipační potřebu měnit sebe sama. Na druhé straně považují za danost i svou odtělesněnou uměleckou existenci, která je radikálně „mimo sebe“.

Západní subjektivizace umění a česká abjektivizace

Z hlediska dějin umění se tak ukazuje, že vedle například fáze západního silně politického ženského a feministického umění, které stojí na tezi, že ať vytvoří žena co vytvoří, vždy bude její dílo označeno za ženské, existoval u nás opačný vývoj, neboť celá společnost včetně samotných umělkyní programově odmítala politiku ženského uměleckého subjektu. Jestliže Julia Kristeva říká, že tělo, která není ovládané vlastní duší, se stává a-bjektem, pak celý dlouhý historický proces v období antiemancipační fáze lze až do poloviny 90. let 20. století považovat za *proces celospolečenské abjektivizace ženského subjektu*, který ale formuje nejen vědomí umělkyní, ale i političek, vědkyň atd.

V celém dlouhém období jako by se zopakoval starý mytický model společenského poznání, kdy idealizovaný „rajský“ stav sociálního bytí drží pohromadě jen jako stav subjektivní nevědomosti držený na uzdě zákazem sebepoznání. Pro uměleckou tvorbu platí vyšší příkaz nikdy nepožíst ovoce ze subjektivního ženského poznání. Ideologický trik tohoto rajského stavu je založen

na existenci novodobého gnostického božstva Člověk, které ženě slibuje, že bude povýšena do stavu stejnorodého Lidství, ale pouze za podmínek, že se nikdy nesmí postavit na vlastní nohy a používat v sebepoznání své tělo, ale musí si vystačit jen s nebetyčnými protézami, které z ní učiní bytost rovnou samotnému Člověku.

S jistou nadsázkou lze konstatovat, že za vlády totalitarismu se ženská umělecká existence ukázala být tím, čím historicky i symbolicky „je“: dis-kursem odložených ženských těl.

Měly české umělkyně nějaký vlastní underground?

V tomto kontextu je diskursivně logické, že samotný feminismus se neobjevuje dokonce ani na okraji společnosti v rámci kontrakultury například v historickém období českého undergroundu nebo v kultuře disentu.

I když existovaly umělkyně v undergroundu – jako básnička Jana Krejcarová, Věra Jirousová, Jiřina Zemanová, výtvarnice a zpěvačka skupiny DG 307 Jana Jonáková, prozaička Marie Benetková, výtvarnice Iva Vodrážková atd. – , celá subkultura (navíc silně orientovaná na rockovou hudbu) měla zcela dominantně „mužské rysy“. I genderové studie paradoxně potvrzují, že český underground, ačkoliv byl typem alternativní kultury, z genderového hlediska nebyl místem, kde se „ženy mohly svobodně uplatňovat“ (One Eye Open 2002) .

Pro antiemancipační fázi je charakteristické, že předpoklady feministické estetiky, které spočívají v prolamování základních společenských vzorů různými „bočními cestami a otvírat cestu ke změně“ v podstatě mizí a s ním i moderní „diskurs o individualitě“. Diskurs o ženské individualitě a sebepřekonání a stávání se sebou samým se za komunismu podařilo absolutně potlačit. A dokonce i tam, kde dochází v jisté rovině k prolamování základních společenských vzorů – jako v případě výjimečného filmového díla režisérky Věry Chytilové *Hra o jablko* (1976) – je „diskurs o individualitě“ mimo možnost najít cestu zpět do oblasti politického. V nevinné „hře o jablko“ abscentuje zpochybnění samotných pravidel této „politické“ hry.

Filmová teoretička Petra Hanáková v souvislosti s feministickou psychoanalýzou filmu ukazuje, jak je patriarchální model hluboce zakotvený ve strukturách našeho nevědomí a ovlivňuje i samotnou filmovou formu. Tento fakt dokládá na díle Věry Chytilové, které, byť se jeví jako feministické například v jejím filmu *Hra o jablko*, přesto samotné zobrazování ženského těla je i v tomto díle do velké míry spojeno s voyerskými mechanismy a principem neviditelného mužského svědka. Podle Petry Hanákové se to dá říct o celém soudobém českém filmu. Zatímco na Západě začala diskuse na téma ženského zobrazování už v 70. letech a byla vedena snahou „osvobodit obrazy ženy“ a otevřela problém ženské a mužské tělesnosti, rámec mocenských konstruktů a konstrukt předpokládaného diváka, naopak v české společnosti se vůbec nereflektuje a pravděpodobně ještě dlouho nebude reflektovat, dodává filmová teoretička.

Ženské umělecké krédo Pražského jara – žena je smrt duše

Je proto logické, že dokonce ani věhlasná doba kulturního a politického obrození tzv. Pražského jara nepřinesla žádné zásadní změny. Když se v renomovaném časopisu *Sešity pro literaturu a dis-kusi* uskutečnila v roce 1969 anketa na téma „Žena jako autorka“, většina oslovených umělekyní ji ironizovala a odmítala jako „nečasové“ téma, „nesmysl“, „feudální past“ a odmítla diskusi argumenty typu: „jakživa jsem neviděla téma autor jako muž“ nebo nereflektovaně rozpornou – „žena by takovou anketu nevymyslela“.

Na jedné straně se preferovala univerzální umělecká subjektivita, na straně druhé se ale předpokládala genderově specifická citlivost pro jiný typ anket. Oslovené autorky se pohybovaly pouze v krajních separátních extrémních stavech: na jedné straně „altamirská tma“ v podobě odpovědnosti žen nenechat „vymřít národ“, na druhé straně příznačně vážné umělecké vyznání: „*Věřím s Augustinem, že žena je smrt duše.*“ (Sešity 1969)

Známa spisovatelka a jazykovědkyně Dobrava Moldanová ve stejné anketě charakteristicky napsala: „*Existuje-li oblast, kde proces emancipace skončil a překonal svá krizová pole, pak je to oblast umělecké tvorby. Ve chvíli, kdy umělkyně přestaly především bojovat za ženská práva a začaly tvořit, svět umění je integroval.*“

Jak ale ukázaly politické studie teoreticky diferenčního feminismu I. M. Young, občansko-právní emancipace a systém integracionistické kultury de facto nastolil nový typ útlaku, v němž se ztotožňuje a zaměňuje *rovnost za stejnost*. Výsledkem této tzv. integrované existence není umělecká emancipace, ale „glajchšaltace do jediné kulturní identity“.

Dokonce když se koncem 80. let objevil pokus založit ženskou organizaci po vzoru západních filmařek, byla tato iniciativa vedena nikoliv ve smyslu profesní a umělecké podpory samotných žen, ale jen jako protest proti režimu.

Spojité nádoby – politika a umělecká tvorba žen

V protikladu s celým antiemancipačním obdobím se dá naopak tvrdit, že jakmile ženy přestaly bojovat za svá práva a své „vidění“ světa a byly tzv. integrovány do společnosti, pak ve stejnou chvíli se jejich umělecká existence přestala plně rozvíjet. A nejen umělecká.

V této souvislosti je příznačné, že zatímco v roce 1969 jedna z dotazovaných umělkyně, básnířka Jana Štroblová, se pohoršovala, že „*jakživa neviděla anketu na téma autor jako muž*“, v nových politických podmínkách v roce 1992 sebekriticky napsala do monotematického čísla časopisu *Iniciály* nazvaném „Feminismus... ano?“, „*Musím přiznat, že jsem nikdy neuvažovala, co je to ženský pohled, i když se bezpochyby tímto pohledem dívám.*“

Pro ženské umění, stejně jako obecně pro tvorbu žen, se *vztah mezi politikou a uměním ukazuje být nejen klíčový, ale přímo existenciální nutností*, neboť emancipační pohyb je možný jen jako společenský pohyb svobodné lidské existence v jazyce. Navíc „diskurs o individualitě“ se neustále vrací do oblasti politického. Bohužel, jak konstatuje Martina Pachmanová, ženy „působící v umění se v Čechách nijak významněji masově neangažují, a to ani v hnutí za demokracii, ani kvůli jiným otázkám souvisejícím s genderovou diskriminací“ (Pachmanová 2004).

Tuto politickou zkušenost však sdílejí a jsou si jí plně vědomy zatím jen západní umělkyně, nikoliv však české, či jen zcela ojediněle. Například americká umělecká kritička, kurátorka a umělkyně Martha Rosler říká, že „*hnutí žen-umělkyně ve skutečnosti vděčí za svou genezi, svou rétoriku i za své cíle hnutí za osvobození žen (Womens' liberation movement)*“ (Neviditelná žena 2002). Jestliže ale ve Spojených státech mohly být v 70. letech rozdíly mezi politickým ženským aktivismem a feminismem v umění neurčité, pak u nás nemohly být vůbec žádné právě z důvodů absence samotné ženské politiky.

To samozřejmě neimplikuje nutnost, že každá umělkyně, pokud chce být respektovaná nebo dokonce úspěšná, musí být nutně angažovanou bojovnicí například za ženská práva. Pouze se tím upozorňuje na skutečnost, že pro svobodnou tvorbu žen a pro jejich uměleckou existenci je nejen

žádoucí, ale naprosto nezbytný takový společenský stav, ve kterém se ženská práva buď široce prosazují nebo je aspoň u určité části společnosti tento zápas považován za žádoucí.

Ostatně není náhodné, že dílo spisovatelky a dramatičky Elfriede Jelinekové, za které byla oceněna Nobelovou cenou za literaturu v roce 2004, je typickým příkladem toho, jak se diskurs o umělecké individualitě těsně prolíná s politickým ženským diskursem. V této souvislosti je proto v českém prostředí určitým umělecko-existenciálním hrdinstvím samotné nastudování například její hry Klára S. (před udělením ceny), neboť například režisérka Viktorie Čermáková musela během té doby čelit různým formám genderové xenofobie a nepřátelství, vyjadřované samotnými herci, neboť podle nich autorka divadelní hry potřebovala především pořádné „vopíchat“.

Obecně sdílený antiemancipační předsudek, že proces emancipace již skončil a říše svobody začíná na prahu umělecké tvorby, lze považovat jen za diskursivní lest. Tento předsudek je příznačný nejen tím, že byl v naprostém rozporu s tehdejší sociální realitou, neboť jak ukázala například ve svých studiích kanadská socioložka Alena Heitlingerová, *komunismus naopak posílil tradiční rozdělení ženských a mužských rolí* (Heitlingerová, Trnková 1998), ale tento předsudek je příznačný i svou ignorancí skutečnosti, že ve stejné době se v rozvinutých západních zemích stává právě feministické umění naopak „jednou z nejmocnějších sil prosazujících změnu ve světě současného umění“ (Artoday 1996).

Navzdory tomu, že komunistický režim nepřál obecně umělecké svobodě a už vůbec ne emancipované ženské umělecké existenci, a proto mnoho jedinečných uměleckých osobností emigrovalo (například básnířky Věra Linhartová a Vladimíra Čerepková, prozaička Libuše Moníková, výtvarnice Magdaléna Jetelová a Běla Kolářová a další), v průběhu této antiemancipační fáze vyrostla během několika desetiletí celá řada naprosto ojedinělých osobností a vynikajících umělkyní v různých uměleckých oborech. Například režisérka Věra Chytilová, fotografická teoretička Anna Fárová, výtvarnice sestry Jitka a Květa Válový, Olga Karlíková a další.

Jak ale upozorňuje kunsthistorička Martina Pachmanová, je příznačné, že většina významných umělkyní-výtvarnic byla manželkami umělců (Adriena Šimotová, Věra Janoušková, Eva Kmentová, Emily Medková, Běla Kolářová aj.) Podobný fenomén se vyskytuje i u předních manželských dvojic architektů.

První setkání se Shakespearovou sestrou – Žádné ženské umění neexistuje!

Bylo tudíž zákonité, že to byla až změna politického systému v roce 1989, která přinesla následné otevření feministického diskursu. Tato změna však české umělkyně především starší generace naprosto zaskočila, neboť jejich umělecká existence byla založena na absenci, respektive na předstávě konce emancipačního projektu a vizi bezpohlavně čistého umění.

Teprve na počátku 90. let, tedy s mnohadesetiletým zpožděním došlo k setkání dvou uměleckých paradigmat – bezpohlavního modernismu a uměleckého feminismu. Zatímco ale generace především starších umělkyní se cítila novým paradigmatem či „ženskou otázkou“ absolutně zaskočena, iritována a subverzivně ohrožena, neboť ji celý život přehlížela a považovala ji za nelegitimní, pro nastupující generaci mladších žen se nová ženská témata stala chtě nechtě součástí jejich umělecké „politiky identity“. Zaskočeny byly ale nejen umělkyně, ale i mnohé přední teoretičky umění jako například Anna Fárová, která dodnes se silným emocionálním odporem

dogmaticky proklamuje, že „nenávidí“, když se dílo zkoumá z genderového hlediska, protože existuje pouze dobrá nebo špatná fotografie.

Když se redakce časopisu *Výtvarné umění* v roce 1993 rozhodla celé jedno číslo věnovat tvorbě žen a přinesla i anketu na otázku, zda existuje ženské umění, nikdo tehdy netušil, jak politicky výbušné se stane pro mnohé české umělkyně první setkání se Shakespearovou sestrou a existencí uměleckého „odloženého těla“.

Výtvarnice Adriena Šimotová napsala, že „ženský problém jako skutečný necítí“. Věra Janoušková deklarovala, že termín „ženské umění nemá ráda...a feminismus a celá ta emancipace vedla jen k zotročení žen“. Výtvarnice Zorka Ságlová rezolutně prohlásila, že „žádné ženské umění neexistuje“. Pro umělkyni Janu Žáčkovou bylo na počátku 90. let důležité, aby „umělec byl svobodný, žena nebo muž – to nehráje roli“. Otázka jak ale může být umělec nebo umělkyně svobodná, když si ani neklade otázky související s vlastní identitou, například do jaké míry je v područí cizí (například genderové) moci, autority a vůle a zda-li tak předem neabdikuje na možnost „změny sebe sama“, nebylo na počátku 90. let vůbec nejen relevantní, ale dokonce ani rozporné!

Rozumí české umělkyně západnímu ženskému umění?

V tezi „žádné ženské umění neexistuje“, která vyjadřuje obecně doznívající antiemancipační fázi, je spolupřítomna konstrukce sociálního dualismu, která nejen separuje osobní rovinu od politické, ale drží na jedné straně svět svrchované umělecké subjektivity a na straně druhé svět zmařeného bytí (například v domácnosti). V této tezi je navíc obsaženo opětné potvrzení diskursu, neboť se paradoxně odmítá či „odkládá“ i to, co už existuje například v podobě západního feministického umění hlavně 70. a 80. let, v němž kategorie „ženské umění“ byla v rámci politiky identity pokusem navléknout ženské umělecké tělo, které tak často umělkyně musely odkládat.

Skutečnost, že se české umělkyně rozhodly ignorovat něco, co už v uměleckém diskursu existuje, vypovídá nejen o určité dezorientovanosti, ale spíše o ideologicky určující *neosobní politice umělecké identity*. Tato ideologie vede nejen k tomu, že mnohé umělkyně zneviditelnují západní umělkyně a jejich tvorbu, ale vede k triviálním interpretačním lapsům, jako když například přední česká básnířka Jiřina Hauková prezentovala koncem 60. let poezii Sylvie Plathové, která se ve svých básních dokonce nevyhýbala psát ani o svých sebevražedných pokusech, jako „neosobní“, tedy povýšenou nad city a nad ženské „já“. (Sešity 1969)

Ideologii falešného uměleckého sebevědomí podporovaly ještě na počátku 90. let i některé vlivné aktivistické socioložky jako Jiřina Šiklová, která v již zmíněném článku „Rozumí Západ našim ženám?“, proklamovala, že československé ženy na rozdíl od západních žen jsou „dospělejší“, emancipované, aniž si to samy uvědomují, a tudíž nepotřebují o feminismu mluvit jako adolescentní ženy na Západě.

Pro počátek 90. let byla příznačná i konfrontace se západním feministickým uměním, které se nejprve individuálně hodnotilo jako „tušení lesbických vztahů“ nebo jakoby se jednalo o „sanatorium pro léčení nedefinovatelné choroby“. Tak se například vyjádřila mladá umělkyně Milena Dopitová poté, co shlédla v Bonnu ženské muzeum moderního umění (*Výtvarné umění* 1993).

Umělecké reflexe společenského konfliktu

Z historického hlediska je zajímavé sledovat, že první moderní umělkyně, aby mohly realizovat svou uměleckou existenci, musely vstoupit do sociálního konfliktu. Svou uměleckou

existenci založily na *překonání autority, na „prolamování“ společenských vzorů a na změně sama sebe*. Musely například bojovat za právo malovat mužský akt nebo právo studovat na umělecké škole za stejných podmínek jako muži. To bylo charakteristické pro první fázi.

Naproti tomu především generace žen třetí fáze formovaná obdobím mezi lety 1945 a 1989 se tomuto konfliktu programově vyhýbala. Tím se ale vyhnula nejen konstitutivním prvkům modernity, ale i základním existenciálním a sociálním momentům.

Ačkoliv tyto umělkyně nikdy netihly k nějakému uměleckému konzervatismu, přesto *chtěly být paradoxně moderní bez moderny, emancipované bez emancipace a chtěly dosáhnout svých práv bez politiky*.

Naopak v té době feminismus „druhé vlny“, formován mimo jiné protestními hnutími i sociologickým poznatkem, že „bezkonfliktnost znamená sociální patologii“, vyrůstal naopak ze zkušenosti, že při „hledání politického uvědomění je konfrontace nenahraditelná“ (Greer 2001). Rovina tohoto uvědomění však nebyla nikdy tak striktně a programově oddělená od roviny umělecké a osobní jako u nás.

Tím se celé generace českých umělekyní staly součástí odložených dějin či jak říká profesor dějin umění Hans Belting součástí „zanedbaných dějin“, a proto jsou nejen samotné ženy, ale celá společnost zaskočena, když feminismus „vymáhá svůj podíl na obraze dějin umění, z něhož chce vyčistit svou identitu. Všude tam, kde je objeveno ženské umění, se dějiny chvatně doplňují a přepisují“ (Belting 2000) .

Českou společnost po roce 1989 ovládl i strach z revize dějin umění.

Problémem ženské umělecké existence se tak po roce 1989 stává tento hluboce internalizovaný vnitřní rozpor a paradox, který však umělkyně starší generace berou jako danost. „Jsme ztracená generace“ mezi dvěma totalitními systémy, konstatuje výtvarnice Jitka Válková.

Pro mladší generaci však dobový rozpor už není zcela šit na jejich nová umělecká těla. Znejistělá se tak stala střední generace umělekyní, která podvědomě tuší, že ve své umělecké existenci jsou ženy často v rozporu samy se sebou. Mnohé umělkyně se tak i vyjadřují, například fotografka Markéta Othová považuje na jedné straně problematiku genderu v umění za nedůležitou, na druhé straně ale rozporuplně přiznává, že ji „obtěžuje“ (Revue Labyrint 1997) .

Ukazuje se, že umělkyně první emancipační fáze daleko více rozuměly podstatě sociálních i existenciálních konfliktů než pozdější generace, a to právě proto, že uznávaly nezbytnost přechodového konfliktu mezi bytím a stáváním. Nikdy se tak nemohly ocitnout v pasti neutrálního uměleckého stávání se, které je odcizeno vlastnímu bytí, a tím se vyhnuly i nebezpečí setrvalé stagnace vnitřních konfliktů.

Zatímco na dlouho neřešené a zdánlivě i neřešitelné konflikty měly první umělkyně emancipační recept, v němž konflikt postupně socializovaly, institucionalizovaly a odinternalizovaly, pozdější generace umělekyní tento velký sociální konflikt „odložila“ na bedra budoucí generace žen. Po dlouhá desetiletí tento konflikt buď vůbec neexistoval, anebo řečeno jazykem polistopadové liberální ideologie byl soukromou záležitostí každé umělkyně. V dobové karikatuře 90. let 20. století byla aktivní představitelka ženského umění považovaná za ženu, která si to ve svém uměleckém životě prostě „neuměla sama nějak zařídit“.

Existenciální deficit – neupřímnost sama k sobě

Při zkoumání umělecké existence je ve hře i otázka, jak umělec sám existenciálně rozumí situovanosti svého bytí. V této rovině etické problémy splývají s ontologickými.

V kontextu s politikou identity se u některých umělkyní ukazuje určitý deficit v rovině existenciální a intelektuální neupřímnosti sama k sobě. Touha po sebepoznání, jejímž předpokladem je emancipační „změna sebe sama“, často uhasíná pod různými společenskými tlaky, které vedou k sociálnímu konformismu. Například některé umělkyně na jedné straně akceptují skutečnost, že je oslovují různé západní umělecké instituce nebo zahraniční kulturní střediska a snaží se je „zviditelňovat“ a prosazovat právě jako umělkyně-ženy (přičemž ale některé z nich zcela cynicky říkají, že genderová problematika je v umění absolutně nezajímá a že se zúčastňují takových akcí jen pro ekonomický profit), na druhé straně tuto západní politiku identity berou jen jako rub svého sociálního konformismu.

Literární teoretička Libuše Heczková kriticky připomíná neopominutelné existenciální hlediště: „*Jedna věc je poctivost k řemeslu a druhá věc je poctivost k pojetí sebe sama.*“

Muzikoložka Tereza Havelková demonstruje tento rozpor na příkladu brněnské skupiny mladých skladatelek *Hudbaby* založenou v roce 1997, která se stala předmětem značného zahraničního zájmu právě pro skutečnost, že se jedná o ryze ženskou skupinu, která ale sama kvituje tento zájem. Na druhé straně (a především v českém prostředí) samotné představitelky odmítají jakoukoliv souvislost mezi tím, že jsou čistě ženskou skupinou a mezi jakýmkoli uvědoměním si toho, co to znamená. Členka této skupiny Lenka Foltýnová v jednom interview řekla, že genderové rozlišování v hudbě je „nesmysl“, stejný „nesmysl“ je i zdůrazňovat, jak byly nebo jsou ženy „utlačovány“. (HIS VOICE 2001) Směsice sociálního konjunkturalismu a ignorance se tak prezentuje jako umělecká autentičnost.

Obdobnými rozpory se prezentuje i dokumentaristka Erika Hníková, která například při prezentaci svého filmu *Ženy pro měny* do kin v roce 2004 téměř až zatajuje v masmédiích, že předlohou jí byla feministická kniha *Mýtus krásy* od americké feministky Naomi Wolf, která ve své práci zkoumala různé mocenské mechanismy „krásy“, ovládající ženu. Co je v jednom diskursu nemožné, totiž jakoby „pozapomenout“ na tvůrčí předlohu, se v souvislosti s feminismem naopak velkoryse přehlíží s nadějí, že tím bude opominut celý tento nepříjemný diskurs.

Na jedné straně se mladá režisérka snaží dokument prezentovat jako nehodnotící a tvrdí: „já nevím, co je dobře nebo špatně, tenhle dokument se snaží upozorňovat na určité jevy ve společnosti“, na druhé straně nejenže sama odrazuje v průběhu natáčení dokumentu jednu ženu, která podlehla „mýtu krásy“, od plastické operace prsou, ale dokonce volá po odpovědnosti a moralizuje popovou zpěvačku Daru Rolins jako mediální ikonu, „*která tím, že si nechá zvětšit prsa, ovlivňuje lidi kolem sebe*“. V jednom subkulturním časopisu dokonce přiznává, že se snažila ve svém dokumentu „ztrapnit“ šéfredaktorku časopisu *Cosmopolitan*, který je nadnárodním vzorem průmyslového symbolického násilí na ženském těle. (Prímá cesta 2004)

Na otázku, jaký má vztah k feminismu, režisérka Erika Hníková odpověděla, že odmítá jakákoliv hnutí a -ismus a v hrůze před feminismem se dokonce dovolala pomyslné boží ochrany: „*Kdyby ses mě zeptala, jestli jsem feministka, tak bych řekla, bože chraň.*“

Její dokument tak nabývá povahy povrchního moralistního sběrného záznamu negativních společenských „jevů“, bez snahy prezentovat je v kontextu hlubších souvislostí a hledat pro ně skutečné příčiny. Může být však umělecky a politicky etické zviditelňovat a „ztrapňovat“ pouze „oběti“ systému a samotný systém ponechat v jeho mocenské neviditelnosti?

Odkud se berou tak povrchní, ale zároveň zcela jistě sociálně strategická protirečení mnohých umělkyní, které na jedné straně *oscilují mezi prezentováním a přejímáním feministických pohledů, na druhé straně se ale vyznačují zatajováním feministických zdrojů a motivů? Odkud se bere ono komíhání mezi feministickým moralizováním a simulováním nehodnotících postojů? Jaké jsou motivace na jedné straně pro akceptování feministických uměleckých témat, na druhé straně ale ostentativního odmítnutí feministického diskursu? Proč umělkyně zobrazují spíše oběti systému, ale samotný systém zneviditelňují?*

Nejsou tyto polovědomé rozpory podmíněny dis-kursivním procesem „navlékání“ a vzápětí „odkládání“ ženského těla?

Čtvrtá fáze ženské umělecké existence (diskrétní emancipace)

Se stále se prohlubujícími politickými demokratizačními změnami dochází od druhé poloviny 90. let ke stále hlubšímu narušování antiemancipačního dogmatického spánku. Výsledkem těchto změn je zrození nové dějinné fáze umělecké existence, která se vyznačuje *diskrétní emancipací*.

Tato emancipace nemá znaky ani hnutí, ani nějaké módní vlny, ale jde o stále se rozšiřující ženský umělecký aktivismus s velice diskrétní osobní energií a angažovaností. Tato emancipační fáze se vyznačuje určitou nestálostí a nespojitostí vztahů, křehkou a omezenou komunikační strukturou a obecně nezávaznou teoretickou platformou.

V propletenosti konstruovaných ženských hlasů začíná znít hlas, který umělkyně slyší jako svůj autentický, byť je součástí odloženého ženského těla. *Význam slova „diskrétní“ emancipace znamená v tomto případě nejen zdrženlivá, nenápadná, ale i nespojitá, přetržitá a oddělená.* Umělkyně tak začínají reflektovat témata jako mýtus ženské krásy v médiích a reklamě, ženské tělo a ženskou erotickou touhu. Politicky svobodným šířením informací se tak pomalu začíná vytvářet nová genderová umělecká mapa a angažované „ženské umění“ se postupně začíná stávat místem subverze, „kde se neustále napadá skrytá moc systému“. I umělkyně, které na počátku 90. let ještě zcela odmítaly termín ženské umění nebo feminismus, například Adriena Šimotová nebo Milena Dopitová, zaujímají diskrétnější postoj.

Pro celé období po roce 1989 je ale příznačné, že navzdory nejrůznějším změnám společnost a ženy v ní jen velice obtížně hledají novou vlastní historickou identitu. I když změny v roce 1989 přinesly nebývalé genderové změny i z hlediska umělecké existence a tvorby, přesto mnohé umělecké kritičky a kritikové upozorňují na skutečnost, že tyto „změny samy nejsou zárukou ani umělecké, ani genderové kvality díla“. Proto současná tvorba žen často zaostává za uměleckými díly, která, byť vznikla v nepřízni minulých společenských poměrů, jsou často hlubší, originálnější a otevřenější svou uměleckou výpovědí.

Navíc, jak často zdůrazňují samotné umělkyně, ve společnosti se neodehrává adekvátní a pro ně tolik potřebná a důležitá diskuse na téma například ženské umění, ženská identita apod. Intenzivnější interní diskuse se ale nevedou ani v rámci feministické komunity.

Institucionální a společenské proměny a aktivity po roce 1989

Vytváření této nové umělecké mapy by bylo nemožné bez existence mnoha desítek ženských neziskových organizací, které mají značný kulturní, ale i politický a mediální vliv, jako je Gender studies, proFem, La Strada, Elektra, Rosa, Nesehnutí a další. Z mnoha rozhovorů s umělkyněmi vyplývá, že zcela nezastupitelná je především osvětová funkce instituce Gender Studies o.p.s., která se svou ojedinělou knihovnou stává důležitým informačním a intelektuálním zdrojem.

Pro fungování ženského aktivismu se staly naprosto nezastupitelné různé grantové instituce a nadace podporující ženské a genderové projekty v zahraničí, například Open Society Fund, Sorosovo centrum současného umění, ProHelvetia, Network of East – West Women, Mama Cash, včetně grantů Ministerstva kultury.

Nezastupitelnou roli v podobě intelektuálního a společenského backgroundu mají i různé instituce jako například Sociologický ústav AV ČR pod vedením socioložky Marie Čermákové, akademické iniciativy Jiřiny Šiklové usilující o institucionalizaci genderových studií na univerzitní půdě, univerzitní aktivity Hany Havelkové, Věry Sokolové, Evy Kalivodové atd. V Českých Budějovicích rozvíjí lingvistické akademické aktivity Jana Decarli Valdrová a aktivistickým centrem je i Gender centrum na FSS MU v Brně. Důležitou regionální roli hrají univerzity v Olomouci a Ostravě.

V přímé i nepřímé spolupráci s těmito institucemi vzniká mnoho bakalářských, magisterských a doktorandských prací – například na téma žena a umění.

Důležitým institutem pro ženskou uměleckou existenci jsou různá ocenění v podobě výtvarných, fotografických a jiných cen umožňujících autorkám realizovat umělecké projekty, zahraniční pobyty nebo vlastní publikace.

Do podvědomí žen se dostává i vliv Evropské unie, která zdůrazňuje politiku rovných příležitostí. Byť je tento vliv na umělecké ženské aktivity spíše nepřímý, přesto je velice důležitý.

Součástí celkové společenské proměny je i skutečnost, že po roce 1989 se do některých uměleckých institucí poprvé dostávají do profesorských pozic a jednotlivých uměleckých ateliérů ženy! Byť převážně stále výjimečně a často jen na krátký čas.

Na Akademii výtvarných umění v Praze působí Jitka Svobodová, Veronika Bromová. Na Vysoké škole umělecko-průmyslové v Praze Adéla Matasová, Renata Rozsivalová, Lucie Svobodová, Magdalena Janečková-Krbcová. Věra Bauerová byla před rokem 1989 výjimkou, ale byla tradičně ženském oděvním ateliéru. Na Fakultě výtvarných umění VUT Brno učí Margita Titlová-Ylovská a Jana Preková. Na architektuře na Českém vysokém učení technickém architektka Alena Šrámková. Na Filmové akademii muzických umění v Praze působí v celé historii této školy krátce ve funkci vedoucí katedry dokumentární režisérka Olga Sommerová.

Součástí nové ženské kultury je i snaha, často ale opět velice krátkodobá, zakládat ženské umělecké skupiny jako například Koza Nostra, BAABA, Feminiart atd.

Mění se také galerijní politika a vznikají expozice formulující ženskou tematiku jako například výstava Kolumbovo vejce, Ženské umění, Ženské domovy I. a II., Náhubeck, Heroines, Tento měsíc menstruuji a další.

Česká veřejnost se zároveň konečně začíná postupně seznamovat s předními západními umělkyněmi ovlivněnými ženským hnutím jako Kiki Smith, Valie Export, Louise Bourgeois, Cindy Sherman, Laurie Andersonové atd. i ženskými zahraničními výstavami jako například německá Leiblicher Logos – Tělesný logos, která se konala v Goethe institutu.

Neodmyslitelnou součástí ženského aktivismu je především publikační činnost zaměřená i na reflexi ženské umělecké tvorby; z nich nejvýznamnější se stalo vydávání původně slovensko-českého časopisu *Aspekt*. Dále nakladatelství One Woman Press Marie Chřibkové, *Jedním okem – One Eye Open*, brněnský časopis *Potměchuť*. Navíc i různé kulturní časopisy po roce 1989 čas od času publikují monotematická ženská čísla (*Vokno*, *Iniciály*, *Souvislosti*, *Výtvarné umění*, *Labyrint*, *Host*, *Umělec* atd.).

Lesbické umělecké aktivity mapoval časopis *Promluv*, *Incognito*? a pravidelně i festival ženské a lesbické kultury *Apriles*.

Na divadelních scénách se realizují představení předních zahraničních autorek nebo autorů reflektujících ženské téma například od Caryl Churchill – *Prvotřídní ženy*, David Mamet – *Oleanna*, Eve Ensler – *Vagina monology*, Elfriede Jelineková – *Klara S. a Nemoc* aneb *Moderní ženy*, ale i hry domácích autorek jako například *Dámská jízda* aneb *Kašparova kráva*, *Mezzo*, *Stísňená 22*, *Bakchantky dnes*, *Všechna jediná*, *Podzimní den*, *Pastička*.

Specifickou divadelní formou, v níž nabývá ženské tělo nových významů, jsou představení na rozhraní performance, pohybového divadla a volného tance (*Halka Třešnáková*, *Adéla Stodolová*, *Antonie Svobodová* atd.).

Vzniká dokumentární a filmová tvorba režiserek na ženská nebo feministická témata od Věry Chytilové, Olgy Sommerové, Heleny Třeštkové, z mladší generace režiserek od Alice Nelis, Michaely Pavlátové, Eriky Hníkové a dalších.

Vznikají literární díla ovlivněná feminismem, ženským pohledem a politikou identity například od Caroly Biedermannové, Evy Hauserové, Alexandry Berkové, Věry Chase, Viktorie Rybákové, Daniely Hodrové, Magdaleny Platzové, Kateřiny Rudčenkové a dalších.

Ve výtvarném světě nastupuje nová umělecká generace umělekyní reflektujících ženské tělo jako Veronika Bromová, Sylva Francová, Lenka Klodová, Milena Dopitová, Ivana Lomová, Jana Štěpánová a další.

Nejradikálnější politická forma ženského umění byla prozatím prezentována uskupením *Ars Morta Universum* v rámci Ženského avantgardního festivalu – druhé pohlaví.

Summa summarum: z mnoha výzkumů a především skutečněných rozhovorů s umělkyněmi vyplývají dva elementární a podstatné společenské deficity: i po společensky přelomovém Listopadu 1989 ženy stále nežijí ve světě, ve kterém se cítí bezpečně, stále mají strach a stále nemají adekvátní veřejný prostor a moc jako muži. Je proto třeba si připomínat myšlenku M. Webera, že dějiny nikdy nezačínají od nulového bodu, nýbrž se odehrávají vždy v prostoru – formované iracionální skupinovou dynamikou, mocí a strachem, což často vede lidi k tomu, aby jednali proti svému vlastnímu zájmu.

Proto zůstává velkou otázkou a zároveň i výzvou do budoucna: *co nastane po fázi diskrétní emancipace? Jsou-li však předpoklady politické periodizace dějin ženského umění naznačené v tomto textu správné, pak odpověď vlastně už předem známe. Jen je nutno doplnit základní tezi feministické estetiky „art is gendered“ (Nagl-Docekal 2002) ještě o tezi – „art is political“.*

Literatura

- „Dialog Pindour“, 2003. *Svět a divadlo*, č. 1, s. 11.
- „Ženy pro měny“, 2004. Rozhovor s Erikou Hníkovou. *Přímá cesta*, č. 6, s. 17–18.
- 5 žen 5 otázek*, 2003., CD-ROM ze stejnojmenné výstavy, která se konala v Galerii Jelení v listopadu 2003.
- Červinková, A., Šaldová, K., Tupá, B. 2003. „Ženské umělecké hnutí.“ s. 3, datový soubor.
- Feminismus ...ano?*, 1992. Anketa časopisu *Iniciály*, č. 25, s. 14–17.
- Friedan, B. 2002. *Femine mystique*. Praha: Pragma.
- Greer, G. 2001. *Eunuška*. Praha: One Women Press.
- Heitlingerová, A., Trnková, Z. 1998. *Životy mladých pražských žen*. Praha: Slon.
- Hendrychová, S. 1992. „Z historie ženského hnutí v Československu“. In: sborník *Lidská práva, ženy a společnost*. Uspořádala H. Havelková. Evropské středisko UNESCO pro výchovu k lidským právům.
- Hudbaby přicházejí*. 2001. Rozhovor se členkami brněnské skupiny skladatelek. *HIS VOICE*, č. 3, s. 7–8.
- Chadwick, W. 1996. „Feminist Art in North America and Great Britain.“ S. 355–377. In: *Women, Art, and Society*. Thames and Hudson.
- Lenderová, M. 2002. *K hříchu a modlitbě*. Praha: Mladá fronta.
- Leuprecht, P. 1994. *Edice dokumentů k otázkám rovnoprávného postavení mužů a žen*. Praha: Hnutí za rovnoprávné postavení žen v Čechách a na Moravě
- Lucie-Smith, E. 1996. „Feministky a homosexuálové.“ S. 458–479. In: *Artoday*. Praha: Slovart
- Mlha a moc*. 2006. Undergroundový filmový dokument M. Vodrážky.
- Nagl-Docekal, H. 1994. „Ženská estetika alebo ženskost – dve protikladné utópie.“ S. 25–41. In: *Čtyři pohledy do feministické filozofie*. Bratislava: Archa.
- Nagl-Docekal, H. 2002. „Umění a ženskost.“ *Aspekt*, č. 1, s. 88–106.
- Pachmanová, M. 1998. „Pohlaví a Avantgarda“. *Ateliér*, č. 20, s. 2.
- Pachmanová, M. 2004. „Žena a umění“, datový soubor.
- Parente-Čapková, V. 2003. „K feministickým náhledům na metaforu a metaforizaci ženy“. S. 7–11. In: sborník *Ponořena do Léthé*. Ed. B. Knotková-Čapková. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta.
- Patočka, J. 1990. *Negativní platonismus*. Praha: Československý spisovatel.
- Plath, S. 1984. *Ariel*. Praha: Mladá fronta.
- Revue Labyrint*, 1997. Anketa časopisu, č. 1–2, s. 117–118.
- Rosler, M. 2002. „Soukromé a veřejné: Feministické umění v Kalifornii.“ S. 138–172. In: *Neviditelná žena, antologie současného amerického myšlení o feminismu, dějinách a vizualitě*. Ed. M. Pachmanová. Praha: One Woman Press.
- Srp, K. 2000. *Toyen*. Katalog.
- Šíková, J. 1991. „Rozumí Západ našim ženám?“ In: *Listy*, č. 5, s. 14.
- Vaníčková, A. 2002. „Hlubší underground. Úvahy o ženách v českém hudebním undergroundu let 1968 — 1989.“ In: *One Eye Open*, č. 2, s. 73–85.
- Wichterlová, H. 2000. Katalog k výstavě.
- Žádné ženské umění neexistuje*, 1993. Anketa časopisu *Výtvarné umění*, č. 1, s. 42–52.
- Žena jako autorka*, 1969. Anketa časopisu *Sešity*, č. 32, s. 27–31.

Bez názvu: mozaika ženských uměleckých aktivit na přelomu tisíciletí

Alice Červinková, Kateřina Šaldová, Barbora Tupá

Untitled: the mosaic of women's art activities at the turn of the millennium

This paper deals with the creation of women's art and dynamics which this term evokes. We build upon interviews with women artists who create gender non-stereotypical/sensitive art, and concentrate on how their art is/not engaged in the wider societal context. We follow the internal and external dialogues of women artists about the perception of their art, reactions of the audiences and the media and encounter a very specific stance against wholesale labelling in terms of ideological streams. This unwillingness can be interpreted as the unwillingness to expose one's work/art to an a priori inclusion in women's political art. They do not endorse social engagement of art as a major concern, and the term 'feminism with an attribute' is put forth. We also concentrate on a specific relationship of women artists to feminism and discover that the multiple meanings of their work, despite open thematisation of gender routines, often resist an inclusion under the label feminism.

Keywords:

art, artist's identity, cooperation on the art scene, feminism and art, gender in art, gender sensitive art, women's art

Prostor, ve kterém vzniká umění, je úzce provázán s dalšími sociálními prostory, a to jak prostřednictvím institucí (umělecké školy, galerie, divadla apod.), tak prostřednictvím aktérů/ek, tvůrců/tvůřkyní. Volná tvorba vytváří prostor pro témata a postupy, které se v každodennosti nevyskytují v tak *kondenzované* podobě. V tomto prostoru vzniká *nové* a míchá se se *starým*, reprodukuje se vidění a přístupy a vznikají nové koncepty a pohledy na svět, který je v úzkém vztahu k budoucnosti a zároveň je otevřený novým interpretacím minulosti.

Na začátku tohoto textu stály otázky: jaké je v tomto prostoru místo pro tvorbu, ve které ženy tematizují ženskou zkušenost? Kam se v tomto prostoru lokalizují? Jaký obraz společnosti (umění) v sobě nesou a jaký sebeobraz vytvářejí? Obrátily jsme se na spisovatelky, vizuální umělkyně, kurátorky, hudebnice, historičky umění, vydavatelky, dramaturgyně, kritičky a zástupkyně dalších uměleckých oblastí, aby nám pomohly tyto otázky zodpovědět. Hlavním klíčem pro výběr těch, se kterými jsme vedly rozhovory, bylo téma jejich tvorby a částečně i jejich vzájemná provázanost a spolupráce s dalšími umělkyněmi (ženská výtvarná skupina, ženská hudební kapela). Umělecká scéna je velmi široký pojem a my jsme ho nijak nezužovaly, podívaly jsme se do různých uměleckých oblastí; mezi ženami, se kterými jsme vedly rozhovory, jsou etablované i začínající umělkyně.

Výběr přizvaných umělekyní byl v mnoha ohledech velmi intuitivní, nezkoumaly jsme skupinu, která by se nějakým způsobem vzájemně identifikovala nebo vymezovala. Byly jsme to my, kdo vytvořil z jednotlivých akterek skupinu, která se sešla pouze virtuálně v rámci našeho výzkumu¹.

Jednou z hlavních orientací ve výběru autorek bylo jejich umělecké ztvárnění tématu a umělecké iniciativy, které nevstupují explicitně do sociálního prostoru s deklarovaným cílem. Jinak řečeno, nezabývaly jsme se explicitně vymezenými projekty (například výstava Tento měsíc menstruuji, divadelní představení Vagina monology, festival Apriles či Mezipatra), ale zajímaly nás ty projekty, jejichž významy jsou složitěji čitelné než významy jednoznačně angažovaných projektů. K rozhovorům jsme se pokoušely přistupovat velmi otevřeně, nepracovaly jsme s žádným předem připraveným normativním, hodnotícím rámcem.

Samozřejmě, pracovaly jsme s několika koncepty, které představují společný moment pro více kapitol v této knize. Prvním z nich je koncept genderu. Ten chápeme jako analytickou kategorii, která umožňuje překročit kategorie žena a muž. Tyto kategorie totiž obě pohlaví homogenizují, esencializují, schematizují a zároveň je jako taková utvářejí a znovu reprodukují. To znamená, že tím, jak o nich – ať už z pozice akademického diskursu či ve svém každodenním životě – hovoříme (ženy jsou takové, zatímco muži zase takoví), to jak je žijeme zároveň ovlivňuje to, že taková „jsou“, že se jako taková jeví. Koncept genderu má oproti práci s kategoriemi muž a žena analytický potenciál zabývat se produkcí definic, významů a symboliky v různých kontextech. Zároveň chápeme-li ho v jeho procesuální podobě, odkazuje spíše k jednání než k vyjádření a popisu vlastností. Ukazuje, že musíme neustále svoji ženskost a mužskost utvářet, a to komplementárně. Jednoduše řečeno jsme spoluautory a spoluautorkami toho, jak utváříme genderové identity. Druhým momentem, který jsme při vytváření této kapitoly sledovaly, byla otázka angažovanosti autorek, respektive významů jejich umění. Nesledovaly jsme explicitně angažované aktivity (viz výše uvedené výstavy či představení), snažily jsme se spíše než angažované umění tematizovat angažovanost „v umění“ a „skrze umění“. V obavě před silnými termíny rozdělovacími umění na „čisté“, tj. spojené jen a jen s „umělcovým nitrem“, a na „špinavé“, jehož význam nespočívá jen v estetické hodnotě (ale například i v sociální angažovanosti), obracíme naši pozornost tam, kde nejsou tyto koncepty prvoplánové a jednoznačné.

Na základě mozaiky výpovědí jednotlivých akterek se v tomto textu pokoušíme uchopit to, jakým způsobem umělkyně zasazují svou práci do nejrůznějších kontextů a jak vnímají svoji pozici na umělecké scéně jako ženy-umělkyně. Přinášíme pohled na umění žen a jejich pozici vůči tématu, které zpracovávají. Předkládaný text si klade za cíl představit určitý překlad postojů, myšlenek, které se pojí k uměleckému dílu a vztahují se zpět k autorkám samotným.

Na výzkumu jsme pracovaly tři, vedly jsme rozhovory a analyzovaly jsme je. V první fázi každá z nás pracovala s rozhovory, které vedla. Z této prvotní práce vznikly okruhy, které jsme zpracovávaly jednotlivě a vycházely jsme přitom ze všech rozhovorů. Po celou dobu analýzy jsme byly v úzkém pracovním kontaktu, diskutovaly jsme průběžně o našich výstupech a hledaly jsme společné momenty a propojení jednotlivých okruhů.

Témata tvorby: „na hranicích ideologie a nepostižitelnosti“

„A to, na co se zaměřuju, svědčí navíc možná spíš o tom, jaká jsem já jako jedinec než o něčem širším, ačkoli tohle oddělit taky pořádně nejde. Cítím se strašně nejistá vůbec o tomhle mluvit. Je to všechno na hranicích ideologie a nepostižitelnosti. Myslím, že mě zajímá, co chtějí muži od žen a naopak, jestli něco takovýho vůbec je a proč to je, jestli se to mění atd.“ (Ema)

Některé umělkyně považují tematiku, kterou nazýváme v našem výzkumu pro zjednodušení genderovou či genderově senzitivní, za hlavní téma své tvorby. Pro jiné je pouze parciálním, respektive přidruženým tématem, např. k tématům, jako je zachycení lidského osudu, nebo k tématům sociálním. Některé umělkyně se genderovými tématy zabývají pouze v části své tvorby nebo se jejich tvorbou neustále prolíná, ale pouze jako jeden z rozměrů. Může být tedy umělcem či umělkyní v jeho/její tvorbě kontinuálně reflektováno, ale není tím hlavním tématem a inspirací. Autorky se také vůči tématům, která zpracovávají, stavějí s různou mírou blízkosti, respektive distance. Témata můžeme zasadit na škálu od zobrazení jiných (ženských) světů po práci s velmi intimními motivy a prožitky až po jejich ztělesněné zobrazení.

Genderové otázky jsou u některých akterek zahrnuty do širší vlny společenských změn, ke kterým dochází (a ke kterým by mělo docházet). To, že se konkrétní akterka věnuje právě genderové tematice, souvisí s tím, že se připojuje ke konceptu ženské identity, respektive určité sdílené zkušenosti. „.... já jsem si uvědomila, že otázky feminismu a genderu všeobecně, reflektují jisté tendence ve společnosti o rozvolnění, a když použijeme genderový slovník, tak o změnu rolí. A že je úplně jedno, jestli se zabýváš feminismem, genderem, ekologií, porodnictvím, umíráním lidí, spiritualitou, tak všude jsou určité zastaralé formy fungování, které, podle mě, je nutné změnit. A protože jsem ženská a u těch ženských je mi to nějak nejbližší, tak jsem šla přes to, k tomu, protože tam jsem si to nejaktuálněji uvědomovala, že tam jsou nějaké nerovnosti a nějaké problémy, protože jsem si to v rámci vlastního života zažila.“ (Klára)

Pokud bychom chtěly vytvořit nějaký sumář témat, kterými se ženy, s nimiž jsme dělaly rozhovory, zabývají, tak *převažujícím tématem je ženství a ženská identita*. Může se zdát, jako by byli muži, respektive vztahy mezi muži a ženami, vyloučení, a v některých případech to tak skutečně je. Téma ženské identity nebo ženské zkušenosti se zdá být v tvorbě (nebo v konkrétním projektu) tak zásadní, že je jen pro něj vytvořen prostor, kam už se nic jiného „nevejde“. *„Všechno je to prostě o ženě. A je to tím, že tam toho chlapa nevidím. Nevidím ho v těch obrazech a ve fantaziích. Všechno je to prostě o ženě. A je to tím, že prostě s téma ženskéjma jsem si blíž v tom přemejšlení v tom okolí, v okolním světě.“* (Patrika) Zaměření se na čistě ženskou zkušenost umožňuje její vynesení na světlo, do veřejného diskursu. Zároveň, jak ukazuje následující citace, jako by bylo akcentování ženské zkušenosti spojeno s obavou, že bude čtena jako negativně se vymezující vůči mužům, respektive jako feministická: *„...říkaly jsme, jako že nechcem, aby to bylo o chlapech, aby to bylo vůči těm chlapům (negativní), že to rozhodně nebylo feministický hnutí.“* (Laura)

Kromě akterek zaměřujících se výhradně nebo převážně na ženský žitý svět či ženskou (šířeji genderovou) identitu žen, se umělkyně ve své tvorbě zabývají vztahy, muži i ženami, rodinou a rodičovstvím. Rozebírají rodinné vztahy z pohledu žen a zkušenosti „dvojitě zátěže“, kterou ženy v rámci tradičního rozdělení rolí zažívají. Dalším pohledem na toto téma je rodičovství jako žitá zkušenost úzce se prolínající s tvorbou: *„To se mě vlastně na tom spíš líbilo, takové to sjednocení toho života s tím uměním, že já nebudu dávat děti někde hlídat a opouštět je, abych mohla někde bokem tvořit... Já vlastně jenom těžím z toho života. To je nejjednodušší, беру si ty témata od té kuchyňské linky a z toho prostředí, které mě obklopovalo nejvíc.“* (Julie) V tomto případě se jedná o *propojení žitého světa umění na úrovni tematické*. Umění jako by šlo za životem, podřizuje se mu, následuje ho. Umělci a umělkyně často životem sledují umění, podřizují se mu (na mnoha úrovních, od organizace každodenního života po celý narativ o životě), ale *v této koncepci umění sleduje život*. U této umělkyně se propojení objevuje i ve formě technického pojetí tématu tvorby:

„Třeba jsem v sobě neobjevila talent k abstraktní malbě, protože by vlastně nebyl v tom mozku prostor na to. Já vlastně jenom těžím z toho života.“ (Julie)

Dalším významným tématem, které se v rozhovorech objevovalo, bylo tělo a tělesnost. Ve smyslu kritického vymezování se vůči mýtu krásy nebo ve smyslu subverzivního nástroje tradičního zobrazování ženského těla a ženské identity. Umělkyně berou ženské tělo zpět k sobě, snaží se ho vyjmout z objektivovaných rozměrů normativní, estetizující „krásy“ v tradičním slova smyslu: *„snažím se jakoby prezentovat ženský tělo podle svých měřítek krásy nebo možná se trochu snažím bojovat proti těm zaběhlejším klišé, jako co je krásný a co není krásný, něco, co podle běžných měřítek není krásný...“ (Leona).*

Podíváme-li se na to, kdy se stalo ženství či ženská identita nebo obecněji genderová tematika tématem žen, se kterými jsme hovořily, tak odkazovaly buď k nějaké konkrétní situaci nebo události, nebo to jejich téma bylo „odjakživa“. To znamená, nemají spojený začátek svého zájmu s nějakou událostí, situací, je jakoby mimo konkrétní situační čas: *„protože když přemýšlím i nad těmi dětskými pokusy a pokusy z mládí, tak určitá ta nota tam byla vždycky. Myslím, že je těžký tady vyrůstat jako žena a tohle ignorovat, to vůbec nevím, jestli tady někdo dokáže.“ (Erika)* Ty, které situovaly počátek zájmu o tuto tematiku do určitého období ve svém životě, odkazovaly především ke spolupráci s někým, kdo se tomuto tématu věnuje, a to v nich to probudilo další zájem o toto téma. Ke konkrétní situaci odkazovaly i další ženy a spojovaly ji s narozením dítěte: *„Protože v té době jsem měla roční dítě ... vlastně logicky mě v té době zajímalo ženství a úděl ženy a takový to klasický dilemma mezi tou kariérou v uvozovkách, mezi tím, co ho baví, co dělá pro sebe, v čem se realizuje, a tou obětí, kterou mateřství je, ale která je samozřejmě radostná.“ (Nina)*

Zaměříme-li se na témata akterek ve vztahu k tomu, jak o nich hovoří samy autorky, můžeme odlišit dvě roviny reflexe, které úzce souvisí s tím, zda se akterky zabývají nebo nezabývají také feministickými či genderovými teoriemi. Autorky, které se zabývají genderem i na analytické úrovni, vnášejí toto analyticko-kritické chápání do své tvorby. Jsou vedeny snahou o *genderové čtení oboru*, hru s genderovými stereotypy a jejich dekonstrukci. Druhá rovina reflektování vlastní tvorby se přiklání spíše k pochopení, prozkoumání, nastolení tématu. V tomto případě jde o to, aby byla ženská zkušenost viditelnější a zároveň legitimní. Tyto autorky se k diskursu genderové či feministické znalosti nepřipojují. Můžeme tu zjednodušeně odlišit snahu o změnu stávajícího stavu či hlubší rozkrytí souvislostí u těch akterek, které mají jistou míru vzhledu do genderové či feministické teorie, a o změnu ve smyslu zpřítomnění ženského prvku v uměleckém, sociálním prostoru. Na snahu o změnu jsme se podívaly prostřednictvím témat, která umělkyně zobrazují, v následující podkapitole se na snahu po změně zaměříme v kontextu cílů jejich tvorby.

Cíle tvorby: Ano, umění může iniciovat změny, především změny citlivosti k určitým věcem

Ochota či nechuť umělkyně nechat se zařadit „do škatulky“ nějakého hnutí, společné myšlenky či ideologie je jedním z jednotlivých prvků tohoto textu. V kontextu tématu ženské umělecké tvorby jsme se mimo jiné zaměřily na cíle, které autorky spojují se svou uměleckou tvorbou, na to, co svým uměleckým projevem chtějí vyjádřit nebo divákům a divačkám sdělit, jaký efekt a dopad by výsledek jejich tvůrčího procesu měl mít.

V téměř naprosté většině se umělkyně, které jsme oslovily, shodovaly v tom, že cílem jejich tvorby je destereotypizace rolí a především *změna*. Změna statu quo či změna v nazírání žen na vlastní životy, ve vnímání možnosti volby a uvědomění si své vlastní pozice. Myšlenka změny jako projevu nespokojenosti však nemusí nutně souviset s ochotou přihlásit se k určitému ideologickému proudu či hnutí, který by za tyto změny bojoval. V kontextu umělkyně, jejichž tvorba se nějakým způsobem na tuto „změnu“ odvolává, by předpoklad snahy angažovat se mohl být zavádějící a mylný.

V prvním případě, kdy jde o změnu stávajícího stavu společnosti a vytvoření protiváhy k převládajícímu diskursu, se setkáváme se snahou vymezit se vůči jednostrannosti mužského vidění světa, otevřít ve společnosti informovanou debatu o tom, jaké místo je ženám v dnešní době vyhrazeno a ustavit genderovou perspektivu jako jednu z možných alternativ vnímání/čtení světa a iniciovat tak změny v citlivosti k otázkám a tématům, které se žen bezprostředně týkají.

„Cíl v tuhleto chvíli pro mě není, abych já něčeho dosáhla, ale aby zkrátka a dobře se tyto problémy staly nedílnou součástí nejen mého oboru, ale aby se staly nedílnou součástí naší společnosti, což může znít nabubřele a možná taky trochu utopicky, ale myslím, že tohle by mělo být v první řadě tou nejdůležitější věcí.“ (Tamara)

Ve druhém případě, kdy jde autorkám především o to sdělit ostatním ženám, že zde existuje možnost odmítnout případné omezení jejich nezávislosti a odmítnout tabu a stereotypy, které je spoutávají, je jejich předním cílem na svém vlastním příkladu či zpracovaném tématu ukázat, že ženy mají možnost volby. Zdánlivě prosté vyjádření cíle umělecké tvorby jako možnosti rozhodnout o svém vlastním životě pak v kontextu ženské každodenní zkušenosti nabývá na významu a důležitosti. Možnost volby a poznání, „že to jde“, se pak stává jedním z hlavních požadavků a cílů, kterého chtějí umělkyně svou tvorbou dosáhnout. *„...to představení je o tom uvěřit si a v tu svou svobodu a odbourávání těch nánosů. A myslím si, že proto to ty lidi dojíká. A proto to má takovou sílu, že ta možnost tady je.“* (Patrika)

Velmi silně vyznívala i snaha zobrazovat prostřednictvím umělecké tvorby ženské tělo ve své každodennosti a přirozenosti. Odmítnutí touhy po dokonalosti, která je nejčastěji médií a reklamou vytvářena a podporována, je tedy jedním z témat a cílů autorek.

„I náš cíl byl takovej, být sám sebou, že si nebudeme hrát na žádný manekýny, na žádný bardotky, že si nebudeme hrát na to, co by ta společnost od nás očekávala, tak my jsme si řekly, že budeme takový, jaký jsme a stát si za tím.“ (Laura) Umělkyně tedy skrze svou tvorbu mimo jiné vyjadřují touhu po změně ve vlastním životě a motivují ostatní ženy k nahlédnutí svého života z nové perspektivy.

Osobní cesty umělkyně k současné tvorbě: Vždycky mě zajímaly věci, co byly v těch šatnících

Z rozhovorů, které jsme měly možnost realizovat, jednoznačně vyplývá, že soukromý život není oddělenou sférou, ale naopak velmi podstatnou součástí umělecké tvorby. Prožívání mužských i ženských rolí je pro utváření a reflexi feministického myšlení zásadní, a proto nás kromě explicitních otázek týkajících se feminismu také zajímalo, jak umělkyně prožívají *vlastní genderové role*, jaké jsou jejich *osobní postoje a cesty k genderově senzitivnímu umění* a *kdy* se genderové téma stalo důležitým zájmem v jejich tvorbě.

Pro většinu umělkyní představuje největší zdroj tvorby a důležitý moment uvědomění si vlastní genderové identity *každodenní zkušenost*. Každodenní ženská zkušenost připadá osloveným autorkám málo tematizovaná a zamlčovaná a toto zamlčení a nedostatek možnosti projevovat sama sebe, být sama sebou na veřejnosti, se zdá být právě tím spouštěčem a momentem uvědomění vedoucím k umělecké tematizaci. I když už se totiž o ženské zkušenosti veřejně hovoří, odpovídá jen málo reálným situacím a životním zkušenostem (příklady zobrazování vzhledu žen a vznik mýtu krásy apod.).

Umělkyně hovořily často o přirozené volbě tématu, o tom, že to prostě přišlo samovolně, tak jak plynul život (a jakých nových rolí se musely zhostit – mateřství apod.) a ne nijak naordinovaně. Jednoduše, nejde o to „odstrkat“ tvorbu někam „mimo kuchyňskou linku“, ale naopak tematizovat vše, co se v našich životech, domácnostech, identitách a šatních děje. *„...ale mě vždycky zajímaly věci, co byly v těch šatních. Vzpomínám si, že odmalička se se mnou táhne tahle pověst někoho, kdo se nebojí věci sexuální povahy pojmenovávat.“* (Sandra)

„No to jsi mi připomněla, to, co jsi říkala, že se o tom nemluví, že se dělá, že to tady není ...chodí se kolem toho jako kolem horký kaše, proto to tady má takovej ohlas. Že se lidi fakt dotýká, chodily za náma a říkaly, já jsem si myslela, že tu celulitidu na zadku mám jenom já a pak jsem viděla, že jí máte taky...nebo něco takovýho.“ (Laura)

Každodenní ženská zkušenost je pro většinu umělkyní nejen zamlčovaná, ale také obtížná. Oslovené ženy často hovořily o *pocitu svázanosti tradičními ženskými rolemi a o nutnosti reagovat na ně* – tvorbou, vlastním životem. Nejde ale o odmítnutí ženské identity jako takové, ale o problematizaci toho, jak se „má“ tato identita prožívat, žít, popřípadě jak se o ní má mlčet. Vypořádání se s touto realitou znamenalo důležitý moment v tvorbě žen. Vzдор proti společenským požadavkům a zábránám se tu misil s osobní snahou překročit sama sebe a vyrovnat se s vlastními zkušenostmi. *„Já jsem si přišla odmalička tak trochu jako holka kluk. A od doby, kdy jsem si to uvědomila a kdy jsem nad tím začala nějak vědomě přemýšlet, co to vlastně znamená a jak si vlastně přijdu a proč, tak tehdy mě začalo zajímat i téma žen obecně, feminismu a oblasti genderu jako takový.“* (Ema)

„A tím mým ústředním tématem je prostě zrcadlo. To, jakým způsobem já se vyrovnávám s tím, že můj zevněšek neodpovídá tomu, jak si teda ta společnost představuje, že má ta správná žena vypadat... a vlastně tak i já se tam peru s tím zrcadlem, na který se ani nemůžu podívat, a je to proto, že mě ta společnost cpe někam, kam já se prostě nikdy nedostanu, a je otázka jestli vůbec chci.“ (Ivana)

Pokud bychom se vrátily k metafoře šatníku, k níž odkazujeme v nadpisu této části textu, můžeme si představit osobní přístupy a cesty oslovených umělkyní jako otevírání šatníku, který máme sice každý doma, ale o jehož obsahu se příliš nemluví. Neodpovězenou otázkou zůstává, jestli proto, že jeho obsah přece každý známe a je tedy banální, anebo proto, že v něm každý máme něco, co obecným představám neodpovídá, popřípadě co bychom před druhými raději skryli.

Umění a feminismus: poslouchej podtón mé tvorby

Přesto, že většina umělkyní ve své tvorbě rozehrává genderová témata a zaujímá k nim kritický postoj, zachází s pojmem feminismus velmi opatrně. Ačkoli jsme velmi často slyšely výpovědi o nespokojenosti s nastavením genderových identit a rolí, a to již od dětství, poji se s takovým

vyjádřením častěji (a možná překvapivě) kritický odstup vůči feminismu, respektive *obava* z něj. Protože se ale nejednalo o primární odmítnutí tematizování rolí žen a mužů, spíše naopak, zajímá nás, co tedy takový feminismus, kterého se v Čechách bojíme, vlastně znamená a proč vyvolává protikladné reakce. Ptaly jsme se umělkyně jednak na to, jak rozumí myšlenkám feminismu, a také na to, zda se k takové definici hlásí.

Zásadním tématem se ukázala být *problematicčnost samotného termínu feminismus* – i u explicitních feministických umělkyní je velice obtížné se k tomuto pojmu hlásit, protože zavání „špatným světlem“. *„Takže to slovo feminismus používám pouze intimně a za tmy a radši, když se o něčem mluvím, tak radši mluvím o nějaké situaci, věci, o vztahu rodičů k dětem a neříkám to kouzelné slůvko, protože oni se z něj můžou podělat.“* (Růžena)

Je důležité si uvědomit, že negativní konotace pojmu feminismus je něco, s čím se musí umělkyně vyrovnávat především. Z odpovědí, které jsme dostaly, vyplývá několik strategií, které v takových případech volí – od odmítnutí feminismu přes vlastní vymezení tohoto konceptu až po feministické podtexty či vlastní příklad.

Jednou z vysvětlujících odpovědí problematicčnosti termínu feminismus může být předpoklad *jednoho významu feminismu* – jako radikálního hnutí sdružujícího „mužatky“ – který ve společnosti převládá. S tím souvisí i obava ze zařazení do takového myšlenkového proudu. V takovém případě je feminismus vnímán jako něco cizího, jako *ideologická nálepka*, která se vymyká každodenní sociální zkušenosti, lépe řečeno jako něco, co si umělkyně samy neutvořily a co se tak nějak na jejich osobitě umění ne příliš šťastně aplikuje. *„Já myslím, že to je nálepka, která se dává z venku, kterou dávají média nebo prostě někdo, kdo si to potřebuje utřídit, takže u té tvorby nejde takhle postupovat vůbec, myslím, že to, co jsem dělala, to bylo ze začátku úplně z nějakých vnitřních zdrojů bez jakéhokoli kontaktu s vnějškem..... Já to nemůžu označit jako feministické, protože to slovo už je jako ideologické, že jo, nebo prostě má nějakou, možná, kdyby byl nějaký český překlad, takže by to za to šlo označit, za jako ženské nebo ženoidní.“* (Julie)

„Já jsem se nad tím kolikrát zamýšlela, když se mě na těch různých diskusích lidi ptají nebo mi dávají nálepku feministky, vzhledem k tomu, co si kdo pod tím představuje, tak je to někdy hrozně těžké říct: ano, já jsem feministka. Já se tak cítím, ale pravda je, že ta definice moje může být naprosto odlišná od těch ostatních. Tudiž někdy pro mne začíná být problém, když vidím, co všechno dostává nálepku feministické, říct a priori jsem feministka. Takže občas používám genderistka. A občas to klasifikuji jako loajalita k ženám.“ (Klára)

Problematicčnost termínu ale nebrání většině umělkyní, aby o feminismu vyjednávaly, bavily se o něm, a to na osobní i veřejné úrovni. Většina z nich uvádí náklonnost k *„takovému tomu sympatickému feminismu, který usiluje o absolutní rovnoprávnost“* (Viola) nebo odmítají feminismus, kde *„by ženy byly chudáci a muži vykořisťovatelé“* (Viola). Přesto, že tedy cítí negativní konotace termínu feminismus ve společnosti, vnímají oslovené umělkyně v osobní rovině tento pojem jinak a jsou ochotné se k němu přihlásit. Můžeme si tak všimnout vzniku něčeho, co bychom mohly nazvat *osobním feminismem*.

„Označit se za feministku znamená předem definovat, co pro mě feminismus znamená, a pak zpětně reflektovat, jak se má ten můj feminismus k tomu feminismu obecně, jenže co je feminismus obecně, to taky nikdo neví a každý to vidí jinak. Uf.“ (Ema)

„...pro nás je feminismus normální záležitost, normální přístup k životu, jo a ten pojem je tak špatně chápán neustále, jo, někdo to jako chápe tak, že to teda znamená, že ženy nebudou mejt nádoby jo, no vo tom to přeci vůbec není, je to svoboda.“ (Johana)

Shrneme-li nejčastější definice feminismu, setkáváme se s názory vnímajícími tento proud jako výzvu, touhu něco změnit, možnost volby, změnu genderových rolí. S téměř vždy přítomným strachem z negativních konotací se objevuje také reflexe toho, že pojem feminismus je sice problematický a apriorní označení vlastní tvorby tímto pojmem bez předchozího vysvětlení vlastního pochopení feminismu obtížné, přesto je ale tento koncept pro ženské umění důležitý a živý. Většina umělkyní se ho nevzdávala, ale definovala ho tak, aby souzněl s jejich vnitřním přesvědčením. *„...nechodím do průvodů, nepíšu manifesty, ale zároveň se snažím ve svém osobním okolí otevírat otázky, které mně přijdou bolestivé i pro tuhleto společnost...“ (Sandra)*

Silnou odpovědí na převážně negativní konotace termínu feminismus ve společnosti je kromě osobního vyjasňování i jistá latentnost feminismu v tvorbě. Místo explicitního přihlášení se k feminismu vedou některé umělkyně svou tvorbu takovým směrem, v němž jsou jasné *feministické podtexty*. Latentní feminismus, rozumíme-li tomuto pojmu jako přístupu, který aktivně tematizuje genderové role, které jsou vnímány jako omezující, ale zároveň sám k sobě neodkazuje, je přítomen ve většině děl a ve většině hovorů s umělkyněmi, které jsme měly možnost oslovit.

Poslední reakcí na problematičnost feminismu je snaha oslovit *ostatní vlastním příkladem*, respektive žít jako feministka, ale „nevykřikovat to do světa“. Takové jednání neznamena zřeknutí se feministických myšlenek, ale naopak jejich praktické realizování bez explicitních deklarací.

„...že je tady spousta předsudků vůči tomuhle tomu myšlenkovému směru a vůči jeho protagonistkám a já si třeba možná naivně myslím, že když se někdo seznámí se mnou a řekne si sympatická mladá osoba, žena a potom se dozví, že se považuju za feministku, tak že potom možná přehodnotí apriorně negativní názor na feminismus jako na hnutí nebo myšlenkový blok.“ (Sandra)

Ženské umění: výzva nebo diagnóza?²

Na ženském umění nás zajímá, *co všechno je ve hře při utváření diskursu tzv. ženského umění*, v jaké podobě a jakým způsobem vzniká a jakých významů může nabývat³. Nemáme tedy ambici odpovědět na otázku, čím je tvorba žen specifická, nemyslíme si ani, že je to vůbec možné.

Když se umělkyně vyjadřovaly o své tvorbě nebo o tvorbě žen obecně, tak hovořily o určité jinakosti nebo, jinak řečeno, charakterizovaly svoji tvorbu nebo tvorbu žen obecně, například zdůrazňovaly *intuici a empatii ve způsobu práce a ženskou zkušenost obsaženou v tématu tvorby*. *„Já považuju se za ženu, jsem žena, že jo, to je daný a prostě a takže dělám věci z toho mého pohledu ...u mě ta práce vždycky vznikala úplně intuitivně, že se opravdu, nevím, najednou mě něco napadne.“ (Leona)* Ženské umění dávaly do souvislosti i se širšími společenskými podmínkami, které ženy mají, zvlášť pokud mají rodinu.

Kromě výše zmíněných charakteristik tohoto pojmu vystupuje ale do popředí problematičnost, se kterou o něm aktérky hovoří, jak se k němu staví. Otevřené vyjádření jinakosti, zvláště v sobě může nést až diagnostický moment. Ženská tvorba. O co vlastně jde? O tvorbu žen, o tvorbu pro ženy, o angažovanou tvorbu žen, o angažovanost reflektující postavení žen ve společnosti? A mají tu své místo muži? Vedle sebe tu mohou stát harlekýnky i explicitně feministická díla. Vlastně není divu, že k tak široké škále projevů je obtížné se připojit. Přívlastek ženské je

v takovém pojetí vůči „umění o sobě“ indiferentní, umění žádné pohlaví nemá. Jak umělkyně často zdůrazňovaly, nikdo nehovoří o tvorbě mužů jako o mužském umění! „*My jsme prostředkovaly nějakou svoji zkušenost, je to sice ženský téma, ale nebyla v tom žádná potřeba se vymezovat vůči něčemu jinému...ale zase když se bude tematizovat ženskej pohled, ženský téma, tak už to zavání tím, že od toho odstoupím a snažím se to objektivizovat, ale to vlastně vůbec neproběhlo*“ (Dita)

Podívejme se na konec roku 2003 a zastavme se u projektu, který otázku ženského umění/umění žen explicitně řešil – *5 žen 5 otázek*⁴. V tomto projektu se výtvarnice rozhodly nevystavovat svá díla a místo výstavy položily svým kolegům otázky zaměřené na ženy a umění. Odpovědi bylo možné vyslechnout přímo v galerii – „...*takový projev pochyb o tom, jestli je možné vůbec jako to ženské umění specifikovat a jestli vůbec existuje jako fenomén. To byla vlastně výstava o pochybách*.“ Julie Těchto pět žen vneslo do projektu rozdílná témata a představy spojené s pochybnostmi o smyslu spolupráce na základě pohlaví a zároveň byly znepokojeny statutem, který ženy v umění mají. Také pět mužů v odpovědích reprezentovalo pět rozdílných možností, jak se k těmto otázkám postavit. Setkáváme se tu se směsí snahy porozumět, zlehčit, ironizovat, podpořit. Ženy, které otázky položily, na ně zároveň samy za sebe odpovídaly.

Na následujících řádcích představujeme některé zajímavé momenty, které se v odpovědích umělkyní i umělců objevily. Nutno podotknout, že umělkyně, vzhledem k tomu, že stojí za celou koncepcí projektu a jsou tedy i autorkami otázek, měly na rozdíl od oslovených umělců daleko větší příležitost si otázky promyslet a formulovat. První dvě otázky se týkají výše zmíněných pochybností o smyslu společného vystavování: „*Zúčastnil by ses ryze ženské výstavy, kdybys byl žena? Jak by podle tvého názoru měla vypadat dobrá ženská výstava?*“ Poměrně neutrálně je tu zdůrazňován kontext výstavy (s kým, kde atd.), setkáme se tu ale i s reflexí určité „nepřirozenosti“ situace. Zatímco jeden z umělců by váhal, protože by to pro něj bylo „trochu urážející“, druhý by „*do toho šel*“, tak jako chodí do mužských výstav, „*akorát víc bych si říkal, proč jsme tam jenom samy ženy. Proč tam není nějaký chlap*.“ Při pokusech o definici dobré ženské výstavy se o kontextu dozvídáme více. Ženy by měly umět zdůvodnit, proč vystavují samy: „*Mělo by to nějakou myšlenku, která by zdůvodňovala, proč je to čistě ženská výstava*“, popřípadě by nemělo být vůbec poznat, že se o ženskou výstavu jedná, výstava by měla působit „*normálně*“. Do hry také vstupují atributy, které by dobrá ženská výstava mít měla: „*zábavná a sexy*“ (říká umělkyně), nebo jaká by být neměla (to zase od umělců): „*afektovaná; vernisáž by neměla být hladová*“, celkový dojem by umělec odvozoval od toho, zda je dost „*napečíná a navaříná*“ a klidně by zvládl vše – od výšivek po angažované fotografie. Výpovědi celkově napovídají, že umělkyně zastávají pozici „zvláštního druhu“ a měly by dobře zabezpečit kontext, s jakým do společné práce vstupují, aby byla považovaná za smysluplnou.

Otázka *Co ženám, které tvoří současnou výtvarnou scénu, jde nejlépe?* se odlišnosti ženského umění snaží dopátrat v pozitivním duchu. Kromě odmítnutí takového odlišování si přece jen o ženském umění něco dozvídáme. Umělkyně v odpovědích na tuto otázku hovoří o oblasti témat: spojených se životem, s takovým tím reálem, o způsobech práce: multitechniky a různé hybridní přístupy, či o celkovém vyznění díla: umění žen-umělkyní je často traumatické. Jedna z umělekyní se od otázky distancovala, označila ji za účtčně feministickou a cítila se jí být tlačena do obranně-účtčného postavení. Odpověděla, že umělkyním jde nejlépe fňukat a stěžovat si na to, že jsou ženy. Umělci se většinou zhostili odpovědi v rovině používané techniky, vícekrát

uváděli fotografii a nová média. Fotografie je tu se ženami spojená v souvislosti s citlivým okem, ale také s trpělivostí a shánčlivostí.

Spolupráce: prolomit monolog

Jak jsme uvedly na příkladu analýzy konkrétní umělecké aktivity, výstavy *5 žen 5 otázek*, hra o smysl a význam ženského umění odkazuje také k tématu spolupráce mezi umělkyněmi. Při našem výzkumném tázání nás zajímala motivace, hybná síla společné práce a zároveň spolupráce jako proces. Jinak řečeno, jak taková spolupráce vzniká, na čem je postavená, jak probíhá a jak eventuálně zaniká? Hovořit o spolupráci jako o jednodimenzionální kategorii by mohlo být zavádějící. V tomto kontextu je důležité brát v úvahu rozdíl mezi spoluprací v takových uměleckých oblastech, které jsou na společné práci postavené (hudební skupina, divadelní představení), a uměleckými oblastmi, kde je tvorba více individuální (literatura, vizuální umění). Ale i v těch na první pohled kolektivních aktivitách můžeme odlišit spolupráci postavenou na hierarchické bázi, kdy v popředí stojí ta, která nese koncepci určité aktivity (frontmanka kapely, režisérka filmu), a spolupráci postavenou na společném autorství a konsensu.

Spolupráce mezi ženami na umělecké scéně má i generační rozměr, i když tato dělicí generační linie není příliš ostrá. Umělkyně střední a starší generace hovořily o spolupráci mezi ženami často deklarativně (umělkyně se kladně vyjadřuje ke spolupráci, aniž by se nějaké konkrétně účastnila), nebo s negativním vymezením, i když ne nutně záporné: *„Každá máme svůj píseček, nepřekážíme si.“* *„Za spolupráci je považováno to, že si vzájemně neberou prostor. Nejedná se ale o sdílení prostoru. Tento výrok se připojuje k předpokladu konkurence, který můžeme ilustrovat tímto vyjádřením: „Protože já jsem vyrůstala v atmosféře, která byla soupeřivá a nenávidná. Jediná zbraň otoka je zrada. Ty ženské vlastně byly v takovým tom podpalubí, kde se mezi sebou nenáviděly.“* (Růžena)

Umělkyně mladší generace se s takovým viděním také potýkají, ale v daleko menší míře, spolupráce tu má rozměr vzájemné podpory, chuti něco společně vytvořit. Problematiku mezigenerační spolupráce komentuje jedna z mladších umělkyní: *„Teď třeba přijali novou slečnu na teoretickou práci, ale už jenom ten jeden člověk, který chodí po té škole, ženského pohlaví, jako jak já to cítím, cítím najednou větší kontinuitu se školou, protože tam vlastně to jakoby předtím nebylo. Ani ty starší ženy moc nekomunikují, tak je mi to jenom jako příjemné a cítím, že kdyby tam bylo víc takových mladších žen, že by se tam příjemněji pracovalo a pracovalo by se víc na nějakých společných třeba projektech. My vlastně nemáme moc s kým komunikovat. Není tam žádné zájem.“* (Leona)

Sebeobraz spolupráce je u mladší generace o hodně příznivější, její negativní obraz (umělecké, společenské) přetrvává spíše v širší komunitě, vyvolává atmosféru despektu a úšklebku. Spolupráce umělkyní mladší generace je vyjádřením společného zájmu, je to setkání jednotlivkyň, které společně pracují. Spolupráce mezi umělkyněmi, jak se ukázalo v rozhovorech, může mít sponzánní základ, *přirozená ženská skupina*:. *„No určitě jsme to nezakládaly jako celoženskou kapelu, to z toho potom spíš vyplynulo... jsme celé život byly jako spolu největší kámošky a vždycky jsme byly nějak hudebně zaměřeny.“* (Johana) Spolupráce může mít podobu vyjádření, deklarace vlastního postoje, vymezení se v kontextu umělecké komunity: *skupina jako feministický akt*. Z jiného úhlu

pohledu na spolupráci mezi ženami můžeme nahlížet jako na reakci na vymístění z formálních či neformálních struktur a budování vlastního prostoru pro realizaci: „*abychom měly větší pole k vystavování, abychom se vzájemně podporovaly a měly i finanční zázemí, víc dokázat než jednotlivci.*“ (Lada) Tyto výše popsané dimenze spolupráce se vzájemně prolínají, jsou „namíchané“ v různém poměru a zastoupené různou intenzitou.

Především bychom chtěly podtrhnout, že spolupráce žen (v tomto případě působících na umělecké scéně) *není významově neutrální*. Projekty, na kterých se podílejí pouze ženy (na rozdíl od těch, na kterých se podílejí pouze muži), přitahují jako magnet přívlastky, nálepky, jednoduše řečeno, přitahují pozornost (i naši výzkumnou).

Přenesme se na výtvarnou scénu 90. let minulého století. V rámci tehdejší nastupující generace mladých výtvarných umělekyní jsme zaznamenaly poměrně výraznou spolupráci; vystavovaly společně, z vlastní iniciativy i z iniciativy kurátorek. Podle jedné ze zásadních protagonistek tohoto období ale tyto generační výstavy neměly žádné feministické konotace: „*vůbec jsme neřešily, jestli jsme feministky, ale řešili to jiný ... a je to jasný, protože to bylo tak nepřírozený a nenormální, že by si ženy udělaly svoji výstavu.*“ (Leona) Z rozhovorů vyplývá, že spíše než ze společné potřeby něco sdělit vycházela tato vlna ze vzájemné blízkosti jednotlivých akterek, která „*stejně jako přirozeně vyplynula, tak stejně tak zanikla*“. Na druhou stranu pro nás vyvstává otázka, jestli se právě tak neprojevil vliv oné feministické nálepky, s níž se výtvarnice neztotožnily a již se ukončením této spolupráce vlastně zbavily.

Zajímavým příkladem jsou ženské skupiny a vyjednávání o feminismu uvnitř těchto uskupení (jedná se o dvě hudební kapely a jednu výtvarnou skupinu). Společně je jim to, že byly založeny na principu „*protože jsme kamarádky.*“ Jedna z nich je zpětně převyprávěna jako feministická. Nevznikala tedy s cílem zařadit se či přihlásit se k určité vlně, ale až v průběhu existence skupiny, kdy dozrávaly názory a postoje, získala pro aktérku, která nám příběh skupiny vyprávěla, přívlastek feministická a takto označená nepředstavuje pro ostatní členky něco, k čemu by měly problém se připojit. Druhá skupina znamenala také pro jednu z členek *feministický akt*. Tento postoj ale nebyl ve skupině sdílený a naopak veřejně se skupina deklarovala jako nefeministická, většina členek měla potřebu se vůči takovému postoji negativně a nahlas vymezit. V posledním případě došlo k odchodu (vyloučení) členky, která otevřeně prezentovala své názory jako feministické a chtěla toto vidění do skupiny přinést: „*Já mám pocit, že nesouzněla s těma ostatními, ty tak radikální nebyly. Já jsem i v té době měla pocit, že je radikální, ale dneska si myslím, že to vlastně byla pravda a že třeba i tím svým postojem se o to víc zajímala, myslím, že studovala v Americe, měla asi větší přehled o těchto věcech...*“ (Lada)

Za některými projekty stála jako výchozí myšlenka společná práce, ne ve smyslu *valných hromad*, tedy spolupráce, která by měla nějaký politicko-sociální podtext. Jednalo se o projekty vedené snahou *něco společně vytvořit*, sejít se jako individuality, osobnosti na společném projektu: „*To společný téma bylo to se vůbec toho účastnit*“ (Lada), „*vytvořit něco společně, to byla taková základní myšlenka, která se mi hrozně líbila*“ (Laura). I v tomto kontextu se setkáváme vedle deklarované chuti společně pracovat: *prolomit monolog*, se zdůrazněním apolitičnosti celého projektu. Ta za projekty vytvářenými ženami stojí jako skrytý předpoklad, vůči kterému je potřeba se neustále vymezovat: „*Společný pochod pod jedním praporem ve jménu umění, to mně nesedí*“ (Růžena).

Reakce na uměleckou tvorbu: Protest proti diskriminaci žen se stal dobrým tónem

Jak jsme uvedly v části tohoto textu věnovaného cílům umělecké tvorby, je jedním z předních záměrů umělkyní iniciovat prostřednictvím své tvorby změny, ať už v kontextu celé společnosti nebo osobního nazírání každého člověka na vlastní život. S tématem cílů tvorby úzce souvisí téma reakcí diváků a odezva publika na umění, které určitým způsobem tematizuje ženskou zkušenost. Za podstatnou skutečnost považujeme to, že z výpovědí umělkyní, které jsme oslovily, vyplývá, že částečně opravdu dochází k realizaci a naplnění těchto cílů, které si ony samy pro svou tvorbu stanoví. Na základě reakcí, podle oslovených autorek převážně ženské části publika, se dozvídáme o tom, že opravdu dochází k „probouzení žen“ a že divačky „otevírají oči“ a skrze umění tematizující otázky ženské zkušenosti si uvědomují nevyvážený a nerovný stav společnosti i své každodenní zkušenosti.

„Mám většinou dobrý ohlas, hlavně ženy mě třeba pošlou email nebo mě začnou děkovat někde na besedě, že opravdu to otevřelo nějaký obzory, tak to mě hrozně těší.“ (Erika)

„Dostávala jsem desítky dopisů a zdálo se mi, jako by se ženy probudily, a když třeba samy nebyly schopné něco ve svém životě změnit (některé ano), alespoň to dokázaly pojmenovat.“ (Anna)

„...fakt se to lidí dotýká, chodili za náma a říkali, já jsem si myslela, že tu celulitidu na zadku mám jenom já a pak jsem viděla, že jí máte taky...“ (Laura)

„Co vím, tak to ženy dojmá. Právě jedna kamarádka, která pokaždé brečí. I když to viděla počtvrté. Je to pro ní tak silná emoce, tý možnosti, toho, že to jde – aspoň podle toho, co viděla. Pak jsem se setkala s mužskou reakcí, několikrát, když za mnou přišli a vyloženě mě objali a řekli, že konečně poznávají ten ženský svět v tomhle podání a že začali o tom světě přemýšlet.“ (Patrika)

Důležitá informace, kterou umělkyně v rozhovorech reflektovaly, je skutečnost, že o dění na umělecké scéně je mezi diváky poměrně malý zájem. Nejen, že umělkyním chybí odborná kritická reflexe umělecké tvorby, ale i zájem veřejnosti. Jak uvedla jedna z dotazovaných autorek, umění tematizující ženskou zkušenost je mimo umělecký střední proud a potýká se s nezájmem kritiky i diváků. S tímto názorem však polemizuje poznatek další z autorek, která tvrdí, že jedním z rysů, který bývá v souvislosti s její uměleckou tvorbou tematizující ženy a ženskou zkušenost uváděn, je provokativnost jejich děl a schopnost šokovat. Tento atribut pak s sebou nese i zájem širší veřejnosti a médií. Jak dále podotýká, mají média i diváci tendenci vnímat umění, které netradičním způsobem pracuje se zobrazováním ženského těla a bourá tradiční představy o genderových rolích, jako bulvární. Pro vysvětlení tohoto rozporu je důležité si uvědomit, že motiv tělesnosti a netradiční zobrazování ženského těla je téma, které má bezpochyby moc vyvolat bouřlivé reakce, a tudíž i zájem médií.

„Já tyhle fotky tam už dávat nechci, ale oni je vyloženě chtějí, protože jsou to fotky, který možná mají blízko k nějakému bulváru, protože je tam obnažená nějaká intimita...je to vnímané, že to pobaví, ale že se nedá říci dopředu, co to bude. To berou jako provokativní překvapení. Občas s trochu šokujícím nádechem.“ (Leona)

Jak bylo již několikrát řečeno, silným motivem v tvorbě umělkyní tematizujících ženskou zkušenost je každodennost. V tomto kontextu je zajímavé zastavit se u toho, jakým způsobem umělkyně reflektovaly explicitně *reakce mužů* na svou tvorbu. Mluví o distanci mužské části publika od tématu každodennosti, které je z pohledu žen silným a nosným motivem ilustrujícím

ženskou zkušenost. Stejně tak „hra“ s genderovými identitami a rolemi, která je častým námětem umělecké tvorby autorek, se kterými jsme spolupracovaly, je zdrojem nejistoty a negativních reakcí převážně ze strany diváků-mužů. Jedna z autorek to přímo nazývá *ztrátou genderových jistot*, jejímž důsledkem může být v některých případech odmítnutí umělecké tvorby a výrazné negativní postoje.

„Je to představení o každodennosti, o ženský každodennosti a ty lidi měli poznámky, že to už bychom si mohly taky udělat představení o čemkoli. Že to o ničem vlastně není. To, co my považujeme za základní a právě dost přenosnou zkušenost, ta ženská každodennost ve velkém městě, tak hlavně pro muže to nebylo vůbec tématem, který by je zajímalo.“ (Dita)

„...někdy se stane, že ty moje knížky, který myslím fakt nejsou militantní, tak že taky někoho naštvou. Většinou muži a někdy i ženy se strašně identifikují s těmi tradičními rolemi a jakmile jim na to někdo šáhne jakoby, ačkoli já nikomu nenařizuji nic, tak jim to stejně strašně vadí, protože jsou zvyklí, že takhle se to má dělat, takhle je to nejlepší a když někdo to zpochybní, tak se jim zhroutí ten svět...“ (Erika)

Vedle reakcí diváků a divaček je jak z našeho pohledu, tak i pro autorky samotné velmi podstatné, jakým způsobem přijímají jejich uměleckou tvorbu jejich rodiny a nejbližší okolí. Podle jejich slov se ve velké míře setkávají s *podporou a porozuměním*. Vzhledem k tomu, že jsou to ženy, které ve své tvorbě nějakým způsobem narušují tradiční představu o genderových rolích nebo tematizují ženský každodenní život a postavení ženy ve společnosti, může se zdát přístup starší generace (např. rodičů) někdy problematický. I přes možný odstup od těchto témat však převažuje přístup *shovívavé podpory*.

„Reakce je respektující s tím, že s tátou o tom moc nemluví, že je to taková tichá dohoda. Nevím moc, co on ví, co on neví a vlastně máme se rádi, ale tohle téma vynecháváme. A jinak respektující v tom, že ze mě mají někdy legraci, že si myslí, že to teda trochu přeháním.“ (Dita)

„Mám dva syny, kterým je kolem dvaceti. A ty se zdá, že to chápou, že nějak do sebe přijali ten feminismus a docela myslím, že mi fandějí.“ (Erika)

„Tatínek si to přečetl, myslím, že byl potěšen, ale že to zároveň bere trochu jako, že já jsem byla vždycky ta prostoreká holčina, která všechno řekla, jo a zvlášť se vyžívala v různých nemravnostech, já jsem ráda mluvila o věcech, které byly ne snad úplně tabu, ale mě vždycky zajímaly věci, co byly v těch šatnicích atd.“ (Sandra)

S otázkou na přijímání předmětu umělecké tvorby z našeho hlediska silně souvisí i další téma: Jak blízké okolí autorek vnímá a přijímá uměleckou tvorbu jako takovou – proces, tedy životní styl a rodinný rytmus, který se v případě žen, které se věnují umělecké tvorbě, může jevit jako netradiční. Z pohledu tradičního rozdělení rolí se rodinný model, se kterým se u žen věnujícím se umělecké tvorbě můžeme setkat, mohl zdát jako alternativní. Stejně jako v ostatních oborech, kde pracovní proces vyžaduje vysokou míru osobní angažovanosti a časové vytížení, je i oblast umění náročná na skloubení potřeb rodiny a jejich členů s tvůrčí inspirací a motivací k práci. Skutečnost, že uměleckou tvorbu lze pouze obtížně spoutat pevně vytyčenými časovými intervaly, je proto nutné vzít v potaz v kontextu osobního života autorek.

Z hlediska umělkyně šlo tedy o relativně aktuální téma, které během rozhovorů samy reflektovaly. Buď samy zvažovaly zakládání rodiny a mateřství jako něco, co může ohrozit, nebo dokonce znemožnit jejich práci.

„Pořád se musím rozhodovat: tenhle rok přijde to dítě, ale protože mám ještě tři nabídky, tak kdy teda a nakolik já pak budu to dítě moci vychovávat, nakolik ho budu moci brát sebou, nakolik to dítě utrpí, když se mnou bude cestovat. Všechny tadyty věci já vlastně hodně řešila a taky docela s přítelem na to začínáme narážet.“ (Patrika)

Objevil se také názor či zkušenost, že mateřství vedlo k odklonu od umělecké tvorby, ať už z důvodů zaměření se na jiný objekt zájmu nebo prostě z nedostatku času na uměleckou tvorbu z důvodů péče o děti a domácnost. Někdy si změna v osobním životě, jakou mateřství a rodičovství bezpochyby je, vyžádá i naprosto nové zacházení s časem a organizací práce, které se obtížně, avšak nutně stane podstatnou součástí snahy harmonizovat péči o rodinu a uměleckou tvorbu. Nutno říci, že vzhledem k přetrvávajícímu rozdělení rolí v rodině a péči o děti je tento fakt zprávou pro ženské umění nemilou.

„Naše bubenice se rozhodla v jednu chvíli úplně složit paličky a věnovat se rodině. Ale když vidím, jak je nadaná a jak nádherně píše a jak byla výborná, jaký měla nápady, jak byla veselá a najednou byla taková sklíčená, jak to vše má dát jako dohromady, že vlastně je mi to hrozně líto, že třeba kdyby ta atmosféra byla jiná...“ (Rozára)

Toto téma vhodně ilustruje i názor jistého historika umění, který prezentovala jedna z autorek⁵: *„On pak nakonec řekl, že umění je zločin, když jsme srovnávali tu roli umělců v rodině. Dobry umělci se musí vykašlat na rodinu, aby mohli sobecky dělat ty věci.“ (Nina)*

Nepracujeme pod jedním praporem

Leitmotivem, který provázel rozhovory s umělkyněmi i náš text, je *téma změny zarámované tázáním po angažovanosti umění*. V průběhu výzkumu a práce na textech se postupně vynořovala témata, na která jsme se více soustředily a která podle nás představují základní kameny v mozaice něčeho, co lze pracovně nazvat genderově – senzitivní umění. Na nás samotné pak nejvíce zapůsobil moment, ve kterém se autorky vyjadřovaly k feminismu a mnohovýznamovému pojmu „ženské umělecké tvorby“.

K pochopení toho, jak se umělkyně vztahují k feminismu, jsme nechaly naplno vyznít všechna vysvětlení a komentáře, které k němu měly. Ve skupině, kterou jsme svým výzkumem vytvořily, neexistuje jednotné pozitivní naladění k tomuto myšlenkovému proudu. Spolu se strachem a obavami z negativního pochopení (či úplného nepochopení) vlastní tvorby v případě, kdy se autorka explicitně vymezí jako feministka, se objevuje také vlastní snaha vysvětlit, co to vlastně feminismus je. Umělkyně reflektují, že převládající společenské klima disponuje většinou jedním univerzálním názorem, kdy je feministka vnímána jako antimušsky založená osoba neženského vzhledu. Autorky se ale posouvají za tento banální názor a snaží se hovořit o tom, co je feminismus pro ně osobně a jakými strategiemi ve své tvorbě využívají myšlenek, které lze ve výsledku za feministické považovat (podtóny tvorby, vlastní příklady apod.). Takový feminismus pak dostává různé přívlastky – jako ten sympatický, osobní, neradikální, nedeklarovaný či každodenní. *Feminismus s přívlastkem* je velmi živý koncept a vyjadřují se k němu i ty umělkyně, které svou tvorbu za feministickou apriorně nepovažují. I přes jasné negativní konotace, které se s feminismem pojí, je mezi autorkami zřejmé, že spíše než komentovat zdánlivě univerzální a hotový koncept feminismu mají zájem se bavit a vyjednávat o tom, co to vlastně ten feminismus je a jakým způsobem se jejich tvorba jeho myšlenkami proplétá a ne/umocňuje.

Pojem ženské umění v sobě potenciálně zahrnuje reprezentaci (žen). Umělkyně oproti tomu přikládají důraz jedinečnosti vlastní tvorby. Její zařazení do proudu feministického umění nebo její označení jako specificky ženské doprovází obava ze zahrnutí do homogenní skupiny. Takové zařazení je zbavuje vlastní identity a niterné inspirace a otevírá cestu obavám z překrytí vlastního projevu nálepkou, kterou vnímají jako primárně ideologickou.

Téma proměny, které se objevuje v dílech umělkyně, se promítá do prostoru jejich individuálních životů, osobních plánů a strategií. Stejně tak může nabývat i rozměrů požadavku širší společenské změny, redefinice většinového chápání kategorií žena a muž a sociálního prostoru, který jim je přidělen. Tyto aktivity, přestože se odehrávají soukromě a tiše, bez potřeby organizované spolupráce a zaštitění vlajkou hnutí, můžeme interpretovat jako projevy angažovanosti, vyjádření nesouhlasu s možnostmi, které se nám nabízejí, a s prostorem, který je nám vymezen. Vznášejí námitky, vyjadřují nesouhlas a žádají víc – a to vše specificky hravou cestou – uměleckou tvorbou. Není zde nutně potřeba přidat se k feministickému proudu a spojovat svou tvorbu s politickými proklamacemi. Hrají si s významy s lehkostí, humorem a své názory vyjadřují skrze nadsázku uměleckého procesu. Neochota přihlásit se nahlas k širšímu myšlenkovému proudu může být vnímána jako neochota vystavit své dílo/umění apriornímu zařazení do skupiny ženského politického umění. Určitý odstup od feministického myšlenkového proudu tak můžeme chápat jako snahu uchránit svou tvorbu před apriorně jednostranným pochopením a hledáním významů, které jejich tvorba nést nutně nemusí. Je to také snaha bránit autentičnost a svébytnost tvůrčího procesu, ve kterém jejich díla vznikají.

Rády bychom také uvedly to, kde jsme na počátku výzkumu stály my jako výzkumnice a jak se naše vnímání tématu během naší práce proměňovalo. Domníváme se, že z prvotního letmého zklamání, že „i tady je o feministky nouze“, jsme se posunuly k vlastnímu znovudefinování a vymezování feminismu. I my cítíme jemné i neomalené úšklebky při samotném vyslovení slova feminismus ve společnosti, uvědomujeme si nemožnost importu západního myšlenkového proudu do současné české zkušenosti, ale také se nevzdáváme historie ženského hnutí v Čechách a samotného analyticko-kritického myšlení, které nám feminismus umožňuje. Možná že neustálé vyjednávání o jeho významu představuje v českých poměrech v kontextu genderově senzitivního umění stěžejní obsah tohoto paradigmatu. Feminismus vnímáme jako volbu. Volbu vedenou záměrem získat větší svobodu při utváření vlastních biografií, svobodu, jež bude založena na každodenním nabourávání „přirozených“ kategorií muž a žena a na každodenním žití takových rolí, v nichž si genderové vzorce uvědomujeme, znovu skládáme, volíme. A protože nežijeme v neutrálním apolitickém vakuu, znamená feminismus i určitý politický postoj ve smyslu politiky každodenního života – která se odehrává i v umění a jeho prostřednictvím.

A možná právě prostřednictvím uměleckého tvůrčího procesu je toto redefinování rolí a nalézání nových podob a významů pojmů žena a muž pro mnohé umělkyně možné. Obavu z pojmů a ideologií nahrazují širší významů a množstvím porozumění, které umělecká tvorba nabízí. Odhodlání „mluvit“ o specifikách každodenní ženské zkušenosti, o individuálním budování své identity a zminěném vyjednávání hranic v rámci uměleckého počínu nahrazuje obavu přihlásit se k politickému proudu a definovat tak sebe i svou tvorbu slovy. Právě ona mnohovýznamovost umění může představovat bezpečné vody, ve kterých se autorky mohou nad kategoriemi žena a muž zamýšlet, aniž by riskovaly odsouzení a zařazení do škatulky feminismu, které se umělkyně (z výše uvedených důvodů) spíše brání.

- ¹ Náš výběr umělkyní a práce na rozhovorech probíhaly ve dvou vlnách. První nápad věnovat se tématu umělecké tvorby v kontextu ženského aktivismu vznikl v rámci projektu *Enlargement, Gender and Governance* koordinovaného Univerzitou v Belfastu, který probíhal v roce 2003. Vzhledem k tomu, že toto téma je z našeho pohledu nedostatečně popsáno a vzhledem také k našemu osobnímu zájmu o tematiku žen a uměleckou tvorbu, která nějakým způsobem reflektuje ať již každodenní ženskou zkušenost nebo problematiku postavení žen ve společnosti obecně, jsme se rozhodly věnovat tomuto tématu hlouběji a současně také rozšířit základnu oslovených autorek. Obrátily jsme se jak na generačně mladší umělkyně, které na uměleckou scénu teprve vstupují, tak i na ty, v jejichž tvorbě téma ženské zkušenosti jednoznačně nedominovalo. Tato pestrost zpracovaných rozhovorů nám umožnila podívat se na jednotlivá témata z širší perspektivy a přinesla také zajímavá srovnání.
- ² Tato část vyšla v přepracované podobě v časopisu *Umělec* 1/2005 v článku nazvaném *To slovo feminismus používám pouze intimně a za tmy*. Alice Červinková a Kateřina Šaldová. S. 10-13
- ³ Hledání odpovědi na tuto otázku nebylo součástí našeho původního záměru, ale vynořilo se během výzkumu, inspirované zájmem jeho akterek o rozvíjení této otázky. V druhém kole dotazování jsme se na toto téma doptávaly, pokud ze strany respondentek samo nezaznělo.
- ⁴ Tato výstava proběhla v listopadu 2003 v Galerii Jelení, kurátorka Pavlína Morganová, na projektu se podílely Lenka Kłodová, Petra Čiklová, Silvie Vondřejcová a Patricie Fexová.
- ⁵ Vztahuje se k projektu *5 žen*, 5 otázek.

Tajemství Boha a tajemství člověka ve feministické teologii¹

Ivana Noble

Mystery of God and Mystery of the Human Person in Feminist Theology

This paper offers an insight into global and Czech feminist theology. In the first part the author concentrates on two key problems, the androcentric interpretation of Christian texts and the patriarchal structures of church institutions. The author shows how feminist theology dealt with them and how individual topics developed in relation to these problems. She introduces authors and their arguments as well as the problems feminist theology did not manage to deal with satisfactorily. From here the author goes on to analyse the situation in the Czech Republic. Again, she introduces authors and topics but also shows the socio-political factors that were the reason for frequent negative reactions to feminist critiques and for the fact that even those who dealt with feminist theology topics did not want to identify with feminist theology.

Keywords:

androcentric, androcentrism, anthropology, the Bible, biblical, the church, creation, emancipation, emancipatory, feminism, feminist, gender, the God, the image of God, inclusion, masculine, nature, New Testament, the Old Testament, patriarchal, patriarchalism, salvation, sin, tradition, the Word

V této stati se budu zabývat feministickou teologií. Zaměřím se na její vývoj ve světě ² a na její problematickou recepci v českém prostředí.

Budu analyzovat její porozumění klasickým textům křesťanství – na prvním místě Bible. Načrtnu její teologickou analýzu útlaku žen, jeho zdůvodňování i analýzu emancipačních snah a jejich zdůvodňování. Po úvodním vyjasnění pojmů se budu krátce věnovat dvěma klíčovým problémům, na něž feministická teologie reaguje, jimiž jsou androcentrická³ interpretace klasických textů křesťanství a patriarchální⁴ struktury církevních institucí. Dále načrtnu historický vývoj feministické teologie ve světě, představím autorky a základní teze, jejich zdůvodnění a problémy s nimi spojené. Budu se přitom snažit vyhnout dvěma extrémům, jednomu, který feministickou teologii demonizuje a vidí v ní nenávistnou vzpouru proti mužům – něco jako dívčí válku, druhému, který ji absolutizuje a vidí v ní odpověď na problémy, které neřeší. Tato cesta mezi extrémy bude obzvlášť potřebná, až se budu věnovat české situaci a zejména otázkám, proč si feministická teologie u nás nezískala mnoho přívrženek či přívrženců. V závěru shrnu, v čem byla a je feministická teologie úspěšná, a nakonec se zastavím u otázky, proč se s ní přesto mnoho žen v církvích i v teologii zcela neztotožňuje.

Definice feministické teologie

Richard McBrien v knize *Katolicismus* definuje feministickou teologii následně: „Je to kritika androcentrického myšlení v teologii držící se mužských představ a pojmů Boha, trvá na patri-

archálním chápání společnosti a sociálních vztahů, jež z androcentrické teologie vycházejí.“ (McBrien 1994: 313) Feministická teologie se snaží tuto skutečnost odhalit a nabídnout alternativu; proti nároku na to, že mužská zkušenost je normativní, ukazuje, že zkušenosti žen jsou jiné a že je třeba také je zahrnout; z toho pak plyne potřeba revidovat předpoklady, na nichž normativnost mužské zkušenosti stála: že ženy jsou iracionální, tělesně smýšlející a že jsou zodpovědné za to, že do světa vešel hřích, že proto muž musí být hlavou ženy, že je to tak dáno autoritou Božího zjevení, že pouze muž je plným obrazem Boha a že povolání ženy spočívá v podřízenosti a službě mužů, v péči o něj, o domácnost a o děti (LaCugna 1991: 265).

Samy představitelky feministické teologie zdůrazňují, že feministická teologie není nějakým zvláštním oddílem teologie, ale kritikou, která by měla prostoupit teologii jako celek. Rosemary Radford Ruether například píše:

„Feministické teologii bychom neměli rozumět na prvním místě jako teologickému pojednání nějakých zvláštních ‚ženských‘ témat. Feministická teologie vidí jako svou prvořadou agendu kritiku veškerého maskulinního zaměření, které je v teologii přítomné. Toto zaměření ve velké části církevních dějin upíralo ženám přístup ke kněžské ordinované službě i k vyššímu teologickému vzdělání. Feministky (a feministé) proto upozorňují, že křesťanská teologie byla postavena na vyloučení zkušenosti žen. Klasická teologie ve svém antropologickém učení zrcadlí negativní zaměření proti ženám.“ (Ruether 1987: 210–211)

Kritika maskulinního zaměření teologie tedy začíná teologickou antropologií a zaměřuje se dále na témata, jako je teologické porozumění Bohu, přírody/přirozenosti, hříchu, milosti, porozumění Kristu, spáse i církvi. Feministická kritika podle ní „dokumentuje maskulinní zaměření křesťanského učení a stopuje jeho vliv v Písmu, patristické a středověké tradici i u moderních teologů“ (Ruether 1987: 210–211, Tilley 1995).⁵ Zároveň tato kritika ale zkoumá, kde je negativní nebo méněcenné vidění ženy bráno již jako předporozumění, s nímž jsou tyto texty čteny – a tak je jim neprávem připisována větší jednoznačnost v této oblasti, než jakou by v nich našli méně zaujatá čtenářka či méně zaujatý čtenář.⁶

Svůj další úkol vidí feministická teologie v objevení alternativní tradice v dějinách. Ruether píše: „Druhým bodem agendy feministické teologie je snaha znovu objevit v dějinách alternativní tradice, které připisovaly ženám plné lidství a otevíraly jim vedoucí role i v církvi i ve společnosti.“ (Ruether 1987: 211) Tento úkol je realizován dvojím způsobem, radikálnější křídlo feministek a feministů vnímá židovsko-křesťanskou tradici jako nereformovatelnou a hledá alternativu v nových formách náboženskosti a spirituality, vrací se ke starověkým ženským symbolům božství a jejich pomocí vykládá současnou zkušenost žen. Zde hraje významnou roli vztah k tělesnosti, cyklu, plození a rození dětí, svázanost se zemí (Daly 1973). Druhý způsob se snaží rehabilitovat ty části židovsko-křesťanské tradice, které byly zatlačeny do pozadí, a najít alternativy v nich. Obrací pozornost k postavám žen, které v Písmu a v dějinách církve měly vůdčí úlohu, vrací se k ženským symbolům Boha, klade větší důraz na Ducha svatého (upozorňuje, že hebrejské *ruach* je femininum) a z tohoto hlediska vykládá učení o svaté Trojici i další teologické traktáty (Fiorrenza 1983, Ruether, McLaughlin 1991).

Feministická teologie je svorníkovým termínem pro řadu různých přístupů. Kromě dělení podle toho, jak se staví k židovsko-křesťanské tradici, najdeme dělení podle kontextu, v němž vzniká. Zvláštní typ v tomto ohledu představuje tzv. womanistická teologie, která vychází ze situace chudých černošských žen, které jsou podle ní diskriminovány hned několika způsoby

zároveň, ekonomicky, rasově i na základě rodu (Mitchem 2002, King 1994). Ke kritice křesťanské tradice patří přiznání, že ženy byly často stavěny na okraj, někdy dokonce demonizovány, že jim bylo upíráno rovnocenné postavení s muži. Ale ne všichni, kdo se touto kritikou zabývají a hledají alternativy, by sami sebe zařadili do kolony feministická teologie. Tomuto problému se však budu věnovat až v závěru.

V rámci této studie nebudu mít prostor věnovat se detailněji rozdílům mezi různými typy feministické teologie. Budu je tedy řadit do velmi širokého pojetí teologie osvobození, jež se soustředí na rod.

Kořeny feministické kritiky

Nyní se ve větším detailu zaměřím na dvě témata feministické teologie, která tvoří střed její kritiky: androcentrickou interpretaci křesťanských textů a problém patriarchálních struktur. Položím si otázku, zda najdeme jejich počátek v židovsko-křesťanské tradici, či zda do ní byly importovány odjinud.

Příběh o stvoření a pádu představuje jeden z klíčových momentů, kde dochází ke konfliktu interpretací. A právě tento text – nebo přesněji tyto texty – byly používány k ospravedlňování androcentrické nadřazenosti a patriarchální nadvlády. Je to ale problém textů samotných nebo toho, k čemu tyto texty byly používány? Zde nastává ve feministickém táboře názorová nejednota. Kniha Genesis obsahuje dvě zprávy o stvoření: starší Gn 2,4b–3,24, která pochází z pramene, jemuž říkáme Jahvista (9. stol. př. n. l.), a mladší Gn 1,1–2,4a, kterou nám podává Kněžský spis (doba poexilní). Mladší příběh z Kněžského spisu má formu slavnostní oslavné řeči a pro nás je v něm zajímavé, že staví stvoření muže a ženy na stejnou úroveň:

„Bůh stvořil člověka, aby byl jeho obrazem, stvořil ho, aby byl obrazem Božím, *jako* muže a ženu je stvořil. A Bůh jim požehnal a řekl jim: Plodte a množte se a naplňte zemi. Podmaňte ji a panujte nad mořskými rybami, nad nebeským ptactvem, nade vším živým, co se na zemi hýbe. ...A stalo se tak. Bůh viděl, že všechno, co učinil, je velmi dobré. Byl večer a bylo jitro, den šestý.” (Gn 1,27–28,31)

Zajímavá je otázka, proč se pořadatelé knihy Genesis rozhodli tuto mladší zprávu předřadit. Starší zpráva o stvoření zdůrazňuje jiné aspekty.⁷ Vyprávění začíná stvořením Adama (člověka-muže) z prachu země. Bůh Hospodin mu daroval rajskou existenci, k níž patří, že nesmí toužit po poznání dobrého a zlého nezávisle na všech vztazích, které jsou takovým poznáním ovlivněny – kam patří jak vztah k Bohu, tak k celému stvoření. Bůh Hospodin stvořil polní zvěř a nebeské ptactvo a nechal člověka, aby je pojmenoval, neboť kdo dává jméno, je ve vztahu autority nad pojmenovaným. Ale protože se pro člověka nenašla pomoc jemu rovná, Hospodin Bůh tvořil dál, tentokrát Adama uspal a z jeho žebra tuto pomoc Adamovi přivedl a Adam ji nazval (mu)-ženou a přilnul k ní. Tato zpráva ovšem hned následně vypráví, jak první muž a první žena skrze svou neposlušnost Božímu příkazu ztratili ráj – ideální stav existence, k němuž jsme v nich i my (jejich prostřednictvím) byli původně Bohem stvořeni. V nich, skrze ně a s nimi jsme i vyhnáni do světa, v němž jsme náchylní k hříchu a podřízení smrti. V případě obou zpráv o stvoření se jedná o etiologický mýtus, to znamená, že se autor snaží podat vysvětlení stávajícího stavu věcí. Tento prvotní cíl se ovšem časem rozšířil, někdy neprávem získal autoritu historického dokumentu, jindy neprávem autoritu normativní.⁸

Ve Starém zákoně najdeme ovšem i extrémnější texty. Mezi výkladově nejnáročnější patří Pravidla pro očišťování a Zákon svatosti z knihy Leviticus a příběh o oběti Jiftáchovy dcery z knihy Soudců.⁹ Proti těmto textům stojí např. vyprávění o soudkyni Deboře, kde je ženě připsána rovnocenná autorita jako mužům, dále texty oslavující nejen ženinu krásu, ale i její schopnosti.¹⁰

V Novém zákoně najdeme zajímavé texty týkající se Marie. Podle Lukášova evangelia, které je v tomto ohledu nejobsáhlejší, Maria zná Písmo a učí se rozumět Božímu plánu spásy, v němž má i ona trvalé místo.¹¹ Ženy patří do okruhu Ježíšových učedníků. Ženy dokonce jako první naleznou prázdný hrob, potkávají se s Ježíšem, uctívají jej a dostávají posláni, aby byly Ježíšovými svědkyněmi.¹²

Texty o tom, že žena má být podřízena muži a že má ve shromáždění mlčet, pocházejí z pavlovského okruhu. Není ale tak jednoznačné, co vlastně tyto texty dosvědčují – zda skutečnost, že Pavel představuje kulturně-konzervativní proud – nebo zda jsou nereflektovaným svědectvím o patriarchálním způsobu myšlení jeho doby. Kromě 1 K 14,34 „ženy nechť ve shromáždění mlčí“ a dalších míst, kdy hovoří o jejich podřízenosti mužům (1 Kor 11,3; Ef 5,22), Pavel přijímá skutečnost, že se na řízení některých obcí ženy podílejí (Dunn 1998: 586–593).¹³ Pavlovy důrazy se navzájem doplňují a střídají podle toho, co právě potřebuje zdůraznit. Abychom byli spravedliví v jejich interpretaci, musíme začlenit také inkluzivní důrazy, které najdeme např. V listu Galatským: „Neboť vy všichni, kteří jste byli pokřtěni v Krista, také jste Krista oblékli. Není už rozdíl mezi židem a pohanem, otrokem a svobodným, mužem a ženou. Vy všichni jste jedno v Kristu Ježíši. Jste-li Kristovi, jste potomstvo Abrahamovo a dědicové toho, co Bůh zaslíbil.“ (Ga 3, 27–29)

Tolik tedy jen pár biblických příkladů, které snad pomohou nahlédnout do problému, proč v otázce, zda je androcentrismus a patriarchalismus židovsko-křesťanského původu, či nikoliv, nepanuje jednotá.

L. Bryne se ve své knize *Ženy před Bohem* zabývá androcentrismem a patriarchalismem, který se objevil až v interpretaci Pisma křesťanskou tradicí. Píše, že od Tomáše Akvinského se obvykle odvozuje „přirozený řád věcí“, jež pak bývá dokumentován Písmem a tradicí. Podle něj „Obraz Boží nacházíme v muži, v ženě ne, neboť muž je počátkem i završením ženy.“ (Bryne 1998: 6) I významné církevní osobnosti našeho století, které se stavěly proti nenávisti vůči ženám a pohrdání jimi, často k „přirozenému řádu věcí“ ještě odkazují. Bryne dodává, že ještě například papež Jan Pavel I. píše o ženě jako o „královně kuchyně a čisté podlahy a domu, který její jemné ruce zkrášlují a starají se o děti jako o květinčky (Bryne 1998: 5). Papež Pavel VI. v *Octogesimo Adveniens* píše: „V mnoha zemích se objevují listiny ženských práv, které by měly ukončit skutečnou diskriminaci a ustavit vztahy rovnosti a úcty, vzájemné důstojnosti, ty je třeba studovat v dobách, které si to živě žádají. Ale nemáme na mysli falešnou rovnost, která by stála v protikladu s pravou rolí ženy...“ (Bryne 1998: 5). Výroky papeže Jana Pavla II. podle ní tuto linii ještě posilují. Ale není třeba se soustředit jen na katolickou stranu. V protestantských církvích se mnohdy tvrdí, že patriarchální struktura a podřízenost ženy muži jsou přímo „Pánem“ Bohem zjeveny v Písmu, a proto jsou neměnné. Často se cituje apoštol Pavel: „Žena ať přijímá poučení mlčky s veškerou podřízeností. Učit ženě nedovolují. Žena nemá mít moc nad mužem, nýbrž má se nechat vést.“ (1Tm 2, 11–12) Zajímavá je argumentace pro tuto pozici: „Vždyť první byl stvořen Adam a pak Eva. A nebyl to také Adam, kdo byl oklamán, ale žena byla oklamána a dopustila se

přestoupení. Spasena bude jako matka, jestliže setrvá ve víře, lásce, svatosti a střízlivosti.” (1Tm 2, 13–15).¹⁴

Zde by bylo třeba se hlouběji zabývat jak psychologickými, tak sociologickými motivy androcentrické a patriarchální interpretace, to je ovšem nad možnosti této stati. Jen krátce však připomenou jeden podstatný problém, kterým se feministická kritika rovněž zabývá, totiž skutečnost, že neschopnost některých mužů komunikovat se ženami na rovnocenné úrovni, vyhýbání se jim do té míry, do které je to možné, nemusí být motivováno pouze „teologicky” (Opočenská 1995: 122). V židovsko-křesťanské tradici najdeme také všechny slabosti prostředí, v nichž se tato tradice vytvářela a všechny úchyly lidí, jimiž byla nesena (Bryne 1998: 5).¹⁵

Světové dějiny, představitelky, témata

Feministická teologie se začala prosazovat jako významné hnutí v anglosaské kultuře 60. let 20. století. Čerpala však ze starších tradic. Vracela se k reflexi emancipačního hnutí i ke starší feministické biblické exegezi. V tomto ohledu její kořeny sahají do 17. století ke kvakerům. Margaret Fell, manželka jejich zakladatele George Foxe, napsala traktát *Mluvení žen je ospravedlněno, potvrzeno a dovoleno Písmem* (1667), kde skloubila jak biblickou hermeneutiku, tak i teologickou antropologii a ukázala, že v Kristu je rovnost mezi ženami a muži, z čehož plyne právo žen kázat, učit a sloužit v Kristově církvi. Kvakeři 19. století toto směřování ještě doplňují biblickým podloženým nárokem na rovnoprávnost ženy nejen v církvi, ale i ve společnosti (Sharman 1991, Davies 2000).

Další žena, Sarah Grimké v díle pod názvem *Dopisy o rovnosti pohlaví a situace žen* dokládá z Gn 1,27 (Grimké 1998), že jak muž, tak žena v sobě nesou obraz Boží, oběma bylo svěřeno panství nad přírodou, zatímco muž nemá právo panovat nad ženou. Patriarchalismus byl kritizován jako hříšný úpadek původního místa ženy v Božím plánu. Grimké žádala církevní i světskou vrchnost, aby napravila struktury svých institucí tak, aby v nich nepanovala patriarchální nepravost. Je zajímavé, že v obou případech byly Písmo i konkrétní společenství místní církve považovány za pomoc k nápravě a nikoliv za zdroj padlých struktur.

Tato kritika se objevuje až později, a to v Americe. Elisabeth Cady Staton v díle *Ženská Bible* (1895–1898) a Matilda Joslyn Gage v díle *Žena, církev a stát* (1893) kritizují užívání Bible jako nástroje k potvrzení nadvlády mužů. U tohoto tématu se podrobněji zastavím později, až se budu zabývat androcentrickou interpretací křesťanských textů (Staton 1974, Gage 1972).

V 60. letech 20. století se objevila systematictější analýza mužské dominance ve všech základních oblastech teologie i církevně-společenského života. Objevila se díla, která zkoumají protizenské momenty klasických textů křesťanské antropologie, a odtud stopují vliv androcentrismu a patriarchalismu v dalších oblastech, v chápání Boha, milosti, spásy, christologie i ekleziologie. Protože se na této kritice významně podílejí teoložky z římsko-katolického prostředí, pozornost se tentokrát zaměřuje také na církevní tradici a její výklad Písma, zejména na dvě nejvlivnější postavy pro teologii Západu, Augustina a Tomáše Akvinského. Sem patří např. kniha od K. E. Børresen *Podřízenost a rovnocennost: Přirozenost a role ženy u Augustina a Tomáše Akvinského* nebo od Mary Dally *Církev a to druhé pohlaví* (Børresen 1968, Dally 1968). Jak jsem se již zmínila, feministické kritice nejde o nějaké specificky ženské oblasti, ale právě o to zkoumat, jak byly ženy do takových oblastí zatlačeny – a jak se z nich mohou dostat ven. Její univerzalistická koncepce

ale také začíná narážet na své meze. Feministická teologie se ocitá v nebezpečí vlastní negativní antropologie, která demonizuje muže a mužství a činí „jejich“ patriarchální struktury zodpovědnými za všechno zlo ve světě.¹⁶

V 70. a 80. letech se objevila celá řada prací zabývajících se alternativními přístupy. Mezi nejvýznamnější patří opět dílo irské katolické teoložky Mary Dally *Nad Boha Otce: K filosofii osvobození žen* (1973), dále od Rosemary Radford Ruether *Sexismus a řeč o Bohu: Cesta k feministické teologii* (1983) a od Elisabeth Schüssler Fiorenzy *Na její památku: Feministická rekonstrukce počátků křesťanství* (1983). Hledání alternativní tradice v dějinách se ubírá různými směry, jak jsem se již zmínila, od odmítnutí židovsko-křesťanského dědictví ke hledání menšinových proudů, které zahrnují zkušenost a reflexi žen a nabízejí pro ženy mnohem příznivější výklad přístupů k Bohu, pochopení přirozenosti, milosti, spásy, pneumatologie a ekleziologie. Také zde ovšem číhá úskalí – zrcadlový obraz toho, co bylo v mužsky dominující teologii kritizováno.

Feministická teologie většinou sama sebe nechápe jako pouhé doplnění mužské tradice, ale jako přehodnocení toho, co je v celé tradici „pravdivé“ a co „falešné“. A tady je právě problém, z jaké pozice? Je pozice feministek neutrální, nezaujatá, na rozdíl od pozic, které kritizují? Jaké autority se feministická kritika bude dovolávat? Na tyto otázky nelze snadno odpovědět. Feministická teologie si všímá momentů, kdy křesťanství představovalo něco subverzivního pro špatnou tradici společnosti, ať už ve vztahu k otrokářskému řádu, k postavení slabých: hostů, žen, dětí, lidí chudých, starých, postižených nebo nemocných. Dále si všímá charismatické autority žen a ženských konceptů v teologii: role Moudrosti – Ducha (*Ruach* je v hebrejštině ženského rodu), Marie – matky – církve, duše – nevěsty Kristovy aj. Významnou prací v této oblasti je *Metaforická teologie* od Sallie McFague (1982), po které následovaly další: *Bůh pro nás: Trojice a křesťanský život* od Catherine Mowry La Dubny (1991); *Ona, která je: Tajemství Boha v pojetí feministické teologie* od Elizabeth A. Johnson (1992). Část feministických teoložek se nechala inspirovat jungovskou komplementaritou animy a anima (Ulanou 1981, 1999), část v aplikaci této symboliky vidí zdroj přijetí „tradičně“ ženských rolí, a proto ji odmítá.

Na konci 20. století a na počátku 21. století se objevují otázky, kudy jít ve feministické teologii dál. Již existují nejen studie na různá specifická témata, ale i velká souborná díla v oblasti interpretace Bible, tradice, liturgie, etiky (Russell, Clarkson 1996, Brenner, Fontaine 1997, Code 2000, Berger 2001), k dispozici jsou také studie, které nabízejí kritickou reflexi feministické teologie, ať sympatizující či méně sympatizující (Martin 1994, Schroer, Bietenhard 2003). Navíc podstatná část euro-americké teologie zahrnuje pohled feministické kritiky, nárok na inkluzivní jazyk, neandrocentrickou a nepatriarchální dominující symboliku, emancipační nároky. V oblasti církevní disciplíny došlo k posunu v některých dalších církvích – anglikáni např. začali světit ženy, v římskokatolickém prostředí se naopak „přitvrdilo“. Ženy, které v 60. letech doufaly, že se ordinovaná služba otevře ženám již pro jejich generaci, jsou konfrontovány s postupným vytlačováním i z dalších oblastí církevního života (Watson 2002).

Česká situace

V českém prostředí se feministické teologii příliš nedařilo přes jeho silnou oporu v emancipačních tradicích 19. a počátku 20. století, které byly spojeny s procesem národní emancipace v Rakousko-Uhersku (Horská 1999). Možná podobně jako se na úspěchu emancipačního hnutí podílely společensko-politické faktory – tak i za neúspěchem feministické teologie můžeme alespoň zčásti hledat podobné vlivy. Zde bych chtěla uvést dva. První je skutečnost, že nová vlna feministické kritiky v 60. letech 20. století na Západě sama sobě rozuměla jako církevně i politicky levicové alternativě ke stávajícímu stavu věcí. Teologové a teoložky žijící v komunistickém bloku většinou nesdíleli tuto levicovou náklonnost, protože pro ně by znamenala naopak přimknutí se k režimu. S tím pak souvisí druhý důvod, totiž že menšina, která se feministickou teologií nechala oslovit a dál ji předávala, měla zároveň kladný poměr ke komunistickému režimu, nebo přinejmenším tomuto režimu neodporovala. Být levicově orientovaným teologem či teoložkou v době komunistického útlaku, to byla v křesťanských i v intelektuálních kruzích velmi neoblíbená pozice. Učit či psát z této pozice o teologii osvobození, včetně feministické teologie, pak i oprávněná témata těchto teologií spíše uzavírala, než otevírala. Explicitně nebo implicitně vyjádřená podpora státního režimu tato témata totiž stavěla do zcela jiných souvislostí, než byly ty, v nichž feministická teologie a ostatní typy teologie osvobození vznikly.

Feministickou teologii v českém prostředí poprvé přednášela na Husově bohoslovecké fakultě Anežka Ebertová, ne jako speciální kurs, ale v rámci své koncepce sociální etiky. Její působení, které bylo ukončeno v listopadu 1989, ukazuje právě onu tragickou kombinaci úsilí o svobodnější a v tom dobrém smyslu sebejistější působení žen v církvích i ve společnosti s marxistickou ideologií a s velmi otevřenou spoluprací s komunistickým režimem (Ebertová 1967).¹⁷ Snad proto byla její pozice tolik nepřijatelná a získala si málo stoupenkyň a mnoho odpůrců a odpůrkyní. Pro zastánce androcentrického myšlení byla navíc vítaným příkladem toho, proč feminismus karikuje teologii. Pro ženy a muže nesouhlasící s androcentrismem pak přinejmenším na dalších deset let zkomplikovala situaci v tom smyslu, že proto aby mohli mluvit o tématech feministické teologie tak, aby jim někdo naslouchal, museli se nejprve distancovat od prokomunistické feministické teologie, jak byla představována na české scéně.

V tomto smyslu nepřineslo průlom ani první souborné české dílo pojednávající o feministické teologii, které vyšlo teprve v roce 1995, kniha Jany Opočenské *Z povzdálí se dívaly také ženy* (Opočenská 1995). Její kniha nabízí souhrn východisek feministické teologie, představuje feministické přístupy k Bibli a k vybraným teologickým tématům, jako je učení o Kristu, o církvi a o člověku. Odtud se dostává k ekologicky pojaté teologii života a k marxisticko-kolektivisticky laděné vizi celistvosti, která je z celé knihy možná nejvíce problematická nejen tím, co uvádí, ale zejména tím, že některé podstatné problémy ani nenaznačí. Například zde není tematizován těžký zápas s dědictvím komunistické totality, obtížné vyrovnávání se s pamětí zločinů na lidských právech. Jakoby tato kniha souzněla se snahami zaplašit tuto paměť, jakoby její autorka nebyla ochotná se touto pamětí vůbec zabývat. Program feministické teologie, jak jej Opočenská shrnuje, tak zůstává akontextuální:

„Vize celistvosti přesahuje rámec života jednotlivců a směřuje k novému utváření a strukturování společnosti, církvi, celé kultury. Cílem křesťanských feministek je pomáhat vytvářet svět „lidštější“ a „božštější“¹⁸. „...V takovém světě by byl zajištěn přístup všech lidí k výživě, přístřeší,

vzdělání, práci a hře. Tyto hodnoty by již nebyly privilegiem nebo odměnou, kterou je nutno si teprve zasloužit.” (Opočenská 1995:140–141)

Je těžké mluvit o teologii osvobození, když jí chybí celistvější vidění kontextu, v němž je třeba, aby se osvobození odehrálo. Tento nedostatek může být částečně způsoben tím, že J. Opočenská žila v Ženevě v kruzích mezinárodního společenství Světové rady církví, a poslední roky komunismu i jeho pád prožila tam.

Závěry: Kritika feminismu

V této závěrečné části se soustředím na kritiku feministické teologie. Zastavím se jak u jejich úspěchů, tak u problémů, které často vyplývají z oddělení feministické teologie od „ostatní” teologie nebo z nároku, že je tato teologie nezbytně celistvější a inkluzivnější než ostatní teologie, bez vědomí, že se vlastně dívá na všechny ostatní věci z perspektivy jednoho problému.

Feministická teologie byla úspěšná jako ostatní typy teologie osvobození v tom ohledu, že základní důrazy její kritiky byly přejaty do celku teologie, což ovšem neznamená, že by problémy, jimiž se zabývá, zmizely (Rowland 1999: 248–251). Jen velmi konzervativní teologické kruhy se dnes negativně vymezují proti potřebě překonat androcentrické myšlení držící se mužských představ o Bohu a patriarchální chápání společnosti, včetně sociálních vztahů z něj odvozených.

Problematictější jsou již ovšem alternativy, které feministická teologie nabízí. Ale začnu u pozitivních věcí. Feministická kritika přispěla k přehodnocení nároků na „normativní” chápání dějin a k rehabilitaci některých proudů tradice, které byly v takovém chápání dějin přehlíženy. Proti nároku, že mužská zkušenost je univerzální a jako taková je normativní, nabídla dokumenty o zkušenostech žen, které byly vytlačeny na okraj, protože byly jiné a do normativního schématu nezapadaly. Tím upozornila na potřebu revidovat předpoklady, na nichž normativnost mužské zkušenosti stála.

Její vlastní důraz na zkušenosti žen, interpretace těchto zkušeností a důsledky ve prospěch žen z ní vyvozené, se ovšem ne vždy ubránily generalizaci, kterou feministky u maskulinní teologie kritizovaly. Jak jsem se již zmiňovala, feministická teologie se většinou nezabývala na prvním místě otázkou, jak mužské tradice doplnit, ale jak je nahradit. Skutečností, že její stoupenkyně byly maskulinní teologii utlačovány, feministická teologie obhajovala, že nyní má kredit k tomu, aby posuzovala ze své pozice, co je pro ženy i pro muže v celé tradici „pravdivé” a co „falešné”. V tomto ohledu je dnes feministická teologie opět rozdělena. Jedno její křídlo zastává názor, že feministický projekt nebyl dokončen a že je třeba neslevit z nároků, které vytyčil, druhé křídlo do sebe zahrnuje kritiku tzv. maskulinní teologie, která upozornila na možnost marginalizace mužů a na potřebu mužů nově uchopit svou vlastní identitu (Nelson 1992, Murphy 1995, Matthis 2004).

Navíc rehabilitace alternativní tradice, která podle Ruether měla mimo jiné za cíl ženy povzbudit v tom, aby nerezignovaly na možnosti hledat vedoucí role i v církvi i ve společnosti (Ruether 1987: 211), nebyla mnohdy doplněna kritikou mocenských ambicí, proti nimž nejsou imunní nejen muži, ale ani ženy. Musím říci, že jsem se mnohokrát setkala s argumentací, proč by jistá žena měla mít nárok na určitou pozici, která zahrnovala zrcadlový obraz androcentrismu a v horším případě byla spojena s misoandrií. Tyto zkušenosti, které také patří k feministické

kritice, alespoň pokud je mi známo, nebyly shrnuty v žádné knize. Často se dokonce opomíjejí s poukazem na to, že muži utlačovali ženy delší dobu a intenzivněji.

Generalizující nároky feministické teologie a nedostatek kritiky vlastních přístupů je jedním z důvodů, proč mnoho teoložek nechce být označováno za feministky. Dalším důvodem je skutečnost, že ač představitelky feministické teologie zdůrazňují, že feministická teologie není nějakým zvláštním oddílem teologie, ale kritikou, která by měla prostoupit teologii jako celek, mnohdy je jako zvláštní druh teologie utvářena a trpí izolací od ostatních typů teologie.¹⁹

Nakonec, není ani jisté, zda alternativní tradice, které feministická teologie představuje, jsou pro většinu žen teoložek přijatelné. Zde nemám na mysli feministickou kritiku ani inkluzivnější pojetí dějin teologie a spirituality, jež jsem kladně hodnotila již na začátku této závěrečné části. Jde mi spíše o nové formy náboženskosti, které feministická teologie a spiritualita buď promítá do tradice nebo otevřeně přijímá jako alternativu vůči židovsko-křesťanské tradici, alternativu, která roste z idealizovaného obrazu pohanství, s jeho vztahem k zemi, k plodnosti, k cyklu života. Oslava plodnosti žen – a jejich spojení s božstvím skrze tuto jejich moc, nebo modlitba k Boží Matce, Dceři a Svaté duši²⁰ však již nemá mnoho společného s křesťanstvím.²¹

Zde je, podle mého názoru, nejslabší místo feministické teologie: přestává zde totiž být teologií a mění se v oslavu jakéhosi gynocentrického náboženství. Ale i tam, kde se ještě vztahuje k historickému Ježíši a přichází se svými inkluzivními obrazy Krista, je třeba rozlišovat, které z nich jsou pro křesťanskou teologii a spiritualitu nosné.²²

Vrátím-li se do českého prostředí, musím konstatovat, že klady feministické teologie si zde ještě většinou nenašly místo. K záporům, které většinou známy jsou, navíc patří minulost české feministické teologie spojená s marxismem a otevřenou spoluprací s komunistickým režimem. Tím se ovšem neospravedlňuje neochota brát výzvy feministické teologie vážně.

Literatura

Anderson, P. S. 1998. *A Feminist Philosophy of Religion*. Oxford, Massachusetts: Blackwell.

Barša, P. 2002. *Panství člověka a touha ženy: Feminismus mezi psychoanalýzou a poststrukturalismem*. Praha: Slon.

Berger, T. (ed.), 2001. *Disident Daughters: Feminist Liturgies in Global Context*. Louisville– London: Westminster John Knox Press.

Borrensen, K. E. 1968. *Subordination et équivalence: Nature et rôle de la femme d'après Augustin et Thomas d'Aquin*. Oslo: Universitetsforlaget.

Brenner, A., Fontaine, C. (eds.) 1997. *A Feminist Companion to Reading the Bible: Approaches, Methods and Strategies*. Sheffield: Sheffield Academic Press.

Breunan, T. 1993. *History after Lacan*. London – New York: Routledge.

Brown, J. C., Bohn, C. R. (eds.) 1989. *Christianity, Patriarchy and Abuse*. New York: Pilgrim Press.

Bryne, L. 1988. *Women Before God*. London: SPCK.

Clark, E. A. 1990. *Women in the Early Church*. Collegeville: The Liturgical Press, Mn.

Code, L. (ed.) 2000. *Encyclopedia of Feminist Theories*. London: Routledge.

Daly, M. 1968. *The Church and the Second Sex*. London: Geoffrey Chapman.

- Daly, M. 1973. *Beyond God the Father: Towards Philosophy of Women's Liberation*. Boston: Beacon Press.
- Davies, A. 2000. *The Quakers in English Society, 1655–1725*. Oxford: Clarendon Press.
- Dolejšová, I. 1999. „Feministická kritika křesťanství – její přínos a meze“. *Getsemany*, č.5, s. 106–116.
- Dunn, J. D. G. 1998. „The ministry and authority of women“. S. 586 – 593. In: *The Theology of Paul the Apostle*. Edinburgh: T&T Clark.
- Ebertová, A. 1967. *Úvod do sociální teologie*. Praha: Blahoslav.
- Ebertová, A. 1983. „Základy sociálně etické orientace Církve československé husitské“. S. 97–145. In: *Usnesení VI. řádného sněmu ČČSH*. Praha: ÚR ČČSH.
- Fiořenza, E. S. 1983. *In Memory of Her: A Feminist Theological Reconstruction of Christian Origins*. London: SCM.
- Gage, M. J. 1972. *Woman, Church and State: A Historical Account of the Status of Woman through the Christian Ages with Reminiscences of the Matriarchate*. New York: Arno Press.
- Grey, M. 1999. „Feminist Theology: A Critical Theology of Liberation“. S. 89–106. In: *Liberation Theology*. Ed. by C. Rowland. Cambridge: CUP.
- Grimké, S. 1988. *Letters on the Equality of the Sexes and Other Essays*. New Haven: Yale University Press.
- Heyward, C. 1986. *Und sie rührte sein Kleid an*. Stuttgart.
- Horská, P. 1999. *Naše prababičky feministky*. Knižnice dějin a současnosti. Praha: Lidové noviny.
- Humm, M. 1983. *The Dictionary of Feminist Theory*. New York: Harvester Whealsheaf.
- King, U. (ed.) 1994. *Feminist Theology from the Third World: A Reader*. London: SPCK.
- LaCugna, C. M. 1991. *God for Us: The Trinity and Christian Life*. San Francisco: HarperCollins.
- Martin, F. 1994. *The Feminist Question: Feminist Theology in the Light of Christian Tradition*. Michigan: Eerdmans, Grand Rapids.
- Matthis, I. (ed.) 2004. *Dialogues on Sexuality, Gender, and Psychoanalysis*. London: Karnac Books.
- McBrien, R. 1994. *Catholicism*. London: Geoffrey Chapman.
- McFague, S. 1982. *Metaphorical Theology: Models of God in Religions*. Philadelphia: Fortress.
- Mitchem, S. Y. 2002. *Introducing Womanist Theology*. Maryknoll, NY: Orbis.
- Murphy, C. F. 1995. *Beyond Feminism: Towards a Dialogue on Difference*. Washington, D. C.: Catholic University of America Press.
- Nelson, J. R. 1992. *Intimate Connection: Male Sexuality, Masculine Spirituality*. London: SPKC.
- Oates-Indruchová, L. 1998. „Feminismus, a ještě k tomu jeho druhá vlna“. In: *Dívčí válka s ideologií: Klasické texty angloamerického feministického myšlení*. Praha: Slon.
- Opočenská, J. 1995. *Z povzdálí se dívaly také ženy: Výzva feministické teologie*. Praha: Kalich.
- Rowland, C. 1999. „Epilogue: The Future of Liberation Theology“. In: *The Cambridge Companion to Liberation Theology*. Cambridge: CUP.
- Ruether, R. R. 1983. *Sexism and God-Talk: Towards a Feminist Theology*. London: SCM.
- Ruether, R. R. 1987. „Feminist Theology“. In: *A New Dictionary of Christian Theology*. Eds. by A. Richardson and J. Bowden. London: SCM.
- Ruether, R., McLaughlin, E. (eds.) 1979. *Women of Spirit: Female Leadership in the Jewish and Christian Traditions*. New York: Simon & Schuster.
- Russel, L. M., Clarkson, J. S. (eds.) 1996. *Dictionary of Feminist Theologies*. Louisville: Westminster John Knox Press.

Schroer, S., Bietenhard, S. (eds.) 2003. *Feminist Interpretation of the Bible and the Hermeneutics of Liberation*. London – New York: Sheffield Academic Press.

Sharman, C. W. 1991. *George Fox and the Quakers*. London: Quaker Home Service. Staton, E. C. 1974. *The Woman's Bible*. Coalition Task Force on Women and Religion. New York: European Publishing Company.

Tilley, T. W. (ed.) 1995. *Postmodern Theologies: The Challenge of Religious Diversity*. Maryknoll, N.Y.: Orbis.

Ulanov, A. 1981. *Receiving Women: Studies in the Psychology and Theology of the Feminine*. Philadelphia: Westminster Press.

Ulanov, A. 1999. *Religion and the Spiritual in Karl Jung*. Mahawah: Paulist Press.

Watson, N. K. 2002. *Introducing Feminist Ecclesiology*. Sheffield: Sheffield Academic Press.

¹ Tato studie vychází jako součást grantu GAČR 401/04/0936, Teologie jako věda.

² Obdobným tématem jsem se zabývala již v článku, „Feministická kritika křesťanství – její přínos a meze“, *Getsemany*, č. 5 (1999), s. 106–116.

³ Řecky *anér* znamená muž. Androcentrická interpretace staví do středu muže, jeho zkušenost se světem a s Bohem a tuto zkušenost absolutizuje.

⁴ Řecky *pater* znamená otec. Patriarchální struktura je založena na tom, že muž-otec je Božím partnerem a účastníkem smlouvy, že je prostředníkem mezi Bohem a ženou. Odtud vyplývá hierarchie vztahů ve společnosti, církvi a rodině, kdy muž stojí nad ženou.

⁵ R. R. Ruether, „Feminist Theology“, s. 211. Termín „moderní teologové“ se nedá zaměňovat se „současnými teology“, protože postmoderní kritika přinesla nové podněty, mezi nimi nárok na inkluzivitu, přehodnocení rozdělení mezi subjektivním a objektivním pohledem, a tedy i toho, z čí perspektivy jsou dějiny psané, z jakého zájmu je předávána a vykládána tradice atd. Srovnej např. *Postmodern Theologies: The Challenge of Religious Diversity* 995. Ed. T. W. Tilley, Maryknoll, N.Y.: Orbis.

⁶ Například na jednu stranu v Písmu čteme o tom, že žena má být muži podřízena, neboť muž je její hlavou, že má v církvi mlčet (1K 14,34; 1K 11,3; Ef 5,23; 1Tm 2,12), ale hned vedle toho, že v Kristu není rozdíl mezi židem a pohanem, otrokem a svobodným ani mezi mužem a ženou, neboť v něm jsou všichni jedno (Ga3,28). Ježíš se hojně stýká se ženami, které jsou přítomny u všech velkých událostí, ve Starém zákoně jsou příběhy, v nichž žena mívá nebyvalou autoritu (např. soudkyně Debora – Sd 4, 4–31). Dokonce i zprávy o stvoření jsou dvě, a jak si později ukážeme, lze z nich vyvodit velmi odlišnou teologii.

⁷ Viz Gn 2,4b–3,24.

⁸ Pamela Anderson v knize *Feministická filosofie náboženství* píše: „Nepostradatelnou funkcí mýtů je, že odhalují meze lidského poznání,“ avšak dále dodává: „Jakýkoliv pokus vnutit mýtu roli konstitutivního poznání je nebezpečný... vede k převrácenosti a kontrole smyslu.“ P. S. Anderson, *A Feminist Philosophy of Religion*, s. 135–136.

⁹ Viz Lev 151–33; 17, 123,44; Sd 11, 29–39.

¹⁰ Viz Sd 4, 4–31 nebo Pf 31, 10–31.

¹¹ Viz Lk 1, 26–56.

¹² Viz Mt 28, 7–10. Evangelisté se liší v tom, zda zahrnují nebo nezahrnují ženy mezi Boží posly. Markův dodatek říká: „Ženy vyšly a utíkaly od hrobu, protože na ně padla hrůza a úžas. A nikomu nic neřekly, neboť se bály.“ (16,8) Podle Lukáše řecky, ale nikdo jim neuvěřil (viz 24,11).

¹³ Viz Sk 18,2; Ř 16,1–12; Fil 4, 2–3; Kol 4, 15.

¹⁴ Srovnej také 1K 14, 33b–38: „Jako ve všech shromážděních Božího lidu, ženy necht' ve shromáždění mlčí. Nedovoluje se jim, aby mluvily; mají se podřizovat, jak to říká i Zákon. Chtějí-li se o něčem poučit, ať se zeptají doma svých mužů; ženě se nesluší mluvit ve shromáždění. Vyšlo snad Boží slovo od vás? Nebo přišlo jen k vám samotným? Pokládá-li se někdo za proroka nebo za člověka obdařeného Duchem, měl by poznat, že to, co vám píšu, je přikázání Páně. Kdo to neuznává, nedoje sám uznání.“ (Shromáždění je řecky *ekklesia* a překládá se také jako církev).

¹⁵ Bryne upozorňuje, že jak u církevních otců, tak u středověkých a novověkých teologů najdeme také výroky dosvědčující misogynii. Například Tertulián píše: „Ženo! Ty jsi cestou k ďáblu. Ty jsi svedla toho, na něhož by se ďábel neodvážil zaútočit přímo. Je to tvoje vina, že Boží Syn musel zemřít; měla bys stále naříkat a sypat se popelem. Ženami, kromě své matky, bude pohrdat Augustin. Podobné výroky jako u Tertuliána najdeme u Jana Zlatoústého i u Jana z Damašku. Co tyto mužové chtěli říci svým protiženským entuziasmem, jež hlásali s náboženským zapálením, není zcela jasné. Byli motivováni strachem z rozkoše a ze své slabosti, již dávali jméno ďábel a promítali ji do druhého pokolení, nebo potřebovali, aby

jejich Bůh udílel privilegovaná a méně privilegovaná postavení, a jejich mužství jim říkalo, že je Bůh předurčil k tomu, že je bude mít raději než nenáviděné a pohrdané ženy? Byrne, *Women before God*, s.5.

¹⁶ Viz např. *Christianity, Patriarchy and Abuse*. Eds. J. C. Brown a C. R. Bohn. M. Humm přičítá tuto tendenci pouze radikálnímu feminismu, který se, podle ní, „zaměřuje na kořeny mužské dominance a tvrdí, že všechny formy útaku v podstatě spočívají v mužské nadvládě.“ M. Humm. *The Dictionary of Feminist Theorists*. 183. Srovnej L. Oates-Indruchová, „Feminismus, a ještě k tomu jeho druhá vlna“ in *Dívčí válka s ideologií: Klasické texty angloamerického feministického myšlení*, s. 9–16.

¹⁷ U Ebertové navíc najdeme důrazy na to, že: „Vše čím [člověk] žije a tvoří, nese pečeť vztahu muž – žena“ (8.1), že „nelze legalisticky interpretovat ...linii vztahu Kristus – hlava církve ve smyslu muž – hlava ženy“ (8.4), které jsou protkány s výzvami, že křesťané, kteří zažili osvobodivou moc Božího slova, by měli spolupracovat na přeměně a obnově společenských struktur, jakou nabízí socialistický stát, proklamující hodnotu člověka a rozvoj lidskosti za cíl svého snažení. (8.23; 11.4).

¹⁸ Zde Opočenská cituje C. Heyward, *Und sie rührte sein Kleid an*, s. 17.

¹⁹ Mary Grey tomuto pojetí nahrává, když popisuje feministickou teologii čtvrtým způsobem, jako: „nové vědomí, novou akademickou disciplínu, novou kulturu a etiku, nový úkol pro duchovní cestu“, M. Grey „Feminist Theology: A Critical Theology of Liberation“, in *Liberation Theology*, s. 98.

²⁰ S obojím jsem se setkala na konferenci Discipleship of Equals: Breaking Bread/Doing Justice v Arlingtonu ve Virginii v listopadu 1995.

²¹ Linda Harrington ve stati „Feministický Kristus a křesťanská spiritualita“ připouští, že je třeba hledat nové způsoby, jak přiblížit Krista v obrazech, které by nebyly androcentrické, patriarchální či jakkoliv zraňující pro ženy. Tento moment zdůrazňuje také Theresa Breunan (1993: 194), která kritizuje imitaci mužských vzorů, ale zároveň hájí, že „feministické úsilí o symbolizaci božství v mateřských termínech...je však spojeno s obhajobou tolerance, která dává liberálnímu slovníku neegoistický smysl.“ Srovnej P. Barša, *Panství člověka a touha ženy: Feminismus mezi psychoanalýzou a poststrukturalismem*. (2002: 214–254).

²² „Zdá se, že si člověk v komuniální rovině musí položit otázku, zda Kristus, kterého feministky popisují, může být tím Kristem, skrze něhož, s ním a v něm obec oslavuje Boha v jednotě s Duchem svatým. A v rovině individuální si člověk musí položit otázku, zda Kristus, kterého feministky popisují, je někdo, ke komu si věřící křesťan může vytvořit osobní vztah, který vede ke vztahu s Bohem v Duchu svatém a tento vztah zahrnuje.“ L. S. Harrington „Feminists' Christ and Christian Spirituality“. In: *Christology: Memory, Inquiry, Practice*. Eds. by A. M. Clifford and A. J. Godzieba. Orbis, Maryknoll, 2002, s. 215.

Boření bariér? Aneb jak se daří věřícím ženám participovat na životě církvi

Hana Maříková

Breaking the barriers? Or how believing women manage to participate in the church

The paper deals with women-oriented activities of believing women in main churches active in the Czech Republic. The sociological analysis of their activities strives to capture the mechanisms allowing or disallowing believing women from participating in the practical workings of the church in its structures as well as in the formation and development of theological thought before 1989 and after 1989. To conclude, the author addresses the question whether an increase in the participatory levels of women in the churches can be interpreted as a sign of democratisation of these institutions and an actual equalisation of men and women in this area, or whether it is rather a sign of "forced" emancipation which is due to the fall in the importance of the church in the life of society and a fall in its attractiveness and prestige for men.

Keywords:

„forced“ emancipation, churches, clergywomen, equal opportunities of men and women, female bishop, women believers, work-life balance

V této stati se zabývám možnostmi uplatnění věřících žen v církvích, jejich prožensky orientovanými aktivitami, a to zejména, nikoli však výlučně, po roce 1989. Zaměřuji se v ní výhradně na tradiční církevní formu religiozity, i když je tato forma pouze jednou z možných¹. Důvodem pro tuto volbu je fakt, že církve jako produkt institucionalizace náboženství v našem kulturním okruhu po dlouhé historické období včetně novodobé, moderní historie ovlivňovaly výrazně každodenní životy lidí – prováděly specifický typ sociální kontroly a v konečném důsledku měly určující vliv i na vnímání a reálné postavení ženy a zákonitě i muže ve společnosti, na utváření jejich i jeho životních šancí a formování jejich a jeho perspektiv.

Na samém začátku předesílám rovněž to, že základní zmapování a následná analýza aktivit věřících žen v rámci církvi je prováděna „zvenčí“ – a sice mnou jako socioložkou, která není teologicky vzdělaná, ani není praktikující věřící. V rámci sociologické, resp. genderové analýzy se pokouším postihnout mechanismy umožňující či neumožňující ženám jako v jistém smyslu homogenní sociální skupině – čili skupině s obdobnou životní zkušeností v porovnání s muži (v jistém smyslu však heterogenní sociální skupině, neboť se jedná o skupinu vnitřně názorově, postoje i zkušenostně značně různorodou) participovat jak na praktickém chodu dané církve, tak i na formování a rozvoji teologického myšlení.

Ke zmapování aktivit jsem provedla speciální sondu, která vycházela z techniky neřízeného rozhovoru. V rámci sondy jsem oslovila ženy z různých církví a oblastí náboženského života.² Omezené časové možnosti na provedení sondy umožňovaly volbu pouze těch nejzákladnějších oblastí náboženského života žen a jejich hlavních představitelk. Analýza aktivit žen v rámci hlavních praktikujících církví na území České republiky proto není v žádném případě vyčerpávající

a ani to v danou chvíli nebylo mým cílem. Tím bylo a zůstává pouze základní zmapování aktivit v oblasti, kde na dané téma nebyla dosud provedena žádná systematictější šetření a nevznikla žádná analytická díla. Práce tak má povahu velice hrubě nastíněného rastru, který je však možné na základě dalších, více do hloubky koncipovaných šetření zjemňovat a odstiňovat podle toho, na jaké konkrétnější skupiny žen se dále budou v rámci zvolených oblastí detailněji zaměřovat.

Tematiku možností uplatnění žen v rámci církví a s ním spjatého náboženského života není podle mne možné začít v roce nula či přesněji po sametové revoluci v roce 1989, proto se snažím na tuto problematiku nahlížet v širším historickém a společenském kontextu. Při analýze беру v úvahu, že Česká republika vykazuje při sčítání lidu dlouhodobě nízkou míru identifikace svých obyvatel s tradiční církevní formou religiozity, jež je předmětem této analýzy.

V následujících tabulkách uvádím podíly věřících v jednotlivých církvích tak, jak byly zaznamenány v příslušných letech v rámci sčítání lidu. Osoby židovského vyznání jsou zahrnuty v kategorii ostatní. Přestože tato skupina nebyla ani před druhou světovou válkou početně velká³, věnuji jí pozornost s ohledem na její význam a nedávnou historickou minulost v rámci našeho kulturního okruhu.

Tabulka č. 1: Počet věřících při sčítání lidu v roce 1921 (v procentech).

	Římsko-katol. církev	Evang. všech denomin.	Čsl. církev	Pravosl. církev	Řecko-a armen. katol. církev	Bez vyznání	Ostatní
Čechy	78,2	3,6	6,6	0,1	0,1	9,8	1,6
Morava	90,9	3,1	2,3	0,06	0,07	0,8	2,77

Zdroj: Mišovič 2001, s. 78.

Tabulka č. 2: Počet věřících při sčítání lidu v roce 1930 (v procentech).

	Římsko-katol. církev	Evang. všech denomin.	Čsl. církve	Pravosl. církev	Řecko-a armen. katol. církev	Bez vyznání	Ostatní
Čechy	74,8	4,3	8,7	0,2	0,1	10,3	1,6
Morava	85,7	4,8	4,5	0,3	0,1	2,9	1,7

Zdroj: Mišovič 2001, s. 83.

Tabulka č. 3: Počet věřících při sčítání lidu v roce 1950 (v procentech).

	Římsko-katol. církev	Evang. všech denomin.	Čsl. církve	Pravosl. církev	Řecko-a armen. katol. církev	Bez vyznání	Ostatní
ČR	76,3	8,7	7,7	0,5	2,1	4,3	0,4

Zdroj: Mišovič 2001, s. 83.

Tabulka č. 4: Skladba věřícího obyvatelstva podle pohlaví v roce 1991 (v procentech).

	Věřící celkem	Církev římskok. ⁴	ČCE ⁵	CČSH ⁶	Ostatní	Bez vyznání	Nezjištěno
Muži	40,7	36,4	1,8	1,4	1,1	42,3	17,0
Ženy	47,0	41,5	2,2	2,0	1,3	37,6	9,2
Obyv. celkem	43,9	39,0	2,0	1,7	1,2	39,9	16,2

Zdroj: Statistická ročenka 1992.

Tabulka č. 5: Skladba věřícího obyvatelstva podle pohlaví v roce 2001 (v procentech).

	Věřící celkem	Církev římskok. ⁴	ČCE ⁵	CČSH ⁶	Ostatní	Bez vyznání	Nezjištěno
Muži	28,6	23,8	1,0	0,8	3,0	62,2	15,4
Ženy	35,5	29,7	1,3	1,2	3,3	56,0	8,5
Obyv. celkem	32,2	26,8	1,2	1,0	3,2	59,0	8,8

Zdroj: Statistická ročenka 2002.

Z dat uvedených v tabulkách je zřejmé, že počet tzv. praktikujících věřících se z dlouhodobého hlediska snižuje. Do snížení celkového počtu a podílu věřících v naší společnosti se bezpochyby významně promítl netolerantní, až nepřátelský postoj minulého politického režimu se svou dominantní ideologií historického materialismu a ateismu k náboženským vírám, náboženství a v první řadě k církvím, resp. jejím představitelům a členům.⁷ Nicméně proces poklesu formální identifikace s církvemi (sekularizace) je považován za projev modernizačních tendencí všech novodobých společností. V současnosti můžeme ve společnosti identifikovat jak procesy privatizace náboženství, kdy víra se stává „soukromou záležitostí“ věřících a kdy klesá význam církvi ve společnosti, tak procesy deprivatizace náboženství, při kterých dochází k znovuoživení zájmu o víru a náboženství právě ve veřejném prostoru, což se například projevuje vznikem nových forem křesťanství a náboženství, resp. církve se naopak snaží zesílit svůj vliv ve společnosti apod.

Analýza participace žen v církvích je prováděna:

- V kontextu situace, kdy církve ve společnosti ztrácejí nejen své stoupence, ale také svůj význam a kdy se s velkou pravděpodobností formuje jiný typ religiozity postavený na osobní víře a nikoli na tradiční identifikaci s formální církevní organizací.
- V kontextu emancipace žen, která má v naší společnosti své specifické rysy. I když se tento druh emancipace rozvíjel v demokratickém politickém režimu tzv. první republiky „zdola“ (existovaly různé ženské organizace a aktivity, jejichž cílem bylo zrovnoprávnění žen v daných oblastech života), v následujícím socialistickém období byla emancipace ženské populace prosazována „shora“, stala se součástí oficiální stranické a vládní politiky socialistického Československa a byla částí ženské populace vnímána jako „nedobrovolná“, „vnucená“ (srov. např. True 2003). Jejím konečným výsledkem je v jistém smyslu rozporuplná

skutečnost, kdy populace žen na straně jedné vykazuje znaky emancipované ženské populace – tedy určitou vzdělanostní úroveň, nízkou míru natality, orientaci nejen na rodinu, ale také na výkon profese, tolerantní postoj k potratům, k určitému typu sexuálního chování a formám partnerského soužití apod., na straně druhé je genderově stereotypní a v tomto smyslu konzervativní, a to jak ve svých postojích (jako příklad mohou být uvedeny postoje většiny žen k rodičovským rolím apod. v mezinárodních srovnávacích výzkumech ISSP 1994 a ISSP 2002 apod.), tak i ve svém reálném chování, což se mimo jiné projevuje v nízké míře politické participace ve společnosti a v některých formách občanské participace ve společnosti.

V situaci úpadku tradiční formy religiozity ve spojení se specifickým průběhem emancipačních procesů populace žen v naší společnosti v porovnání s demokratickými zeměmi (zejména v Evropě a Severní Americe) se dá v genderové optice předpokládat, že se zvyšuje jak podíl žen mezi praktikujícími věřícími (v důsledku úbytku mužů mezi věřícími),⁸ tak současně rostou jejich šance a reálné možnosti uplatnit se nejen v rovině formální, institucionální, tj. v rámci církevních struktur, ale i v rovině formování a výkladu obsahu náboženského učení.

Ženy a církve před rokem 1989

Otázka aktivní participace žen v církvích, v jejich strukturách je v moderní společnosti otázkou přiznání určitých možností věřícím ženám a legitimacy těchto možností, zejména pokud se jedná o tyto skutečnosti:

- uplatnění se ve správě, při rozhodování a řízení církví na všech jejich úrovních;
- studium na teologických fakultách;
- výkon duchovenské služby;
- pojetí bohoslužby;
- formování a rozvoj teologického myšlení.

V naší republice se ženám nejprve otevřela možnost studovat, a to na nově vzniklé Husově čs. evangelické fakultě. První dívky zde studovaly již od prvního semestru školního roku 1919/1920, a sice jako mimořádné posluchačky. První řádná posluchačka byla zapsána ke studiu na této fakultě o tři roky později, tj. v říjnu roku 1922.

Protože studium žen na tomto typu fakulty bylo u nás naprosto novým jevem, musely dívky, které se pro něj rozhodly, překonat, jak vyplývá z práce Opočenské a Hromádky (1984), nejen mnoho „praktických“ překážek⁹, ale musely často zápasit s některými předsudky.

Ke studiu vedly tehdejší studentky bohoslovecké fakulty především tyto motivy:

- „zájem“, touha dovědět se více v této oblasti;
- snaha kvalifikovaněji pracovat ve sboru;
- odhodlání získat hlubší průpravu k vyučování náboženství.

Z prvních absolventek fakulty se rekrutovaly nejen první učitelky náboženství na školách, ale i první kazatelky některých sborů, nikoli však samostatné farářky (duchovní pastýřky a správkyňe sboru v jedné osobě). I když ve 20. letech existovaly dívky, které měly ambici studovat na teologické fakultě, neměly možnosti zastávat místa farářek.

O této možnosti se začalo diskutovat v rámci Církve československé (CČS) a Českobratrské církve evangelické (ČCE)¹⁰ o celé desetiletí později. Praktická realizace této možnosti ale byla posunuta přinejmenším o další desetiletí, a to jak z důvodů vnitrocírkevních (neboť pro realizaci ještě „nenazrál čas“), tak celospolečenských (v důsledku 2. světové války).

První ženy u nás byly svěceny na kněze nejprve v „národní“ CČS, a to na konci 40. let 20. století (viz Noble: 2004). Velice brzy na to se otevřela možnost ordinované služby i pro vystudované teoložky v ČCE poté, co byla v roce 1953 odsouhlasena na XI. synodu této církve.¹¹

Pokud jde o církve a jejich uznání možnosti studia žen na teologických fakultách a posléze i jejich ordinace, je nutné si uvědomit, že jsme v porovnání se světem nepatřily k průkopnickým zemím. Na cestě ženské emancipace žen uvnitř církevních struktur nás předstihly USA¹² i západní Evropa. To se týká jak církví protestantských, tak Církve československé, nejvíce Římsko-katolické církve, která vedle pravoslavné církve zůstává v mnoha směrech stále genderově nejkonzervativnější.¹³

Přestože konec 40. a počátek 50. let vyznívá z hlediska rozšíření možností uplatnění žen v některých církvích jako období pro ženy příznivé, nemůžeme proces, který tehdy probíhal, vnímat izolovaně jen jako svébytný emancipační proces uvnitř církví, nýbrž na něj musíme nahlížet z širšího společenského a historického kontextu tehdejší doby a do tohoto kontextu jej zasadit.

Tento proces, který se odehrával v době tvrdé represe proti církvím, jejich představitelům i běžným věřícím, byl na straně jedné spojen s útlakem a nesvobodou, na straně druhé byla v rámci tohoto procesu přiznána určitá „práva“ a „svoboda“ těm, kteří dříve patřili k „neprivilegované“ skupině (v tomto případě ženám).

V období socialismu se věřící, ženy stejně tak jako věřící muži, mohli/y v církvích uplatnit v zásadě dvojím způsobem – v rámci neoficiálních církevních struktur (které jim „vymezily“ prostor podle povahy církve), nebo v oficiálních strukturách, kdy však určitý (nikoli však nutně každý) druh angažovanosti v rámci nich mohl být vnímán i jako projev „kolaborace“¹⁴ s tehdejší režimem. Na jedné straně zde byly například řeholnice ve sběrných táborech – často působící i v disentu, na straně druhé ženy, které se podílely na práci v „prorežimně orientovaných“ organizacích (například Křesťanská mírová konference) a které díky spolupráci s režimem získaly významnější pozice v rámci dané církve.

Největší prostor pro uplatnění žen v rámci církví v době socialismu vznikl v oficiálních strukturách Církve československé a Českobratrské církve evangelické. Ženy stále častěji studovaly na fakultách odpovídajících těmto církvím – zejména od poloviny 60. let je zde možné zaznamenat zvýšení jejich počtu mezi studujícími. Pokud se však jednalo o možnost uplatnění se ve výuce na těchto vysokých školách, ta zůstávala po dlouhou dobu omezená (viz níže).

Ženy se mnohem snadněji než v oblasti výuky a bádání prosazovaly v praxi, tzn. že se stále častěji dostávaly do pozice farárek (podrobněji viz dále).

Vzhledem k charakteru katolické církve – výlučně mužské hierarchii kléru, a nemožnosti prosazovat zde v době komunismu oficiálně demokratizační tendence, byla možnost žen se zde uplatnit téměř nulová. Jiná situace panovala ve specifických, z hlediska tehdejšího režimu ilegálních strukturách křesťanských aktivit, a sice v podzemní, skryté, mlčící církvi.¹⁵ Stejně tak jako neoficiální struktury aktivit věřících některých jiných církví, i tato se mnohdy kryla s disentem. Z hlediska účasti žen na skrytých aktivitách této specifické církve je možné vydělit dvě hlavní

skupiny, kdy jedna část žen vykonávala převážně každodenní, „šedivou“ (disidentickou) práci a jako jiným disidentkám i těmto šlo spíše „o věc“ než o ně samé a o jejich sebepotvrzení (srov. Šiklová 2003: 205). Na druhé straně v rámci skryté církve působily ženy v pozicích a funkcích, které v oficiální římskokatolické církvi byly a nadále zůstávají „rezervovány“ pro muže. Žena zde tehdy zastávala pozici generální vikářky, několik žen bylo vysvěceno na jáhenky, dokonce byla vysvěcena jedna žena do kněžského úřadu. Praktickému vyústění demokratizačních tendencí v tomto typu církve předcházela teoretický zájem o problematiku postavení ženy v církvi.

Uplatnění žen ve strukturách této specifické církve představovalo (a to nejen ve své době, ale i po roce 1989) alternativu k oficiální praxi římskokatolické církve a promítlo se do diskusí o pojetí nejen kněžství, ale také moci a jejího výkonu v rámci církevní obce (srov. např. Seewald 1997).

I když proces emancipace žen v rámci církví začal v demokratickém Československu mezi dvěma světovými válkami, dále se rozvíjel v nedemokratickém politickém režimu v oficiálních i neoficiálních církevních strukturách. Rysem „emancipace žen“ v prostředích některých oficiálně působících církví (konkrétně ČČS a ČCE) bylo to, že ženy nastupovaly místo mužů vždy tam, kde muži neměli o práci či výkon určité funkce či pozice zájem, nebo je nemohli vykonávat (viz dále). V té době se tedy nejednalo o primární uznání žen a jejich schopností jako schopností a dovedností rovnocenných s muži, ale spíše o nutnost zapojení žen z nedostatku (vhodných) mužů – do značné míry podle principu „z nouze ctnost“. Uplatnění žen v neoficiálních strukturách podzemní katolické církve bylo projevem demokracie v rámci této organizace a představovalo jak alternativu k nesvobodě a nedodržování demokracie v rámci tehdejší společnosti, tak i alternativu k více než 1500leté zavedené, ne zcela demokratické (přínejmenším z genderového hlediska) praxi oficiální římskokatolické církve.¹⁶

Ženy jako farářky

Jako první začaly vykonávat kněžskou službu u nás ženy v Církvi československé (dále ČČS), kde začaly působit už v roce 1949, za nimi následovaly ženy z Českobratrské církve evangelické.

S jakými těžkostmi a problémy byl v té době spojen průnik žen do ryze maskulinních struktur, tj. struktur obsazených a obsazovaných muži a fungujících podle hodnot a pravidel nastolených muži pro muže – tedy do značně maskulinního prostředí? Jakým problémům musely čelit první ženy-farářky? Jak byly přijímány druhými – svými kolegy, laiky, svými nejbližšími? Jak kněžská služba ovlivnila jejich soukromý či spíše osobní život? Tyto a mnohé další otázky se vynoří, začneme-li se tématem žen-kněží, resp. farářek zabývat v genderové optice.

Přestože v průniku žen na pozici kněží existují v obou církvích určité podobnosti (viz dále), nebyl tento proces zcela identický.

Důvod ordinace žen na konci 40. a počátku 50. let byl podle Ivany Noble (2004) v ČČS spíše praktický (daný nedostatkem farářů) než jakýkoli jiný, i když rozhodnutí ordinovat ženy bylo podloženo teologickými argumenty (v Kristu jsou si muž a žena rovni, není proto důvod odmítat kněžskou službu žen).

Žena tehdy sice mohla začít vykonávat povolání faráře-kněze, které do té doby vykonávali pouze muži, ale „za cenu“ svého osobního života. Z hlediska tehdejší doby, kdy bezdětnost byla naprosto výjimečná, kdy ženství bylo silně asociováno s mateřstvím, tyto ženy jakoby pozbyly své

ženství. Noble reflektuje, že mnohé první farářky byly „ambiciózní, autoritářské, uměly v sobě potlačit city a udržovaly si vzdálenost od lidí, zkrátka ztvárňovaly vlastnosti, které jsou obvykle připisovány mužům.“ (Noble 2002: 77) I jinde tato autorka uvádí: „S některými ženami z první generace ordinovaných služebnic jsem se poprvé setkala během svých studijních let. První věc, která mě překvapila, byla jejich „mužskost“.“ (Noble 2004: 24) A tak podle Noble problém tehdy nespočíval v tom, zda žena může být knězem, ale zda jako „kněz“ může zůstat ženou – neboli manželkou a matkou.

Zcela jinou zkušenost týkající se žen-farárek ve svém díle prezentovali Opočenská a Hromádka, když prostřednictvím dotazníků i osobních rozhovorů zachytili a popsali (Opočenská, Hromádka 1984: 33–45) profesní i osobní život první generace evangelických farářek. Ta začala v Československé církvi evangelické (dále ČCE) působit v situaci, kdy „pan farář“ byl váženou osobností, měl ještě značnou společenskou prestiž a autoritu. Jeho působení v rámci konkrétních sborů této církve bylo často založeno výhradně na tzv. systému jednoho muže – na jeho všestranné činnosti, kdy muž-farář sám kázal, sám rozhodoval i sám všechno dělal. Přes své označení nemusel tento systém spočívat výlučně na muži, resp. jeho činnosti. Přestože se v něm v době socialismu většinou nepočítalo s aktivní účastí členů církevních sborů, počítalo se v něm jaksi „automaticky“ s pomocí i účastí manželky faráře, pokud byl ženatý. Do určité doby neměly ještě ženy farářů civilní zaměstnání a spolupodílely se po boku svého manžela na zabezpečení každodenního chodu celé farnosti. Pro první ženy-farářky byl tento systém z mnoha důvodů nevyhovující a neakceptovatelný: na rozdíl od mužů se často jednalo o velice mladé, nesmělé a nezkušené osoby (jak samy sebe charakterizovaly), které do tohoto úřadu nejen vstupovaly jako svobodné, ale zpravidla svobodné i zůstaly. Nemohly tedy počítat s podporou v podobě fungujícího rodinného zázemí. Naopak mnohdy byly tyto „ženy bez zkušenosti“ zatíženy ještě péčí o své staré a nemohoucí rodiče a o pomoc byly nuceny se obracet přímo na sbory, které však s něčím takovým tehdy příliš nepočítaly. Situace prvních farářek nebyla srovnatelná s muži nejen v dosud uvedených rovinách, tj. pokud šlo o rodinný stav, podporu ze strany rodiny, participaci církevních sborů, ale i v rovině vzájemné pracovní pomoci a podpory mezi ženami-farárkami, neboť neexistovala žádná tradice a zkušenost této profesní spolupráce žen, dodejme, že nejen v této oblasti.

I když první generace farářek v obou církvích byly zpravidla svobodné, zůstává nezodpovězená otázka, nakolik byla daná situace u těchto žen výsledkem svobodného rozhodnutí se „pro celibát“ a nakolik byla spíše nedobrovolná, „vynucená“ okolnostmi – nedostatkem příležitostí, možností provdat se. Například farářky ČCE působily většinou ve farnostech odlehlých a prostorově rozptýlených, o které muži neměli zájem. Místní sbory je přijímaly s nedůvěrou nebo v nejlepším případě se zvědavostí. „*Církev na nás nebyla připravena*“, uvedla jedna z prvních farářek ČCE (Opočenská, Hromádka 1984: 51). Ze vzpomínek jiné ženy je zřejmé, že tato církevní službu ženám nijak neulehčovala, spíše naopak: „*Za mých vikářských časů byla řada dívek zvlášť nesmělé povahy poslána na zapadlé odumírající sbory; bydlely samy ve velkých prázdných budovách a snášely to velice těžko. Deformovalo je to.*“ (Opočenská, Hromádka: 1984) Tyto ženy zpravidla nejenže neměly vlastní rodinu, ale často žily v sociální izolaci a chudobě.

Přes určitou shodu v životní zkušenosti farářek z obou církví, jsou tyto ženy vnímány nestejně, resp. neshodně. Zatímco jedny (farářky CČH) jsou reflektovány jako „muži v sukních“ (v optice mladší farářky hodnotící generačně starší kolegyně na sklonku jejich profesní dráhy), druhé

(farářky ČCE) samy sebe vnímaly jako „ryze“ ženské, mám-li užít obvyklý genderově stereotypní slovník. Rozdíl v pojetí může být do značné míry ovlivněn pozicí hodnotící, reflektující osoby, do něhož se promítá to, zda se jedná o pohled intergenerační nebo intragenerační spolu s tím, zda se jedná o reflexi či sebereflexi, neboli o identičnost či neidentičnost pozice „hodnotitelky“ a „hodnocené“. Jediným jednotlivým a zároveň problematizujícím prvkem obou pojetí je to, že se jedná o pohled zpět do minulosti, kdy se do něj může promítnout jak určitá „idealizace“, tak i dobově podbarvená a dobově nastavená převládající genderová optika.

Další generace farářek obou církví již zpravidla mívala rodinu, a tak pociťovaly obvykle jiný problém – a sice jak skloubit rodinu s prací, neboli péči o rodinu s péčí o farnost. Situace výkonu kněžského povolání, které bylo v tehdejšímu režimu vystaveno zprísňené kontrole, byla nelehká nejen pro samu tuto skutečnost¹⁷, ale i z toho důvodu, že tyto ženy musely při své farářské práci zvládat (na rozdíl od mužských kolegů) také rodinu, a to za situace, kdy neexistovala žádná formální struktura, která by tyto ženy speciálně podporovala (zejména při péči o děti a domácnost apod.).

Soudobá generace farářek v ČČSH si podle Noble hledá „svou cestu“ a „svůj výraz“. Zatímco předchozí generace žen-farářek neměla fakticky, z mnoha důvodů, prostor pro konstituování „svěbytné“ kněžsko-ženské spirituality, v současné době se sice tento prostor nabízí, nicméně: „... i v mé generaci by byla nadsázka mluvit o „kněžsko-ženské spiritualitě“, ale existovala a existují přátelství žen-kněží, v nichž se dá najít prostor pro sdílení.“ (Noble 2004: 24)

Ženy-farářky v obou církvích nemají ani v současnosti srovnatelnou pozici s muži. Jednak vůči nim stále panuje obecně menší důvěra než v muže, jednak záleží na zcela konkrétní církvi a očekáváních spjatých s rolí faráře v rámci dané církve. Například podle jedné bývalé farářky ČČSH, v Českobratrské církvi evangelické, kde je kladen důraz na kazatelskou činnost, mají ženy menší šanci se uplatnit, neboť nemají tolik prostoru (resp. faktického času) na studium literatury a přípravu kázání, jako mívají muži, jejichž kázání bývají sofistikovanější (a mívají u věřících větší ohlas, bývají jimi lépe přijímáni). Naopak v Církvi československé husitské, kde je větší důraz kladen na liturgii, farářky podle ní obstojí lépe. S tímto postřehem koresponduje rovněž výrok jiné věřící ženy z ČCE, a sice, mohou-li si jednotlivé sbory vybrat ze dvou kandidujících osob, z nichž jeden je muž a jedna žena, volí obvykle muže. Důvodem volby tohoto druhu je nejspíše tradiční stereotypní představa osob tvořících staršovstvo o funkci faráře. Tato funkce jimi bývá stále vnímána jako funkce zodpovědná, a protože ji tradičně (resp. historicky) zastával muž, vyžaduje podle mnohých mužů i v současnosti. Předpoklady pro výkon této funkce jsou tedy i v současnosti mnoha věřícími odvozovány z tradice, nikoli z předpokladů a schopností daného adepta či adeptky. Ženy tak sice nejsou (formálně) vyloučeny z možnosti zastávat kněžský úřad, ale fakticky rovné příležitosti nemají.

V obsazování po dlouhou dobu typicky mužského úřadu, resp. úřadu, kde převládali muži a maskulinní hodnoty, normy a pravidla, se tak uplatňují mnohé stereotypy a bariéry, které zrovna tak fungují ve vnější – okolní společnosti, jež však vzhledem k přetrvávajícímu patriarchálnímu charakteru církvi bývají v tomto prostředí ještě mnohdy umocněnější. Žena zde i dnes „nastupuje místo muže“ teprve tehdy, když není vůbec žádný mužský kandidát, nebo pokud není žádný vhodný mužský kandidát – v tomto kontextu je problematické označit její postavení v církevní hierarchii jako „rovné“.

V současné době nejvíce farářek působí v CCŠH (podle odhadů zhruba kolem poloviny), v ČCE je to asi jedna pětina a v blízké budoucnosti není naděje, že by se tento počet zvyšoval, neboť farností spíše ubývá (slučují se) a podle názoru některých není takový potenciační nedostatek farářů, jako tomu bývalo v době komunismu, spíše naopak.

Římskokatolická církev, která má u nás nejvíce stoupenců, zatím neumožňuje ženám svěcení. Nicméně ve světě se během posledních desetiletí vedou diskuse o tom, zda ženy mohou (či nemohou) vykonávat duchovenskou službu. Obvyklé argumenty uváděné proti svěcení žen (např. „tradice svěcení žen nezná“ nebo argument „pohlavní totožnosti s Ježíšem“, neboť kněz jedná in persona Christi) jsou podle vyjádření jedné teoložky, která jako první žena u nás získala doktorát z teologie na katolické univerzitě v zahraničí, „teologicky a historicky zpochybnitelné a v zásadě lze říci, že neexistují žádné teologické argumenty, které by vylučovaly kněžství žen. Proto také některé evangelické a protestantské církve mají ženy jako nositelky úřadu.“

Mnozí věřící římskokatolické církve u nás, včetně žen, se ale staví spíše (až velice) odmítavě k možnosti svěcení žen. *„Jsou možná ženy, které trpí, že v té naší církvi nemohou stát na tom vedoucím místě a hlásat slovo Boží. Ale já osobně žádnou takovou neznám... Ono je hodně žen v církvi, které by nechtěly sloužit jako kněz a nechtěly by mít tu ženu na vedoucím místě...“*, uvedla jedna z představitelk Katolické unie žen u nás. Na druhé straně studentky některých katolických teologických fakult by svěcení do nižšího kněžského úřadu (jáhna) uvítaly. Mohly by pak vést duchovní rozhovory např. se ženami ve věznicích, s nemocnými apod.

Podle katolické teoložky by v současnosti *„svěcení žen v katolické církvi nepřineslo asi mnoho užitku. Jednak proto, že se hledá nová identita kněžství – a zastávat pozici, kterou muži houfně opouštějí, by mnoho nepřineslo, jednak proto, že by to jen potvrzovalo klerikální model církve.“* Nejen podle ní je mnohem důležitější otázkou postavení laiků-nekněží v této církvi včetně jejich práva podílet se na řízení církve, jejíž „vyřešení“ by v konečném důsledku mělo vést k demokratizaci této instituce, a tedy i k faktickému zrovnoprávnění významu postavení muže a ženy v ní, k odstranění genderových stereotypů.

Působení žen v dalších církevních strukturách

Zatímco věřící ženy s odpovídajícím vzděláním se během komunismu stále častěji dostávaly do pozice farářek, „průlník“ těchto žen do vyšších církevních struktur neprobíhal snadno. V 80. letech se stala generální tajemnicí Československé ekumenické rady Anežka Ebertová, která rovněž působila jako profesorka sociální etiky na Husově bohoslovecké fakultě. Ve funkci generální tajemnice se tato žena podílela na založení a podpoře Ekumenického fóra žen u nás. Tato organizace pracovala na ekumenické bázi nejen v rámci republiky, ale i v mezinárodním měřítku – v 80. letech se tato instituce připojila mimo jiné ke Světovému dni modliteb organizovanému věřícími ženami na ekumenické bázi.

Ve funkci vedoucí tajemnice Ekumenické rady církví se objevila žena i po roce 1989, resp. v letech 1991–2002 ji zastávala členka Českobratrské církve evangelické Naděje Mandysová, která do ní byla zvolena prezidiem Ekumenické rady církví.

Další „průlom“ v obsazování vyšších církevních postů ženami představovalo zvolení Naděje Mandysové za členku šestičlenné Synodní rady Českobratrské církve evangelické, kam byla

zvolena nejvyšším správním orgánem této církve – Synodem ČCE, a sice za laiky. Tuto pozici zastávala v letech 1991–1997 a i v následujícím období byla do této funkce zvolena žena.

Bezesporu k největšímu úspěchu na cestě na vrchol v církevní hierarchii představuje zvolení biskupky v olomoucké diecézi Církve československé husitské v roce 1999 kandidující spolu s dalšími třemi muži, z nichž dva nakonec z kandidatury odstoupili. Zda se ve svém pojetí tohoto úřadu odlišuje od svých mužských kolegů, čeká teprve na své zhodnocení: *„Dělá mi problém nadřízený – podřízený, protože na tom principu jsem nikdy nepracovala, ani nežila. Celý život jsem spíš pracovala a fungovala na principu kolegiality.... A teď najednou máte být někdo, kdo poroučí. Episkopos znamená dozorce. Nejde mi to... Říkám si, 'dobře, církev přece není firma jako každá jiná a já nejsem žádný manažer. A jestli máme být bratři a sestry, tak bratři a sestry, každý v tom obdarování, jaké má...'“.*

Pomyslný druhý protipól uplatnění žen v církvích tvoří jejich možná participace na správě konkrétních sborů. Věřící ženy v pozicích farářek „předběhly“ v době komunismu věřící ženy laičky v jejich možnosti podílet se na činnosti daného sboru, popřípadě i celé církve. Po roce 1989 se však tato situace začíná měnit. Souběžně s uvolněním a demokratizací společnosti i církvi se laikům otevírá větší prostor pro participaci na správě církevních záležitostí. Například v Českobratrské církvi evangelické se ve staršovstvech, která řídí konkrétní sbory, začínají ženy uplatňovat čím dál více – jsou zde zastoupeny zhruba z poloviny, stejně tak jako se stále častěji uplatňují i v pozicích kurátorů, resp. kurátorek. Ženy tak mohou spolurozhodovat nejen o příchodu a odvolání faráře, o finančních záležitostech sboru apod., ale i o teologickém směřování a bohoslužebné praxi.

Příčina většího faktického zapojení žen do řízení a správy konkrétních církevních sborů bývá spojována spíše s nemožností (z důvodu časového zaneprázdnění), až neochotou mužů (kterým se po roce 1989 otevřely nové možnosti ve sféře placené práce) se zde dále (nebo vůbec) angažovat než s „ambicemi“ žen samých se v této sféře prosadit. Mnohé věřící ženy reflektují, že spíše „přejímají“ povinnosti mužů v neziskových činnostech (dělají práci, kterou je nutné vykonat, a zastávají tak de facto „roli pečovatelky“, která se stará o zabezpečení zcela konkrétních a nutných věcí a záležitostí souvisejících s každodenním životem a chodem církevního sboru, aby byl vůbec životaschopný), nikoli že zastávají „prestižní“ roli manažerky v rámci určité církve.

Působení žen v akademické oblasti

Studium, jak již bylo uvedeno výše, bylo ženám nejprve zpřístupněno na bohosloveckých fakultách protestantského typu. Nejpozději se ženám u nás otevřela možnost studovat na katolických teologických fakultách, a to až po roce 1989, kdy byly teologické a bohoslovecké fakulty opět začleněny do univerzit, popřípadě se některé fakulty v této době zcela nově konstituovaly.

Na některých nových či obnovených fakultách mohly ženy začít studovat ihned bez jakéhokoli omezení, jinde byly nejprve přijímány jen na některé obory, popřípadě jen na některou formu studia (tzv. kombinovanou) apod. Ženy mohly začít studovat teologii a obory související i na zcela nově vzniklých institucích, jakými jsou například pražský Jabok či Institut ekumenických studií, jejichž programy jsou dnes včleněny do Evangelické teologické fakulty UK.

Možnosti praktického uplatnění žen, které absolvují vysokoškolské vzdělávací instituce tohoto zaměření, jsou dnes poměrně široké od výkonu duchovenské služby v případě, že příslušná

církve má ordinovanou službu žen, přes uplatnění v charitativních organizacích až po výuku v oblasti školství apod.

I když stále více žen studuje na těchto typech škol, ženy tvoří stále menšinu v pedagogických sborech teologických a bohosloveckých fakult. Před rokem 1989 se na Komenského fakultě habilitovala a později stala i profesorkou církevních dějin jedna žena. Na Husově fakultě působila jedna žena jako profesorka sociální etiky a druhá jako profesorka katechetiky a homiletiky. Habilitace žen na všech teologických fakultách¹⁸ je ale i dnes stále výjimkou, natož udělení profesury ženám (i když i ta byla u nás již po roce 1989 udělena). Rovněž v rámci teologických a bohosloveckých fakult existují obory, kde se ženy uplatňují velice sporadicky – jsou jimi zejména filozofie a systematická teologie.

S nízkým zastoupením žen v pedagogických sborech teologických fakult souvisí do určité míry i ta skutečnost, že se zde příliš systematicky nerozvíjela feministická teologie.¹⁹ I v současné době se k této disciplíně stavějí mnohé teoložky odmítavě a strategii prosazení speciální disciplíny v této oblasti nevnímají jako příliš vhodnou a účinnou jak k „destrukci“ patriarchálního způsobu uvažování v této oblasti (či ke konstrukci způsobu jiného), tak k destrukci církevních struktur.

Organizace věřících žen

Unie katolických žen

Katolické ženy se ve společnosti uplatňují zřejmě nejvýrazněji prostřednictvím Unie katolických žen (UKŽ), která byla založena již v roce 1991 JUDr. Marií Boháčovou. Ta také zastupuje tuto organizaci v Radě vlády pro rovné příležitosti mužů a žen. Unie vytváří faktický i formální rámec pro zapojení katolických žen do nejrůznějších veřejných aktivit (více viz dále).

V současnosti má Unie čtyři hlavní pobočky – v Praze, Českých Budějovicích, Boskovicích a Ostravě, kromě toho fungují jednotlivé skupinky členek i na jiných místech republiky. Členství v UKŽ je dvojího typu: plnoprávné (pro ženy katolického vyznání) a podporující (pro všechny ostatní, kdo práci Unie podporují a ztotožňují se s jejími cíli). V roce 2003 měla Unie 554 členek. Tato organizace se řadí jak svým počtem, tak rozsahem a významem svých aktivit k největším a nejvýznamnějším ženským organizacím v ČR.

Nejvyšším orgánem UKŽ je sněm, který je svoláván jednou ročně. Ten volí výbor, přijímá změny stanov, schvaluje zprávu o činnosti, rozpočet a zprávu o hospodaření a stanovuje hlavní zásadní směry činnosti.

Činnost Unie má několik konkrétních rovin. Kromě roviny, která je věřícím ženám vlastní a tvoří podstatu jejich sdružování, tj. rovina duchovního setkávání a propagování duchovních hodnot ve společnosti, se tyto ženy orientují nejen na „tradiční“ aktivity věřících žen, jakými jsou humanitární pomoc (do potřebných zemí), vzájemná podpora a pomoc v tíživých životních situacích (viz Křesťanská poradna pro ženy), ale i na „osvětu“ jak směrem dovnitř, tj. ke svým členkám (viz odborné přednášky a semináře, diskusní kulaté stoly, besedy, publikační činnost²⁰ aj.), tak vně, tj. k majoritní společnosti (viz spolupráce se sdělovacími prostředky, přednášková²¹ a publikační²² činnost apod.). Unie se rovněž zapojuje a účastní diskusí na politické scéně u nás (v Senátu a Parlamentu ČR). Toto sdružení se výrazně podílí i na ekumenické činnosti.

UKŽ si podle výroční zprávy z roku 2002 klade za jeden ze svých hlavních cílů „reprezentovat názory křesťanský orientovaných žen na všech úrovních veřejného a politického života a podílet se na prosazování těchto hodnot a principu rovných příležitostí ve sféře komunálního, regionálního i národního rozhodovacího procesu.“ Unie podporuje některá opatření politiky rovných příležitostí, zejména ta, která směřují k harmonizaci práce a rodiny (jako rodičovská dovolená mužů, možnost po dobu rodičovské dovolené bez omezení pracovat, částečné úvazky rodičů, nikoli výlučně žen apod.). Tento postoj má zpětný vliv na katolické ženy a jejich vnímání sebe sama narušováním některých genderových stereotypů.²³ Jedním z témat, kterému se Unie katolických žen průběžně věnuje, je rovněž téma domácího násilí.

Genderově stereotypní, konzervativní postoj Unie se projevuje zejména v jejich postoji ke sňatkům homosexuálů a k potratům. Registrované partnerství osob stejného pohlaví a propotravná opatření vnímá Unie jako požadavky radikálního feminismu – pro úplnost je však opět třeba dodat, že podobný postoj zaujímají i mnohé členky jiných církví, ba mnozí „nevěřící“.²⁴

Na druhé straně je možné UKŽ označit za „genderově nestereotypní“, neboť souhlasí se širším zapojením žen do veřejného života, s angažovaností žen v politice, a to z toho důvodu, aby se zde více uplatnil ženský pohled samotných žen (srov. např. Plaček). Unie katolických žen představuje poměrně vlivnou organizaci, neboť má svou zástupkyni v Radě vlády pro rovné příležitosti mužů a žen, která vznáší připomínky k příslušným zákonům vztahujícím se k prosazování genderové rovnosti ve společnosti a může iniciovat jejich návrhy.

Unie spolupracuje s řadou ženských organizací, kdy přednost dává spolupráci s těmi, se kterými sdílí společné (spíše konzervativnější) hodnoty (viz důraz na rodinu, péči o potřebné členy rodiny apod.), tj. konkrétně s Českým svazem žen, který má svou členskou základnu zejména na venkově, s mateřskými centry, dále spolupracuje s nevládními neziskovými organizacemi, jako je Národní centrum pro rodinu, Společnost pro podporu rodiny, YMCA – Živá rodina, Společnost pro ochranu nenarozeného života, Asociace nestátních organizací pro práva dětí, které jsou rovněž spíše konzervativněji orientovanými organizacemi. V otázce domácího násilí Unie spolupracuje i s ryze feministickou organizací ProFem i z hlediska feminismu „neutrálním“ Českým helsinským výborem. UKŽ je plnoprávným členem WUCWO (Světové unie ženských katolických organizací) a od roku 2001 má i zastoupení v jejím světovém výboru. Unie spolupracuje s ekumenickými organizacemi jako European Ecumenical Forum of Christian Women, Ekumenickým fórem křesťanských žen v ČR a s Komisí žen při Ekumenické radě církví v ČR.

Přes svůj určitý genderový konzervatismus je ale Unie (a tedy i určitá část katolických žen) nakloněna myšlence prosazování rovnosti mužů a žen, a to v rodině (kdy mnohé z nich jsou pro svobodnou volbu žen a mužů v otázce uspořádání pracovních a rodinných povinností apod.) i v širší společnosti.

Ženy z ostatních církví nevytvářejí žádné speciální ženské organizace na náboženské bázi (kromě své účasti v ekumenicky orientovaných aktivitách)²⁵. „Protestantské“ ženy a ženy z CČSH zřejmě nepociťují tak naléhavě potřebu se „vymezit“ či se „zvlášť“ prosadit, neboť tento typ církví přiznává ženám možnost a právo zapojovat se a ovlivňovat fungování církve a tímto prostřednictvím se zapojovat i do veřejného života a do ovlivňování veřejných záležitostí.

Judaismus a ženy – aktivity židovských žen

Protože judaismus patří k tradičně praktikovaným náboženstvím na našem území, byť historicky představuje náboženství menšinové s odlišnou věroukou a odlišnou organizací náboženského života v porovnání s křesťanskými církvemi, zaměřují se rovněž na aktivity židovských žen, neboť tyto aktivity existují a mají pro tuto skupinu svůj specifický význam.

Před 2. světovou válkou například jen v Praze existovalo několik židovských obcí, kdy každá měla svou vlastní suverenitu, a tedy možnost rozhodovat nejen o svých majetkových a organizačních záležitostech, ale i o směřování v náboženské oblasti. Nyní je většina Židů u nás nepraktikujících, mnozí Židé jsou asimilováni a nehlásí se, tak jako většina Čechů, k žádné víře.

Mezi tzv. přidruženými organizacemi Federace židovských obcí v ČR jsou kromě jiných i Bejt Simcha, kterou spoluzakládaly dvě ženy²⁶, a dále ryze ženská aktivita reprezentovaná pražskou pobočkou mezinárodní organizace WIZO²⁷ (Women's International Zionist Organization).

Bejt Simcha je liberální židovskou kongregací. Jedna z jejích zakladatelek vnímá problém rovnosti a rovnoprávnosti (věřící) ženy (konkrétně v rámci judaismu) hlavně v rovině sociálně-psychologické: „... *žena není nahlížena negativně... záleží, s kým komunikujete. Žid, byť velmi ortodoxní, kterej je opravdu vzdělanej, tak ty ženský moc problém nemaj. Když je to nějaký uvzatej pitomec, tak to je samozřejmě problém...*“ Z jejích dalších slov však bylo zřejmé, že nelze jednoduše abstrahovat od roviny sociální, od roviny příslušnosti k dané praktikující komunitě a její „orientace“. Zásadní rozdíl tak spočívá právě v tom, zda je žena praktikující v rámci liberálního, rekonstruktivního, konzervativního či ortodoxního směru judaismu, neboť je to právě ono zaměření, které výrazným způsobem vytváří nebo naopak limituje možnosti každé jednotlivé věřící ženy: „*Všechny neortodoxní komunity mají ženy na stejný úrovni jako muže. Pouze u ortodoxních komunit je funkce kantora a rabína v rukou mužských.*“

V porovnání s některými jinými náboženstvími, konkrétně křesťanstvím, v judaismu nemá podle této komunikační partnerky žena menší význam než muž: „*Protože v takovém tom velmi tradičním judaismu je žena nahlížena jako tvor bližší k bohu, protože bůh stvořil a ona rodí. Ten mužskej je v tradičním judaismu nhlížen tak trochu jako trubec – tupec, kterému ona naopak musí pomáhat...*“²⁸

I když v rámci Bejt Simchy neexistuje ryze ženská skupina, neznamená to, že zde neexistují aktivity jednotlivých žen spočívající zpravidla v přednáškové či výukové činnosti.²⁹

Ryze ženskou organizací v rámci židovství reprezentuje u nás pražská pobočka WIZO. Spolek WIZO vznikl v Praze již v roce 1924³⁰ a plnil tehdy roli, pro kterou bylo WIZO založeno, tj. podporu lidí, kteří odešli do Palestiny obnovovat společný svobodný stát Židů. Podle slov nynější předsedkyně tohoto spolku nemá v současné době tato organizace u nás takovou vážnost jako v jiných zemích, kde nebyla přerušena jeho existence.

Pražská pobočka WIZO, jejíž činnost byla obnovena v roce 1990, je občanskou, nikoli náboženskou nevládní organizací. V ČR existuje pobočka WIZO ještě v Ostravě.³¹ Pražská pobočka mívala i přes 100 převážně starších členek přeživších holokaust, v současnosti je jich zhruba 85 a zastoupena zde začíná být jak generace ve středním věku, tak i mladé ženy kolem 30 let i méně. Členkami této organizace jsou i ženy ze smíšených, nikoli ryze židovských manželství a členkami jsou i ženy, které mají mimořádný status pozůstalých po Židech. Výbor Pražská organizace WIZO se schází jednou za měsíc a za týden po něm se koná členská schůze. Jednou za tři roky se na této schůzi volí předsedkyně organizace. Již třetí volební období je jí táž žena. Pražská

organizace je členem celosvětové organizace WIZO, která pořádá vždy v Tel Avivu jednou za čtyři roky celosvětový kongres.

Aktivitty pražské organizace WIZO jsou zaměřeny jak mimo vlastní organizaci, tak směrem dovnitř – pouze na vlastní členky organizace. Z aktivit orientovaných mimo vlastní pražskou organizaci se jedná zejména o získávání peněz pro jednotlivé menší projekty (například půlmilionová sbírka pro postižené děti v Izraeli, která byla použita na nákup hraček pro jednu mateřskou školu, nebo vybírání peněz na sázení stromků v rámci projektu Keren Kajemet apod.), neboť na velké akce/projekty se této pražské organizaci nedaří sehnat z mnoha důvodů.³² Dostatek potřebných finančních prostředků.³³ I když jedním z nynějších cílů celosvětové organizace WIZO je mimo jiné i zlepšení sociálního statusu žen, pražská organizace se zaměřuje spíše na formování identity „židovské ženy“. Pořádá přednáškové a vzdělávací cykly týkající se judaismu a jeho praktikování v každodenním životě (např. židovský rok v životě rodiny, svátky a jejich význam apod.), kromě toho organizuje obecněji koncipované kulturní a společenské akce.

I když ve světě již byly první rabínky ordinovány, u nás tato tendence není vnímána jako něco v našich podmínkách aktuálního a (zatím) se neprosazuje.³⁴ Aktivitty židovských žen v rámci židovských komunit se odehrávají buď v ryze individuální rovině (v liberálním směru), nebo na úrovni ženské skupiny, jejíž činnost je orientována nábožensko-kulturně.

Ekumenické aktivity věřících žen

Komise žen při Ekumenické radě církví (ERC) vznikla v roce 1992. Jejími členkami byly zástupkyně z církví zastoupených v Ekumenické radě církví ČR a přidružených církví.³⁵ Smyslem založení a další existence komise bylo navození komunikace mezi ženami z jednotlivých církví, zlepšení vzájemné informovanosti a spolupráce. V rámci této komise ženy z daných církví spolupracovaly na různých projektech, z nichž největší a nejvýznamnější byl projekt EUNIKA, který byl zahájen v roce 1995. Těžiště tohoto programu spočívalo v setkání věřících žen, které bylo vždy tematicky zaměřeno (např. na hospicovou péči o nemocné, sociální domovy, příhraniční setkání s Rakouskem a Německem apod.). Tato setkání byla vždy obohacena o duchovní rozměr – o společné duchovní sdílení prostřednictvím ekumenických bohoslužeb. Komise rozvíjela kontakty se zahraničními křesťanskými organizacemi a církvemi, organizovala například humanitární pomoc do potřebných oblastí Evropy (např. do Rumunska) apod.

Existence komise potvrdila, že ženy chtějí a jsou schopné spolupracovat ekumenicky. Podle slov jedné z bývalých předsedkyň této komise: *„Ženy víc tíhnou k dialogu, ke komunikaci, ke snaze domluvit se. Mají schopnost odbourat to, co nás rozděluje, a hledat to, co nás spojuje. Nejsou dogmatické, nebolí je dogmatické nesrovnalosti, které mezi církvemi křesťanského ražení jsou“*. Ekumenicky orientované ženy reflektují, že ženám jde v první řadě o náplň, obsah vykonávané činnosti, nikoli o její formální rámec.

Protože Komise žen při ERC v ČR, kde byla každá církev zastoupena původně jednou až dvěma delegátkami, se rozrostla na společenství více než 40 žen,³⁶ byla v uplynulém roce (2004) reorganizována. Nově vzniklá komise si teprve hledá „svou identitu“.

Ekumenické fórum křesťanských žen

Početně zvětšená Komise žen se nakonec transformovala do Ekumenického fóra křesťanských žen (EFKŽ), které vzniklo na počátku roku 2004. Za její první předsedkyni byla zvolena Naděje Mandysová a místopředsedkyní se stala Markéta Koronthálová. Tato organizace navazuje na činnost původní komise žen a dále propojuje a vzájemně informuje již existující skupiny ekumenicky orientovaných žen. Cílem EFKŽ je přispívat ke sbližování církvi v ČR a k povzbuzení ekumenické spolupráce.

Tato organizace je ve styku nejen s církvemi a domácími i zahraničními církevními organizacemi, ale i s jinými organizacemi neziskového sektoru (například Asociací pro rovné příležitosti, Jantarem apod.).

Mezi hlavní okruhy činnosti EFKŽ patří: problematika práv a povinností žen v církvi, rodině a společnosti, problematika rovných příležitostí, domácího násilí (odhalování a prevenci), pěstování mezigeneračního rozhovoru (mladí versus staří), podpora hospicového hnutí, pokračování v projektu EUNIKA pro ženy střední Evropy, pořádání domácích i mezinárodních setkávání žen, organizování studijních cest po ČR i do zahraničí, adopce na dálku, snaha zavést pastorační péči do nemocnic, domovů důchodců apod. EFKŽ sleduje práci žen v oblasti teologického bádání, na toto téma pořádá každoročně speciální přednášky.

Mezinárodní ekumenická spolupráce³⁷

Věřící ženy u nás spolupracují na ekumenické bázi nejen v rámci našeho prostoru (v rámci státu), ale spolupráce je navázána i s věřícími ženami z jiných zemí. Spolupráce a společné akce jsou zřejmě nejčastější se „sousedy“, zejména z německy mluvících zemí, úzké kontakty jsou však udržovány i se slovenskými věřícími ženami.

Spolupráce se neomezuje jen na středoevropský prostor, ale má širší rámec. Je navázána spolupráce například s European Society of Women in Theological Research. Ve spolupráci s touto organizací se v září roku 1998 v Praze uskutečnila mezinárodní teologická konference nazvaná „Ženy a teologie v transformaci“ (Women and Theology in the Times of Transformation). Konferenci spoluorganizovalo Centrum pro gender studies v Praze. Hlavní iniciátorkou a koordinátorkou konference byla Miroslava Holubová z ČCE. Cílem konference bylo navázání, popřípadě prohloubení ekumenické spolupráce žen z různých církvi a různých zemí, zejména pokud se jedná o zapojení věřících žen z bývalých postsocialistických zemí do této formy mezinárodní spolupráce.

Závěry

Průnik žen do výrazně maskulinního prostředí církvi nebyl a stále není jednoduchý. Není spojen jen s bořením některých genderových stereotypů, ale může být naopak (zdánlivě paradoxně) spojen i s jejich utužováním.³⁸ Aktivita věřících žen, jejich participace v rámci církvi, se liší podle typu církve a charakteru jejího zaměření, které tak výrazně ovlivňují legitimitu, jež je přiznána ženám, jejich možnostem uplatnění se v rámci církevní struktury. Některé křesťanské církve již v minulosti přiznaly právo žen podílet se na vedení církvi v pozicích kněží (viz ČČS, resp. ČČSH a ČCE) a realizovaly tuto možnost, jiné církve (římskokatolická, ale i pravoslavná) to dosud nevyřešily. Otázka ordinace žen bývá považována za otázku citlivou a ožehavou, někdy dokonce

bývá považována za „prubířský“ kámen další budoucnosti církve (jako je tomu v případě církve římskokatolické). Kromě toho, že se církve na jejím řešení neshodují, stává se někdy dokonce překážkou jejich ekumenické spolupráce. Otázka participace žen v církevních strukturách je pak vlastně „testem“ demokratizace konkrétního typu církve i „testem“ tolerance a možné spolupráce mezi církvemi.

Obecně lze tvrdit, že protestantské církve a CČSH u nás poskytují ženám stále větší a širší prostor pro uplatnění se v rámci církevních struktur (srov. Menzel 2003: 75). Zrovnoprávnění muže a ženy v této oblasti ale není jen otázkou přiznání možnosti a otázkou výkonu určité funkce či pozice (dříve výhradně mužské), ale je i otázkou vnímání a hodnocení ženy a muže jako osob, které i když nejsou identické, jsou si potenciálně rovné a měly by být fakticky rovnocenné. V této souvislosti zákonitě vyvstává otázka, do jaké míry je zvýšení participace žen v církvích (ať jako duchovních, nebo jako laiků) možné zjednodušeně vyhodnotit jako projev, resp. znak demokratizace těchto institucí a znak faktického zrovnoprávnění muže a ženy v této sféře a do jaké míry je to naopak možné považovat spíše jen za projev „vynucené emancipace“ v situaci, kdy muži opouštějí, „vyklízejí“ prostor, který pro ně není dostatečně „lukrativní“, prestižní, neboť v důsledku jiných společenských (strukturálních) změn dochází jak k zeslabování významu této sféry ve společnosti, tak i k zeslabování vlivu a moci duchovních uvnitř ní, a pozornost a reálná aktivita mužů se proto z této oblasti přesouvá jinam.

Ženy v rámci církví sice prolomily bariéry týkající se formálního se uplatnění v nich, nicméně v rovině obsahu církevní věrouky neprojevovaly a neprojevují výraznější snahy o její kritiku a reformulaci.

Literatura

- Halík, T. 2000. „Katolická církev v České republice po roce 1989“. S. 144–158. In: *Společnost v přerodu. Češi ve 20. století: Sborník referátů z cyklické konference Demokracie 2000*. Praha: Masarykův ústav AV ČR.
- Hanuš, J. (ed.). 1999. *Náboženství v době společenských změn*. Brno: Mezinárodní politologický ústav MÚ.
- Mencl, T. 2003. „Žena protestantská“. In: *Rod ženský*. Eds. A. Vodáková a O. Vodáková. Praha: SLON.
- Mikeš, F. 2005. „Biskup Davídek a podruhé umlčené společenství Koinotés“. *Teologie & Společnost* III, č. 1, s. 13–25.
- Mišovič, J. 2001. *Víra v dějinách zemí Koruny české*. Praha: Slon.
- Noble, I. 2002. „Jsem farářka (osobní výpověď)“. In: *Rod ženský*. Eds. A. Vodáková a O. Vodáková. Praha: Slon.
- Noble, I. 2004. „Bůh ani v kalhotách, ani v sukni...“ *Teologie & Společnost* II, č. 1, s. 24–27.
- Opočenská, J. 1995. *Zpovzdálí se dívaly také ženy*. Praha: Kalich.
- Opočenská, J., Hromádka, J. 1984. *V Kristu ani muž, ani žena: sborník k 30. výročí ordinace žen v československé církvi evangelické*. Praha: Ústřední církevní nakladatelství.
- Plaček, Š. 2004. „Církev ženy potřebuje.“ (Rozhovor s Marií Boháčovou, místopředsedkyní UKŽ). In: *Katolický týdeník*, č. 14 (4. 4. 2004).
- Renzetti, C. M., Curran, D. J. 2003. *Ženy, muži a společnost*. Praha: Nakladatelství Karolinum.

True, J. 2003. *Gender, globalization, and postsocialism. The Czech Republic after Communism*. New York: Columbia University Press.

Seewald, P. 1997. *Joseph kardinál Ratzinger: Křesťanství na přelomu tisíciletí*. Praha: Portál.

Šiklová, J. 2003. „O ženách v disentu.“ In Vodáková, A., O. Vodáková (eds.). *Rod ženský*. Praha: Slon.

WIZO Review. 2005. January. No. 308.

Další zdroje:

Křesťanský server <http://www.getsemany.cz> (viz například: „Otevřený dopis ženatých kněží papeži“, „Sporné svěcení žen“ apod.).

Rozhovory s představitelkami či zástupkyněmi největších křesťanských a židovských církví v ČR.

Statistická ročenka ČR. 1991. Praha: ČSÚ.

Statistická ročenka ČR. 2001. Praha: ČSÚ.

Výroční zpráva Unie katolických žen za rok 2002. Praha 2003: UKŽ.

www.czso.cz. 2005. „Skladba obyvatelstva podle náboženského vyznání, pohlaví a podle věku.“

www.fzo.cz

www.terezinstudies.cz

www.wizo.org

¹ Jak upozorňuje Halík: „... nemalá část Čechů a Češek současnosti má nějakou osobní víru náboženského typu, byť obtížně definovatelnou a málo kultivovanou tradicí...“ (Halík 2000: 145). Podle něj „výsledky různých povrchných průzkumů veřejného mínění obzvláště dopad mediální image církve než duchovní stav společnosti... Většinu dnešních obyvatel České republiky bychom nejspíše mohli zařadit do určité „šedé zóny“ mezi vyhraněnou, reflektovanou a praktikovanou náboženskou vírou a vysloveným ateismem...“ (tamtéž).

² Oslovila jsem tyto představitelky: pro základní zmapování a zorientování se v problému dvě tehdejší členky redakce náboženského vysílání ČR, dvě představitelky katolické církve, resp. členky Unie katolických žen, dále dvě představitelky ekumenických aktivit, dále představitelky nekatolických církví – Českobratrské církve evangelické, Církve československé husitské, spoluzakladatelku Liberální židovské komunity, představitelku Pražské organizace židovských žen, představitelku charity, dvě představitelky akademické oblasti.

³ Při posledním předválečném sčítání lidu v roce 1930 se k židovskému náboženství hlásilo 76 301 osob v Čechách a 41 250 na Moravě a ve Slezsku (viz www.terezinstudies.cz). V současné době je v deseti židovských obcích v ČR registrováno kolem 3000 členů (www.fzo.cz).

⁴ Tato církev je rovnoměrně rozložena po celém území ČR. Skládá se ze dvou církevních provincií – české a moravské, které se dále člení na arcidiecéze a diecéze, v jejichž čele stojí arcibiskupové a biskupové. Počet farností se na konci minulého desetiletí pohyboval kolem 3 000. Tato církev má jisté prvky státního útvaru, v jejím čele je na národní úrovni kardinál (srov. Hanuš 1999: 61).

⁵ Českobratrská církev evangelická (ČCE) vznikla v roce 1918 sloučením menšinových luteránů a většinových reformovaných (kalvinistů). Základní jednotkou církve je sbor vedený a reprezentovaný voleným staršovstvem v čele s kurátorem či kurátkou a voleným farárem nebo faráškou. Sbory se sdružují do regionálních seniorátů. Nejvyšším orgánem církve je synod. Vedení celé církve je v rukou synodní rady, synodního kurátora a synodního seniora. Na konci 90. let měla církev kolem 600 sborů rozptýlených po území Čech a Moravy (nejvíce v Praze, na Českomoravské vrchovině a na Valašsku). (Srov. Hanuš 1999: 62).

⁶ Církev československá (ČČS) vznikla roku 1920 hlavně z katolíků toužících spojit křesťanství s národní tradicí. Základní jednotkou je náboženská obec s volenou radou starších, shora jmenovaným farárem či faráškou. Mezičlánkem jsou diecéze, v jejichž čele jsou biskupové. Oficiálním reprezentantem celé církve je patriarcha. (Srov. Hanuš 1999: 62). Do roku 1979 nesla tato církev své původní označení Církev československá (ČČS), od tohoto roku je pak Církví československou husitskou (ČČSH).

⁷ Proti náboženství a církvím byl přinejmenším v první fázi epochy komunismu veden „útok“, „boj“, „tažení“ (srov. Mišovič 2001: 90), který se však neodehrával pouze v „ideové“, resp. ideologické a „mediální“ rovině, ale zejména v 50. letech

nabýval svou zcela konkrétní, „hmatatelnou“ podobu v každodenním životě mnohých věřících lidí – kléru i laiků (od po-
prav duchovních přes jejich věznění či internaci v pracovních táborech, koncentračních klášterech s policejním dozorem
nebo v trestních oddílech armády až po perzekuci běžných věřících – laiků a jejich rodin, kdy mnozí z nich nesměli vyko-
návat některá povolání, děti věřících neměly mnohdy přístup k vyššímu vzdělání apod.). „Tažení proti církvím a věřícím“
ze strany tehdejší státní moci bylo nejsilnější v 50. letech a v první polovině desetiletí následujícího. „Uvolnění“ nastalo
zhruba od poloviny 60. let, kdy se „věřící“ a sympatizanti církví začali „aktivizovat“. Zvyšoval se jejich počet zejména ve
velkých městech mezi mladými studenty (a studentkami) a v průběhu 70. a 80. let se „oživila“ aktivita zejména v rám-
ci podzemních církevních struktur – od vydávání a šíření samizdatových tiskovin, přes bytové semináře, až po masové
náboženské poutě přerůstající někdy v demonstrace za náboženskou svobodu, lidská a občanská práva apod. (Více viz
např. Halík 2000).

⁸ V roce 1991 tvořily ženy 55,1 % mezi věřícími, v roce 2001 pak 56,7 %. Viz „Skladba obyvatelstva podle náboženského
vyznání, pohlaví a podle věku.“ In: www.czso.cz.

⁹ Dívky, které se rozhodly studovat teologii, měly jiné, odlišné podmínky v porovnání s chlapci. Například náklady jejich
studia hradili výhradně rodiče, zatímco chlapci byli finančně podporováni církevními sbory. Dívky měly nejen rozdílné
(horší) finanční možnosti, ale také jiné podmínky pro studium a zapojení se do studentského života: například první ge-
nerace studentek nesměla bydlet na koleji, ani se tam nesměla stravovat; dívky nemohly počítat s pomocí od „starších“
spolužáků, ani s péčí spirituála. Mnohé dívky se tak cítily být v pozici „outsidera“. Jedna z tehdejších studentek na toto
téma uvedla: „Někdy jsme si připadaly vyřazené a osamělé“ (Opočenská, Hromádka 1984: 50). Obecně studenti-muži byli
více integrováni a získávali větší podporu jak od církevních sborů, tak i ze studentských a pedagogických sítí než ženy-
studentky.

¹⁰ Už na VII. synodu Československé církve evangelické, konané v roce 1935, bylo o této možnosti seriózně diskutováno.
Nakonec však byla negována s poukazem na „praktické problémy“, které realizaci této možnosti mohly bránit, ztěžovat ji
nebo které naopak sama tato realizace mohla vyvolat (srov. Opočenská a Hromádka 1984).

¹¹ I když původní návrh týkající se možnosti ordinace žen vyjadřoval zcela explicitně, že normou je muž (viz formulaci: „Syn-
nod se usnáší přiznati ordinaci ženám a postavití je zcela na roveň mužům“), po diskusi byla druhá věta souvětí škrtnuta
(srov. Opočenská a Hromádka 1984) a muž tak alespoň formálně pozbýl funkci normy.

¹² První žena byla ordinována v USA téměř o 100 let dříve než u nás (srov. Opočenská a Hromádka 1984).

¹³ Ženy u nás začaly studovat na katolických fakultách až po roce 1989, kdy tyto fakulty začaly být opět přičleňovány k uni-
verzitám. V této souvislosti se objevuje i otázka možné ordinace žen, se kterou však úzce souvisí i otázka zrušení celibátu
u mužů-kněží. Oba tyto spolu související problémy vyvolávají v rámci katolické církve u nás i ve světě polemické diskuse
(viz např. křesťanský webový server <http://www.getsemany.cz>).

¹⁴ Při vynášení takového soudu je vždy nutné vzít v úvahu zejména dobu (období), zastávanou pozici a dopad konkrétní ak-
tivity zcela konkrétní ženy (resp. osoby) v rámci církevních struktur. Proto je nutné každý „případ“ hodnotit jako jedinečný
a neuchylovat se k příliš velkému zobecnění.

¹⁵ Skrytá, nebo také podzemní, klandestinní, tajná, katakombální církev měla svou vlastní teologickou fakultu založenou
roku 1964 Felixem Mariem Davidkem.

¹⁶ Srov. např. Mikeš 2005.

¹⁷ V důsledku výkonu kněžského povolání se jak lidé vykonávající toto povolání, tak jejich rodiny mohli dostávat v důsledku
zpřísněné sociální kontroly (státní dohled nad tímto povoláním, sledování StB apod.) nejen do nelehkých životních situ-
ací, ale i do značné sociální izolace.

¹⁸ Zcela podle logiky vývoje se nejspíše a nejpomaleji prosazují ženy do vědeckých hodností na katolických teologických
fakultách.

¹⁹ Otázka „nerozvoje“ feministické teologie je ale komplikovanější (viz kapitolu I. Noble v této publikaci).

²⁰ UKČ vydává od roku 1997 vlastní časopis *Babyka*, který v prvních dvou letech vycházel jako měsíčník, poté jako dvoumė-
síčník, který je zaměřený na problematiku žen – na spiritualitu ženy, její úlohu v církvi i ve společnosti.

²¹ Viz např. konference, workshopy či semináře na téma Ženy a EU, Ženy a globalizace, Ženy a rodinná politika, Mezigene-
rační vztahy v rodině, Domácí a hospicová péče o nemocné a umírající, Rodinné finance a rozpočet, Domácí násilí.

²² Viz např. sborníky *Žena v církvi a ve společnosti* (I. díl 1999, II. díl 2001, III. díl 2005), *Equal Opportunities for Women and Men*
– *International Conference Prague 2000*.

²³ Žena nemusí vše snášet, existují hranice, které by druhý neměl překročit, žena nemusí a nemá být obětí apod.

²⁴ Ostatní „velké“ církve u nás (tj. CCE a ČČSH) zaujímají k uvedeným tématům obvykle tolerantnější postoj v tom smyslu,
že by nejspíš podporovaly přijetí zákona o registrovaném partnerství, pokud by byl formulován „neutrálně“, tzn. nebyl
by podmíněn „pohlavím“. I v otázce potratů jsou tyto církve tolerantnější, neboť kladou důrazu na individuální kontext
rozhodování o něm.

²⁵ Viz dále.

²⁶ Bejt Simcha – Židovská liberální komunita v Praze byla založena ihned po sametové revoluci. Bejt Simcha reprezentující
liberální židovskou komunitu sdružuje jednak osoby židovského původu, jednak v tzv. Klubu přátel sdružuje
i přátele „sympatizanty“. V roce 1992 se Bejt Simcha stala členem evropské sekce Světové unie progresivního judaismu
(World Union for Progressive Judaism). Bejt Simcha je jedinou evropskou židovskou organizací přidruženou k Federaci
rekonstrukčního judaismu. V ČR je Bejt Simcha přidruženým členem Federace židovských obcí v ČR.

²⁷ Organizace WIZO byla založena v roce 1920 v Anglii baronkou Rebecca Sieff, která byla také první prezidentkou této
organizace. WIZO navazovalo na ideologii Theodora Herzla, zakladatele sionismu.

²⁸ I v rámci ortodoxního judaismu je v porovnání s křesťanstvím liberálnější přístup například k potratům (neboť dítě je považováno za součást ženy do té doby, dokud nevyjde jedna třetina těla dítěte ven – plod tedy není preferovaný před matkou), ke svobodným matkám, homosexualitě žen (nikoli však mužů).

²⁹ Konkrétně Sylvie Wittmannová měla cyklus přednášek o ženách v judaismu, lekce v Ivrít a klasické hebrejštině vedly rovněž ženy (Kateřina Weberová, Markéta Slámová) apod.

³⁰ V někdejší Československu však založení této organizace předcházela existence ženských židovských organizací, které působily na Slovensku již v roce 1919. Jejich cílem byla finanční podpora silného sionistického hnutí mladých lidí, kteří se rozhodli odejít do Palestiny pomoci budovat samostatný židovský stát. Úkolem ženských spolků na Slovensku bylo sháňení peněz pro toto hnutí. Vybrané finanční prostředky sloužily jak na přípravu mladých lidí před odchodem do Palestiny, tak na výkup půdy a zabezpečení nutných prací a aktivit přímo na místě.

³¹ Na Slovensku se WIZO nepodařilo obnovit vůbec.

³² Jednak byla přetržena tradice v důsledku holokaustu za 2. světové války a následně komunismu, kdy v obou případech Židé přišli o své majetky. Bezesporně nemalý vliv na tuto skutečnost má rovněž fakt, že čeští Židé jsou značně asimilováni a nefungují vždy jako „sebeupravující se“ komunita.

³³ Podle předsedkyně Pražské organizace WIZO ve srovnatelně velké, resp. malé zemi, jakou je Nizozemsko, se daří financovat osm velkých projektů (založení a setrvalé zabezpečení chodu například školky, školy, nemocnice v Izraeli apod.).

³⁴ Vůbec první rabínka byla ordinována v Berlíně již v roce 1935, resp. 1936. V USA se v rámci židovství vytvářejí ženské modlitební a studijní skupiny a od roku 1972 slouží ženy v liberálním směru židovství jako kantorky a rabínky. Dokonce i konzervativní Židé ordinovali v roce 1985 svou první rabínku.

³⁵ Viz Apoštolská církev, Bratrská jednota baptistů, Církev bratrská, Církev československá husitská, Českobratrská církev evangelická, Evangelická církev augšburského vyznání v ČR, Evangelická církev metodistická, Jednota bratrská, Pravoslavná církev v českých zemích, Slezská církev evangelická a.v., Starokatolická církev. Přidruženou církví je Česká biskupská konference, tj. římskokatolická a řeckokatolická církev.

³⁶ Neboť „starší“ členky měly dále zájem participovat na činnosti komise.

³⁷ Mezinárodní spolupráce je zde uvedena pouze rámcově – její zmapování by si bezesporně zasluhovalo speciální pozornost, to však již přesahuje možnosti této stati.

³⁸ V patriarchálním prostředí farností byl průnikem žen do pozic farářek ještě mnohdy dokonce utužen stereotyp, že muž je lepší farář než žena.

Koncepční pohled na „sexuální menšiny“ aneb vše je jen otázka správné orientace ...

Věra Sokolová

Conceptual view of „sexual minorities“ or everything is just a matter of the right orientation ...

In the context of the main content and objective of this publication, i.e., “women’s activism,” the issue of sexual minorities is quite specific due to the impossibility of separating women’s activities from men’s or transgender activities. While lesbian and gay activities in many ways work closely together, especially at the political level, in other areas the existence of “homosexual” culture can be successfully questioned. It is necessary to specifically distinguish and differentiate between gay and lesbian contexts. Transgender people, through their lived experience and thus also their activities, breach the concept of the duality of sex and gender altogether. The following chapter focuses on conceptualising and reflecting on the interconnections – and separation – between gender and sexuality in Czech society after 1989. It also explains the specificity of GLBT (gay, lesbian, bisexual and transgender) activities and places them in theoretical, historical-social and political contexts. The chapter is divided into three parts, which reflect various areas and aspects of the development of GLBT discourses, and thus also the possibilities and trends in GLBT activities in the Czech Republic: 1) Conceptual frameworks and trends in the perception of gender and sexuality in the CR, 2) media discourse and images of GLBT in Czech society, and 3) political activism and gender discourse. The concluding section summarises the core of this conceptual outline concerning the issue of “sexual minorities” in the context of “women-oriented” activities after 1989 in three basic points. Firstly, solidarity or a sense of belonging still does not play a significant role in GLBT activities in Czech society. Secondly, since their beginnings, gay and lesbian activities have reflected the patriarchal structure, sexism and absence of gender sensitivity in Czech society as a whole. Thirdly, the question of the existence of a Czech gay, lesbian and transgender „community” is disputable for most GLBT representatives who have been expressing their views on the issue publicly.

Keywords:

antidiscrimination law, bisexuality, discrimination, Gay and Lesbian League, Gay Initiative, gay, gender identity, gender stereotypes, gender, GLBT, heterosexism, homophobia, homosexuality, lesbian, normative heterosexuality, registered partnership, sexual minorities, sexual orientation, sexual, sexuality, SOHO, transgender

Obsahem a cílem této publikace je zmapování prožensky orientovaných aktivit, které se v České republice rozvinuly po roce 1989. Výchozím bodem tohoto projektu byla otázka, „zda lze v českém kontextu po roce 1989 nalézt projevy ženského aktivismu a pokud ano, jakých forem nabývá.“ Otázka sexuálních menšin je v této souvislosti specifická, neboť není možné od sebe oddělit aktivity ženské od aktivit mužských či transgenderových. Lesbické a gay aktivity, a to zejména na politické úrovni, v mnoha směrech velmi dobře spolupracují, i když v dalších oblastech se dá o „homosexuální“ kultuře či tematické s úspěchem polemizovat a je nutné velmi specificky rozlišovat a odlišovat gay a lesbické kontexty. Transgender lidé pak svou žitou zkušeností, a tudíž i svými aktivitami, koncept duality pohlaví a genderu přímo rozbíjejí (např. Šmausová 2002, Lacqueur 1992, Fausto-Sterling 1985 a 1997, Fuss 1991).¹ Následující kapitola se tedy zaměřuje na

konceptualizaci a reflexi propojení – a separace – genderu a sexuality v české společnosti po roce 1989, jež zároveň vysvětluje specifčnost GLBT (gay, lesbické, bisexuální a transgender) aktivit a dává je do teoretických, historicko-společenských a politických souvislostí. Kapitola je rozdělena do tří částí, které reflektují nejdůležitější oblasti a aspekty vývoje GLBT diskursu, a tudíž i možnosti a trendy GLBT aktivit, v České republice.

Koncepční rámce a myšlenkové trendy vnímání genderu a sexuality v ČR

Co je vlastně tématem tzv. GLBT (gay, lesbické, bisexuální a transgender) otázky? Na první pohled se může zdát, že hlavním tematizujícím aspektem je tzv. odlišná sexuální orientace a genderová identita. Již z tohoto pojetí je ale zřejmé, že základním prvkem této „odlišnosti“ je její vymezení oproti normativní heterosexuality, z čehož vyplývá i její marginalizovaná dimenze. Stejná sexuální orientace či genderová identita *sama o sobě* ale není dostatečným zdrojem soudržnosti a společné identity. Stejně jako by bylo absurdní očekávat, že např. vlivný podnikatel a chudá matka-samoživitelka se budou stýkat a sdílet stejné politické názory, sociální témata či kulturní zájmy jen kvůli své heterosexuální orientaci, je nesmyslné si myslet, že gayové, lesby a transgender lidé provozují společné aktivity *pouze* proto, že jsou homosexuální či transgender (Stedfeldt 1998).² Jinými slovy, je nutné zamyslet se nad tím, co je ve skutečnosti tím pravým důvodem pro tematizaci GLBT jako samostatné otázky. Nejen z odborné literatury, ale zejména z vlastní sebeprezentace GLBT jedinců, aktivit a organizací je naprosto zřejmé, že tím společným jmenovatelem je diskriminace (Procházka, Janík a Hromada 2003, Šípošová, Jojárt, Daučíková a kol. 2002, Talandová 1998, Jánošová 2000, Herek 1998).³ Je otázka, do jaké míry a jakým způsobem se GLBT bude tematizovat v okamžiku, kdy ve společnosti nastane neformální i institucionální uznání GLBT práv a dojde k jejich rovnocennému postavení v rámci většinové heterosexuální společnosti. Současný vývoj bohužel nenaznačuje, že taková situace nastane v dohledné budoucnosti a tak konceptualizace GLBT aktivit kolem problému diskriminace, homofobie a neviditelnosti ve společnosti logicky zůstává stěžejním aspektem jejich fungování.

I v zemích západní Evropy a severní Ameriky, kde diskurs o homosexualitě a sexuální rozmanitosti probíhal značně odlišně než u nás, je otázka diskriminace a homofobie považována za pilíř GLBT aktivit (Pharr 1988, Fone 2000). Nicméně daleko více prostoru než u nás je věnováno konceptualizaci a mapování gay, lesbické, transgenderové i bisexuální kultury a jejich specifických vývojů jako samostatných a zároveň integrálních součástí historie společnosti (Chauncey 1994, Troka, Lebesco a Noble 2002, Prosser 1998, Rupp 2001, Harris 1997, Feinberg 2000, Suárez 1996). Důležitou součástí těchto studií a aktivit je důraz na roli jazyka a diskursivních praktik, zvýšená reflexe sexuální orientace a genderové identity jako volby, ne nemenné a neovlivnitelné přirozenosti, a zpochybňování heterosexuality jako normativního rámce pro přemýšlení o různosti sexualit (Whisman 1996, Card 1995, Trebilcock 1994, Mohr 1992, Jackson 1999, Hamer a Copeland 1994, Warner 1999, Tucker 1995, Nestle, Howell a Wilchins 2002, Orndorff 1999, Kotula 2002, Cromwell 1999). Jinými slovy, otázky identity (individuální i kolektivní, jejího utváření, hledání jejích hranic a významů) jsou základním stavebním kamenem „západní“ konceptualizace GLBT, jejichž prostřednictvím je dále možné klást si otázky po vztahu jedince a společnosti, většin a menšin, zvýhodňovaných a znevýhodněných. Aktivistická práce již není

slepá ani k tématům, která byla dříve považována pouze za problémy heterosexuálních párů, jako je např. domácí násilí (Ristock 2002, Renzetti a Miley 1996). Osmdesátá, ale zejména devadesátá léta ovládla produkce gay, lesbického a transgenderového umění, jež apeluje na vlastní sebeprezentaci a nesmírnou vnitřní rozmanitost. Tento trend je doprovázen důrazem na vlastní příběhy, a to jak vizuální, tak textuální (Cameron 1996, Solzi 2002, Volcano a Halberstam 1999, Gustina 1996, Mastoon 1997, Lau 1997, Fuchs a Fuchs bez data).⁴ Tato dimenze GLBT aktivismu, a především důraz na vlastní sebeprezentaci a sebevědomí, u nás zatím velmi citelně chybí.

Ve veřejném politickém diskursu o homosexualitě, a to jak ve Spojených státech, tak v zemích Evropské unie, v poslední době převládá důraz na justiční a institucionální aspekty boje proti diskriminaci GLBT ve společnosti. Hlavní pozornost je zaměřena na právní spory a případy, kdy gayové, lesby a transgenderi svými precedenčními případy mění nejen zákony, ale hlavně veřejné mínění a mediální diskurs v těchto zemích.⁵ Zde se ukazuje být velmi plodná zejména spolupráce různých právních servisů a advokátních kanceláří s GLBT organizacemi. Některé země Evropské unie, např. Německo, mají také v rámci státní správy vytvořenou pozici tzv. profesionálního gaye či lesby, kteří se zabývají politikou rovných příležitostí, zejména žen a sexuálních menšin. V rámci svých kompetencí pak jednotlivcům a organizacím ve svém regionu pomáhají řešit problémy s diskriminací na trhu práce, v zaměstnání, na trhu s byty, ve zdravotnictví a v jiných sociálních oblastech (Pilátová 2005, *LeGaTo* 2004/9).⁶ U nás zatím tato justiční a institucionální dimenze téměř neexistuje. V současné době není ani u českých soudů ani u veřejného ochránce lidských práv jediná žaloba či případ diskriminace na základě sexuální orientace či pohlavní identity.⁷

V české odborné i aktivistické literatuře zatím převládá důraz na psychologizaci a medikalizaci homosexuality (nebo jejich odmítnutí), což je důsledkem relativně brzké dekriminace homosexuality v roce 1961 a následně velmi dlouhého čekání na její vyjmutí ze seznamu nemocí, k čemuž u nás došlo teprve v roce 1992. Těchto třicet let, v jejichž průběhu byly projevy a diskuse o rozmanitosti sexuality kvůli komunistickému režimu na jednu stranu tabu a na druhou stranu byly legitimní součástí lékařského diskursu, zanechalo na způsobu přemýšlení naší společnosti o homosexualitě, bisexualitě, transgenderu – a samozřejmě i normativní heterosexualitě – výrazné stopy (Brzek a Pondělíčková-Mašlová 1992). Stejně tak i první aktivistické tendence po roce 1989 se nesly v duchu tohoto dominantního medicínského diskursu, kdy základními tématy diskursu o homosexualitě bylo nejprve její zrušení jako lékařské diagnózy a následně boj proti HIV/AIDS (Stehlíková, Procházka a Hromada 1995, Procházka 1994).⁸ Na GLBT diskurs jako kulturní dimenzi české společnosti si nejspíš budeme muset ještě nějakou dobu počkat.⁹

Jedním z největších problémů, a to nejen v České republice, ale v převážné většině zemí bývalého východního bloku obecně, který brání rozvoji GLBT aktivit, je latentní a diskursivní homofobie, jež bohužel stále ještě charakterizuje náš veřejný prostor. Na jednu stranu česká společnost sama sebe ráda definuje jako tolerantní, nicméně je možné argumentovat, že tato tolerance je spíše výrazem a projevem pasivity než aktivního pochopení a respektu. Zatím se u nás nekonal jediný opravdu velký happening, gay pride pochod, festival či nějaká jiná akce, která by tuto údajnou toleranci a podporu české společnosti otestovala. Pokud homofobii vnímáme v její vyhraněné, otevřené a fyzické rovině, je pravda, že v této formě se homofobie v České republice vyskytuje zřídka, i když případy zmlácených a šikanovaných leseb, gayů a transgenderů nejsou výjimkou. Pokud také chápeme homofobii pouze v její úzké definici, tj. jako iracionální strach z homosexuality a homosexuálů, je její výskyt pravděpodobně menší, než když pod ni zařadíme

strach z genderové a sexuální rozmanitosti obecně. Homosexualita je stále nejakceptovanější formou „jiné“ sexuality právě kvůli svému binárnímu pojetí. Mnoho lidí homosexualitu chápe v podstatě jako „převrácenou“ heterosexualitu, která vychází z binárního pojetí muže a ženy a párového soužití, a jako takovou jsou schopni ji přijmout, neboť zcela nezpochybňuje tradiční vidění světa v dualitách. Jinými slovy, homofobie samotná je ze základu heterosexistický koncept (Ondrisová, Šipošová, Červenková et al. 2002, Sokolová 2004). K transgenderům již ale naše společnost zdaleka tak tolerantní není, což vychází právě ze schopnosti transgender lidí tyto věčné a údajně neměnné dualitní základy s úspěchem zpochybnit.

U nás zatím homofobie není na seznamu nežádoucích a nebezpečných společenských fenoménů jako třeba rasismus, stále je přijatelná a přijímaná jako výraz osobního postoje a individuálních etických hodnot. Toto vnímání značně podporují média ve své neschopnosti rozlišit zejména latentní a skrytou homofobii. Ta je také nejčastější a je v podstatě institucionalizovaná právní a sociální státní politikou, což samozřejmě výrazně ovlivňuje možnosti, které GLBT aktivity v rámci české společnosti mají.

Jedním ze základních rysů českého gay a lesbického hnutí po roce 1989, který lze identifikovat na základě analýzy jak vnějšího veřejného i akademického diskursu o homosexualitě, tak vývoje vnitřního diskursu a dynamiky gay a lesbického hnutí v Čechách, je konfliktní a v zásadě genderová premisa: mužská orientace, dominance a patriarchální charakter českého „homosexuálního“ hnutí na jedné straně a výrazný heterosexismus českého feministického a genderového diskursu na straně druhé. Tato situace se od začátku nového tisíciletí postupně a poměrně rychle proměňuje, ale v průběhu 90. let byl tento trend nejvýraznější charakteristikou separace genderu a sexuality v českém kontextu. Důvody pro tuto charakteristiku jsou spíše historicko-politické než společensko-kulturní. V západní Evropě a zámoří bylo lesbické hnutí od 60. let 20. století (přes všechny počáteční konflikty, separatistické tendence a interní homofobii) integrální součástí feministického hnutí, se kterým úzce spolupracovalo (Jay 1999, Faderman 2002, Rupp 2001). U nás takový vývoj nebyl v období komunistického režimu možný, neboť neexistovalo ani organické feministické hnutí, ani možnost otevřené deklarace homosexuální identity. Na rozdíl od „západního“ vývoje se tedy české lesbické hnutí po roce 1989 historicky formovalo a identifikovalo primárně s gay hnutím a ne s feministickými aktivitami (a tato tendence je evidentní z obou stran), což jen dále vysvětluje obtížnost jednoduchého vyčleňování „ženských“ aktivit v rámci GLBT tematiky.

Emancipační politika gay a lesbického hnutí se po roce 1989 navíc vyvíjela v prostředí a kontextu virulentního antifeminismu, který charakterizoval českou společnost, a zejména její mediální diskurs v 90. letech (Šmejkalová 1996). Tento trend se pochopitelně odrazil i dovnitř, do fungování feministických, ženských, gay a lesbických aktivit. Vývoj a organizace gay a lesbických politických snah, které můžeme vysledovat v České republice v průběhu porevolučního období (ať se jedná o financování aktivit, politickou reprezentaci či mediální viditelnost), jasně odráží patriarchální strukturální hierarchie české společnosti jako celku. Problémy heterosexismu a homofobie, které zraňují a diskriminují homosexuální, bisexuální i transgender jedince, staví na celospolečenském problému sexismu a ignorance k genderovým otázkám obecně. Gay muži většinou odmítají, že gender má něco společného s „jejich problémy“. Lesbické ženy se, až na výjimky, od feministických aktivit – ale zejména feministické sebeidentifikace – v průběhu porevolučního vývoje spíše distancují (Sokolová 2005).

Na druhou stranu český genderový a feministický diskurs 90. let také odráží heterosexistické pojetí genderu. V akademickém genderovém prostředí, pokud není specificky uvedená otázka sexuality, gender jako studium vztahovosti „ženy“ a „muže“ a „ženství“ a „mužství“, je vnímán jako vztahovost heterosexuální. Jinými slovy, gender se zabývá ženami a muži, ale tyto ženy a muži jsou ve většině publikací implicitně nebo přímo explicitně heterosexuální, pokud nezačleníme do sborníku speciální sekci „sexualita“, popřípadě přímo „homosexualita“, ve které pak ženy a muži jsou výhradně homosexuální (Trnka a Busheikin 1993, Havelková a Vodrážka 1998, Věšíňová-Kalivodová a Maříková 1999, Chřibková, Klimentová a Chuchma 1999, *Filozofický časopis* 1995/5, *Czech Sociological Review* 1999/7).¹⁰ Tento přístup, charakteristický pro český akademický feminismus 90. let, odráží a zároveň spoluvytváří mylnou separaci (heterosexuálního) genderu a (homosexuální) sexuality jako dvou konceptů, které jsou oddělené. Tato separace, která představuje (sice již daleko menší, ale stále převažující) trend českého genderového psaní i výzkumu, následně ovlivňuje jak např. schopnost gay představitelů pochopit, v čem spočívá přínos genderové analýzy pro boj proti homofobii, tak schopnost českého feministického diskursu systematicky integrovat GLBT tematiku do své perspektivy. Součástí tohoto pojetí je i totální absence problematiky transgenderu, která by měla být přímo a automaticky začleněná i do obecných genderových a feministických výzkumných témat a aktivistických snah, jako jsou trh práce, rodina, domácí násilí, mediální prezentace atd. Ticho a rozpačitost nad koncepčním zpracováním a praktickým zapojením bisexuality a transgenderu v rámci jak „gay a lesbických“, tak „feministických“ aktivit naznačuje, že jak homosexuální, tak heterosexuální aktivisté a aktivistky v české společnosti nemají zatím příliš velkou potřebu či zájem zpochybňovat svět dvou jasně vymezených pohlaví, genderových identit a sexuálních orientací. Převládající celkový pohled v rámci akademického feminismu, genderového diskursu a gay a lesbického aktivismu je tak stále bipolární, duální svět ženství a mužství.

Mediální diskurs a obrazy GLBT v české společnosti

Česká média se v průběhu 90. let zaměřila na dvě ikony, jež pro ně reprezentovaly všechny potřebné informace o homosexualitě a transgenderu: na Jiřího Hromadu a Terezu Spencerovou. Hromada, předseda organizací SOHO a poté Gay Iniciativy, sám pokryl přes 70 % všech článků v tištěných médiích v období 1991–2004. Z 587 článků týkajících se tématu homosexuality, které se v tomto období objevily v hlavních českých denících a magazínech, se Hromada objevil jako zdroj citací, rozhovorů, politických komentářů či osobních názorů v plných 416 případech (Sokolová 2005). Spencerová je médií vyhledávána a citována ještě mnohem častěji, nechybí snad jediný článek či pořad o transgenderových otázkách, jehož by nebyla součástí (teprve v posledních několika měsících roku 2005 ji na výsluní mediální slávy kvůli své kauze odmítnutí českou armádou vystřídal Jarka Brokešová).¹¹ Není pochyb, že tyto dvě osobnosti jsou nesmírně důležité a zájem českých médií o jejich osoby není samoúčelný. Jak Hromada, tak Spencerová jsou definitivně nejviditelnějšími představiteli a aktivisty, kteří se zasloužili o posun v mediálním diskursu o homosexualitě a transgenderu u nás. Na druhou stranu, přístup médií, které se pohodlně zaměří na osvědčené osobnosti a ty pak soustavně žádá, aby neustále recyklovaly již mnohokrát sdělené informace a vyjadřovaly se k nejrůznějším otázkám „za svou komunitu“, má tendenci zjednodušovat a zamlžovat rozmanitost fungování GLBT aktivit u nás. Není také jisté

nepodstatné, že nejznámějším představitelem „homosexuálů“ v českých médiích je muž a naopak nejznámější představitelkou „trandáků“ je žena. I tento výběr odráží charakteristický, a již uvedený, patriarchální a heterosexistický trend pojetí genderu a sexuality u nás: za gaye a lesbické ženy hovoří muž, transgender-žena ohrožuje představy a hodnoty společnosti méně než transgender-muž.

V roce 1999 Hromada argumentoval, že „gay komunita může být s vývojem prezentace v médiích spokojena, neboť média již opustila bulvární trend, charakteristický pro zprávy o gayích z počátku 90. let“ (Hanáková 1999: 16). Analýza tištěných médií i televizní tvorby z porevolučního období jeho optimismus potvrzuje. Nicméně četné (zejména genderové) stereotypy zůstávají, stejně tak jako striktní oddělení gay a lesbické „problematiky“ na jedné straně a transgenderové „problematiky“ na straně druhé. V mediální prezentaci je také stále patrná tendence zaměřovat pozornost (i kameru) na homosexualitu a homosexuály spíše než na homofobii. Transgender je nejvíce prezentován v rámci publicistických a diskusních pořadů, tj. jako „zajímavé“ (a ne nutně politické) společenské téma. Co se týče mediální prezentace, tak jednoznačně největší koncepční posun v posledních patnácti letech zaznamenala v otázkách sexuální rozmanitosti a tolerance společnosti veřejnoprávní Česká televize. Tento skok je možná nejlépe vidět na srovnání dvou publicistických seriálů z dílny ČT: „Žijeme mezi vámi, ale...“ (1990; 5 dílů) a „LeGaTo“ (2004–; zatím 13 dílů).¹² Zatímco první seriál se vyznačuje vysvětlováním homosexuality většinové společnosti ústy psychologických a sexuologických expertů, kteří trpělivě ukazují na to, že homosexualita je vrozená, „oni“ si ji nevybrali a je třeba „je“ tolerovat, LeGaTo je sebevědomým pokusem tento drobný pohled obrátit, hovořit a oslovovat celou společnost z pozice „my“, kterou z podstatné části dramaturgicky, koncepčně i obsahově připravují zástupci GLBT sami. LeGaTo je také prvním pořadem, který se jednak snaží integrovat GLBT tematiku dohromady a jednak zpochybnit celý koncept „sexuálních menšin“ jako oddělených komunit od zbytku většinové společnosti. Tento trend také dokládá jasný a vzrůstající důraz na vlastní sebeprezentaci GLBT aktivit a představitelů (což bylo samozřejmě před rokem 1989 nemyslitelné), a to jak ze strany většinových médií, tak ze strany GLBT samotných.

V tomto vývoji mediální prezentace jsou bezpochyby rozeznatelné dva propojené a stěžejní trendy, které zejména na přelomu nového tisíciletí výrazně ovlivnily vývoj diskursu o homosexualitě a transgenderu a posunuly jej do nových dimenzí: rozmach internetu a rozvoj genderového diskursu v české společnosti. Způsob, jakým internet dokázal zmobilizovat, vytvořit pocit komunity a zároveň atomizovat gay a lesbické aktivity, propojit „centrum a regiony“, odizolovat osamělé jedince na malých vesnicích a zároveň podpořit pohodlnost anonymní kritiky a „zákopového“ alibismu, rozšířit znalosti a přístup k informacím a zároveň pasivní konzum, by jistě stál za samostatnou studií. Zde stačí poukázat na naprosto zásadní roli, kterou internet v GLBT aktivitách hraje.¹³ V současné době je v podstatě jediným efektivním komunikačním médiem a pojítkem těchto komunit. Sama otázka, zda GLBT komunity u nás vůbec existují a pokud ano, v jaké podobě a co to znamená, je součástí častých diskusí mezi gayi, lesbami i transgendery samotnými (a následně kapitoly Miluš Kotišové i Terezy Spencerové se k této otázce ze svých úhlů pohledu vyjadřují). S nástupem internetu ztratila i tištěná periodika a magazíny, publikované GLT jedinci a skupinami, svou váhu a možnosti. Paradoxně ale přesun většiny aktivit do virtuálního prostoru internetu dlouhodobě vytváří dojem daleko větší jednoty, mobilizace, systematické práce, optimismu a hlavně samotné existence těchto komunit, než mohly vůbec vytvořit

tištěné materiály. Zda tato virtuální realita odpovídá skutečnosti, nebo je to jen dojem vytvořený několika jedinci s myší v ruce, nelze zatím zcela posoudit, ale v každém případě je tento virtuální svět nesmírně důležitý, neboť je jedním ze základních stavebních kamenů sebevědomí, jistoty, pocitu sounáležitosti a integrace GLBT a jako takový hraje zásadní roli jako aktivizační činitel.

Politický aktivismus a genderový diskurs

Jak již bylo několikrát uvedeno, veřejný i akademický diskurs o (homo)sexualitě, sexuálních menšinách, transgenderu a sexuálních právech obecně po roce 1989 není statický, ale neustále prochází určitým vývojem a proměnami. Nicméně tématem, které po celé období staticky vědovalo těmto diskusím, byla otázka uzákonění registrovaného partnerství (dále RP). Skutečnost, že se tak stalo až v roce 2006, odráží neflexibilitu a konzervatismus českého Parlamentu více než skutečné názory české společnosti.¹⁴ Jak dokládají průzkumy veřejného mínění mezi lety 1990–2005, více než polovina lidí (např. u průzkumu Gay a lesbické ligy z roku 2003 až 70 % dotázaných) RP po celou dobu snah o jeho uzákonění podporovala.¹⁵ Na druhou stranu vývoj argumentace a rétoriky gay a lesbických iniciativ, které se o uzákonění systematicky zasazovaly od poloviny 90. let, dokládá obrovský posun v koncepčním pojetí dané otázky. Tento posun zcela zřetelně odráží uvědomění si důležitosti genderových argumentů v boji proti homofobii a jako účinných nástrojů v argumentaci s konzervativními politiky i při získávání podpory médií a společnosti. Spolu s transformací prezentace a argumentace prošla výraznou změnou také interní struktura gay a lesbických politických aktivit, jež odráží významnou genderovou dimenzi.

Zde představuje zásadní průlom vznik Gay a lesbické ligy (GLL) v roce 2003, která klade velký důraz na rovnocenné zastoupení a viditelnost „gay“ a „lesbického.“ Právě s uvědoměním si a reflexí genderových dimenzí argumentace i patriarchální struktury gay a lesbických aktivit v průběhu 90. let GLL při svém vzniku trvala na tom, že jejími mluvčími budou vždy rovnocenně zastoupeni gay muži i lesbické ženy.¹⁶ V mediální prezentaci i v politických diskusích tak strategie GLL představuje zásadní obrat v „homosexuálních“ aktivitách, kdy se poprvé od roku 1989 lesbické ženy dostávají v rámci gay a lesbických politických snah do veřejného diskursu jako aktivní a rovnocenné partnerky.¹⁷ S tímto posunem se samozřejmě mění i rétorika argumentace, důraz na určitá témata i politická prezentace „homosexuální problematiky“ obecně. Současná argumentace GLL již do velké míry pracuje s genderovými argumenty. Tato schopnost zásadně souvisí nejen s vývojem gay a lesbických aktivit, ale také s rozvojem genderového diskursu v české společnosti, v tomto případě zejména s rozvojem akademického genderového a feministického diskursu (viz zejména Barša 2002, Fafejta 2004, Cviková a Juránková 2003 a 2004, Formánková a Rytířová 2004), kterým někteří představitelé a představitelky GLL buď přímo prošli nebo se o něj aktivně zajímají.¹⁸ Na rozdíl od dřívějších gay a lesbických politických aktivit let devadesátých, současná gay a lesbická „politická reprezentace“ (i když GLL tuto charakteristiku své činnosti odmítá) dokládá, že si je vědoma toho, že feministická kritika genderových stereotypů je naprosto zásadní pro chápání podstaty homofobie a že tolerance k homosexualitě se nedá budovat bez pochopení genderových aspektů její netolerance. Ukazuje se tak, že reflexe a využití genderové analýzy jsou přímo spojené se strukturálními a politickými změnami v rámci gay a lesbických aktivit, což by do budoucna mohlo mít pozitivní vliv jak na spolupráci a vzájemnou

podporu „ženských“ a „GLBT“ snah na politické scéně, tak na integraci GLBT perspektiv do feministického diskursu.

Snahy o uzákonění registrovaného partnerství a v posledních dvou letech také tzv. antidiskriminačního zákona¹⁹ představují dvě aktivity, jež jasně dokládají neaplikovatelnost konceptu „prožensky“ orientovaných aktivit v oblasti „sexuálních menšin“ a specifickou GLBT situace. Je zajímavé, že feministické a genderové aktivity, jež se deklarují jako aktivity usilující o genderovou rovnost, ženská práva a rovné příležitosti žen a mužů, se do snah o uzákonění RP nijak výrazně nezapojily (což jen potvrzuje tezi, že v naší společnosti „lesbická práva“ zatím nejsou vnímána jako „ženská“ práva, ve kterých by se měly aktivně angažovat prožensky orientované aktivity a organizace). Nicméně stejně tak GLBT aktivity, představitelé a představitelky se do současné doby zatím nijak výrazně neidentifikovali s feministickými postoji a zájmy. Z této opatrnosti vyplývá, že současná mediální a politická situace v české společnosti ještě není nastavená tak, aby vzájemná spolupráce a identifikace byla výhodou. Spíše naopak, pokud neotevřené distancování, tak alespoň strategické mlčení v rámci politických diskusí a mediálních prezentací dokládá, že „ženské“ aktivity na jedné straně a „homosexuální“ aktivity na straně druhé, mohou politicky získat zatím spíše oddělením svých projektů a zájmů než jejich propojením. Z takového trendu je však také patrné, že oba druhy aktivit jsou v české společnosti stále stigmatizované a znevýhodněné a ani jedna z nich proto není v pozici, kdy může tu druhou „vyvézt“ nahoru. Záleží tedy na obou, zda budou, zejména na politické a mediální scéně, do budoucnosti schopné se doplňovat, pozitivně stavět jedna na druhé a vzájemně se podporovat.

Otázka marginalizace a diskriminace transgender lidí v české společnosti zatím bohužel zůstává stranou politických aktivit obou těchto stran. Ani ženské organizace, ani gay a lesbické organizace a sdružení zatím aktivně a plnohodnotně neintegrovaly transgenderovou tematiku do svých snah a projektů. Je samozřejmě otázka, nakolik k tomu přispívá neviditelnost a separace transgenderových aktivit samotných, nicméně skutečnost, že k žádnému produktivnímu propojení a spolupráci v průběhu patnácti let zatím nedošlo, ukazuje jasně (mylnou) oddělenost a nesouvislost těchto témat v obecném povědomí a vnímání společnosti.

Závěry

Je otázka, nakolik je samotná konceptualizace „proženských“ aktivit aplikovatelná v rámci GLBT vývoje v české společnosti a adekvátní pro postižení GLBT aktivit po roce 1989. Nicméně zamyšlení nad touto otázkou je rozhodně plodné, neboť přináší pohled na struktury a formy fungování a rozvoje GLBT aktivit, jež nabízí prostor pro zajímavě genderově specifickou analýzu. Podstata tohoto koncepčního nástínu na otázku „sexuálních menšin“ v kontextu „proženských“ aktivit po roce 1989 se dá shrnout do několika základních bodů.

1. V české společnosti stále ještě nefunguje příliš velká solidarita ani sounáležitost v rámci GLBT aktivit. Bisexualita je téměř netematizovaná, gay a lesbické aktivity na jedné straně a transgenderové aktivity na straně druhé spolu, až na vzácné výjimky, téměř nespolupracují. Feministické a „ženské“ aktivity a organizace tuto vzájemnou nekomunikativnost zatím spíše podporují a jsou její součástí. Tento trend je dán především historickým vývojem české společnosti, a to jak absencí feministického hnutí a nemožností otevřené GLBT identifikace v období komunistického režimu, tak v důsledku antifeministického prostředí po roce 1989.

2. Gay a lesbické aktivity od počátku svého vývoje odrážely patriarchální strukturu, sexismus a absenci genderového vnímání v české společnosti jako celku. Tomuto pojetí značně přispíval mediální diskurs, jež tyto trendy podporoval (a mnohdy stále podporuje). Vznik Gay a lesbické ligy (dále GLL) představuje zásadní zvrat v tomto pojetí a zároveň dokládá vliv genderové analýzy a genderového diskursu na proměnu politických diskusí o registrovaném partnerství. S touto transformací souvisí i velmi důležitá transformace rétoriky a důrazu, jež GLL ve své strategii prosazuje. Asi nejdůležitější jsou v tomto ohledu dva aspekty: a) odklon od tradičního vysvětlování a ospravedlňování vlastní normality a místo toho přenesení pozornosti na homofobii společnosti a odpovědnosti za homofobii na společnost; b) důraz na rovnoměrné zastoupení a viditelnost gay mužů a lesbických žen v rámci GLL aktivit. Tato strategie také ukazuje vzrůstající sebevědomí a politickou legitimitu gay a lesbických aktivit. Transgenderové aktivity v průběhu 90. let a zejména v posledních pěti letech také zaznamenaly rozvoj a nárůst sebevědomí, nicméně se projevují ne v politické rovině, ale zejména na webových stránkách, s čímž souvisí i poslední aspekt tohoto souhrnu.

3. Otázka existence české gay, lesbické a transgenderové „komunity“ je diskutabilní pro většinu GLBT představitelů a představitelky, kteří se k této otázce veřejně vyjadřují. Je to samozřejmě především otázka definice termínu „komunita“ a „hnutí“, přesto velké množství gayů, leseb a transgender lidí v české společnosti a kontextu *něco* postrádá, co jim brání na otázku existence komunity jednoznačně odpovědět ano. Pro některé je to nedostatečná politická aktivita, pro jiné nedostatečný kulturní život, pro další zatím stále minimální viditelnost GLBT ve veřejném prostoru, pro jiné neexistence živých a energických oblastí či čtvrtí, kde by se odehrával GLBT život. Jedno je ale jisté: v rozvoji GLBT života a aktivit v posledních deseti letech sehrál naprosto ústřední roli rozmach internetu. Dostupnost informací, možnost komunikace a diskusí o nej-různějších otázkách, kulturní zpravodajství, svoboda seznamování, ale i politická mobilizace v otázkách RP nabízejí otázku, zda se v české společnosti přeci jen nevytvořila alespoň virtuální „gay, lesbická a transgenderová kultura“. Historicky byly základními institucemi těchto kultur především bary, lázně, časopisy, inzeráty, festivaly a jiné kulturní akce, existence internetu však vnesla do života GLBT kultury virtuální rozměr, který není možné přehlédnout a podceňovat (ale zatím ani plně zhodnotit). Navíc existence internetu a flexibilita webových stránek také pomohla rozbít zřejmý pragocentrismus, který GLBT aktivity po roce 1989 v české společnosti také charakterizoval a ukázal, že (zejména) gay a lesbické aktivity v České republice zdaleka nejsou jen pražskou (a brněnskou) záležitostí. Propojenost diskusí a odkazů různých webových stránek navíc dává naději do budoucnosti, že GLBT a feministické a genderové aktivity v české společnosti se budou v budoucnosti stále více slévat a integrovat dohromady a naučí se navzájem produktivně a viditelně spolupracovat.

Literatura

- Barša, P. 2002. *Panství muže a touha ženy: Feminismus mezi psychoanalýzou a poststrukturalismem*. Praha: SLON.
- Brzek, A., Pondělíčková-Mašlová, J. 1992. *Třetí pohlaví?* Praha: Scientia Medica.
- Card, C. 1995. *Lesbian Choices*. New York: Columbia University Press.

- Cameron, L. 1996. *Body Alchemy: Transsexual Portraits*. San Francisco: Cleis Press.
- Chauncey, G. Jr. 1994. *Gay New York*. New York: Basic Books.
- Ciprová, K. 2005. *Proměna mediální prezentace a diskurzu o homosexualitě v České televizi, 1990 – 2004*. Bakalářská práce. Praha: FHS UK.
- Cromwell, J. 1999. *Transmen & FTMs: Identities, Bodies, Genders & Sexualities*. Urbana and Chicago: University of Illinois Press.
- Cviková, J., Juráňová, J. (eds.) 2004. *Lesby-by-by*. Bratislava: Aspekt.
- Cviková, J., Juráňová, J. (eds.) 2003. *Ružový a modrý svět: rodové stereotypy a ich dôsledky*. Bratislava: Aspekt.
- Czech Sociological Review*, 1999. *Special Issue on the Position of Czech Women in the Society of the 1990s in the Spectrum of Research*. Vol. 7, č. 2.
- Faderman, L. 2002. *Krásnější než láska mužů: romantické přátelství a láska mezi ženami od renesance po současnost*. Praha: One Woman Press. (Originál: 1981. *Surpassing the Love of Men Romantic Friendship and Love Between Women from the Renaissance to the Present*. New York: HarperCollins Publishers, Inc. Do češtiny přeložil Martin Pokorný).
- Fafejta, M. 2004. *Úvod do sociologie pohlaví a sexuality*. Věrovany: nakladatelství Jan Piskiewicz.
- Fanel, J. 2000. *Gay historie*. Praha: Dauphin.
- Fausto-Sterling, A. 1997. „How To Build a Man.“ S. 244—249. In: *Gender and Sexuality Reader*. Ed. by R. Lancaster and M. di Leonardo. New York, London: Routledge.
- Fausto-Sterling, A. 1985. *Myths of Gender: Biological Theories about Women and Men*. New York: Basic Books.
- Feinberg, L. 2000. *Pohlavní štvanci: dějiny translidí*. Praha: GG. (Originál: 1996. *Transgender Warriors: Making History from Joan of Arc to Dennis Rodman*. Boston: Beacon Press. Do češtiny přeložila Tereza Spencerová).
- Filozofický časopis: speciální číslo o feministické filozofii a feminizmu*. 1995, č. 5.
- Fone, B. 2000. *Homophobia: A History*. New York: Metropolitan Books.
- Formánková, L., Rytířová, K. (eds.) 2004. *ABC feminizmu*. Brno: Nešehnutí.
- Fuchs, D., Fuchs, C. (b. r.). *Transsexuelle Menschen in Deutschland*. Wiesbaden: Verlag Martina Rueger.
- Fuss, D. 1991. *Inside/Out: Lesbian Theories, Gay Theories*. New York: Routledge.
- Gustina, Ch. 1996. *Let's Play Dress-Up*. Berlin: Janssen Verlag.
- Hamer, D., Copeland, P. 1994. *The Science of Desire: The Search for the Gay Gene and the Biology of Behavior*. New York: Simon and Schuster.
- Hanáková, P. 1999. „Přetvářka skončila. Média objevila existenci gayů.“ *Lidové noviny*, Příloha Média @ komunikace, 19. 4., s. 16.
- Harris, D. 1997. *The Rise and Fall of Gay Culture*. New York: Ballantine Books.
- Havelková, H., Vodrážka, M. (eds.) 1998. *Žena a muž v médiích*. Praha: Gender Studies.
- Herek, G. (ed.) 1998. *Stigma and Sexual Orientation: Understanding Prejudice Against Lesbians, Gay Men, and Bisexuals. Psychological Perspectives on Lesbian and Gay Issues*. London: SAGE, Vol. 4.
- Himl, P. 2000. „Okno do ložnice: kdo všechno (ne)byl gay a proč je na místě značná opatrnost.“ *Mladá fronta DNES*, 18. 9., s. 16.
- Chříbková, M., Chuchma J., Klimentová, E. (eds.) 1999. *Feminismus devadesátých let českýma očima*. Praha: One Woman Press.

- Jackson, S. 1999. *Heterosexuality in Question*. New York: SAGE publications.
- Jánošová, P. 2000. *Homosexualita v názorech společnosti*. Praha: Karolinum.
- Jay, K. 1999. *Tales of the Lavender Menace: A Memoir of Liberation*. New York: Basic Books.
- Kotula, D. 2002. *The Phallus Palace: Female to Male Transsexuals*. Los Angeles: Alyson Publications.
- Lacqueur, T. 1992. *Making Sex: Body and Gender from the Greeks to Freud*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Lau, G. 1997. *Adults in Wonderland*. New York: Serpent's Tail.
- LeGaTo: měsíčník gay, lesbické a transgender komunity. 2004/9. Praha: Česká televize.
- Mastoon, A. 1997. *The Shared Heart: Portraits and Stories Celebrating Lesbian, Gay and Bisexual Young People*. New York: William Morrow and Company, Inc.
- Mohr, R. 1992. *Gay Ideas: Outing and Other Controversies*. Boston: Beacon Press.
- Němcová, M., Němců, M., Němec, R. 1993. *Biografie muže, který byl ženou*. Kladno: Cassandra.
- Nestle, J., Howell C., Wilchins, R. (eds.) 2002. *GENDERQUEER: voices from beyond the sexual binary*. Los Angeles: Alyson Books.
- Ondrisová, S., Šipošová, M., Červenková, I., Jójárt, P., Bianchi, G. 2002. *Neviditelná menšina: Čo (ne)vieme o sexuálnej orientácii*. Bratislava: Nadácia Občan a demokracia.
- Orndorff, K. 1999. *Bi Lives: Bisexual Women Tell Their Stories*. Tucson: See Sharp Press.
- Pharr, S. 1998. *Homophobia: A Weapon of Sexism*. Little Rock: Chardon Press.
- Pilátová, M. 2005. „V létě ti řeknu sí“. *Respekt*, č. 20, s. 11.
- Procházka, I. 2002. *Coming Out: průvodce obdobím nejistoty, kdy kluci a holky hledají sami sebe*. Brno: STUD a Praha: Gay iniciativa.
- Procházka, I., Janík, D., Hromada, J. 2003. *Společenská diskriminace lesbických žen, gay mužů a bisexuálů v ČR*. Praha: Gay iniciativa.
- Prosser, J. 1998. *Second Skins: The Body Narratives of Transsexuality*. New York: Columbia University Press.
- Renzetti, C., Miley, C. H. (eds.) 1996. *Violence in Gay and Lesbian Domestic Partnerships*. New York: Harrington Park Press.
- Ristock, J. 2002. *No More Secrets: Violence in Lesbian Relationships*. New York: Routledge.
- Rupp, L. 2001. *Vytoužená minulost: Dějiny lásky a sexuality mezi osobami stejného pohlaví*. Praha: One Woman Press. (Originál: 1999. *A Desired Past: A Short History of Same-Sex Sexuality in America*. Chicago: University of Chicago Press. Do češtiny přeložila Věra Sokolová).
- Sokolová, V. 2004. „A co děti?...: Gay a lesbické rodičovství.“ S. 80–96. In: *ABC feminismu*. Ed. by L. Formánková a K. Rytířová. Brno: Nesehnutí.
- Sokolová, V. 2005. „The (B)Order of Heterosexism: Gays, Lesbians and Feminists in the Czech Media after 1989.“ In: *Mediale Welten in Tschechien nach 1989: Genderprojektionen & Codes des Plebejismus*. Ed. by J. van Leeuwen-Turnovcová. Jena, Germany: Friedrich-Schiller Universität.
- Solzi, A. 2002. *WO-MEN*. Firenze: Cal.co editore.
- Spencerová, T. 2003. *Jsem trandák!* Praha: G plus G.
- Stedfeldt, E. 1998. „Zrušte gaye!“ *Lambda – Nachrichten*. Berlin. (Do češtiny přeložil P. Himl.)
- Stehlíková, D., Procházka I., Hromada, J. 1995. *Homosexualita, společnost a AIDS v ČR*. Praha: Orbis.
- Suárez, J. 1996. *Bike Boys, Drag Queens, and Superstars: Avant-Garde, Mass Culture, and Gay Identities in the 1960s Underground Cinema*. Bloomington: Indiana University Press.

- Šípošová, M., Jójárt, P., Daučíková A. et al. 2002. *Správa o diskriminácii lesbických žien, gejo, bisexuálov a bisexuálov na Slovensku*. Bratislava: Q Archív.
- Šmausová, G. 2002. „Proti tvrdošíjné představě o ontické povaze gender a pohlaví.“ *Politika rodu a sexuální identity. Sociální studia*, č. 7, s. 15–27.
- Šmejkalová, J. 1998. „Strašidlo feminismu v českém, porevolučním tisku: úvaha, doufejme, historická.“ In: *Žena a muž v médiích*. Ed. by H. Havelková a M. Vodrážka. Praha: Gender Studies.
- Talandová, J. 1998. *Sociální postavení lesbických žen: alternativní rodinné modely v kontextu heterosexuální společnosti*. Praha: Alia.
- Troka, D., Lebesco, K. a Noble, J. (eds.) 2002. *The Drag King Anthology*. New York, London: Harrington Park Press.
- Trebilcot, J. 1994. *Dyke Ideas: Process, Politics, Daily Life*. Albany: State University of New York Press.
- Trnka, S., L. Busheikin (eds.) 1993. *Bodies of Bread and Butter*. Praha: Nadace Gender Studies.
- Tucker, N. (ed.) 1995. *Bisexual Politics: Theories, Queries and Visions*. Binghampton: Harrington Park Press.
- Venus Boyz: A Film Journey Through the Universe of Female Masculinity*. 2003. (Scénář a režie Gabrielle Baur; Produkce Kurt Maeder a Gabrielle Baur).
- Věšíňová-Kalivodová, E., Maříková, H. (eds.) 1999. *Společnost žen a mužů z aspektu gender*. Praha: Open Society Fund.
- Volcano, D. L. 2001. *Sublime Mutations*. Berlin: Janssen Verlag.
- Volcano, D. L., Halberstam, J. 1999. *The Drag King Book*. London: Serpent's Tail.
- Warner, M. 1999. *The Trouble with Normal: Sex, Politics, and the Ethics of Queer Life*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Whisman, V. 1995. *Queer by choice: lesbians, gay men and the politics of identity*. New York: Routledge.

¹ Jedním z nejlepších původních článků, který podrobně rozebírá téma duality pohlaví a koncepty pohlaví/gender, je odborná esej Gerlindy Šmausové (2002). Ze zahraniční literatury se historicky a kulturně podmíněné podstatě duality pohlaví věnuje např. Lacqueur (1992) nebo Fausto-Sterling (1997 a 1985). Důležitou práci na toto téma v rámci gay a lesbických studií napsal Fuss (1991).

² Tematiku emancipační politiky a heterosexualizaci homosexuality v rámci boje za občanská práva v sousedním Německu zpracoval velmi zajímavě německý aktivista Eike Stedfeldt ve svém provokativním článku „Zrušte gaye!“ V textu Stedfeldt kritizuje politiku integrace jako další nástroj útlaču a poukazuje na to, že „původní myšlenky radikální společenské kritiky, pacifismu, feministický diskurs a myšlenka solidarity v gay politice občanských práv“ se ve sjednoceném Německu pomalu, ale jistě vytratily (Stedfeldt, 1998).

³ Například v nezveřejněném amatérském průzkumu veřejného mínění, který zpracovala Gay a lesbická liga (GLL) v roce 2003 a na který odpovídalo přes 600 dotázaných z celé ČR, hodnotilo 56 % respondentů jako nejzávažnější projev diskriminace gayů a leseb (GL) v české společnosti „netoleranci a nepochopení ve společnosti“, zatímco např. neexistenci registrovaného partnerství za projev diskriminace považovalo pouze 27 % dotázaných. „Diskriminaci existujícími zákony“ pak jako hlavní aspekt diskriminace uvedlo 18 % dotázaných a „diskriminaci GL v zaměstnání a na trhu práce“ 15 % respondentů. Z těchto dat jasně vyplývá, že netiživěji na gaye a lesby dopadá celková netolerance ve veřejném prostoru, která formou názorů, postojů a přístupu většinové společnosti prosakuje do všech oblastí života a je tak jen velmi těžko definovatelná, a tudíž jasně postižitelná. Je logické se domnívat, že u transgender jedinců tomu nebude lépe, spíše naopak.

⁴ Současné umělecké i kulturní trendy v zemích západní Evropy (především Německu a Velké Británii) a USA dávají daleko větší prostor a pozornost než kdy dřív např. projevům ženské maskulinity či drag kingu, které subvertují tradiční pohled na homosexualitu a transgender. Vynikajícím přínosem v tomto trendu je také dokumentární film Gabrielle Baur o dragkingové scéně v Londýně, New Yorku a San Francisku *Venus Boyz: A Film Journey Through the Universe of Female Masculinity*.

- ⁵ Možná stěžejním odrazovým můstkem pro tento trend byl oskarový snímek z roku 1995 *Filadelfie*, o vítězném soudním sporu amerického právníka, který přijde o zaměstnání kvůli své homosexuální orientaci a onemocnění AIDS. V současné době jsou velmi viditelnými nejen případy diskriminace na trhu práce a v zaměstnání, ale také diskriminace v armádě, ve vzdělávacím procesu, při adopcích dětí (např. známý případ francouzského gay otce, který se řešil až u Evropského soudu pro lidská práva) a mnoho dalších.
- ⁶ Tímto způsobem například výborně funguje sociální odbor města Lipska. Baskický ombudsman Ínigo Lamarca je zase otevřený gay. Jeho pozice a pravomoci jsou samozřejmě daleko širší, nicméně otevřená homosexuální orientace v tak vysoké pozici jistě hraje svou roli v proměňování názorů a vnímání veřejnosti (viz Pilátová 2005).
- ⁷ Za jedinou výjimku je zde možné považovat kauzu Jarky Brokešové, MtF transgender ženy, která zažalovala za diskriminaci českou armádu, jež ji odmítla přijmout do svých profesionálních řad. Brokešová ještě jako muž prošla vojenskou základní službou. Nicméně její zdravotní anamnéza obsahuje diagnózu F64, transsexualitu, jež podle armádní vyhlášky zakazuje osobě vstup do profesionální armády. Ministr obrany Karel Kuhnل tedy odmítl, že by armáda diskriminovala, ta podle něj pouze postupovala podle zákona. Prohlásil však, že tato vyhláška je špatná a měla by se změnit, neboť ve své stávající podobě je diskriminační.
- ⁸ Stejně tak je důležité poznamenat, že první a stěžejní finance, které umožnily fungování (v převážné většině) gay aktivit po roce 1989, přišly z rozpočtu Ministerstva zdravotnictví jako součást prevence a boje proti HIV/AIDS. Tyto finance samozřejmě ovlivnily i publikační činnost gay aktivit, která se v této době soustředila právě na tuto problematiku a také v první řadě na gay muže, což jen dále ukotvovalo patriarchální a medicínský charakter gay a lesbického diskursu na začátku 90. let. Nicméně tyto peníze umožnily a nastartovaly produkci kulturních aktivit a publikací, jež byly stěžejní pro rozvoj GLBT kultury u nás.
- ⁹ Velice sporným počinem v tomto diskursu je kniha Jiřího Fanela *Gay historie*. Podrobný rozbor a vynikající kritiku této knihy předkládá Pavel Himl ve své odborné recenzi (viz Himl 2000).
- ¹⁰ V hlavních sbornících a speciálních číslech odborných časopisů 90. let, které se zabývají ženami, genderem a feminismem, naprosto absentují studie a články o homosexualitě a transgenderu. V těchto dílech, jež jsou pokládána za stěžejní mezníky ve vývoji polistopadového genderového diskursu u nás, není ani jeden GLBT hlas, ani jedna studie týkající se GLBT tematiky.
- ¹¹ Na rozdíl od Jiřího Hromady Tereza Spencerová také již vydala svou (velice zajímavou) autobiografii (viz Spencerová 2003). I díky tomu pomáhá trendu pozitivní sebereprezentace a zkoumání otázek identity, o nichž byla řeč výše s odkazem na vývoj GLBT v zahraničí. (Dále např. Němec 1993).
- ¹² Tomuto srovnání se velmi zajímavým způsobem věnovala ve své bakalářské práci Kristýna Ciprová (viz Ciprová 2005).
- ¹³ Mezi nejznámější české GLBT servery patří: www.lesba.cz; www.partnerstvi.cz; www.bengales.cz; www.stud.cz; www.gll.cz; www.004.cz; www.kluci.cz; www.transforum.cz; <http://www.scalex.cz/sophia>, <http://gay.iniciativa.cz/www/index.php>; <http://translide.unas.cz>. Na Slovensku jde o servery: www.altera.sk, www.lesba.sk, www.ganymedes.info, www.hab.sk.
- ¹⁴ Zákon ze dne 26. ledna 2006 o registrovaném partnerství a o změně některých souvisejících zákonů byl vyhlášen ve Sbírce zákonů v částce 38 pod číslem 115/2006 Sb. dne 3. dubna 2006. Účinnosti nabývá od 1. července 2006. První snahy o uzákonění registrovaného partnerství se datují již do roku 1992–1993, kdy vláda připravovala novelu občanského zákoníku, v níž byly navrženy i paragrafy týkající se práv homosexuálních občanů. Tyto paragrafy byly vládou zamítnuty. První zákon o RP byl předložen v roce 1995, ale k jeho projednání vůbec nedošlo. V dubnu 1998 zamítla sněmovna již druhý, nicméně s ohledem na historii toho prvního v podstatě první, ucelený poslanecký návrh Zákona o RP. V prosinci 1999 zamítla sněmovna druhý návrh zákona o partnerském soužití osob téhož pohlaví. V září 2001 Zemanova vláda schválila třetí připravovaný návrh zákona o RP, nicméně v říjnu téhož roku jej Poslanecká sněmovna nepustila ani ke druhému čtení. V červnu 2004 byl vládou schválen již čtvrtý návrh zákona, který v listopadu 2004 prošel druhým čtením. V únoru 2005 sněmovna zákon opět neschválila, jako vždy velmi těsně. V lednu 2006 byl Zákon o registrovaném partnerství konečně schválen (i přes prezidentovo následné veto). Detailní historie, podrobnosti hlasování, rozbor preferencí, komentáře a ohlasy jsou k dispozici na www.partnerstvi.cz.
- ¹⁵ V již zmíněném průzkumu GLL z roku 2003 77 % dotázaných uvedlo, že podporují uzákonění RP. Současně 27 % dotázaných si myslí, že neexistence tohoto zákona je jedním ze základních prvků signalizujících diskriminaci gayů a leseb v České republice. Oficiální průzkum „Pojteje veřejnosti ke kontroverzním tématům partnerského soužití“, který také v roce 2003 zpracovalo Centrum pro výzkum veřejného mínění SOU AV ČR, je ve svém závěru skeptičtější. Podle této studie tolerance k RP v české společnosti sice od roku 1998 vzrůstá, nicméně v roce 2003 dosáhla pouze hodnoty 49 %, tedy ani ne polovinu dotázaných (na rozdíl od 35 % v roce 1998).
- ¹⁶ Veškeré informace o vzniku, koncepci a aktivitách GLL lze nalézt na <http://gll.cz/gll-liga>.
- ¹⁷ V kontextu lingvistického posunu, který nepochybně odráží i sebepojetí gay a lesbických jedinců a skupin, jistě není nezajímavý vývoj názvů důležitých gay a lesbických organizací a sdružení: Jako první se společně ustavily již v roce 1990 HRHO (Hnutí za rovnoprávnost homosexuálních občanů) a SOHO (Sdružení organizací homosexuálních občanů), v roce 2000 se SOHO přejmenovalo na Gay iniciativu a jako poslední se v roce 2003 vytvořila Gay a lesbická liga.
- ¹⁸ Zde je zajímavé uvést i další akademické aktivity, které na české univerzitní půdě probíhají nebo jsou připravovány: například katedra genderových studií FHS UK v Praze pravidelně nabízí bakalářské kursy *Queer Studies* a *Politika identity a konstrukce sexuality ve společnosti*, od ZS 2006 navíc nabízí i magisterský kurs *Narace a sexuální identita*, zaměřený na vizuální a literární konstrukce a (re)prezentace sexuálních identit. Katedra anglistiky FF MU v Brně zase na akademický

rok 2006/07 připravuje dvousemestrální bakalářský kurs *Gay Studies*. Na konci roku 2006 MU také připravuje k vydání monografii Michaela Kaylora o uranské kultuře s názvem *Secreted Pleasures*.

- ¹⁹ V prosinci 2004 vláda ČR schválila paragrafované znění zákona o rovném zacházení a ochraně proti diskriminaci, tedy tzv. antidiskriminační zákon, jež připravovala Rada vlády pro lidská práva několik let. Návrh zákona poté putoval do Parlamentu ČR. Nicméně, ani v létě roku 2006, kdy tato publikace jde do tisku, zákon stále schválen nebyl. Názory odborníků na jeho šance schválení se značně různí a převládá spíše skeptičtější verze. Odpůrci tohoto zákona totiž argumentují tím, že tuto problematiku má již ve své kompetenci český ombudsman. Autoři zákona však tuto interpretaci odmítají s tím, že kompetence ombudsmana jsou nedostatečné a nesplňují požadavky prevence a ochrany před diskriminací.

České lesby: daleko k hnutí, daleko k feminismu

Miluš Kotišová, Věra Vampolová

Czech lesbians: far from a movement, far from feminism

The paper describes the development of the Czech lesbian movement, not immune to the initial pains and weaknesses of a budding non-profit sector in the middle of the 1990s, from semi-secretive therapeutic groups in psychiatric wards toward the close of the communist regime over a peak of varied community activities between 1996 and 1997, to the more narrow focus of contemporary lesbian "movement" on political lobbying for the adoption of same-sex partnerships.

Keywords:

activists, bisexual, consensus, feminism, four-percent minority, gender, hierarchies, homosexuality, lesbian, lesbianism, lesbians, registered partnership, sexual orientation, transgender

Přestože za socialismu byla homosexualita reformou trestního zákona z roku 1961 dekriminalizována, lesby a gayové neměli žádnou možnost otevřeně prezentovat svou sexuální orientaci. Zákon jim téměř nic nezakazoval, ale například homosexuální dvojice libající se na ulici mohla být podle zákona kýmkoliv obviněna z rušení veřejného pořádku. Lesby či gayové byli nuceni svou orientaci skrývat před svým okolím nebo předstírat heterosexuální zaměření. Obzvláště v některých povoláních nebylo vůbec možné se ke své opačné sexuální orientaci přihlásit, např. ve školství a v armádě. Přibývalo fingovaných sňatků. V komunitě vládla atmosféra strachu. Někteří homosexuálové byli evidováni v seznamech tajné policie. Jako takoví byli pak snadno vydíratelní a použitelní pro její práci. Homosexuálové měli stěží nějaké sociální vzory, nevycházely žádné knihy s touto tematikou a slavná, ale datem vydání poněkud zastaralá Studna osamění se mezi lesbami předávala jako poklad.

Samotné seznámení bylo problémem. Ale některé tehdejší deníky jako například *Svobodné slovo*, *Lidová demokracie* či *Práce* měly u rubriky seznámení podivuhodnou kolonku Ostatní, kde bylo možné pod rouškou společného zájmu o turistiku či kulturu najít přítelkyni či přítele.

Už proto otázka nějaké (sebe-)organizace v té době a vyvíjení programové osvěty pro veřejnost a na veřejnosti vycházející zevnitř komunity (která je vždy ostatně vnitřně dále diferencovaná a odstínovaná), nepřicházela v úvahu. Lesby a gayové se nejvíce scházeli ve svých bytech, přestože pro ně v Praze existovalo pár koncentrovaných míst, jako byla kavárna Evropa na Václavském náměstí nebo noční T klub v blízkosti Jungmannova náměstí, v Brně zase soukromý klub U Richarda. Informace o této neviditelné komunitě se šířily ústním podáním, protože neexistovalo žádné médium, kde by homosexuálové dostali prostor.

Těsně před revolucí se o homosexuální problematiku začali zajímat někteří redaktoři. Psal o ní *Mladý svět* a ve *Tvorbě* vycházel velmi kvalitní dvoustránkový materiál o čtyřprocentní menšině. Lidé s opačnou sexuální orientací byli často deprimováni a hledali útočiště u psychologů a sexuologů. A právě tito odborníci ze Sexuologického ústavu v Praze cítili velkou potřebu

homosexuální komunitu zviditelnit a veřejně prezentovat. Z jejich popudu také vznikaly v porevoluční době první gay a lesbické organizace v Praze a v celé tehdejší Československé republice.

Těsně po sametové revoluci v roce 1990, tedy v době, kdy se na Západě a za mořem gayové a lesby radovali ze svobody a respektu společnosti, vzniklo v Praze Sdružení občanů homosexuální orientace (SOHO) s celostátní působností s voleným předsedou a zástupci z jednotlivých krajů. V rámci této organizace vznikla první samostatná ženská lesbická organizace L – klub LAMBDA Praha s volenou předsedkyní a výborem. Tato organizace neměla příliš velké politické ambice. Plnila spíše seznamovací a shromažďovací funkci. Na pravidelných schůzkách se mohly ženy konečně svobodně projevit, podělit se o svoje problémy, pocity smutku, ale i radosti. SOHO sdružovalo několik gay organizací a pouze tři organizace lesbické, které tudíž neměly příliš velký prostor pro rozhodování a plnily spíše funkci platících pasivních členek organizace.

V té době vznikl také časopis s celostátní působností *SOHO revue*, kde měly ženy postupem času vyhrazeny *pouze dvě strany*. Jiný pohled redaktorky dvoustrany byl často v rozporu s celkovým uspořádáním časopisu s převažující gay tematikou. Na dvoustranách byly postupně představovány například lesbické umělkyně a literátky. Prostor zde dostávaly lesbické aktivistky z domova i ze zahraničí. Publikování ostrých feministických slov aktivistek ze zámoří se stalo brzy v maskulinně laděné gay redakci nežádoucí. Odmítaly je však, bohužel, i některé lesbické ženy. *SOHO revue* prodělala mnoho změn a vystřídala různé majitele. V posledních dvou ročnících šéfredaktor vydávání lesbických dvoustran odmítl. Lesbická tematika z časopisu téměř zmizela. Časopis však zmizel také.

V tomto článku je hlavní pozornost věnována dění v Praze (a v menším rozsahu i v Brně), protože v těchto městech se dá hovořit o existenci jakéhosi hnutí, respektive zde působily a působí organizace, jejichž náplní nebylo jen neformální přátelské (sportovní,...) uzavřené setkávání lesbických (bisexuálních) žen, ale také v menší či větší míře programové osvětové působení navenek, dialog s většinou společností, vydávání časopisu nebo (v případě brněnských žen) veřejný filmový festival a linky pomoci, knihovny.

Malé neformální skupinky jsou v každém větším městě (Olomouc, Ostrava, Plzeň,...), ale nijak zvláště mezi sebou nekomunikují nebo jejich komunikace je jen nárazová a individuální. Tím však nechceme podceňovat jejich význam.

Praha

Nejdéle a soustavně zde působí smíšené sdružení LOGOS pro věřící ženy i muže (různých vyznání), které již téměř deset let provozuje telefonickou linku pomoci. Srovnání s vývojem v zahraničí (např. s Maďarskem) naznačuje, že založení takové linky pomoci (což pochopitelně závisí na odbornosti a zájmech zakládajících členek) a nabídka dlouhodobé psychologické podpory izolovaným jednotlivcům (i komunitě) je důležitým formujícím a stabilizačním prvkem pro další činnost organizace. Konají se pravidelná setkání, turistické výlety a jiné akce. Ženská část Logosu reflektuje i feministickou teologii. Logos má také živé vazby na zahraničí a své zkušenosti z mezinárodní výměny využívá především v působení na zdejší církve a jejich přijímání homosexuality.

Seznámení se zámořskými a západními aktivistkami-feministkami, s jejich zkušenostmi a prací inspirovalo jiné české aktivistky a zahájilo novou etapu činnosti v L – klubu LAMBDA

vydáním první lesbické sbírky poezie *Promluv*. Sbírká si nekladla žádné velké umělecké nároky, proto měla i rozdílnou úroveň. Vydání sbírky pod názvem *Promluv* mělo být spíše výzvou a příkladem pro jiné ženy, aby se nebály o své lesbické orientaci promluvit. Tento titul pak převzal nově vzniklý časopis *Promluv* s lesbickou, ale také už feministickou tematikou. Od svého počátku v roce 1993 (oficiální registrace v roce 1994) byl časopis velmi pokrokově naladěný a jeho obsahově hutné články byly na vysoké úrovni. Zahraniční informace a darované knihy či publikace pomohly jednak posílit argumentační pozici aktivistů a aktivistek v České republice obecně a jednak z nich jednotlivé organizace čerpaly například obrazové materiály apod.

Pro názorové rozdíly se skupina sdružená kolem časopisu *Promluv* oddělila od L – klubu LAMBDA a založila svou vlastní akční lesbicko-feministickou skupinu PROMLUV, která v té době měla deset žen. Aktivistky této skupiny ve významné míře ovlivnily český lesbický život především otevřenou veřejnou prezentací lesbické kultury a v roce 1995 zahájením tradice každoročně pořádaného festivalu ženské lesbické kultury APRILES. Kromě lesbické problematiky a prezentace lesbické kultury se festival zabýval rozkrýváním obecné ženské tematiky a otázkami souvisejícími s feminismem. Také tematika studií genderu, rodových studií začala pronikat na stránky lesbického časopisu. Kromě toho *Promluv* byl osloven vedoucí katedry sociální práce na FF UK Jiřinou Šiklovou, aby zpracoval téma homosexuality pro přednáškový cyklus „Sociální problémy z aspektu gender“. *Promluv* a později nezávislé oslovené osobnosti přispívaly do tohoto cyklu několik let. Z ostatních ženských organizací na česko-moravské scéně spolupracoval *Promluv* především s Gender Studies, o.p.s. Činnost *Promlupu* se rozvíjela a gradovala do roku 1997. Na necelý rok svítila organizaci naděje na systematictější práci a zázemí včetně knihovny (tato sbírka je momentálně začleněna do knihovny Gender Studies, o.p.s.), organizace měla totiž možnost a finanční zajištění pronajmát si samostatné prostory v Klimentské ulici. Kromě dubnového festivalu pořádalo sdružení také podzimní vikendy pro lesbické matky s dětmi a jiné akce (uskutečnily se asi tři). Tehdy dosáhl počet předplatitelek časopisu *Promluv* svého maxima (k 200).

Na samém počátku získal *Promluv* poměrně velký grant od Ministerstva zdravotnictví na prevenci závislosti uvnitř lesbické komunity, konkrétně publikování článků na dané téma. Jinými slovy grant částečně hradil náklady na výrobu časopisu. (*Promluv* velmi záhy začal – z estetických a redakčních důvodů – publikovat časopis na dražším papíře. Praxe v zahraničí spíše ukázala, že skupiny ve svém zárodku vycházely výlučně ze svých možností a tomu se podřizoval výstup a estetické nároky na tiskové materiály. Na prvním místě byla informace a účel a teprve poté vše ostatní.) Výše zmíněný grant byl ale také posledním finančním příspěvkem od státu. Ministerstvo zpětně ohodnotilo svůj příspěvek jako málo účelný (tuto informaci jsem získala z úst tiskového mluvčího jedné z vládních stran v té době). Další žádosti o grant na osvětu ohledně rizika nakažení AIDS v lesbické a bisexuální komunitě zůstaly nevyslyšeny, a to i v rámci SOHO, které mělo léta přístup k poměrně značným prostředkům na prevenci AIDS. K financování a rozpočtování organizací v neziskovém sektoru v tomto období (ještě i na sklonku 90. let) se myslím dá všeobecně říct, že řada z nich vědomě nadsazovala své rozpočtové odhady (někdy v rádech desetitisíců i statisíců), aby získala peníze, které skutečně potřebovala. To ovšem byla strategie velmi krátkozraká. *Promluv* získal větší díl svých financí od zahraničních nadací a dárců, pokud nepočítáme předplatné za časopis, účastnické poplatky, dary samotných zakladatelek (v hotovosti či materiální podobě) apod.

Vliv L – klubu v české lesbické komunitě slábl. Starší ženské aktivistky se většinou odmítaly zapojit do otevřených projektů, často chtěly zůstat v anonymitě a odmítaly práci mladších žen. V L – klubu silily antifeministické nálady. Proto jednou z posledních aktivit L – klubu bylo vydávání časopisu *Alia*. Jeho ryze lesbická tematika byla reakcí na lesbické feministické myšlenky prosazované aktivistkami ze skupiny Promluv. Časopis měl měkkou nápaditou grafiku a takový byl i jeho obsah. Byl naplněn převážně milostnými příběhy, které doprovázely fotografie něžných ženských aktů. Nevěnoval se závažným lesbickým ani ženským tématům. L – klub postupně dále slábne a zaniká.

Mezitím jádro organizace Promluv, které bylo ochotné převzít většinu nezbytných administrativních a organizačních povinností (čtyřikrát ročně vydávat časopis, zorganizovat festival apod.), se ovšem navzdory úspěchu veřejné prezentace neustále paradoxně zmenšovalo, a tedy uzavíralo – komunikace a rozhodování probíhaly v samém závěru mezi třemi až čtyřmi osobami. Snad to bylo dáno „manažerskou“ bezradností i notnou dávkou „filozofické“ nekompromisnosti zakladatelek sdružení Promlavy, kterým se nedařilo otevřít se různým názorovým skupinám, tedy i nefeministkám (ženám, které se z velmi různých důvodů nehlásily k feminismu, hlavně ale proto, že o něm neproběhla žádná dostatečně otevřená, tolerantní a dlouhodobá diskuse uvnitř komunity, jistě také ze strachu z dvojitého balastu – stigma lesbismu a ještě feminismu), či skupinám rozdílných schopností a zapojit je do činnosti ve prospěch lesbické komunity. V tomto ohledu si pražská lesbická (teprve se rodící! feministická) scéna vzala od svých zahraničních kolegyně jen malé ponaučení. Bohužel u nás proběhla ostrá polarizace lesbického hnutí příliš brzy, aniž by stačila vzniknout alespoň minimální kultura spolčování a vzájemné solidarity (bez ohledu na ideové a taktické odlišnosti).

Promluv se od začátku své existence vědomě snažil narušit běžnou hierarchickou strukturu rozhodování a chodu organizace a nahradit ji něčím jiným: rozhodováním v konsensu, což jistě není špatná myšlenka. Pod časovým tlakem a návalem práce však naneštěstí přestalo fungovat i to základní: kontrolní a zpětné vazby od zbytku (čím dál více papírové) členské základny.

I za takové situace se sdružení Promluv v letech 1996 a 1997 pustilo do dvou velkých projektů. Jedním byl sociologický průzkum uvnitř lesbické komunity z genderového aspektu. Finanční prostředky věnovala Středoevropská univerzita v Budapešti (CEU). Výstup z tohoto projektu nikdy nebyl zpracován a projekt nebyl ani řádně ukončen. Druhým projektem bylo ženské centrum Nora. Promlavy se podařilo v zahraničí (během okružní cesty Německem, Rakouskem a Švýcarskem) od feministek solidarizujících s „východoevropskou“ zemí relativně snadno sesbírat prostředky na koupi sklepního prostoru v Praze 8. Malou pozornost a péči ovšem věnovaly tyto ženy v Promlavy tomu, aby si zajistily potřebnou domácí podporu a zájem českých leseb a žen na pokračování projektu. Slibná činnost Promlavy se v podstatě uzavřela neuzavřela 3. ročníkem festivalu Apriles v dubnu roce 1997. Byl to nejlepší a nejambicióznější festival, ale současně také poslední stéblo, které zlomilo vaz nadšeným aktivistkám v Promlavy. Lesbické ženy v Promlavy sotva sesbíraly sílu na dokončení, jen s velikým zpožděním, tři čísla časopisu v daném roce (místo čtyř – čtvrté bylo sloučené s *Alií* v následujícím roce).

V roce 1998 došlo k nezbytnému pragmatickému sloučení redakcí časopisů *Alia* a Promluv. Jednak si oba časopisy půlily již tak malou čtenářskou obec, jednak každý časopis vytvářely v podstatě dvě ženy. Jinak ale toto kompromisní spojení časopisů Promluv a *Alia* nebylo příliš

šťastné vzhledem k ‚nepřekročitelným názorovým rozdílům‘ bývalých redakcí. Prozatímní šéfredaktorka hledala nové redaktorky.

V lednu 1998 se konala neregulérní (protože smíšená) schůzka zbytku členek Promluvu a jiných lesbických aktivistek (nečlenek, tudíž bez jakékoli odpovědnosti!), na níž se pod časovým tlakem a pod tíhou faktu, že jedna donedávna velmi aktivní postava Promluvu byla už půl roku v zahraničí a chtěla tam na čas zůstat, a že druhá aktivní členka organizačního jádra rovněž odjížděla do ciziny, jednalo o tom, co dál s prostorem Nora, co dál s organizací apod. V domnění podpory ostatních jedna z přítomných souhlasila, že pomůže Noru prodat. Neproběhla žádná právně platná výměna vedení, v té době Promluv de facto už neexistoval, také proto, že nikdo nezapltil členské příspěvky, existoval pouze jakýsi seznam papírových členek z minulosti. Na schůzce se neřešilo ani podpisové právo k účtům, úpravy stanov, ani vystoupení odjíždějících členek ze sdružení. V roce 1998 neproběhlo žádné valné shromáždění Promluvu, nicméně ještě na začátku roku bylo rozhodnuto o tom, že Promluv si pronajme spolu s Gender Studies, proFem a LaStradou prostory v Národním domě na Smíchově. Začala se zde například organizovat pravidelná setkání u nedělního časného oběda, který navářily jednotlivé účastnice. Cílem bylo obnovit komunitu, zjistit její potřeby a shromažďovat i drobné příspěvky na činnost organizace. Ani tato etapa ovšem netrvala dlouho, neboť nebylo možné udržet kancelář. Promluv byl nucen do konce téhož roku opustit kancelář z finančních důvodů. Zbylé i nově přichozí aktivistky se však snažily udržet alespoň tradici festivalu APRILES. V roce 1998 se festival Apriles uskutečnil v květnu ve skromném rozsahu. Zájem byl přesto značný.

Zajímavé je, jak je popsána historie Promluvu na nezávislém portálu LLK neboli Lesbické literární kavárny, kterou vede bývalá členka Promluvu. Krátký text v rubrice Muzeum končí časově neurčitou (kromě toho věcně nesprávnou) větou, že „sdružení Promluv dnes pracuje v jiném složení“¹.

Kromě skupiny Promluv ale existovaly další ostrůvky dobrovolnické práce. Některé nezávislé aktivistky cítily potřebu něco říci k obecně ženským problémům. Vznikl cyklus sbírek poezie *Dokonalost mizení*. Měl představit dokonale mizící nadané umělkyně v maskulinní majoritní umělecké společnosti. Vznikaly a zanikaly různé aktivity. Na scéně se objevil nový ryze lesbický bar A – klub s minigalerií, výstavy jsou obměňovány každý měsíc. Čtení poezie Dokonalosti mizení se konají právě tam. Dále vznikla nová organizace KRUH A – KLUBU, kolem něhož se sdružují zejména lesbické sportovkyně. V prostorách Gender Studies Centrum byla v roce 1998 otevřena Pražská minigalerie ženského výtvarného umění dávající příležitost začínajícím či profesionálním ženským autorkám všech věkových kategorií.

Stěžejní lesbická činnost se od roku 1998 přesunula z organizací, o jejichž vedení nemá nikdo zájem, na jednotlivé lesbické aktivistky. Uskutečnily se další dva ročníky APRILESU. V programu všech ročníků byl již samozřejmým tématem také feminismus, jinakost jednotlivých žen vůči druhým ženám apod. Na festivalu se organizačně podílel také Kruh A – klubu spolu s ad hoc volným sdružením dobrovolnic.

V té době vznikl také lesbický portál www.lesba.cz s lesbickou literární kavárnou fungující dodnes. Zakladatelka tohoto portálu vydala v roce 2002 další lesbickou sbírku *Hledám svou planetu*, publikující básně z lesbické literární kavárny. Pro názorovou rozdílnost a finanční potíže přestal v roce 1999 vycházet časopis *Promluv+Alia*. Skončil ale také proto, že se nedohodly dvě

další nezávislé aktivistky, které také chtěly vydávat lesbický časopis, ovšem neměly chuť spolupracovat, a redakci Promluvu se nezdálo logické a užitečné, aby dvě malé redakce „táhly“ dva lesbické časopisy.

V roce 1999 tedy začal vycházet časopis *Incognito?* prezentující se jako nezávislý informační měsíčník lesbických žen a jejich přátel. Časopis přinesl jistě mnoho nových pohledů. Byl naplněn lesbicko-feministickou tematikou. A protože byl také lehce feministicky naladěný, našel jiný, nový okruh svých čtenářek, ale i čtenářů. Po necelém roce však zanikl. Bohužel ani tento časopis nepřispěl k urovnání vášní mezi lesbickými aktivistkami. Naopak vydavatelky nevhodně zneužily svého postavení a v posledním čísle časopisu otiskly sugestivní a pomlouvačný článek na adresu A – klubu.

Ženy z bývalého vedení Promluvu se v letech 2000–2001 vrátily na aktivistickou scénu a dostaly se do prudkých sporů s vedením Kruhu A – klubu a nesmyslně bojkotovaly jeho účast na pořádání festivalu APRILES. Jedna členka Promluvu si dokonce vymínila copyright na název a celý festival. (Ovšem žádná z „bývalých“ členek se nehlásila k problému sklepního prostoru Nora. K tomu byly nakonec doslova donuceny z formálních a právních důvodů.) Problém neschopnosti spolupráce a jakéhosi kompromisu je znovu bolestně živý. Volný kruh organizátorek chtěl ukázat, jak je spor o vlastnictví festivalu malicherný a změnil v názvu jedno písmenko – APRILFEST, ovšem zachoval číslování ročníků. Konal se 6. ročník lesbického festivalu.² Po tři roky platilo nepsané pravidlo, že jedna z organizátorek daného ročníku se zavázala stát se koordinátorkou a garantkou ročníku dalšího. Tím se mělo docílit předávání organizačních zkušeností a jisté kontinuity linie festivalu.

V roce 2000 se z popudu jedné aktivistky, koordinátorky 6. ročníku Aprilfestu, která chtěla pomoci překonat rozštěpenost lesbické scény, spojila dohromady skupinka žen a feministických aktivistek. Všechny cítily potřebu se více zapojit do problematiky předkládání zákona o registrovaném partnerství. Lesbické ženy si stále více uvědomovaly svoji dvojnásobnou diskriminaci v mužské heterosexuální společnosti. Nesouhlasily s tehdy již třikrát odmítnutým zákonem o registrovaném partnerství, který nerefletoval základní právo svobodně mít a vychovávat děti v lesbickém či gay páru. Proto vypracovaly Výzvu 2002: Za rovná práva lesbických žen a gayů – prohlášení lesbických aktivistek (debata o tom, zda připojit i přívlastek „bisexuální“, vynesla záporný soud). Signatářky Výzvy 2002 proto vyzvaly Parlament ČR a vládu ČR, aby urychleně řešily požadavky spojené ve zkratce do těchto třech základních bodů:

1. ochrana před diskriminací ve všech jejích podobách – týkala se i transgenderově orientovaných osob;
2. uzákonění partnerských svazků osob stejného pohlaví;
3. právní jistota pro děti, které vyrůstají v partnerských svazcích osob stejného pohlaví.

Výzva 2002 se vytratila do ztracena z téhož důvodu jako ostatní předešlé činnosti, neschopností skupiny otevřít se jiným ženám, novým zájemkyním o spolupráci. Původní iniciátorka odešla ze skupiny a v roce 2002 zůstatek skupiny jen formálně podal zprávu na 8. lesbickém festivalu o „vysledcích“ Výzvy a ukončil svou činnost.

Dalším zjištěním emocí na lesbické scéně absolutně neschopné sebereflexe byl právě festival v roce 2002. Kolem A – klubu se ustavila nová dobrovolnická skupina, která začala rozesílat pozvánky na 8. ročník. V tu chvíli se ozvala skupina kolem starého vedení Promluvu, že festival

budou organizovat ony. Nabídla A-klubu „spolupráci.“ K té nakonec z celkem pochopitelných důvodů nedošlo. O výtěžek z předešlého festivalu se nikdo nestaral.

Zajištění tohoto i dalšího ročníku festivalu (8. a 9.) bylo však vynikající, i díky tomu, že jedna z organizátorek měla otevřenou cestu ke sponzorským darům v zahraniční nadaci, kde pracuje.

Promluva formálně stále existuje, ale nemá žádné členky, respektive nikdo se k němu nehlásí. Zato dvě „bývalé“ členky Promluvu usilují o vlastnictví festivalu APRILES, respektive „o supervizi“ nad tímto festivalem a jeho kvalitou. V roce 2004 se festival APRILES nekonal, skupina mladých žen ochotných festival zorganizovat byla odrazena právě těmito ženami a jejich „dobře míněnými“ nároky na kvalitu festivalu. Jiná skupina zorganizovala v relativně krátké době v roce 2004 (až v květnu) jednodenní festival pro lesbické ženy s lapidárním názvem Festiválek. Na programu byla i ostrá diskuse o budoucnosti festivalu a komu patří. Tato otázka dosud není uspokojivě vyřešena. Věc by vyřešilo pouze ustavení zcela nové organizace APRILES či APRILFEST a jasné vymezení odpovědnosti a práv. Na tuto zakládající schůzi by měly v lepším případě být sezvány všechny organizátorky minulých ročníků, nikoli selektivně samozvané majitelky festivalu.

V roce květnu roku 2005 a 2006 se opět uskutečnil lesbický festival pod zcela novým názvem „L na druhou“ (www.elnadruhou.cz). Festival zajišťuje nové občanské sdružení téhož jména.

Na 9. ročníku festivalu v roce 2003 vznikla e-mailová konference lesbických žen na popud jedné z organizátorek Aprilesu a nové aktivistky. Záměrem bylo vyvíjet cílenější politickou činnost a zlepšit vnitřní komunikaci mezi lesbami. Tato konference byla nazvána L – platforma. Tato platforma ovšem nemá žádná pevná pravidla rozhodování či vytváření konsensu, takže je opět spíše jen prostorem k nezávazné diskusi. Podle informačního letáčku je L – platforma volným sdružením zástupkyň různých aktivit (sic!) pro lesbické a bisexuální ženy i jednotlivkyně, jehož posláním je komunikace, tříbení názorů, vzájemná informovanost a koordinace činností, směřujících ke zlepšení životních podmínek a společenského postavení lesbických a bisexuálních žen. Toto volné sdružení má jakousi mluvčí (nedá se hovořit o volbě na tuto pozici.)

Náznačkem svěžího vzduchu na lesbické scéně je, kromě občanského sdružení L na druhou, neformální (!) pražská skupina Rozdílné rytmy (<http://www.rozdilnerytmy.gl.cz/les-rytmy/>), která vznikla v roce 2001. Pravidelně každý čtvrtek (původně každou středu) se konají schůzky v Gender Studies s připraveným programem. V prvním roce činnosti také probíhal kurs společenského tance, což byl nápad jedné zde dlouhodobě pobývajících Američanky.

Tyto dvě lesbické aktivity (RR a L-platforma) jsou zastoupeny – spíše osobami než jako skupiny – v občanském sdružení Gay a lesbická liga (dále GLL). Jedna „zástupkyně“ L – platformy je mluvčí GLL.

Brno

O Brně lze říci, že přebralo po Praze pomyslnou štafetu a je svým způsobem hybnou silou lesbického hnutí v Čechách a na Moravě. (Shodou okolností právě tato dvě města mají akreditované katedry rodových studií.) Jednak se v moravské metropoli již pátý rok koná filmový festival pro gaye a lesbické ženy Mezipatra, který ale každoročně putuje také do Prahy. Na programu je řada filmů, které se zabývají genderovou tematikou a pohledem. Vyrůstají ostatně stále další generace feministických filmařek.

V rámci smíšené organizace STUD mají příležitost pro setkávání a organizování také brněnské lesbické ženy a ženy z Moravy (<http://holky.stud.cz/sb-holky/>). Tato organizovaná setkání věnovaná tematickým moderovaným besedám fungují již přes deset let. Lesbické ženy zde měly štěstí, že se s místními aktivisty-gayi shodly relativně bez potíží i na důležitosti tematiky rovných práv a ani feminismus ve STUDu nebyl vysmíván (na rozdíl třeba od někdejší celonárodní organizace SOHO).³

Pardubice

V Pardubicích se ženy mohou setkávat v neformálním spolku Pardubická lesba (<http://pardubicka.lesba.cz/>). Uskupení pořádá kromě jiného turistické pochody či kratší výlety. Nezvládnuté (ne)ukončení činnosti „pražského“ Promluvu s celorepublikovou působností a jeho nespolehlivost a rozháranost v pozdním období činnosti má dodnes citelný vliv na postoj podstatné části lesbické komunity k organizovanému sdružování a negativní dopad na osobní vztahy mezi neaktivnějšími (a nejzkušenějšími) ženami v hnutí. Ty jsou velmi napjaté. To poslední platí pochopitelně především o Praze. (Promluvu dodnes formálně existuje jako prázdná, ale odhozená schránka, podařilo se však alespoň splatit dluhy za sklepní prostor Nora a prodat jej – teprve v roce 2004.) Naneštěstí veškeré zkušenosti, které jednotlivé akční skupiny v minulosti načerpaly během své záslužné práce, tak v podstatě mizí z paměti komunity a nejsou předávány dál „nové generaci aktivistek“. Rozhodně bohužel neexistuje lesbické hnutí jako takové, není naprosto vyvinutá základní solidarita mezi lesbami. Existují jen individuální aktivní lesbické ženy, které se čas od času vzepnou k jednorázové spolupráci. I proto lesbická „komunita“ není schopna vyvíjet legitimní tlak na přijetí registrovaného partnerství. Komunikace se zákonodárci je nedostatečná a chybí jí skutečná legitimita zevnitř „komunity“. Systematické skupinové úsilí sotva může nahradit bytí i dobře míněná výzva jednotlivkyním na www.lesba.cz „Napiš svému poslanci“.

Situace přesto nemusí být tak tragická, protože zde stále působí „jaksi samovolně“ faktor harmonizace zákonů s Evropskou unií, jejímž členem jsme. Na Evropskou unii a její doporučení podporovatelé registrovaného partnerství vždy poukazovali.

Lesbické ženy ale kromě toho, spíše než gayové, akcentovaly problematiku výchovy dětí, ale rozdíl akcentů byl mnohem více podmíněn letitou politikou SOHO a jejím vedením než apriorním nezájmem gayů o výchovu dětí. Nově vzniklá Gay a lesbická liga je v tomto směru odvážnější. Ani v řadách lesbických žen ovšem neexistovala nikdy úplná shoda o tom, zda vůbec (a kdy) prosazovat právo na rodičovskou výchovu v lesbickém páru. První veřejná lesbická iniciativa, která se odpoutala od „oficiální“ homosexuální reprezentace (SOHO), byla Výzva 2002.

Na závěr lze poznamenat, že politické debaty o homosexualitě vedené (vně komunity) lesbickými aktivistkami notně postrádají i prvek primární vzájemné konfrontace uvnitř komunity ohledně toho, co pro nás znamená lesbismus nebo jak si představujeme společenské přijetí leseb. V Čechách existuje daleko čilejší diskurs o lesbičtví a genderových identitách, respektive o polohách subverze-adaptace na akademické půdě než v samotné komunitě. Ojedinelé debaty se vedou, ale víceméně jednorozměrně na festivalech či ryze individuálně.

Jednotlivé lesbické osudy se nadále budou vyvíjet osobitě v každém případě a zanechají tu viditelnější, tu méně viditelné otisky ve svém nejbližším přirozeném prostředí. Bez tohoto vkladu je politikum pouhým absurdním divadlem; bude-li existovat nějaká stálější komunita, bude

navíc možné autenticitu těchto osobních ženských příběhů zaznamenat, šetrně generalizovat a pojmenovávat v politické rovině. Další politický vývoj pochopitelně závisí na úrovni vyspělosti ženského lesbického občanského uvědomění.

¹ Viz <http://lamaweb.cz/llk/muzeum/historie.htm#sdruzeni%20Promluv>.

² Pro zajímavost na portálu www.lesba.cz je zmínka o ročnících Aprilfest 2000 a 2001 uvedena a vytržena z kontextu a vedena mimo minulost festivalu APRILES.

³ STUD provozuje také telefonickou linku pomoci a další podstatnou náplní činnosti je provozování knihovny s lesbickou a gay tematikou.

Pohlavně-identitní ilegality: (ne)spolupráce transgenderové komunity s ženskými organizacemi

Tereza Spencerová

Sex-identity illegality: (non)cooperation of the TG community with women's organisations

The paper offers a view from the "inside" of the Czech transgender community, examines the barriers to organising and activism inside the TG community in relation to the dominant medical discourse of transsexuality in the Czech Republic and the related bipolar sex system. Space is given to individual activist events such as TransForum or Transpřítel Awards. To close the paper, the author examines the reasons for a lack of cooperation between women's or feminist organisations on the one hand and TG community on the other.

Keywords:

bipolarity of the sexes, femaleness, heterosexuality, homosexuality, maleness, sex change operation, sexology, trans activism, trans community, trans people, TransForum, transgender, transsexuality

Realita České republiky na počátku třetího tisíciletí bohužel mnoho příkladů spolupráce mezi ženskými organizacemi a komunitou transgenderů (TG) nenabízí. Hned na začátku je nutné konstatovat, že větší část viny na tomto stavu nese početně slabší komunita TG, jako by si ani neuvědomovala, že v rámci snah (ostřejší termín „boj“ zde asi není na místě) o dosažení alespoň nějaké rovnoprávnosti s ostatními spoluobčany by jí silnější partner přišel velmi vhod. K větší aktivitě TG komunitu bohužel nevybízí ani skutečnost, že se obě skupiny potýkají s problémy, které lze alespoň při pohledu shora považovat v hrubých rysech za shodné nebo si navzájem velmi blízké.

Přezraklad pasivity TG komunity leží bezpochyby v medicínském řešení problémů spojených s transsexualitou, transvestismem a dalšími TG projevy. Ačkoli se TG komunita v České republice začala oproti ženskému či feministickému hnutí formovat s časovým odstupem a o jejich zárodcích lze mluvit až někdy od roku 1998, tyto problémy mají kořeny už mnohem dříve. Už od 60. let 20. století totiž v lékařských kruzích platí jednoduchá zásada: transsexuál je po operaci příslušníkem vytouženého pohlaví, transvestita je muž bez ohledu na to, zda v ženské roli žije permanentně nebo ne, a o ostatních nemá cenu hovořit, neboť se o nich skripta sexuologie nezmiňují.

Tento přístup uplatňovaný dodnes s čestnými výjimkami převážnou většinou našich sexuologů má několik negativních dopadů. První a nejviditelnější spočívá v tříštění beztak již nepočtené komunity. Transsexuálové „se usklíbají“ nad transvestity a naopak a společně pak nechápou „nezařazené“. Dochází tak bohužel k přesnému opaku přísloví o více hlavách přinášejících víc rozumu a k posilování jakýchsi „sektářských“ tendencí.

Ve svém důsledku je ovšem zcela určitě mnohem závažnější praktikovaná teorie „po operaci se z muže stává žena, z ženy muž“. Na první pohled sice vypadá vcelku logicky, nicméně ve

skutečnosti to tak není. Je bohužel jen důsledkem bipolárního pohlavního systému, který se v židovsko-křesťanské kultuře praktikuje více méně od dob prvního vydání biblického příběhu o Adamovi a Evě. A vzhledem k tomu, že stávající bipolarita je silnější než zdravý rozum, musejí nutně vznikat vynucené myšlenkové absurdity typu „muž bez penisu je stejně dobrý jako kterýkoli jiný“ nebo „milá paní, máte rakovinu prostaty“. Potíž spočívá v tom, že zatímco uvnitř komunity podobné věty zní věrohodně, protože jsou všemi duševními silami žádané, mimo komunitu, ve společnosti „identitně bezproblémových“ lidí, vyznívají mnohdy falešně. Už tento fakt je jednou z hlavních příčin, proč se převážná většina transsexuálů do žádného spolkového či jinak organizovaného života nezapojuje. Chybí jim sebevědomí, protože ve skrytu duše si uvědomují, že to s tím „ženou či mužem po operaci“ není tak jednoduché a rozdíly mezi sebou a „zbytkem světa“ si uvědomují.

Do svébytné pohlavně-identitní ilegality je navíc žene stud a snaha se skrývat. Problémy způsobuje rovněž přežívající poučka lékařů, která translidi nutí po operativní změně změnit i bydliště, přátele, práci atd. a „zapomenout“ na všechno staré. Podmnožinou tohoto problému je otázka, proč se transsexuálové, kteří podstoupili operativní změnu pohlavních orgánů z muže na ženu, nepřipojují konkrétně k ženskému hnutí. Odpověď je znovu třeba hledat ve společnosti definovaných pohlavních rolích. A vzít to trochu ze široka. Transgender, který se rozhodne pro operativní změnu, totiž zásluhou médií už dlouho před svou první návštěvou u sexuologa ví, jak se má cítit. V době, kdy by jen těžko formuloval svůj vlastní pocit i cíle, k nimž by rád došel, mu média vcelku běžně napovídají cosi vzletného o „mužích v ženském těle“ a podobně. „*Jasně, to bude ono, nějak takhle se cítím,*“ řekne si transgender a vyrazí do ordinace, aby slovníkem přejatým z článku popsal svůj stav. Tohoto fenoménu si ostatně všimli už i někteří naši sexuologové a v rozhovorech s autorkou tohoto textu vyjádřili „znepokojení“, že se vlastně už ani nemají šanci dozvědět se něco o skutečných pocitech svých klientů.

Nezbývá jim tedy než rozvíjet bipolární pohlavní hru, která jejich klientům pod dojmem vnějších informací připadá jako ta jediná správná. Má to ale jedno zásadní úskalí – životní zkušenost. Člověk, který nevyrůstal v určité pohlavní roli a nebyl k ní svým okolím veden, se k ní sice může v teorii razantně hlásit, ale mívá značné problémy se s ní v praxi ztotožnit. *Žil jsem jako muž a nějak jsem se podle toho choval, teď jsem žena, co všechno musím změnit?* Právě tato nejistota doprovázená nutností změny až příliš často vede k tomu, že transsexuál začíná přebírat ty nejjednodušší, a tím i nejkonzervativnější vzory chování. Lidé, kteří měli v „minulém“ životě vysokoškolský diplom, se – jen s mírnou nadsázkou – stávají šatnářkami v divadle, doma pečou bábovky a než ty budou hotové, stačí ještě něco uháčkovat. Na ženské hnutí se pak vcelku pochopitelně dívají s podezřením: „*Oni chtějí od plotny, zatímco já se roky deru opačným směrem! O co jim vůbec jde?*“ Role ženy jednadvacátého století jim zkrátka připadá neuchopitelná. Doba Babičky Boženy Němcové byla jako vzor mnohem jednodušší. Nepřipomínala transsexuálům „minulý mužský“ život – nebyla v ní žádná ctižádost, kariérní postupy, emancipace, výkony mužských povolání, zkrátka nic z toho, co je pro dnešní ženy – minimálně ve velkoměstech – vcelku běžné.

A do toho všeho dostane po čase „sebepecit“ ženskosti další ránu. Po letech lékařského vemlouvání „jsi žena“ taková žena zjistí, že přítele si mezi běžnou heterosexuální populací nenajde, a když, tak jen do okamžiku, než se ukáže pravda o její minulosti. Heterosexuální muž totiž chce heterosexuální ženu. Tato pravda je sice evidentní, nicméně pro mnoho transsexuálů překvapivě nová – a nepřijemná. Na náladě pak nepřidá ani pohled na internetové TG seznamky – tisíce

mužů z celého světa hledají „ženy s penisy“, ty odoperované mají vcelku smůlu. Ponaučení, které z toho pro transsexuálního jedince nově nabytého ženského pohlaví vyplývá, není povzbudivé – *jsem žena, o kterou stojí jen speciálně orientovaní jedinci, nikoli muži jako celek. Až tak normální, jak mi všichni tvrdili, asi tedy nebudu.* (Internetové seznamky mimochodem jasně dokazují fakt, že operativní změny pohlaví narušily nejen logické otázky identity lidí, ale i běh přírody; nicméně uznávám, že je to jistě téma do jiného článku).

Na tom všem bohužel téměř nic nezměnil ani vznik občanského sdružení TransForum (TF), které bylo ustaveno v květnu 1998. Už od počátku si kromě osvětové činnosti kladlo za cíl vymanit jednotlivé transgendery z izolace, do té doby drásavé, nabídnout jim vhled do především západního světa, v němž více či méně organizovaná transkomunita existuje někdy od konce 70. let, a v neposlední řadě povzbudit své členy alespoň k mírné hladině sebevědomí a sebeúcty.

Proto vytvořilo vedení TF ze svých soukromých finančních prostředků webové stránky (a následně dalo tisknout i jejich digest) a začalo pořádat pravidelné srazy, které přinejmenším v prvních dvou letech své existence slavily úspěch. Stránky měly rychle rostoucí návštěvnost a na „společná posezení“ chodilo někdy až čtyřicet osob, což je na místní transkomunitu číslo nebývalé. Postupně se ale začalo projevovat několik faktorů, které se v původních plánech o funkci TF vůbec nezdály být důležité. Tím hlavním byl pravděpodobně rozdíl mezi „ženským“ a „mužským“ prvkem. Stále více se ukazovalo, že se obě komunity chtějí od sebe vyprofilovat a s ohledem na svou minulost to činily tak důsledně, až to vedlo k rozpadu pravidelných srazů. Je přitom ale nejspíše pravdou i to, že částečnou vinu na tomto vývoji měl fakt, že se transgenderi, kteří do té doby žili „samí mezi lidmi“, seznámili s podobně „postiženými“, začali podle vzájemných sympatií či společných zájmů vytvářet menší skupinky a komunita se začala atomizovat.

Podobně degenerativní vývoj zaznamenala i webová stránka TF. Výtky z obou táborů typu „*pište pro nás, nás ty ženský (mužský) věci nezajímají,*“ vedly nakonec k rozkolu v realizačním týmu a ke skutečnému ochromení provozu stránek. Svou roli v tomto případě ale bezesporu sehrála i snaha autorů nabízet názory zkušených transaktivistů ze zahraničí. Ty obvykle vyvolávaly spíše hysterické reakce, místo aby někoho inspirovaly. Za situace, kdy se většina zvoleného vedení TF například odmítla zúčastnit pochodu se svíčkami za oběti AIDS, protože „*sousedí našich to o mně nevědí a mohli by mně vidět v televizi*“, není divu, že na většinu členů působily jakékoli výzvy k otevřeným akcím – nejen na veřejnosti, ale třeba jen na úřadech – příliš kontroverzně.

Je pak jen vcelku logické, že stejně nevalně dopadaly i první nadšené pokusy o kontakty se zahraničím. Ty nejzajímavější se podařilo navázat s několika britskými TG skupinami; na rozdíl od zastřešujícího TF v Británii působí několik desítek regionálních a na sobě nezávislých organizací, které mají několik jednotlivců až stovky členů. Prvotní dohoda o návštěvě Britů u nás narazila jednak na jazykovou nevybavenost, ale i na smutnou skutečnost, že sociální (ne)postavení většiny členů TF neumožňovalo zajistit hostům ubytování apod. Výsledkem bylo jen několik návštěv jednotlivých britských „průzkumníků“, což bylo možná dobře. Už jen samotný fakt, že s vámi sedí u stolu chlápěk, pije pivo, pak se zvedne a z toalety se za velkého zájmu štamgastů vrátí v sukni, v paruce a s dokonalým makeupem, vyvolával u většiny našich pocit totálního ohrožení svého já. Neposlouchali jeho slova o právu na svobodu projevu a co nejdříve utíkali za sexuologem, aby se ujistili, že ten Angličan není žádný správný a skutečný transgender, ale – na rozdíl od nich – jen obyčejný úchyl. „*My tady přece u nás víme nejlíp, jak má takový trandák žít!*“

Dnes existuje na českém internetu několik webových stránek věnovaných TG problematice. Obvykle obsahují pouze obecné informace nebo suchopárné lékařské výklady, co to je TS, TV a podobně, často však na nich lze najít hlavně vyprávění jednotlivých transgenderů o svých pocitech, které (aniž by byly doufám popisovány navzájem) se od sebe liší jako vejce od vejce. Činnost TF se dnes omezuje na „zasedání“, kterých se v pronajatém komunitním centru obvykle účastní kolem pěti až sedmi lidí, obvykle těch, kteří za celou tu dobu v sobě nenašli odvahu učinit rozhodující krok k operaci a navzájem se pak přesvědčují o svých důvodech – a planě řeší, co je třeba udělat pro zlepšení situace TG u nás. Poněkud nešťastná je nyní i forma financování. Zatímco první vlna TF fungovala ryze z dobrovolných příspěvků (někdo dal peníze, jiný poskytl skener, další vytvářel web, na konto TF šlo 10 % z prodeje Pohlavních štvanců (2002) atd.), nyní se vybírají členské příspěvky. TF se díky tomu stalo jakousi „výběrovou organizací“. Vzhledem k nízkému počtu lidí, kteří se rozhodli stát „členy“, penězi nijak neoplývá, a přitom svým způsobem vylučuje ostatní. Na druhou stranu je ale třeba konstatovat, že jsou asi lepší peníze nějaké, než žádné – představa veřejné sbírky třeba někomu na operaci je v našich podmínkách úsměvně iluzorní.

Za skutečné úspěchy TG komunity v Čechách a na Moravě lze proto považovat snad jen samotný fakt, že se trandáci byli vůbec s to vymanit ze své předchozí izolace, dále udílení cen Transpřítele¹, které počínaje rokem 2000 pokaždé vzbudí zájem médií (při aktuální pasivitě TF si ale loňské ceny rozdalo vedení TF mezi sebou), několik módních přehlídek pořádaných v gay hotelu nedaleko Prahy a fakt, že se těch několik nadšenců, kteří se nebáli vystupovat často v médiích, nestalo „profesionálními trandáky“. A samozřejmě také slovo „trandák“ – zdá se, že se začíná postupně zažívat v hovorové řeči i mimo komunitu. Ve správném významu ho nedávno dokonce použil v televizi i Zdeněk Izer.

Vzhledem ke všemu výše řečenému ovšem zůstává kardinální otázka, totiž zda v ČR nějaká transkomunita vůbec existuje. Na rozdíl od zahraničí totiž většina místních translidí odmítá chápat, že pojítkem mezi nimi není ani tak diagnóza, jako spíše to, co se děje okolo. Mám na mysli až příliš časté vyhození ze zaměstnání, z bytu či dokonce z rodin nebo fyzické či psychické útoky, ať už od skinheadů nebo třeba od spolupracovníků.

Jinými slovy, skutečným pojítkem je neschopnost nebo neochota většinové společnosti poskytnout transgenderům rovná práva. Místo toho ale mezi TG lidmi převládá názor, že po operativním zásahu jsme vyléčení (!), dál jsme už normální! Následně si pak každý zmíněná vyhození a další menší či větší tragédie řeší už sám. Nechápe paradox, že zatímco on se po operaci cítí být konečně normálním, společnost v něm často teprve po operativním zákroku vidí transsexuála („předtím byl přece normální!“), tedy kohosi divného, kdo si „nechal změnit pohlaví“, a podle toho se k němu také chová.

Dokud se tento přístup nezmění a transgenderi nepochopí své skutečné jednotící postavení – tedy na větším či menším okraji společnosti – lze nejspíš termín „komunita“ používat jen pro účely vědeckých publikací, ale nikoli k popisu reálné situace.

Všechny tyto obecné důvody a jistě i mnoho subjektivních a individuálních důvodů – „začnu-li se angažovat, lidi budou chtít vědět, kdo jsem, a začnou se mi hrabat v minulosti“ – jsou pravděpodobně hlavní příčinou, proč se transsexuálové do žádných ženských spolků či hnutí příliš nehrnou. Abychom ale nenechávali vinu jen na nich, je potřeba si položit otázku, co by se stalo, kdyby tak opravdu činili. Praktických příkladů, na kterých bychom mohli tento problém ilustrovat,

není bohužel mnoho. Za názorné vezmu dva, které jsem si užila – a s ohledem na to, že jsem „nejznámější transsexuál u nás“ (Rádio Impuls), možná budou i dostatečně výmluvné. První příběh se odehrál v Bratislavě u příležitosti vernisáže mé knihy. Všichni pozorně poslouchali, co jim říkám, pak se vrhli na občerstvení, ale z davu vystoupila sympatická paní z jisté ženské organizace a zatahala mě za rukáv: „Nechcete mi přece namluvit, že jsme obě stejné, že spolu máme něco společného?“

Pro čechocentristy příklad z Prahy. Při ženském literárním čtení v jedné z literárních kaváren mě přední česká feministka E. H. uvedla s tím, že jsem „vlk převlečený do beráncí kůže, aby pronikl do stáda“. Bavila se přitom dobře a parafrází dávala najevo, že je sečtělá a zná dílo Janice Raymondové, nicméně mně vzala chuť se jakýchkoli dalších akcí podobného zaměření zúčastňovat.

Převážná většina TG komunity ale takové zkušenosti s ženským či jinak nazvaným hnutím nemá, neboť – jak jsme si řekli dříve – s ním vůbec nepřichází do styku. Výjimkou mohou být jen občasné večery například v Gender Studies nebo dávné semináře v Sociologickém ústavu. I ty ale měly své nedostatky. Prvotní nadšení – „*je skvělé, že se o nás někdo zajímá*“ – vystřídal obavy, že „*by nás tam někdo mohl vidět, a zjistit kdo jsme*“, nebo „*mi tam zase ta Spencerová bude říkat, že chlap musí mít penis*“, a tak ani na těchto akcích nikdy přehnaná TG účast nebyla. I těch pár lidí, kteří nakonec vždycky přišli, ale po nějaké době hodnotilo podobné akce sice pochvalně, ale i s jistou pachutí toho, že jsme se ocitli v roli jakýchsi „pokusných králíků“ nejrůznějších genderbadatelů (vesměs ovšem genderbadatelek) – na svých životech jim v praxi dokážeme vysvětlit mnohé z jejich teorie, a jakmile jim pomůžeme k výzkumnému úkolu, diplomové práci nebo něčemu podobnému, ztrácejí o nás zájem. A že by je napadla třeba pozvánka k nějaké z jejich převážně ženských či rovnou feministických aktivit – o tom se většinu transgenderů může – s výše uvedenými výhradami – jen zdát. Proč nás k ničemu nehodlají (až na výjimky) přibírat, je otázka pro ně. I když otázka nejspíš zbytečná, neboť důvody k nespolupráci byly vyjmenovány výše.

Obecně lze ale konstatovat, že neschopnost spolupráce mezi ženským hnutím a TG komunitou není v České republice ničím výjimečným. Je to bohužel spíše potvrzením platného pravidla. U nás jsme se totiž ještě zatím „neprožili“ k triviálnímu pochopení, že když necháme šlapat po jedné komunitě, další oběť bude následovat. Jen opravdu málokterý transgender – ať už se definuje jakkoli – dokáže uznat, že upírání rovných práv jeho komunitě je ve své podstatě stejné jako upírání práv komunitám jiným: ženám, Romům, vozičkářům, imigrantům, gayům a lesbám. Výčet by byl velmi dlouhý, koneckonců, každý jsme přinejmenším v určité fázi života nebo v určitém okamžiku příslušníkem nějaké menšiny. To upírání práv se ale přitom děje v rozporu s obecně přijímanými a deklarovanými principy, že jsme si všichni rovni. Život je boj. Situace asi ještě, bohužel, neaznala k tomu, aby se všechny komunity, kterým je ve společnosti přisuzováno více či méně podřadné místo, spojily. Ale to je další téma pro zcela jinou studii.

Literatura

Feinberg, L. 2000. *Pohlavní štvanci*. Nakladatelství G+G Fedora Gála.

Spencerová, T. 2003. *Jsem trandák*. Nakladatelství G+G Fedora Gála.

Tento článek vznikl na základě životní zkušenosti autorky, která stála u zrodu TransFora v ČR v roce 1998 a několik následujících let se snažila o „zprovoznění“ transkomunity v Čechách a na Moravě.

¹ Dostávají je lidé, kteří významně přispívají ke zlepšení postavení transgenderů v České republice. Akci pořádá občanské sdružení TransForum ve spolupráci s webovými portály transforum.cz a gay.komunita.cz.

Budte rádi, že máte chytré ženy, aneb romská žena v zrcadle vyprávění¹

Lenka Gulová, Jiří Němec, Ema Štěpařová

Let's be happy to have smart women, or Roma woman in the mirror of narration

Through their narratives we strive to comprehend Roma women's lives and their reflection of their own life situation. The narrative paradigm which is the methodological frame of our study uses focus groups as a qualitative research method. Because we often do not have the opportunity to be direct participants in various social situations of the community, nor do we have at our disposal other types of "access" to the experience of people, we use their narrative as a reflection of their being. The narratives are by nine Roma women among whom we find mothers, students, social workers, women without education or a job, in various life situations and of various ages. All are linked by their desire for independence and emancipation from the traditional image of the Roma woman. We strive to present a picture of contemporary Roma woman and her potential activation at the beginning of the new century.

Key words:

aversion, community customs, cultural phenomenon, discrimination, education, equality, the family, focus group, illiteracy, intercultural efforts, motherhood, pro-Roma activities, Roma women, school, self-promotion, tradition, unemployment

Několik drobných úvah na úvod

V současné době jsme svědky pronikání emancipačních snah i do romské komunity a stejně jako ženy celého světa, tak i romské ženy začínají vnímat značné nerovnosti mezi ženskou a mužskou populací, zejména v oblasti práv a povinností, které mohou souviset jak s rodinným životem, tak i s postavením na trhu práce a s rovným přístupem ke vzdělání.

Projevy nejrozdílnějších feminizačních snah můžeme zaznamenat nejen v období od 19. století po současnost, ale již v dřívějších dobách ženy reagovaly na své postavení. Jako významné období vnímáme léta 1540–1640, kdy se ženy snažily prosadit svá práva zejména v oblasti podnikání a obchodu, jež byly dosud doménou mužského světa.² Přirozeně že nejrozdílnější iniciativy žen byly napadány a reakce okolí vypovídala o nepřipravenosti zejména mužské části populace na přerozdělení rolí v rodinném životě. Obavy o tzv. narušování rodinného štěstí se projevují i dnes, kdy se ženy integrovaly do nejrozdílnějších společenských aktivit a představa o ženě, která je podřízena muži, je postupně nahrazována rovným postavením v manželství, v rodičovství i na trhu práce. Tyto trendy se prosazují velmi pomalu a výsledkem určitého nepochopení touhy ženy po svobodnějším postavení může být i nárůst svobodných matek-samoživitelek, ale i nižší sňatkovost. Do popředí také vystupují otázky domácího násilí, kdy oběti jsou především ženy a děti a v roli agresora muž, který si často své životní neúspěchy kompenzuje na své rodině.

Pokud hovoříme o celosvětové aktivizaci žen, která se odehrává v nejrůznějších kulturách, tak je přirozené, že se i romské ženy začínají angažovat na rozmanitých úrovních lidského života. Z rozhovorů, ale i z výzkumných šetření prováděných v romských rodinách a organizacích, je na první pohled evidentní, že si ženy uvědomují svoje postavení a chtějí ho změnit a ovlivnit, především ve vztahu k budoucnosti svých rodin a zejména svých dětí. Mnohé z nich jsou přesvědčeny, že jednou z důležitých alternativ, jak zhodnotit svůj současný status, je vzdělání, které následně rozšiřuje šance dosáhnout solidní profese a zároveň i vyšší sociální úrovně. Řada žen, které procházejí našimi vzdělávacími programy určenými pro Romy³, hovoří o tom, že se sice o nich traduje, že nepracují (vzhledem k nízké vzdělanostní úrovni a určitým prvkům diskriminace nedosahují na stálejší místa), ale při bližším zkoumání reality zjišťujeme, že poměrně velké procento romského národa pracuje tzv. na černo a formou různých brigád, které mají v konečném důsledku negativní dopad na sociální situaci rodiny (důchody, zdravotní pojištění atd.).

Situace romských žen není vůbec jednoduchá, mnohé z nich mají problém získat přes protesty rodinných příslušníků vzdělání, a v souvislosti s tím i solidnější profesi, která by jim zajistila vyšší status. Romské ženy se potýkají nejen s určitou celospolečenskou diskriminací svého národa, která má nejrůznější příčiny, ale i s představami o povinnostech dívky, ženy a matky, které vyplývají z tradičního uspořádání v romských rodinách. Aktivizační snahy romských žen se prosazují složitěji oproti ostatní ženské populaci. Romská žena se musí potýkat nejen se svojí kulturou a její představou o povinnostech a právech ženy, ale i s kulturou většinové společnosti, která v mnoha případech vnímá Romy jako problematickou skupinu, která parazituje na většinové společnosti. Vzhledem ke všem těmto příčinám lze konstatovat, že pokud se romská žena angažuje ve prospěch svůj i svého národa, tak musí překonávat daleko více překážek než představitelka většinové společnosti. Mnohé romské ženy můžeme vnímat jako neaktivnější členy rodiny. Plně se angažují pro své muže i děti, snaží se zejména o to, aby jejich děti dosáhly kvalitního vzdělání a nemusely „trávit život na úřadech práce nebo přijímat nejspínavější práci“, mnohé z nich také studují na středních a vysokých školách a pracují jako aktivistky v nejrůznějších institucích a organizacích, například ve školách jako asistentky učitele, v oblasti sociální práce i v aktivitách romských organizací. Některá vyjádření žen svědčí o tom, že se situace a postavení romské ženy mění, ale vlivem okolností souvisejících jak s rolí ženy samotné, tak i s problémy v romské populaci, se to děje velmi zvolna, což je vzhledem ke stále rychlejšímu rytmu světa nedostačující, neboť sociální problémy narůstají v neutěšených životních podmínkách řetězovou řadou. Již dnes se hovoří o obrovské nezaměstnanosti mezi Romy a černou mýrou mnohých rodin je drogová závislost romských dětí a mládeže.

Společenské struktury, instituce, stát i jeho mechanismy stále ještě více ochraňují autoritu a moc mužů. Prostřednictvím socializace a výchovy se zabezpečuje přenos a zachování silných patriarchálních vzorců. Jestliže chceme zrovnoprávnit postavení ženy a muže, musíme bourat mýty a poskytovat modely skutečně rovnoprávného postavení v rodině i ve společenských aktivitách.⁴ Proto je také důležité podporovat aktivizaci a emancipaci romské ženy, ukázat na jednotlivých příkladech, jak prospívá vzdělaná a úspěšná žena nejen své rodině, ale i celé společnosti. Nebude-li se většinová společnost angažovat pro integraci romského národa, bude situace romských občanů stále komplikovanější. Svou pozitivní úlohu zde mohou sehrát vzdělávací instituce ať již prostřednictvím interkulturních snah, nebo nejrůznějších projektů, které budou napomáhat snadnější integraci do společnosti.

Romská žena v zrcadle vyprávění aneb několik metodologických poznámek

Na život dnešní ženy a její aktivizační tendence jsme se snažili nahlédnout z pohledu, který je typický pro popis fenoménů či sociálních jevů, z pohledu, který se snaží popsat, pochopit a popřípadě i vysvětlit lidské chování, interakce, hodnotovou orientaci apod. Prostřednictvím kvalitativní sondy se snažíme skrze vyprávění romských žen nahlédnout do jejich současného života. Protože mnohdy nemáme možnost být přímými účastníky rozmanitých sociálních situací dané komunity, ani nemáme k dispozici mnoho jiných „přístupů“ ke zkušenostem lidí, využíváme jejich vyprávění (naraci), která je odrazem jejich životního bytí. Vycházíme přitom z vyprávění životních příběhů, které jsou reflektovány již z období první poloviny 20. století, a z komparace s příběhy odrážejícími život současných žen. Pro komparaci klíčových pojmů (kategorií), které jsou předmětem této studie, využíváme narativního přístupu dvou romských žen. Prvním je vyprávění Eleny Lackové⁵, které pro publikaci přepsala, upravila a přeložila Milena Hübschmanová, druhé pochází z pera Karolíny Kozákové⁶, pro vydání připravila Jana Horváthová. Zatímco první životní příběh nás zavádí až na východní Slovensko a nabízí pohled na život slovenských Romů, druhý je z prostředí kočovné rodiny, která se později usadila v Čechách (v blízkosti Příbrami) a později v Brně. Oba dva příběhy jsou přes svoji velkou životní dramatickост protkнутy láskou k životu a bližnímu, jsou plné naděje a optimismu, který se na mnoha místech snoubí až s romantickým obrazem života v cikánském voze (viděno očima dítěte) nebo v primitivní osadě na východě Slovenska.

Současný obraz romské ženy přinášíme prostřednictvím vyprávění rozmanitého spektra⁷ devíti žen, které spojuje touha po osamostatnění se a vymanění z tradičního současného mediálního obrazu romské ženy, se kterým jsme konfrontováni v médiích. Tato touha je provázena smysluplnou činností zaměřenou na výchovnou práci s dětmi, doprovázenou řadou sociálně společenských aktivit nebo prací v občanských sdruženích, s cílem aktivizovat další romské ženy, ale i děti a mládež, a vyvést je z lhostejnosti prostřednictvím ušlechtilé činnosti, kterou by získali potřebné sebevědomí pro život v naší společnosti. Dvě z žen jsou studentkami vysoké školy, zbývající pak studentkami nebo absolventkami kursů pro romské pedagogické asistenty⁸.

Tyto ženy tvořily tzv. focus group, která byla základem pro získávání údajů. Zaměřená skupina žen byla moderována autory a výpovědi byly nahrávány. Nahrávky jednotlivých setkání byly transkribovány do textu a poté analyzovány v kontextu identifikovaných kategorií. Účastnice skupinového rozhovoru vzájemně doplňovaly své reflexe a vytvářely obraz zkušeností celé skupiny. Skupina byla moderována a nedirektivně usměrňována. Účastnice takto koncipovaných ohniskových skupin se vyjadřovaly k určitému tématu, které otevírali moderátoři, ale samotná diskuse a interakce mezi účastníky otevírala i témata další, která bezprostředně souvisela s jejich každodenní životní zkušeností. Tímto způsobem jsme pořídili více než tři hodiny audiozáznamu, jehož analýza je předmětem následujícího textu.

Vzhledem k limitovanému rozsahu této studie nemůžeme publikovat upravený záznam rozhovorů, který je z hlediska etnografického nesmírně zajímavý a cenný, a proto vybíráme pouze klíčová témata (kategorie), která byla v diskusi dominantní a u kterých se v některých případech nabízí i srovnání s dvěma výše uvedenými a již publikovanými životními příběhy žen. Z hlediska metodologického zůstáváme pouze u představení kategorií a u jejich deskripce a komparace.

Rádi bychom představili útržkovité mikropříběhy, které jsou v komparaci s životními příběhy dvou žen dokladem aktivizace a emancipace současné romské ženy. Ponecháváme na čtenáři samotnému, aby si vytvořil obraz o „proměnách romské ženy“ v kontextu vypravovaných příběhů, které se stávají významnými sociálně-etnografickými artefakty jejich postavení a vzájemných interakcí v rodině, ale i v jejich širším, specificky kulturně a sociálně odlišném světě. Světě, ve kterém jakoby ještě přetrvávaly staré tradice, hodnoty a zvyklosti, jež se postupně mísí s kulturou většinové společnosti, ale také silného vlivu technizace a celkové globalizace. Romské ženy stojí na tenké hranici mezi minulostí (velmi bohatou na tradice a rodové zvyky) a současnou českou společností, která je v mnohém láková,⁹ ale v mnohém také zrádná.

Nechtější, aby si ženská dělala nějakou tu školu¹⁰ aneb vzdělávání romských žen

Aktivizace současných žen je nejlépe patrná v kontextu jejich uvědomění si hodnoty vzdělání. Hodnota vzdělání není mezi romským etnikem dominantní hodnotou.¹¹ S takovouto interpretací se setkáme v mnoha publikacích majority, ale z výzkumů prováděných autory je patrné, že zvyšování si kvalifikace (vzdělávání) je mezi určitými skupinami Romů a především Romek stále více reflektováno. Touha vzdělávat se je limitována mnoha faktory. Především je to status tradičního postavení ženy v rodině jako pečovatelky o děti a dobré jídlo a manželský svazek s mužem doplněný sdílenou kulturní tradicí, která romskou ženu jednoznačně předurčuje k roli „kuchařky, vychovatelky a ponížené manželovy služebnice“. Srovnajme dva mikropříběhy. Příběh Karoliny z roku 1939 a příběhy současných žen.

Musím také říci, že jsem se dobře učila – byla jsem mezi třemi nejlepšími. Jednoho dne se mnou šla paní učitelka k nám domů, promluvit si s otcem ohledně toho, že se dobře učím a že bych mohla studovat na gymnáziu v Příbrami. Řekla to otci a on řekl, že ne, že nemáme peníze, že jsme se přestěhovali do většího domu atd. Učitelka řekla, že mně to bude hradit, ale otec tehdy trval na tom, že ne, kdo by nám doma vařil, pral a uklízel. Že stačí, když umím psát, číst a počítat a že se stejně vdám. Nic nepořídila, ale aspoň mě prosadila na měšťanskou školu – dělala jsem zkoušky a prošla jsem. Učitelka se zlobila na otce, prostě on to nechápal – nemohla jsem nic dělat. Musela jsem poslouchat. Doma jsem se měla k vaření už odmala. (...) Když jsem po letech, to už jsem žila v Brně, jednou otcí při jeho návštěvě u mě připomněla učitelku a její přemlouvání ke studiu, to byl asi rok 1970, moc toho litoval a říkal „To víš, byla jiná doba“. Ptal se, co jsem chtěla studovat – řekla jsem právnickou nebo architekturu. Moc ho to mrzelo, a já jsem se smíchem řekla: „Až v příštím životě to uskutečním.“¹²

Podobnou pozici mají i současné ženy, které se chtějí vzdělávat. Do hry vstupuje i vlastnost romských mužů – žárlivost. Následující vyprávění žen jsou dokladem úsilí o zrovnoprávnění postavení ženy v romské rodině, ale také komunikačních strategií, které by jim umožnily návštěvu školy, popřípadě i jiné činnosti v oblasti volného času.

„Jak vy jste říkala, že romské ženy musejí – „poslouchat“ ty své manžele, tak ne doslova, ale vlastně je to tak. Romská žena musí mít navařeno, když muž přijde, musí mu dát jíst, musí být doma, musí se jako podřizovat tomu, co on jí řekne. Když to řeknu hodně zjednodušeně, tak romský chlap si řekne: já jsem chlap, já můžu a ty nemůžeš nic. Já s tím naštěstí už problémy nemám. (NAJ 1,2)¹³ Já uznávám rovnoprávnost, já bych nedokázala toho muže poslouchat. Prostě to nedokážu, já mám svou hlavu. Ale tatka, to je zajímavý, tatka to po mamce chtěl. Ale je rád, že já taková nejsem.“ (NAJ 3)

„Tyhle dvě holky, tak já jsem pro, aby se učily, aby z nich něco bylo. Protože v této době je to potřeba. Oba mí zeťové byli proti tomu, aby chodily do školy, protože mají děcka, kdo je bude hlídat, kdo jim navaří a že jim bude scházet. No říkám, jsem doma já, babička, tak já je pohlídám, zanesu je do školy, uvařím..., budte rádi, že máte chytré ženy.“ (ORK 2)¹⁴

„Já třeba chodím sem do školy jednou týdně, manželovi jsem řekla, ne, tady žádný chlap není, (miněno ve škole, ve třídě) samé ženské jsme tam“. (FAJ 1)

„Občas se přijde podívat nějaký manžel, zda je to pravda.“ (MAS 1)

„A když už třeba přiznám, že tady pár kluků je, tak toho znáš, toho už jsi viděl, ten byl u nás, to je ten a ten. „Tak kolik jich tam je, tři nebo čtyři?“, ptá se. Je to fakt, že u nás je hodně žárlivost.“ (FAJ 2)

„Ale to tak je. Pokud můžu mluvit z praxe z terénu, tak když chodím do rodin, radši se mnou vycházejí romští muži než ženské. Protože ženská se na mě podívá takhle, nikdy nepozdraví a nebaví se se mnou. Vždycky řekne: Kde je ten tvůj kolega? Já chci mluvit s ním. A přitom s tou rodinou pracuji již dva roky třeba a snažím se a chci jim pomoci. Oni přijdou do práce, do kanceláře, oni řeknou: Já nechci mluvit s tebou. Takhle normálně mi to řeknou. Zase s ním chtějí raději mluvit ženy.“ (NAJ 4)

Pohnutky (incentivy) ke studiu žen jsou různé. V rozhovorech se opět objevuje změna postoje rodičů ke vzdělání. Samotní rodiče byli většinou negramotní, v kontextu dnešní společnosti si svůj handicap začínají uvědomovat a vyvíjet patřičný tlak na své potomky, ale i členy širší rodiny (vnuky, snachy atd.). Důležitým motivem, který je na pozadí vyprávění stále zřetelnější, je kategorie, kterou bychom s trochou nadsázky mohli označit jako „budování image Romů“. UVědomění si hodnoty vzdělání je také patrné z pochopení vztahu mezi pracovní uplatnitelností (profesí) a vzděláním. Romové však velmi dobře a patrně z vlastní zkušenosti vnímají relativní hodnoty vzdělávání a do popředí zde výrazně vystupuje princip vnitřní motivace, osobní angažovanosti a vlastní vůle. „A já vím, že to vzdělání je důležité a slyším to od různých lidí, i dokonce od svých rodičů, ale pokud ten člověk to sám necítí, že se chce vzdělávat – já vím, že je to dobrá věc, ale vím, že to musím cítit i uvnitř, že to chci.“ (NAJ 8b)

„My víme, že velkým handicapem u Romů je právě ta míra vzdělanosti. Právě to vzdělání je důležité. Ale myslím si, že Romové, právě že žijí jiný život, takový specifický.“ (NAJ 8a)

„Já jsem do školy začala chodit hlavně kvůli mým rodičům, bohužel je to tak, ne kvůli sobě, ale kvůli rodičům, oni si to moc přáli. A kdyby nebylo jejich podpory a podpory učitelů některých tady ve škole, tak bych toho už dávno nechala“. (NAJ 6)

„Myslím, že to vzdělání u Romů je důležité hlavně pro to, aby se měnilo to společenské povědomí o Romech. To znamená, aby bylo co nejvíce vzdělaných Romů, aby mohli vystupovat na veřejnosti, zástupci romské komunity, aby viděli, aby majorita viděla, že nejsou jen ti, které potkávají každý den na ulici a o kterých se mluví, že jsou to ti všichni¹⁵. Ale aby byli zástupci, že jich bude většinově, čím dál více. Tak proto si hlavně myslím, že je to důležitý, aby studovali ti Romové. Já jsem vychovávána hlavně po „gádžovsku“, můj taťka je gadžo a má mamka je cikánka. Takový napůl, a tak různě, ale já jsem nikdy nevěděla, že půjdu na vysokou školu, já jsem to prostě brala tak, že budu mít hodně dětí, jak to půjde, tak už budu mít děti. Najednou mi škola šla, učila jsem se docela dobře, a tak proč ne? Tak jsem šla na střední, měla jsem maturitu a pak teda najednou, všichni si dávali přihlášku na vysoké školy, a tak jsem to taky zkusila. Jsem moc vděčná, že tady jsem a беру to tak, že mě ta škola baví, ale třeba nevím, co bude potom, jestli po těch třech letech půjdu ještě dál něco dělat.“ (RET 3)

„A měla jsem šanci pracovat ve školce s tím, že k tomu bych potřebovala tady tu školu, takže já to dělám prakticky kvůli tomu, že bych mohla být u dětí, že s děckama ráda pracuji, třeba do budoucna nějaká škola nebo školka snad se najde.“ (FAJ 3)

„Můj manžel mi říká, že mám jít studovat. Vždycky do všeho žene mě, vždy řekne: „Běž si udělat to a to, abys měla lepší práci.“ Zprvu taky žárlil, ale už z toho vyrostl, asi těmi roky, co spolu jsme. Nevím, no. Chtěla bych prostě, aby moje dcera měla jiný život než já. Aby nemusela dělat, aby byla vyučená, aby nemusela být někdy na pracáku a žádat. Prostě, aby měla práci, vzdělání, aby pracovala třeba v kanceláři.“ (IRB 4)

„Letos už mi bude padesát, moji rodiče byli oba negramotní. A to bylo pro nás velikánské mínus pro ostatní děti, s námi se neměl kdo učit, takže já jsem byla jako střed, pocházím z šesti dětí, z toho jsme byli tři setry a tři bratři a byla jsem v tom středu narozená, takže jestli se týkalo těch mladších nebo starších, já jsem byla ta, která pomáhala. Prostě mě to v té škole bavilo v dětství a chtěla jsem se učit. A dodneška toho lituji, že jsem nikam nešla dál. Dneska mi to chybí. Protože dneska v padesáti letech už mi to do té palice neleze. Ať bych chtěla sebevíc. Mně práce zatím nechybí. Já práci zatím mám nebo si když tak někde seženu, ale není to ono. Protože kdybych měla ty znalosti, tak si myslím, že jsem někde dál.“ (RAM 9)

„Když je v televizi, že cikáni nedělají. Já znám lidi, kteří dělají. Můj manžel dělá, a to nejen můj manžel, dělá jich víc. Proč to neřeknou.“ (IRB 11)

Chtěla bych prostě, aby moje dcera měla jiný život než já, aneb úskalí studia v našem školském systému

Příběhy žen naznačují, že řada romských rodin má zájem o vzdělání svých dětí, a výpovědi také svědčí o vlastní vůli vzdělávat se. V této souvislosti je třeba uvést, že i státní politika MŠMT ČR vytváří podmínky pro vzdělávání žáků minoritních skupin obyvatelstva. Od poloviny 90. let minulého století jsou zřizovány přípravné třídy pro děti ze sociálně znevýhodněného prostředí, ve kterých se především romské děti mohou adaptovat na školní prostředí a hravým způsobem si osvojovat základní návyky a dovednosti. Počáteční radost dítěte ze zvládnutí jednoduchých činností a postupné budování vědomí toho, že daný úkol zvládnou, je nesmírně důležitým základem pro vytváření sebevědomí, nezbytného pro úspěšné zvládnutí školních povinností. Romské děti nastupují do školy nejen s obrovským handicapem jazykovým, díky němuž se nemohou rozvíjet jednoduché myšlenkové operace při osvojování základních pojmů každodenního života, ale postupem času jsou konfrontovány i s odlišností rasovou¹⁶. Takovým problémům mohou učitelé účinně předcházet, budují-li dobré sociální klima ve třídě a jsou-li neformální autoritou, která se umí za bezbranné děti postavit.

Následující příběhy jsou dokladem výjimečného vztahu mezi učitelkou a žáky, který se může vytvořit a na základě kterého může být rozvíjen kladný vztah ke vzdělání. Příběhy jsou však také dokladem krutosti vůči dětem, která může být mnohdy i neúmyslně vyvolána dětmi, ale také samotnými učiteli.

„Taky bych si přála, aby moje holka se měla dobře, aby neuklízela. Teď má už deset let, a tak ji už teď učím, aby nedělala podřadné práce, aby se vyučila. Jenže nejhorší je, že v té škole je rasismus. Oni jedou proti ní. Tam je takový rasismus, že jí klidně suverénně řeknou do očí: „Ty jsi cikánka, ty tady nemáš co dělat.“ Ona mi brečí doma. Má zkažené vysvědčení. Dostala pětky. Učitelka si na ni zasedla.

Takže teďka mám starosti ji převést do jiné školy. (...) Ani ty učitelky mi nedaly šanci, abych mluvila s ředitelkou nebo s tou zástupkyní.“ (REV 2,3)

„Co se týče této školy, tak zrovna mé dceři řekli, protože já mám jednu trošičku tmavší, jednu světlou, třetí nejsvětější. A zrovna ta nejstarší, tak třídní učitelka mi řekla: „No, s tím musíte počítat, že jí děcka budou nadávat.“ (FAJ 8)

„Nebo řekla, že se má tak připravovat do života na to. A to nám opravdu řekla, já jsem nevěděla, co mám tedy odpovědět, já jsem opravdu už chtěla napsat, už jsem měla fakt takové nervy.“ (REV 6)

„Já mám jeden takový příběh. Prostě mám jednu známou a ta má malou holku, je tmavá. Šla do školy, přišla domů s brekem. Maminka ji viděla ve vaně. A říká: „Co tady děláš?“ A ona si vzala kartáč a drhla se a řekla jí, že se stydí za svou barvu kůže. Maminka šla do školy a tam jim to řekla a taky z toho nic nebylo. Takže děti tak trpí. Ani ty učitelky si to nenechají vysvětlit. To je ponížení pro nás. Ty děti s tím budou vyrůstat pořád.“ (IRB 15)

„Já jsem měla problémy už od 1. třídy. Když si to teď vracím zpět a vzpomenu si, tak to nebylo úplně tak, jak to mělo být. Jak říká Terezka, já si myslím, že člověk potřebuje a to dítě opravdu tu podporu u kamarádů, a já jsem ji měla i od sourozenců, od mé starší sestry, která mě podpořila. Já jsem jen chtěla říct, že jsem si tak vzpomněla na jednu věc, že je hrozné, že já jsem se snad i jednu dobu styděla za to, že jsem Romka, já jsem si myslela, že to není v pořádku, a to mi bylo málo, nějak 11 nebo 12 let a vím, že se mi děti posmívaly, a já jsem si řekla, to je něco špatného, já jsem něco špatného. Jakoby ty děti mají(měly?) určitý ten okamžik, kdy se stydí za to, že jsou Romové. To je hrozné.“ (NAJ 25)

„Tak vlastně to dítě, i když by chtělo mít nějaké vzdělání, tak vlastně nemá motivaci už v těch základních školách, tím že dítě to vlastně nechápe, že mu někdo nadává do cikánů a ono jako už je pokorené, nemá tam kamarády, a ono se už potom nechce učit.“ NAJ 21

Z vyprávění jsou patrné i dobré zkušenosti se vztahy mezi učitelem a žákem, mezi učitelem a rodiči. Samotní rodiče vytvářejí různé strategie jednání, které směřují k tomu, aby se dítěte zastali, „aby vzali spravedlnost do svých rukou“. Jako by se pokoušeli napravit krivdu páchanou na sobě samých, jako by se snažili zbavit stigma „očernění“, které se jim a jejich dětem neprávem dostalo.

„Faj¹⁷, ta starší, je taková citlivější než ta DUN, ta druhá. Pak přišla domů a začala brečet, že se jí smáli, že je černá. Tak jsem jí řekla, že s ní půjdu ráno do školy. Tak jsem tam šla. A teď jsem se ptala, které děcko ti nadávalo. Nikdo. Samozřejmě nikdo. Učitelka vešla do třídy a bylo ticho. A já říkám, vy se jí smějete, že je černá, že je cikánka, chodí snad roztrhaná, bez svačiny, smrdí, že jí tak nadáváte?“ „Ne, my jsme nic neříkali!“ „FAJ, ukaž, který kluk ti nadával?“ Tak ona mi ho ukázala. Tak jsem šla k němu a řekla: „Jestli ještě jednou mé holce něco řekneš, ona je holt tmavá, ale není špinavá, chodí rádně do školy, ještě jednou, tak přijdu sem a zbiji tě. A může přijít i tvoje maminka i s tvým tatem.“ (ORK 4)

„A jak to dopadlo?“ (NAJ 26)

„Dopadlo to tak, že paní učitelka přišla a vyptávala se děcek a oni začali jeden na druhého, kdo to řekl. No a můžu říct, že od té třetí třídy jsou s ní kamarádi.“ (ORK 5)

„Já mám zkušenost. Dcera mi chodí sem na IRK, do třetí třídy a její paní učitelka se ptala, jestli máme romskou abecedu. Mamka má tu knížku, vzala jí do školy, podívala se na obrázky a ptala se, jak se to říká a byla s tím spokojená. Chtěla si to ještě okopírovat a ptala se, jestli nemáme ještě nějakou jinou knížku. Tak to je jediná paní učitelka, která má fakt zájem. Nebo ona chodí tancovat MAL a ona se zeptá, kdy to je to vystoupení, v kolik, a půjde se třeba sama podívat.“ (REV 10)

„To je o tom. Musí se tam najít aspoň jeden, vím, že je to málo, ale aspoň jeden člověk, jediný pedagog, který bude schopný se věnovat těm romským dětem, bude cítit, bude chtít poznat historii a tradice a pokud se nenajde ani jeden takový, tak to je...“ (NAJ 23)

„Já třeba jsem to neměla bez problémů. Ale právě tím, že rodiče mě v tom podpořili, šli do té školy, šli se prostě hádat, v té škole se to změnilo, tak to potom k tomu přispělo, že už jsem neměla tak malé sebevědomí, už se to změnilo, už mi prostě nenadávali. No, záleží to na té podpoře v okolí, to se jen tak nezmění ty třídy nebo ta atmosféra třídy.“ (RET 11)

Podobně na harmonický a krásný vztah s paní učitelkou vzpomíná také Karolína. Epizodický příběh je dokladem velmi intenzivního citového vztahu, který se stal základem pro její budoucí nelehký život.

„Při vyučování učitelka kreslila na tabuli různé předměty, mimo jiné i velkou skříň, a nás děti se ptala, co to je. Hlásili jsme se a mě vyvolala. Já říkám: „Almara“. A děti se tomu smály a já stále tvrdila to samé. Učitelka zasáhla tím, že řekla, že je to oboje správné. Slovo almara je ze staročeštiny, a děti se přestaly smát.¹⁸ A já od té doby měla učitelku ještě více ráda. Co říkáte, byla skvělá? To mělo za následek, že jsem v češtině a vůbec v jazyku českém dobře prospívala.¹⁹

Rozloučila jsem se s paní učitelkou Marií Drahou – pro mě byla drahá, nejen svým jménem, ale vším, co pro mě udělala, byla skvělá a nej-nej-nejmilejší. Je mi líto, že neměla děti, byly by fantastické – z takové ženy by vše bylo jen to nejlepší, dobro, laskavost, spravedlnost, pokora a největší láska.“²⁰

Mezi romskými a neromskými dětmi mohou vznikat přátelství, která mnohdy narážejí na nepochopení rodičů. Předsudky dospělých jakoby předurčovaly, s kým si jejich dítě bude nebo nebude hrát, zda je mu vymezen vstup přes práh domu apod.

„Samozřejmě, že se ta situace úplně nezlepší, protože děti se mohou učit něco o romské historii, mohou mít romské kamarády, jako jsem měla já, ale oni přijdou domů a rodiče jim řeknou: „Ty se prostě s cikánama bavit nebudeš!“ Tak jsem to měla já, já jsem se nesměla bavit prostě s dětmi, já jsem k nim nesměla chodit. Já jsem to tehdy ještě nechápala. Já jsem jednou přišla ke kamarádce a táta ji přede mnou seřezal páskem, protože mne přivedla domů.“ (NAJ 15)

„Já jsem se nemohla kamarádit s těmi gádžovskými holčičkami, když si mě přivedli domů. Já jsem měla jednu kamarádku, ke které jsem mohla i chodit, a to z toho důvodu, že její tatínek byl Řek. Takže to bylo možné i tím důvodem.“ (NAJ 17)

„Tady třeba sestra má starší holku, je jí čtrnáct a našla si takovou kamarádku, je to Češka a taky přišla jednou k nám, stála u dveří a my jsme takoví, že nenecháme dlouho stát, řekli jsme: „Pojď dovnitř. Sedni si.“ Jedli naše děcka, sestra nabrala jí, té holce se to tak zalíbilo, že přišla znovu ... a když její dcera chce jít k ní, tak nemůže, protože její maminka tam má přítele a má plno.“ (LOJ 1)

Nejsou děti, není štěstí aneb²¹ proměny děvčete v ženu v životě rodiny

Z dochovaného vyprávění romských žen je zřejmé, že svět dětí a dospělých nebyl oddělen a generace v romské rodině nebyly vůči sobě v opozici, ale tvořily vše společně. Dítě se díky přítomnosti velkorodiny učilo rychle navazovat sociální kontakty. Dospělí dítě respektovali a dítě respektovalo dospělé. Dobře vychované dítě mělo svou rodinu v úctě a sebe vždy prezentovalo rodinou, ze které pocházelo. Romské dítě se učilo tím, že se plně účastnilo společenského dění v komunitě a napodobovalo starší. Přitom si však bylo vědomo, jaké chování je vhodné pro jeho

věk. Matka společně s prarodiči dbala o dítě v útlém věku, v pubertě dohlížel na děti otec, který byl přísnější.

Dívka se učila především být dobrou ženou i budoucí snachou. Pomáhala matce pečovat o mladší sourozence, připravovat jídla, chodila s matkou prodávat výrobky na trh apod. Před svatbou směla dívka chodit do společnosti pouze v doprovodu otce, bratra nebo svého budoucího manžela. Chlapců se toto pravidlo netýkalo. Po svatbě zpravidla odcházela do domu rodiny manžela, kde pokračovala její výchova. Zpočátku pomáhala tchýni s ženskými pracemi a nesměla tedy udělat ostudu rodině, ze které pocházela.

Při výchově dětí byl zřejmý diferencovaný přístup k chlapci a dívce s ohledem na jejich budoucí role. Každé dítě mělo své opravdové pracovní povinnosti, chlapci pracovali společně se svými otci, dívky s matkami. Hoši se učili otcovu řemeslu tím, že mu pomáhali (např. v rodině kováře chlapec sháněl staré železo a pomáhal dmýchat měchy), dívka vařila, pomáhala s mladšími sourozenci atd. Odpovědnost a množství povinností, které se očekávaly od romského děvčete, bylo opravdu mnoho. Dokladem toho je i vzpomínání jedné z našich žen.

„To jak jsem říkala, já jsem zůstávala doma, ti dva bratři se oženili a na mě doléhala starost o celkovou tu rodinu, o ostatní. Protože rodiče jezdili pryč a já jsem se třeba musela ve třinácti nebo ve čtrnácti postarat o vše. Naši mi nechali třeba peníze a já jsem musela nakoupit, uvařit, poslat děcka do školy, sourozence. Rodiče zas přijížděli na sobotu a neděli domů. Takže takovou tu starost jsem přebírala já. A já jsem o těchto věcech musela rozhodovat. Toto si myslím, že mi hlavně dost dalo. Je to zkušenost.“ (RAM 11)

Vývoj romské ženy není diferencován podobně jako u dívek bílých, ale patrná jsou dvě období, dětství a dospělost, a z nich pramenila různá očekávání, jak ze strany rodičů, tak i celé komunity. Děvčata si mohla volně hrát po celé osadě, pomáhala, jak jsme již naznačili výše, ale to vše se radikálně změnilo s příchodem pohlavní dospělosti. Z vyprávění Eleny Lackové je patrné, že tento moment hrál v životě mezi dětstvím a dospělostí významnou roli, která byla obdobou iniciačních obřadů v jiných kulturách. Na rozdíl od mnohdy rituálních a pompézních oslav celého společenství probíhala iniciace romské ženy daleko intimněji a „jakoby tajně“, s vyloučením otce rodiny.

„Při první menstruaci se z děvčátka stala dívka, z „čhajori“ se stala „čhaj“. První žena, která na to přišla, jí musela dát obrovskou facku. Takovou facku, aby měla celý den červenou tvář. Věřilo se, že děvče bude pak hezké, dlouho mladé a hlavně odolné pro život. A že ponese bez reptání svou „životní“ „zajdu“, tak jako bez hlesnutí sneslo tu facku. Že bude očekávat neočekávané. (...) No a ze mě se také jednoho dne stala dívka. Přišla na to má maminka. Vejdu takhle do kuchyně, tatínek seděl u stolu, maminka vařila. Uviděla mě, odskočila od plotny a vlepila mi takovou facku, že jsem se zapotácela. Tatínek vyskočil: „Proč ji biješ? Zbláznila ses? Co udělala?“ Maminka se jenom smála: „Však ona ví proč!“ Tatínek nic nepochopil a maminka mu to vysvětlit nemohla, protože by to byla hanba.“²²

Moment proměny dívky v ženu byl náhlý. Touto iniciací se měnila i životní role dívky. Dospělost byla od tohoto okamžiku vnímána jako plnohodnotná, žena se již mohla stát plnoprávnou manželkou a matkou dětí. Tento moment si rodiče plně uvědomovali, jak je opět zřejmé z vyprávění Eleny Lackové.

„Holčičky mohly běžet po osadě, jak se jim zachtělo, ale čhaj nesměla ani na krok sama z domu. Kamkoli se hnula, automaticky s ní šel někdo z rodiny. Alespoň nějaké dítě. Celá osada dávala pozor,

aby se žádá „jejich“ chaj neprohřešila proti cti. Jakmile se usmála na nějakého chlapce, šel někdo k nim domů žalovat, že má pirana.“²³

Tento iniciační obřad se patrně nedochoval ve všech romských rodinách. Z rozhovorů s ženami je však patrné, že nabývá jiných podob. Plácnutí po tváři je nahrazeno plácnutím přes zadek, společným rysem je pak opět úplné vyloučení otce. Ostražitost rodičů už není tak důsledná. Shodným momentem, který přetrvává do současnosti, je fenomén relativně brzkého mateřství (období prvního dítěte), který nastupuje ve srovnání s většinou společností a se současnými trendy velmi brzy, mezi 16. – 20. rokem. Hodnota mateřství (větší množství dětí) se v romské komunitě také slučuje s hodnotou zdraví a naopak „odkládání dětí“ do pozdějšího věku je romskou komunitou vnímáno jako něco nenormálního, nezdravého.

„Mně to přijde strašně dlouho, že třeba, když to řeknu někomu z Romů, tak oni to vůbec nechápou, prostě tak strašně dlouho studovat, chodit do školy, ale zase, když se bavím s gádžema, tak říkají, ty jsi ještě moc mladá, abys měla děti a Romáci říkají: Nejvyšší čas!“²⁴ (RET 3)

„Někteří mě dokonce odsuzují za to. Málokdo mi řekne, to je dobře, snaž se, jsi ještě ve škole. Většina mi řekne, ty ses zbláznila, jsi už dost stará, měla bys mít rodinu. Na co ti bude škola!“²⁵ (NAJ 10)

„Já jsem měla první dceru, to mi bylo osmnáct, druhou dceru jsem měla hned v devatenácti, jako ten rok a půl, hned po sobě a dlouho, dlouho nic. Byla nějaká slavnost, myslím, Velikonoce, a tam je takový dvůr a tak jsme seděli na dvoře, tedka tam byly ženský, byli tam i mladí kluci, asi v tom stejném věku jsme byli, a tak popili jsme, tak decentně, na dvoře byla hudba, a tak jsem tancovala s tím jedním a on mi řekl: „Co je ti?“ A já: „Co by mně mělo být?“ „Proč nemáte další děti?“ „Proč bych je měla mít?“ „Ty jsi nemocná?“ Hned na to mně nadal, že mám dvě a stop, tak jestli asi nejsem nemocná. Čím ženská jako více rodí, tím je zdravější, lepší.“ (FAJ 17)

Ve srovnání s trendem brzkých sňatků, které popisuje Karolína, je přece jen v uvažování romských žen patrný rozdíl, především v radikálním snížení počtu dětí. S trochou nadsázky bychom mohli vystopovat trend snižování počtu dětí v každé druhé generaci. Jestliže dnešní romské prababičky vzpomínají na to, že jejich maminky pocházely ze dvanácti až třinácti dětí, ony samy ze šesti až sedmi, pak dnes nebývá zcela ojedinělé, že romská žena má tři až čtyři děti.

„Moji rodiče spolu zůstali po kraťoučké známosti, jeden den se viděli a do týdne byli svoji. Tak to bylo v našem rodě. Otci prý bylo patnáct a čtvrt roku a matce šestnáct let. (...) Byli velice mladí, podle nynějších poměrů vlastně dospělé děti. V našem rodě to ale bylo úplně normální, že se velmi mladí lidé začali starat o děti, rodinu. Jistě to bylo dáno i geneticky, naši lidé vždycky žili v přírodě, museli být brzy dospělí, museli si umět se vším poradit.“²⁶

V současné době je již zcela evidentní emancipační trend romské ženy, který je patrný ze snižujícího se počtu dětí a v některých případech i používání antikoncepce. Klíčovým faktorem ovlivňujícím počet dětí je vzdělanost, ale také postupné uvědomování si hodnoty „životní úrovně“. V české společnosti ještě přetrvává představa, že počet dětí je motivující pro získání sociálních dávek. Tak je zatím sociální systém nastaven, ale ne všechny ženy tomuto tlaku (třeba i tlaku svých mužů) podlehnou. Z mikropříběhů je patrných několik momentů, které si ženy postupně začínají uvědomovat. Počet dětí ovlivňuje životní úroveň, a souvisí také s budoucností dětí.

„Já si myslím, že situace, co se týče těch počtu dětí, se během těch deseti let hodně radikálně změnila, protože já, mně je dvacet sedm a já jsem už antikoncepci brala, já studuji, takže ještě děti nemám. Těžko říct, myslím si, že trend tady těch mladých romských dívek, dejme tomu od těch dvaceti do třiceti let, už mají třeba dvě, maximálně tři děti. Z mého pocitu nebo co vím, z mých zkušeností, dvě

maximálně tři. Ale jsou pořád rodiny, které mají třeba i pět, šest dětí. A to je hrozně individuální. Pro nás je to třeba nepochopitelné, my už přemýšlíme v nějaké jiné rovině.“ (NAJ 34)

„Přesně tak, standard. Člověk přemýšlí, co moje děti, jak se budou mít, jak je zabezpečím, kde budou bydlet, až vyrostou. Ale jsou pořád rodiny, které takto nepřemýšlí. Pro ně je prioritou mít ty děti. A ta žena, když otěhotní, pro ni je třeba absurdní, aby to dala pryč. My to nepochopíme. Ta žena otěhotní a pro ně je to další součást života. Oni z toho ani nemají až tak radost, že jsou těhotné, oni si řeknou, no tak jsem těhotná, s tím se nedá nic dělat.“ (NAJ 35)

„Já jsem měla tři děcka, dvě holky a kluka a víc ne, už jsem ani nechtěla. Ted' moje holky to stejné. To je asi v té rodině, že to takhle je.“ (ORK 14)

„Je to v té rodině. Já mám třeba jedenáctiletou holku a osmiletého kluka a on manžel, on je jako z početné rodiny, tam jako ty jeho setry mají šest, ta druhá taky šest a třetí pět dětí, to jsou rekordy. A on: „Taky budeme mít“. A já říkám: „Vem si to takhle. Co my dáme těm dvěma, tak on nedá těm šesti.“ Ty první tři to dostanou a ten zbytek si počká. A on taky chvilkami uvažoval po nich, po své rodině, jako děcka a to, a pak se namotal na to, co říkám já, jaký je to u nás, u nás sestřenice ta má dvě, nebo nanejvýš jsou tři, a to málo, dokonce i jedno mají.“ (LOJ 11)

„Už je to o něčem jiném. Jak ty děcka zabezpečit.“ (FAJ 18)

„Třeba ta jeho sestřenice řekne, vy si to můžete dovolit, máte auto, dvě děcka, byt máte, že?! A ona má doma šest dětí, manžel doma, ona doma a ještě když Pán Bůh dá, bude mít to sedmé. Tak třeba minulý rok jsme dostávali každý 2 000 Kč na každé dítě, v květnu nebo kdy to bylo.“ „No tak ty chudáku, dostala jsi 4 000 Kč a já jsem dostala 12 000 Kč.“ (LOJ 12,13)

„Ale to neznamená úplně, že ty rodiny mají děti jen kvůli těm přídavkům. Romové jsou takoví, že přemýšlí přítomností, Romové se nedívají do budoucnosti. Neexistuje. To, co je dneska, dneska uvidíme. A zítra?“ (NAJ 36)

„Já jsem jenom chtěla říct, že čím je rodina primitivnější, čím více žijí v chudobě, tím více dětí mají. Protože pokud ta ženská má třeba i jen to základní vzdělání, pokud toho dosáhne a ten mužský taky, tak se na ten svět dívají už trošku jinak.“ (RAM 18)

Přestože byly manželské svazky uzavírány ve velmi nízkém věku, jejich vazba byla silná a dlouhodobá, končila smrtí jednoho z partnerů, jak můžeme doložit mnoha vyprávěními. Vznikala na základě krátké až téměř nahodilé známosti, a to v případech, že rodiče sami neurčili, koho si má dívka nebo chlapec vzít, aby se spojily dvě nové rodiny a tím vzrostla jejich síla a prestiž. U dnešních mladých rodin sledujeme trend, který jakoby přebíral model soužití majority. Počet dětí v rodinách se sice snižuje, ale manželské svazky jsou mnohdy nestálé a v některých případech se i rozpadají. Důvodem rozpadu²⁷ nemusí být vždy fenomén, který bychom v dnešní době označili jako domácí násilí.²⁸ Bití ženy, jak je patrné z vyprávění, je v mnoha případech kulturním fenoménem romských rodin a nemusí být vnímáno jako ponižování ženy. Daleko závažnějším faktorem, který je příčinou rozpadu romských rodin, je drogová závislost nebo gamblerství, rozšířené především u mužů, ale i u žen. Nezaměstnanost a nízký ekonomický status rodičů podmiňuje touhu rychle zbohatnout nebo se s problémy vypořádat prostřednictvím drog.

„Já bych doplnila ještě můj poznatek. Romové dříve spolu zůstávali od třinácti, čtrnácti let a ty jejich svazky opravdu vydržely, a dodnes jsou hrozně pevné. Tohle se teď už jen tak nevidí. Ted'ka je to úplně jiný, prostě. Ze? Je to tak.“ (NAJ 37)

„Ne. My se na to nedíváme, že bychom si řekli, jo, oni se berou brzo, tak to dlouho spolu nebudou.“ (RAM 23)

„Většinou z mého pohledu teď to manželství fakt ztroskotá, když jsou tam věc, jako drogová problematika, když to prostě manžel začne brát. Jo. Jinak můžu říct, Romové se snad nerozvádějí.“ (NAJ 38, 39)

„Ani se nerozváděli nikdy.“ (ORK 20)

On je hlavou rodiny, jenom když může zvednout ruku nebo hlas, aneb postavení ženy v rodině

V romské rodině podobně jako i v české byl po dlouhá léta až do současnosti patrný rozdíl sociálního statusu mezi mužem a ženou. Romská žena byla vychovávána tak, aby se dokázala o rodinu postarat. Povinností ženy bylo zabezpečit chod domácnosti, vychovávat děti a poslouchat svého muže. Žena měla často ekonomicky důležitější roli, neboť musela zabezpečit přežití rodiny, tzn. zajistit především jídlo a oblečení. Stravu musela sehnat jakýmkoli způsobem, buď za vykonání nějaké práce pro gádže – sedláky (vymazávání pecí, práce na poli, sběrem lesních plodů) nebo žebráním. V současné době k povinnostem „o kuchyni“ a děti přibýlo především vyřizování administrativních záležitostí, zejména na sociálních úřadech. Jak jsme již naznačili výše, pozice ženy se v romské komunitě upevňovala opakovaným mateřstvím a příslušným počtem dětí, přičemž tři děti často ještě nebyly dostatečným počtem k získání obdivu a všeobecné úcty.²⁹

Pro Romy hraje matka v jejich životě důležitou roli. Je to právě ona, kdo stmeluje rodinu v dobách dobrých i zlých. Zejména na jejich bedrech leží tíha osudu dětí. Ačkoli navenek vystupují jako hlava rodiny muži (viz dále), matky jsou krkem, který tou hlavou otáčí. Romští synové si své matky váží po celý život a jen velmi zřídka se od ní odvracejí. Matka je vzorem i pro dcery. Jedna prastará romská moudrost praví: „Máš-li dobrou ženu, máš vše.“ Rodina byla v životě Romů vždy na prvním místě, a proto je v ní postavení matky tak pevné.

Matka symbolizuje v romské rodině soudružnost a snaží se ze všech sil udržet rodinu pohromadě. V dnešní době to je úkol nelehký, protože do rodinného prostředí zasahují stále více vlivy společnosti, jako jsou například již zmíněné drogy, prostituce a lichva. Přesto je však patrný velmi silný kult matky, dokladem může být skutečnost, že romská žena netráví stáří v domově důchodců.³⁰ Některé z načrtnutých trendů jsou patrné i z výpovědí současných žen.

„No, já jsem měla tu zkušenost, i když nežiji jako s Romem, žiji s gádžem, týkalo se mne to taky. Dneska už jsem si vydobyla to svoje postavení doma, takže dneska už poslouchá spíše on mě, než já jeho. Ale když jsme spolu začínali, tak to bylo úplně stejný, jako jestli to je romský nebo normálně jako gádžo. Tak si myslím, že to postavení, pokud ten chlap má základní vzdělání, a ta ženská ho má taky, a měla by se vyšvihnout někam dál...“ (RAM 2)

„A to je právě to, že to není založeno na tom, že by mužský jako dělal, živil rodinu. Já co takhle vidím, týká se to i rodin, kde nedělá nikdo v rodině. Ta ženská musí být podržena. V domácnosti jako kdyby ten mužský velel, ale ve skutečnosti to tak není, ale to hlavní slovo tam má on. Jestli v dobrém nebo špatném smyslu, ale musí mu být podržena.“ (RAM 3)

„Ano, ano. On klidně i třeba nechá tu ženskou vydělávat. Je hodně případů, kdy ta ženská i pracuje jako jediná v té domácnosti a živí tu rodinu, ale stejně podléhá tomu tlaku toho manžela.“ (RAM 4)

„Mám přítele. Ale já tu situaci našetřít takovou nemám. Já žiji úplně jinak. Protože já jsem mladší. Vím podle maminky, já jsem se s ní vždycky hádala, když jsem bydlela u rodičů, říkala jsem: Mami,

proč ho posloucháš? A nenos mu všechno pod nos! A nedělej to, nedělej to! Ona mi říká: Počkej, až budeš žít s někým. Já nemám takovou povahu, nevím po kom? Ale já taková nejsem.“ (NAJ 3)

„Ještě nežiji s přítelem, že bychom bydleli sami. Ale myslím si, že je to úplně pravda, co tady říkali všichni, ale nevím, já jsem taky tak vychovaná spíše k té poslušnosti, že ten chlap má to první slovo a ženská musí poslouchat, i kdyby to byl nesmysl, tak stejně musí poslechnout, protože tu zodpovědnost má ten chlap. Zodpovědnost za to rozhodnutí nebo za to, co se děje vůbec. Ženská jako by, možná, že je to jako ten biblický princip, protože tam to taky tak je, chlap je hlava a ženská je krk, ale která s ním může taky i hýbat. Jsem v tom vztahu tak s tím, i když mám taky gádža, ale jsem taky s tím, že ho poslouchám. Jako ne ve všem, když je to opravdu blbost, ale Ale obecně se to dá tak říct.“ (RET 1)

„Jestli ještě můžu, jak tady Tereška říkala, že ten muž je hlavou té rodiny, tak si myslím, že to není tak docela pravda. On je hlavou rodiny, jenom když může zvednout ruku nebo hlas. Ale co se týče toho rozhodování, tak je to vždycky na ženské.“ (RAM 20)

Pozorný čtenář si mohl povšimnout i dalšího trendu, který bychom mohli označit jako fenomén smíšeného manželství, jenž je patrný v romských svazcích v posledních desetiletích. U příslušníků střední a mladé generace je viditelný posun v deklarovaných a realizovaných postojích k porušení etnické endogamie, jde o výrazný generační problém. V rodinách mladších a mladých Romů, zejména v prostředí České republiky, už teď, na rozdíl od minulosti, nevystupuje etnická endogamie při výběru partnera jako nepřekročitelná hranice. Můžeme sledovat zvyšující se procento podílu smíšených sňatků. Výjimkou nejsou ani sňatky Romů a Romek s partnerkou či partnerem ze skupiny maďarských, německých či českých nebo moravských Romů, ale také s partnerem (partnerkou) českým, slovenským, maďarským nebo jugoslávským a kubánským.

Smíšené interetnické sňatky a manželství mají naopak v mnoha romských komunitách vysokou společenskou prestiž (jak se ukázalo při výzkumech v Kladně, v Praze, v Mostu, v regionu Košic, v Českém Krumlově, v Ostravě i jinde).³¹ Skutečnost, že romský chlapec nebo dívka byli přijati za člena české společnosti a že jejich partnerství bylo úředně stvrzeno, dává zřejmě některým Romům pocit, že celá jejich rodina teď stojí na vyšším stupni společenského žebříčku než ostatní členové romské komunity.

Naopak rodina neromského partnera v mnoha případech toto spojení nepřijme a na základě tradiční negativní averze a předsudkovosti řeší mnohdy takovou situaci nekompromisní exkomunikací svého potomka z rodinného kruhu. Častěji proto v těchto smíšených manželstvích bydlí „gádžo“ u rodiny svého romského druha (družky), nebo mají-li mladí manželé vlastní byt, obě rodiny se alespoň zpočátku obvykle nestýkají, mnohdy se ale později vzájemné vztahy zlepši, zejména po narození dítěte a po bližším vzájemném poznání.³²

Výše jsme se dotkli problematiky násilí na ženách, kterým je velmi výrazně utvářen vztah mezi mužem a ženou. Na rozdíl od kulturního prostředí romské rodiny tomuto tématu věnuje daleko větší pozornost společnost česká. Bití ženy je v romských rodinách stále ještě určitým kulturním fenoménem, který vzbuzuje pozornost a zájem majority, na druhé straně samotnými příslušníky komunity bývá považován za tradiční projev vztahu, který bychom i s trochou nadsázky mohli označit za láskyplný. Mnohé z emancipovaných žen začínají tyto projevy vnímat jako ponižování a přesto, že jsou stále tolerantní k projevům násilí v jiných rodinách, samy na sobě by již něco podobného nesnesly. Řešení otázky domácího násilí navíc komplikuje výše popsané postavení ženy jako matky mnoha dětí, která by své potomky kvůli bití a ponižování ze strany manžela

nikdy neopustila. Vyjádření žen³³ k tomuto problému bylo v rámci našich rozhovorů jen útržkovité. Již sama tato skutečnost dokládá, že se jedná o problematiku velmi citlivou a do jisté míry v romské komunitě tabuizovanou.

„Já nemůžu nic říct, že by manžel, že bychom se bili a měli se strašně rádi.“ (ORK 7)

„Je to tak. Tady to mezi Romy je.“ (FAJ 14)

„Nevím, znám takové rodiny.“ (ORK 8)

„Chlap strašně řve, ta ženská řve, a že si myslíš, že tam teče krev, ale on třeba sedí u stolu a ona stojí.“ (LOJ 4)

„Tak třeba jsou hluší.“ (NAJ 28)

„Jednou, teď je jí přes sedmdesát, a ta měla trpký život, ta když nedostala, tam se ani nevařilo.“ (ORK 10)

„To je ale hrozné.“ (NAJ 29)

„Ona nic nedělala, on přišel domů z práce, zbil ji a pak bylo všechno v pořádku.“ (ORK 11)

„To byla nějaká bláznivá.“ (IRB 17)

„Byla na to zvyklá.“ (ORK 12)

„Já znám spoustu rodin, kde ženy ještě dostávají od svých manželů.“ (NAJ 30)

„Já znám spoustu rodin i v bílé populaci, majoritě, a právě o tom se teď hodně hovoří, o tom domácí násilí, protože ta doba je složitá, vyvolává samozřejmě stres, frustraci. Média podporují násilí. Jsme na docela solidním místě v tom týrání žen, dětí, i určité procento mužů, tam je to spíše psychologické. Jak je to u žen romských?“ (NEL 23)

„Tak romské ženy by to vůbec nenapadlo brát to jako nějaké násilí nebo týrání. Já o nich opravdu vím, že jsou. Pro ně to je součást toho života, že někdy dostane. Bohužel. Je to hrozné, ale pro ně je to jakoby součást. Oni jsou s tím smířené, že občas dostanou, tak je to dobré, oni si nemůžou dovolit, potom s tím manželem se nebavit, to nemůžou být prostě uražené. Ona dostane, musí mu dát jídlo, musí se s ním bavit, musí s ním dále komunikovat.“ (NAJ 31)

„Jen jedna z mála, co by to šla třeba udat na policii.“ (LOJ 5)

„Kdyby šel okolo Nerom, tak by to šel udat, že je to týrání, ale u nás to neexistuje.“ (RET 16)

„Jak vy samy to vnímáte, vadilo by vám, že byste dostávaly od svého manžela pravidelně, kdyby došel z hospody?“ (NEL 24)

„Mně osobně by to vadilo kvůli mým dětem. Pokud bych měla mít někdy děti a mé děti by byly toho součástí, tak to je úplně to nejhorší, co by mohlo být.“ (NAJ 32)

„Opustila byste manžela?“ (RIJ 31)

„Nevím. To je strašně moc těžké. To je to nejtěžší rozhodnutí, co může být, protože já znám a jsou to mladé holky, je jim dvacet dva let, ti chlapi, to už je týrání vyložené, já mám kamarádky takové a ony se neodhodlají prostě odejít z toho důvodu, že si řeknou, je to otec mých dětí. A já budu trpět celý svůj život, protože jsou děti a on je otec mých dětí. A když já jí řeknu, že ty děti budou součástí, teď jsou malé a nerozumí tomu, ale budou vyrůstat a budou u toho, že on ji bude tlouct a ty děti z toho vždycky mají následky. Budto to dělají prostě taky, že si myslí, že je to normální anebo z toho mají následky, ale to je hrozné těžké odejít od toho muže, to je to nejtěžší, co může být. Protože romská žena, co si řekne, kdo si ji vezme s dětmi, je to ostuda, co na to řeknou rodiče, že odejdu od muže a Romáci mě budou pomlouvat.“ (NAJ 33)

„A ona nemá kam odejít? A kam může jít?“ (RAM 17)

„Nejde ani o to týrání žen, že by tu ženskou zmlátil. Ted' stačí, že ten chlap začne drogovat. Potřebuje peníze na ty drogy, tak okrádá ty svoje děcka, on nepůjde do práce dělat, dostanou se přídavky, sociálka, on to sebere, prohraje to a ta jeho žena s těmi děcký už je takto bitá. Nemusí dostat. Psychicky. A tím trpí, že nemá těm děckám co dát.“ (LOJ 6)

Maminka je doma, ale ta mama je na poště, aneb práce jako smysl života

Tento výrok malého předškolního romského dítěte je dokladem toho, v jakém prostředí dítě vyrůstá a jak rozumí světu dospělých, který ho bezprostředně obklopuje. Na základě toho, co dítě v širší rodině slyší a vidí, si utváří vztah k světu a jeho každodenním zákonitostem. Snaží se pochopit významy pojmů, orientuje se v hodnotách a velmi dobře vnímá významy věcí, které dospělí přisuzují některým pojmům, činnostem, hodnotám apod. Hodnota peněz je dítětem a celým romským etnikem vnímána jako velmi důležitá, velká nezaměstnanost rodičů však způsobuje, že si jejich děti vytvářejí zcela chybné představy o penězích, především si osvojují mylnou asociaci o jejich původu. Peníze se nedostávají za odvedenou práci, ale vznikají na poště, kam si pro ně maminky chodí. Abychom pochopili následující dialog dokládající tuto zajímavou skutečnost, pak musíme ještě vysvětlit pravý význam odpovědi na otázku, co dělá tvoje mama? „Moje mama je na poště“, vyjadřuje v podstatě skutečnost, že je nezaměstnaná a závislá na sociálních dávkách.

„Souvisí také emancipace a aktivizace romských žen s tím, že se osamostatní, že se ženy stanou nezávislé na tomto státě tím, že si najdou práci, že nejdou na pracák? Hodně romských dětí žije s tím, že pro peníze se chodí na poštu, oni nevědí, jak ty peníze vznikají, ani za co se dostávají?“ (RIJ 25)

„Stoprocentně. Já bych řekla, že je to v dnešní době na prvním místě mít práci a zdraví.“ (RAM 14)

„Třeba můj, jak byl malý, tak on mi říkal, maminka je doma a máma je na poště. Strašně dlouho mi to doma říká. Že maminka jeho je doma, ale ta mama je na poště. My jsme měli sousedy, kteří říkají: „Kde je tvá mama?“ „Na poště.“ A on byl malý a on říkal, máma je na poště a maminka je doma. (LOJ 2)

„Mami, ty jsi doma a ta mama je na poště.“ V tomto má taky strašný zmatek. (FAJ 12)

„Ted'ka jste říkal, že ty děcka nevědí, za co ty peníze jsou. Takže její syn je zrovna ten příklad, že jeho maminka je doma, ale ta mama druhá je na poště. Protože u nás byli sousedi, když byly malý děcka, tak také volala. „Už jde pošta! Poštárka jde!“ Už ji obklíčily. A mama šla na poštu!“ (FAJ 13)

„Když si spolu hráli, tak jeho kamarád řekl: „A tvá mama nejde na poštu?“ A on přišel nahoru a řekl: „Ty nejdeš, mami, na poštu?“ Já řeknu: „Já půjdu.“ A on mi řekl: „A ta mama už je na poště?“ Jako dlouho nerozuměl tomu, proč ty jejich rodiče a proč ta jeho mama a ty jsi maminka, a to jako proč jsou dvě maminky, proč on má zrovna dvě. Nechápu to.“ (LOJ 3)

Tímto úvodem jsme chtěli naznačit, že prostředí, které do jisté míry determinuje dítě už od útlého věku, napomáhá k utváření odlišného pojetí norem. Co je mnohdy normální v české rodině, není mravní normou v romské rodině a naopak. Obraz dítěte, který jsme vyličili prostřednictvím dialogů, poněkud zmateně vyrůstalo v představě, že normální je chodit pro peníze na poštu.

Nizká vzdělanost romského etnika a jejich špatné uplatnění na současném liberálním trhu práce je velkým sociálním, ale i psychologickým problémem celé minority. Mít práci znamená

mít vědomí toho, že něco dokážu, že jsem užitečný, že mám důvěru v sebe sama, ale také, že jsem našel svůj smysl existence. Předsudky zaměstnavatelů mnohdy neumožňují Romům získat i nejpodřadnější práci. Hlavním argumentem je „jejich nespolehlivost a větší předpoklad mravního selhání.“ Argument, který se často opírá o negativní zkušenost s jednotlivcem, tak vytváří prostor pro rozbujelost předsudků a kolektivní viny, která očerňuje všechny na úkor všech. Taková výchozí pozice je pro část příslušníků celé skupiny značně diskriminující již na samém počátku. Nízké sebevědomí, vzdělání a kvalifikace jsou základem handicapu při získávání práce, ke kterému se při prvním vstupním pohovoru (vizuálním kontaktu) přidá i rasová odlišnost. S prvními třemi proměnnými, které jsme uvedli, může jakýkoliv člověk pracovat, s odlišností barvy pleti však bohužel nic nenadělá, a tak je na naší společnosti, zda se s tímto problémem vyrovná a těmto lidem poskytne šanci. Jak z níže uvedených výpovědí vyplývá, je práce mnohdy „životním smyslem“, který je alfou a omegou utváření sebepojetí a chuti do dalšího vzdělávání se.

„My se tu se sestrou můžeme nachodit, fakt už známe skoro celé Brno, ohledně úklidu a fakt nelžeme, každý vám řekne do telefonu: „Jo, samozřejmě, přijďte!“ A přijdete a oni vám řeknou: „Jé, já se omlouvám, zrovna to máme plné.“ (REV 9)

„Tak toto bylo takové spíše moderní bojovat za ty práva nejen žen, nebo jako v celkové společnosti. Takové ty svobody byly po pádu komunismu. A dneska s odstupem času si každý člověk uvědomí, že je důležité mít práci a mít peníze. To je nejdůležitější věc, protože pokud ji nemáte, tak chodíte žebrot na nějakou tu sociálku, nebo na pracák, kde se na vás dívají přes prsty. Já jsem tam díky bohu zatím ještě nikdy nebyla a doufám, že tam nebudu, protože to je něco otřesného.“ (RAM 13)

„Pokud člověk nemá tu práci, tak to jeho sebevědomí jde úplně jinak. Když člověk bude mít tu práci a bude pracovat, pak může kladně myslet. A pak může dál přemýšlet, že se bude dál vzdělávat.“ (RAM 15)

„Protože to vás úplně srazí na kolena, přemýšlíte o blbostech. I kdybyste nechtěl, třeba když tu práci nebudete mít delší dobu, když to člověk sleduje v té společnosti celkově, tak stejně se přikloníte k těm lidem, kteří upadli. A jsou někde úplně za hranicemi zákona. A to vás k nim stejně časem dovede. Když není ta práce a máte třeba rodinu. Je to strašné.“ (RAM 16)

Závěry

V úvodu naší studie jsme se pokusili načrtnout některá klíčová témata, která provázejí současný život romských žen. Abychom mohli pochopit jejich mnohdy složitý a do jisté míry tradicemi a zvyky „podmíněný“ způsob bytí, využili jsme jejich autentického vyprávění, na základě kterého si čtenář může sám nejlépe vytvořit obraz života romských žen, ale i jejich rodin. Prostřednictvím komparace vzpomínek dvou romských žen a skrze vyprávění specifické skupiny současných Romek jsme nahlédli pod pokličku mnohdy skrytých, tabuizovaných nebo mýty opředených fenoménů, kterým jsme dříve nemuseli zcela rozumět. Právě poznáním a pochopením zvyků, ale i širších kulturně zakotvených hodnot a tradic můžeme lépe poznat a přiblížit se problémům romského etnika, které je stále (přestože si to mnohdy majoritní společnost nepřipouští) do jisté míry diskriminováno.

Na straně jedné jsme svědky silných tradic a zvyků, které po dlouhá desetiletí ovlivňují život romských rodin, na straně druhé můžeme vypožorovat vzdor mladých a do jisté míry již emancipovaných romských žen, které se rozcházejí s tradičním modelem tohoto etnika. Inspirováni životem konzumní společnosti touží po svobodném a tradicemi nesvázaném životě, za který ovšem tvrdě platí všemi možnými neřestmi konzumního způsobu života (drogy, touha po blahobytu apod.). Tradiční romská kultura byla v minulosti z velké části vymýčena socialistickými opatřeními, nyní jsme svědky druhé ekonomicko-tržní vlny, proti které se mnohé romské ženy postavily a čelí jí úsilím o zvýšení vzdělání, kvalifikace, vyššího ekonomického statusu své rodiny. Některé romské rodiny se postupně jakoby vymanily ze silných pout tradic a komunitních zvyklostí, ale ještě se plně nezachytily a neorientovaly v české společnosti.

Pro naši společnost, především pro různá občanská sdružení a další neziskové a církevní organizace, je tento stav velkou výzvou. Umění pracovat a pomáhat romským rodinám a ženám musí být založeno na citlivém a vzájemném vztahu plného důvěry a pochopení.

Literatura

- Cviková, J., Juráková, J. 2001. *Piata žena. Aspekty násila páchaného na ženách*. Bratislava: Zájmové združenie žien Aspekt.
- Čermák, I., Lindénová, J. 2000. *Povolání herec. Kritické momenty v pracovním životě herců*. Brno: Větrné mlýny a Psychologický ústav Akademie věd ČR..
- Černá, M. a kol. 2000. *Černobílý život*. Praha: Gallery.
- Kozáková, K. 2004. *Cesta životem v cikánském voze*. Brno: Muzeum romské kultury.
- Lacková, E. 1997. *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou*. Praha: Triáda.
- Matoušek, O. a kol. 2001. *Základy sociální práce*. Praha: Portál.
- Morgan, D. L. 2001. *Ohniskové skupiny jako metoda kvalitativního výzkumu*. Boskovice: Albert.
- Muzeum romské kultury. 1999. *Tradice a současnost*. Brno: SVAN.
- Oakleyová, Ann. 2000. *Pohlaví, gender a společnost*. Praha: Portál.
- Sirovátka, T. (ed.) 2004. *Sociální exkluze a sociální inkluze menšin a marginalizovaných skupin*. 1. vyd. Brno: MU a Georgetown.
- Strauss, A.; Corbinová, J. 1999. *Základy kvalitativního výzkumu: postupy a techniky metody zakotvené teorie*. 1. vyd. Boskovice: Albert.

- ¹ Název naší studie se skládá ze dvou částí podobně jako další názvy kapitol. První polovinu tvoří část výroku jedné z žen (viz dále), druhá naznačuje metodologický přístup, který jsme pro toto pojednání zvolili. Zamyslíme-li se hlouběji nad názvem článku, pak v něm najdeme i hlubší význam, který se přibližuje k samé podstatě a významu celého textu a zároveň je poděkováním všem ženám, které se podílely na přípravě tohoto textu a v rámci skupinových rozhovorů se vyjadřovaly k různým tématům.
- ² Srov. Oakleyová, Ann. *Pohlaví, gender a společnost*. Praha: Portál, 2000, s. 15.
- ³ Vzdělávací programy PdF MU v Brně, viz dále.
- ⁴ Srov. Oakleyová, Ann. *Pohlaví, gender a společnost*. Praha: Portál, 2000, s. 16.
- ⁵ Lacková, E. 1997. *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou*. Praha: Triáda.
- ⁶ Kozáková, K. 2004. „*Cesta životem v cikánském voze*.” Brno: Muzeum romské kultury, s. 125.
- ⁷ Rozmanitost skupiny je charakteristická především věkovým intervalem od 20 do 50 let, ale i úrovní vzdělání. (nedokončená ZŠ – studium na VŠ). Zaměřenost skupiny ve smyslu metodologickém (srov. Morgan, D. L. Ohniskové skupiny jako metoda kvalitativního výzkumu) je dána identifikací každé ženy s romským etnikem a jejich aktivizací ve smyslu „nebyt lhostejný k sociálnímu statusu, který nám společnost přidělila.“
- ⁸ Od roku 2000 realizujeme na Pedagogické fakultě Masarykovy univerzity koncepty vzdělávacích kursů romských pedagogických asistentů. Na základě rozvojových projektů MŠMT pro vysoké školy vznikl na PdF MU Kabinet multikulturní výchovy, který zastřešuje rozmanité vzdělávací aktivity na celé univerzitě a každým rokem rozšiřuje nabídku vzdělávacích aktivit nejen pro Romy, ale i pro příslušníky jiných etnik. Od zmíněného roku do konce roku 2005 prošlo intenzivní pedagogicko-psychologickou přípravou 128 romských asistentů.
- ⁹ Při výzkumech jsme se nesetkali s ojedinělým názorem romské ženy, ale i muže, který jednoznačně prezentoval jako nepřijatelné vybrat si mezi romským etnikem budoucího manžela nebo manželku. „To bych byl úplnej degeš, brát si cikánku za ženu“, prohlásil jeden z Romů při jednom z rozhovorů.
- ¹⁰ Pro jednotlivé uvození kapitol využíváme „živých“ citací žen, které čtenáře uvádějí do problému a charakterizují problematiku dané kategorie (kapitoly).
- ¹¹ Citováno podle jedné z účastnic diskuse (RET 4). *U Romů to vzdělání není prioritou, to prostě je ještě někde dál. A ta žena v těch očích toho manžela nemusí být vzdělaná. To není ta priorita, to není ta hodnota, to je až někde vzadu. Oni k tomu odjakživa nebyli vedeni.*
- ¹² Kozáková, K. 2004. *Cesta životem v cikánském voze*. S. 29.
- ¹³ Uvádíme citace výroků jednotlivých žen. Jejich vyjádření je anonymní a jejich výroky citujeme pod umělé vytvořenými kódy. Číslo kódu vyjadřuje pořadové číslo repliky dané osoby. V našem textu jednotlivé kódy navzájem odlišují výroky žen.
- ¹⁴ Matka dvou dcer, které se spolu s ní účastnily diskuse.
- ¹⁵ Srovnání vyprávění IRB 11 a REV 9. Z příběhu je patrná touha změnit svoji situaci, mediální obraz o sobě samém o celém etniku, ale v kontextu je cítit patřičná rozhořčenost proti kolektivnímu odsouzení.
- ¹⁶ Viz vyprávění NAJ 21.
- ¹⁷ Zakódované zkratky jmen dětí.
- ¹⁸ Doklad toho, jak učitelka může velmi dobře pracovat se svojí neformální autoritou (viz výše ve textu) a jak může usměrňovat chování jednotlivých dětí, ale i sociální vztahy ve třídě.
- ¹⁹ Kozáková, K. 2004. *Cesta životem v cikánském voze*. S. 28.
- ²⁰ KKozáková, K. 2004. *Cesta životem v cikánském voze*. S. 46.
- ²¹ V romštině *Nane čhave, nane bacht*, srov. Lacková, E. 1997. *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou*.
- ²² Lacková, E. 1997. *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou*. S. 83–84.
- ²³ Lacková, E. 1997. *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou*. S. 84.
- ²⁴ Studentka, 22 let.
- ²⁵ Studentka, 27 let.
- ²⁶ Lacková, E. 1997. *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou*. S. 16–19.
- ²⁷ V tradiční romské rodině byl rozchod výjimečný a byl povolen pouze v případě neplodnosti či nevěry ženy. Pokud se po několika letech nenarodilo dítě, muž mohl manželku opustit. Neplodnost byla pro romskou ženu největší trest, neboť nemohla splnit svou životní roli – být dobrou matkou, a tedy i manželkou. Taková žena byla všemi opovrhovaná a nikdo by neměl mít manželovi za zlé, když ji opustí. MUZEUM ROMSKÉ KULTURY. 2002. *Tradice a současnost*. Brno, s. 56. Také pokud byla žena manželovi nevěrná, mohl ji opustit. Jestliže ji muž neopustil, musel ji alespoň veřejně potrestat (ostříhat vlasy, zbít...). Nevěra ženy bylo závažné provinění. S mužskou nevěrou to bylo jinak. Zvyšovala mužovu prestiž a někdy se jí manželky chlubil a dokazovaly tak mužovy kvality. MUZEUM ROMSKÉ KULTURY. 2002. *Tradice a současnost*. Brno, s. 57.
- ²⁸ Viz kapitola *On je hlavou rodiny, jenom když může zvednout ruku nebo hlas*, aneb Postavení ženy v rodině.
- ²⁹ Srovnání např. MUZEUM ROMSKÉ KULTURY. 2002. *Tradice a současnost*. S. 53.
- ³⁰ Bilá, K. 2003. *Komentář ke Dni matek. Amaro Gendalos 5*: 3.
- ³¹ Srovnání MUZEUM ROMSKÉ KULTURY. 2002. *Tradice a současnost*. S. 53.
- ³² Viz Černá, M. a kol. 2000. *Černobílý život*. Praha: Gallery, S. 174.
- ³³ Vzhledem ke kratšímu rozsahu celé pasáže věnované „bití žen“, uvádíme celý upravený záznam rozhovoru. Čtenář si tak může udělat představu o tom, jak probíhala diskuse v ohniskové skupině.

Princezny a bojovnice: ženský aktivismus v radikálních hnutích

Marta Kolářová

Princesses and Warriors: Women's Activism in Radical Movements

This paper describes and analyses radical left and radical right social movements in the Czech Republic. In particular, it focuses on women's and feminist activities and projects within these movements. In the first part of the text, the theory of gender in social movements is outlined, and the participation of men and women and their gender roles in activism are analysed. Concretely, the text illustrates these aspects in the left- and right-wing movements. In the second part of the text, an empirical research of the Czech radical Left and radical Right is presented. Various anarcho-feminist currents and women's activities in the socialist movement are analysed and compared, and their relationship to mainstream feminism is examined. In the third part gender aspects of neo-Nazi activism, the role of women and specific women's activities and groups in the far Right are addressed. The author argues that with regard to the promotion of women's rights and feminism, the leftist movement is progressive while radical Right is regressive because it asserts traditional men's and women's roles.

Keywords:

anarchism, anarcho-feminism, anti-globalisation movement, extremism, feminisms, feminist movement, gender, gender-mixed movement, Global Women's Strike, leftist movement, neo-Nazism, punk, racist movement, radical Left, radical Right, „renees“, skinheads, social movements, socialism, women's movement

Když se mluví o radikální levici, tak si asi mnozí představí mediální obrazy maskovaných aktivistů bojujících s policií nebo ničících výlohy restaurace McDonald's. Když se řekne radikální pravice, asociuje se pochod hajlujících holohlavých mladíků v bombrech. Pokud mluvíme o radikální levici a pravici dohromady, vybaví se pravděpodobně bitky mezi těmito znepřátelenými tábory, popřípadě jejich pochody oddělené kordony policistů. V těchto mediálních obrazech se ženy zdají být neviditelné. Je tady vůbec prostor pro ženy? Co ženy v těchto hnutích dělají? Rozvíjejí se zde proženské aktivity?

V následujícím textu se snažím odpovědět na tyto otázky zapojením tématu genderu do sociálních hnutí a empirickým zkoumáním radikálně levicového a radikálně pravicového hnutí v ČR v posledních 15 letech. Tato radikální hnutí zkoumám z genderového hlediska, to znamená, že analyzuji zastoupení, postavení a role žen a mužů; dále se věnuji specificky ženským, prožensky orientovaným nebo přímo feministickým projektům v rámci těchto politických uskupení. Postupovala jsem metodou dlouhodobého antropologického výzkumu zahrnujícího zúčastněné pozorování, neformální a hloubkové rozhovory a analýzu dokumentů vydávaných v rámci hnutí (časopisy, webové stránky, letáky, projevy apod.).¹

Sociální hnutí a gender

Radikální levicové a pravicové aktivity se v České republice často asociují s pojmem extremismus. Podle Chmelíka (2001) se extremismus v sociologickém smyslu chápe jako „souhrn určitých sociálně patologických jevů“ a ve společnosti se s ním pojí nejednoznačné a protichůdné názory. Například Fiala (1998) toto označení nepoužívá v popisném, ale v normativním smyslu, které je spojeno s negativními konotacemi. Proto jako teoretické východisko zkoumání nepovažují pojetí extremismu za vhodné, ale vychází z teorii sociálních hnutí, které radikální hnutí zahrnují. Ačkoli se teorie extremismu snaží spojit dohromady levicové a pravicové radikální hnutí, já se domnívám, že z hlediska feministického a proženského, které je východiskem této knihy, nelze toto spojení přijmout. Z hlediska feminismu je levicové hnutí progresivní a staví (alespoň ideologicky) na rovnostářském pojetí mužských a ženských rolí, zatímco radikálně pravicové hnutí je konzervativní a dožaduje se návratu k tradičnímu pojetí ženství a mužství.

Sociální hnutí se v sociologii definují mnoha způsoby. Znebežánek (1997) například vychází z tzv. syntetické definice sociálních hnutí, kterou zavedl Diani: „sociální hnutí je síť neformálních interakcí mezi pluralitou individuí, skupin nebo organizací angažovaných v politických nebo kulturních konfliktech na základě sdílené kolektivní identity“ (Znebežánek 1997: 27). Giddens definuje sociální hnutí jako „kolektivní snahu o prosazení společného zájmu nebo dosažení společného cíle prostřednictvím kolektivní akce mimo sféru etablovaných institucí“ (Giddens 1999: 480).

Sociologické teorie sociálních hnutí v českém prostředí nereflktují genderový aspekt problematiky. Málokdy jsou uváděny ženy jako aktérky sociálních hnutí, ale především chybí celková genderová analýza sociálního protestu. To je zejména případ publikace *Sociální hnutí: Teorie, koncepce, představitelé* (Znebežánek 1997), která je u nás základním přehledem sociologických teorií v této oblasti. Našla jsem zde jen několik marginálních zmínek o ženách. Znebežánek se zmiňuje okrajově o feministickém hnutí a pak jmenuje ženy v domácnosti mezi skupinami obyvatelstva, které tvoří sociální základnu hnutí. Dále uvádí, že diskriminace mladých lidí a žen tvoří pro sociální hnutí potenciál (Znebežánek 1997: 85). Kromě toho se ale jím předkládané teorie zabývají především třídní analýzou složení sociálních hnutí, ale etnickému a genderovému aspektu se nevěnují. V sociálních hnutích se angažuje především (nová) střední třída a ne utlačované skupiny obyvatelstva. Stejně důležité by ale mohlo být zjištění, že v sociálních hnutích se (kromě feministického) angažují především (bílí) muži.

Giddens (1999) v souvislosti s teorií sociálních hnutí předkládá jako příklad hnutí feministické hnutí. Na jeho popisu historie ženského hnutí lze vidět, jak se ženy musely vymezovat v rámci jiných hnutí, a že feministické hnutí nevzniklo samostatně, ale vždy v interakci s jinými hnutími. Nicméně genderová analýza sociálních hnutí i u něj chybí. Nadějněji z tohoto hlediska působí kniha *Levice v postrevoluční době* (Barša, Císař 2004), která teorii nových sociálních hnutí uvádí na příkladu feminismu, ale v jejich pojetí začíná kapitola o feminismu odkazem na rodinu a sociální hnutí z hlediska genderu nejsou analyzována. Ani v knize *Hnutí '68 na Západě* (Gilcher-Holteyová 2004), která pojednává o studentském a levicovém hnutí a která je zaměřena spíše empiricky a historicky, ale vztahuje se i k teoriím sociálních hnutí, není náznak genderové analýzy. Ženy se zde objevují marginálně; mezi vůdci či významnými osobnostmi tehdejšího hnutí bylo velice málo žen.

Marada (2003) se v knize *Kultura protestu a politizace každodennosti* zabývá protestními hnutími a při analýze protestní identity pracuje s příkladem antiglobalizačního hnutí. Antiglobalizační hnutí v českém prostředí tvoří to, co nazývám radikální levicí. Marada definuje rozdíl mezi revoltou a protestem a tvrdí, že protest je charakterizován aktivitou ve jménu a na obhajobu někoho jiného (chudí, třetí svět, menšiny, příští generace, zvířata, příroda), zatímco revoltující se snaží zbavit své podřízené situace a bojují tak v zájmu vlastní skupiny. Na základě konkrétního příkladu antiglobalizačního hnutí argumentuje, že protesty proti Mezinárodnímu měnovému fondu jsou hlasitější v oblastech, kde nejsou tak velké dopady neoliberální politiky diktované mezinárodními institucemi. Marada se nezabývá genderovým aspektem protestních hnutí. Pokud ale vneseme genderovou optiku do této oblasti, jeho tvrzení se ukazují jako problematická a založená jen na mužských aktérech. Kam zařadíme aktivismus žen prvního a druhého světa, které se účastní antiglobalizačního hnutí a které současně revoltují za sebe, proti utlačujícím genderovým stereotypům a nespravedlivým životním podmínkám, a navíc protestují například za záchranu přírody a proti chudobě ve třetím světě? Jejich aktivismus je zároveň revoltou i protestem. Znamená to, že kultura protestu je opět zejména mužskou kulturou?

Dále se Marada při zkoumání antiglobalizačního hnutí zaměřuje zejména na kategorii věku a ukazuje, že současné protestní hnutí není vázáno na biologický věk mládeži, ačkoli jeho kultura je definovaná mládím. Podle něj není generační spor tak silný jako v 50. a 60. letech u beatníků či hippies, protože dnes se nelze tolik proti starší generaci vymezovat. Tvrdí, že skupiny jako mizející otcové, přátelští učitelé či dynamičtí šéfové už nejsou takové autority jako dříve. Centra moci jsou dnes vzdálenější než dříve, spíše než ve vládách jsou koncentrována na nadnárodní úrovni, často ve formě sítí a neveřejných dohod. Opět, pokud vezmeme v úvahu genderové rozdíly, všimneme si například současných proměn mužství a vztahovosti jeho různých forem. Absence generačního sporu by mohla být interpretována jako neexistence odporu vůči nedominantním formám maskulinity (otcové, učitelé), avšak protest proti mezinárodním institucím a nadnárodním korporacím může být z feministického hlediska chápán jako boj proti hegemonním formám maskulinity, které Danner a Young (2003) charakterizují jako „Davos Man“ a „Velký bratr“.

Podle Marady se protestní identita neodvozuje od ideologie. Je to forma protestu, která poskytuje základ pro utváření identity. Tato forma je přístupná různým společenským skupinám, mezi kterými Marada jmenuje byznysmany, profesionální byrokraty, ženy v domácnosti či profesionální politiky. Nejenže i zde chybí genderová analýza, ale navíc je tu nepřímo stereotypně implikováno, že muži jsou profesionálové, zatímco ženy se realizují spíše v rodině. Pokud bychom rozkryli rozdíly mezi muži a ženami, možná bychom zjistili, že protestní identita je bližší například mužům v domácnosti než ženám-političkám, a to z odlišných důvodů a za odlišných podmínek překračování tradičních genderových rolí a norem.

Jak jsem ukázala výše, vnesení genderového hlediska často velmi zásadně mění obecnější teorie sociálních hnutí. Hlavní teoretikové sociálních hnutí (často muži) ale gender opomíjejí. I zahraniční obecné teorie sociálních hnutí jsou problematické, protože jak upozorňují West a Blumberg (1990: 3,7): „nejenže je politika všeobecně a sociální protest zvláště v médiích zobrazován jako téměř výlučně mužská doména, ale i téměř všem akademickým pracím o společenském protestu chybí analýza z hlediska genderu. V obecných teoriích se těžko hledají i jen zmínky o ženách, nemluvě o komparativní analýze mužských a ženských rolí, aktivit a postojů.“

Proto teorii genderu v sociálních hnutích a historii žen v sociálním protestu rozvíjejí poměrně odděleně feministé a feministky.“

Projevy genderu v sociálních hnutích

Podle Kuumba (2001) se genderově senzitivní výzkum sociálních hnutí objevuje v posledních třech desetiletích a mají na něj vliv i samotná sociální hnutí (zejména ženská). Zkoumání genderu v této oblasti motivovala snaha zviditelnit roli žen v sociálních hnutích, proto se výzkumy zaměřovaly na ženskou zkušenost ve smíšených hnutích, na jednotlivé ženské aktérky a na autonomní ženské organizace v rámci širších hnutí. Po této počáteční fázi, která ovšem měla i negativní efekt, jelikož posílila dichotomické vnímání rolí mužů a žen, se výzkum začal zaměřovat na genderové aspekty v širších souvislostech. Sociální hnutí jsou chápána jako procesy a z hlediska genderu se zkoumá, jak gender ovlivňuje vznik, rozvoj, udržování a úpadek sociálních hnutí. Gender má vliv na rekrutaci a mobilizaci sociálních hnutí, role a aktivity, které se v jejich rámci odehrávají, dále na strategie odporu, organizační struktury a význam a dopad sociálních hnutí. Gender je aspektem všech sociálních hnutí, nejen těch, která jsou výslovně orientována na změny genderových vztahů (Kuumba 2001: 13–14).

Einwohner, Hollander a Olson (2000) zavádějí systematickou typologii způsobů, jak se v sociálních hnutích projevuje gender:

1. složení hnutí: Hnutí zaměřená specificky na ženské nebo mužské problémy staví na účasti žen nebo mužů (např. Hnutí za svobodnou volbu). Další hnutí, nezaměřená na gender, mají také genderově nevyrovnané složení (např. ochránci práv zvířat jsou v USA více ženy).
2. cíle: Gender je výslovnou součástí cílů mnoha hnutí, některá chtějí změnit genderové rozdíly a hierarchie, jiné staví na tradičních genderových stereotypech.
3. taktiky hnutí: Způsob organizování demonstrace, jména organizací, symboly, slogany, kostýmy a rekvizity jsou organizované genderově (např. bouchání do pánví a hrnců zdůrazňuje roli matek v protestu).
4. identity: Hnutí často strategicky konstruuji genderové identity, aby dosáhly svého cíle (např. Matky proti zbrojení). Ženské kvality jako mírumilovnost a péče se prezentují jako důvod pro vyjádření názoru na mír a válku.
5. genderové atributy: Genderové charakteristiky hnutím zvnějšku přisuzují jejich oponenti a pozorovatelé. Na jednu stranu genderové stereotypy umožnily ženskému protestu být efektivnější, protože oponenti hnutí nepředvíдали politickou akci žen, na druhou stranu charakteristiky spojované s feminitou – jako pasivita a emocionalita – zamezují efektivnosti sociálního hnutí, protože ženy byly tradičně ignorovány jako političtí aktéři/rky bez nároku na legitimní hlas v politické oblasti (Einwohner, Hollander a Olson 2000: 684–690).

Významy spojované s genderem mohou být strategicky manipulovány všemi aktéry v politické aréně, nejen účastníky sociálních hnutí. Gender může být používán aktéry hnutí k legitimizaci jejich cílů nebo naopak protivníky k diskreditaci hnutí. Gender je více než jen charakteristikou jednotlivých účastníků, ale hnutí, jejich aktivity a vůbec celá sféra, ve které se pohybují, je genderově ovlivňována (Einwohner, Hollander a Olson 2000: 694–695).

Participace mužů a žen a genderové role v sociálních hnutích

Feministická teorie rozlišuje feministické hnutí, ženské hnutí a ženskou participaci v genderově smíšených hnutích (Rowbotham, Linkogle 2001). „Zatímco uvědomělá feministická hnutí jsou spíše výjimkou, ženská hnutí jsou početná a ženy se v genderově smíšených hnutích vyskytují neustále“ (Roth 2001). Podle West a Blumberg (1990) lze z hlediska genderu chápaného jako pohlaví participantů hnutí vysledovat tři organizační vzorce. Jednak existují nezávislé skupiny, kde jsou muži a ženy odděleni, a které jsou autonomní jak strukturálně, tak ideologicky (případ ženských hnutí). Dále se vyskytují genderově integrovaná hnutí, kde jsou muži a ženy společně a jsou zaměřeni na společný cíl (např. národní osvobození). Poslední typ tvoří genderově paralelní struktury, kde jsou pro ženy vytvářeny pomocné skupiny. Model jádro a pomocné skupiny je z hlediska rozložení moci podle genderu nesymetrickým patriarchálním modelem. Ženské skupiny jsou připojeny a podřízeny hnutí, které kontrolují muži. Někdy je tato struktura neudržitelná, protože ženy jsou zklamány z nedostatku kontroly a zdrojů v pomocných skupinách a osamostatní se jako nezávislé skupiny. Variantou pomocných skupin je napůl nezávislý „caucus“² v rámci hnutí (což je běžné např. v odborových či komunistických organizacích).

Lobao (1990) definuje dva typy faktorů ovlivňující ženskou participaci v sociálních hnutích: 1. vnější vliv společnosti, společenská role a postavení žen obecně, 2. vnitřní organizační charakteristiky hnutí (ideologie, snaha o začlenění žen, vztahy mezi muži a ženami atd.). Roth (2001) tvrdí, že ačkoli se sociální hnutí vymezují proti stávajícímu společenskému systému a chtějí ho svým působením změnit, fungují v jeho rámci a jsou ovlivňována jeho nastavením. Ženy v hnutích se potýkají s problémem toho, že veřejná a politická sféra je konstruována jako mužská. Ženy ve veřejném prostoru tak překračují prostor, který je jim tradičně určen. Ovšem i genderová struktura a vnitřní charakteristika sociálního hnutí má vliv na participaci žen. V genderově smíšených hnutích je zapojení žen ovlivněné očekáváními, že budou hrát svou tradiční ženskou roli. Podle ní a podle West a Blumberg (West, Blumberg 1990) ženy i v sociálním hnutí často vykonávají činnosti spojené s péčí a reprodukcí, například se starají o chod kanceláří, rozdávají letáky, uklízejí po mítincích či vaří na schůzi. Rozdělení aktivit kopíruje genderovou dělbu práce v širší společnosti, reprodukuje se zde genderové stereotypy a hierarchie.

V sociálních hnutích na základě zkoumání autorek West a Blumberg funguje dokonce genderová obdoba Michelsova železného zákona oligarchie, a to tzv. železný zákon patriarchátu. Je to stav, který se udržuje paradoxně i přesto, že ženská účast v sociálních hnutích znamená prolomení tradičních hranic genderových rolí, ženské aktivity jsou i nadále v rámci hnutí omezeny a vůdcovství a rozhodování je stále v rukou mužů. Někdy ženy hrají důležité role, ale bez odpovídajících formálních titulů. Ženy mohou získat post vůdkyň, když se o ně z různých důvodů neucházejí muži, ať je těmi důvody nezáměr, represe, věznění nebo smrt.

Podle Lobao může mít vyčlenění žen do podpůrných činností také strategické motivy, protože ženy jsou méně podezřelé než muži, mohou proniknout do uzavřených oblastí, sloužit jako „volavka“ a obecně manipulovat s tradiční ženskou rolí ve prospěch hnutí. Sociální hnutí bývají spojena s ozbrojeným bojem a násilnými taktikami. „Ozbrojený boj je všeobecně považován za výlučně mužské politické chování“ (Lobao 1990: 180), ale ženy se ho také účastní, ovšem v mnohem menší míře než muži.

Autorky Roth (2001) a West a Blumberg (1990) prohlašují, že genderová nerovnost nezmizí, když ženy bojují společně s muži ve prospěch společných zájmů. Ženy si začnou uvědomovat svůj

vlastní útlak v boji proti jiným nespravedlnostem a objeví zájmy, které by mohly mít jako ženy. Své osvobození jako žen spojují s celkovým osvobozením od genderového útlatku. Muži se však tohoto boje většinou neúčastní. „Když ženské aktivistky dělají hluk ohledně ženských problémů, jsou často žádány, aby odložily své zájmy stranou ve jménu větší věci, ať už je to stávka, revoluce, konec války (...). Problémy konstruované jako společné mužům a ženám jsou chápány zkrátka jako „problémy“, nepoznamenané genderem; ženská témata jsou specifická pro ženy a nejsou chápána jako přínosná pro muže.“ (Roth 2001) Ženy, které zažívají v hnutí přehlížení vlastního útlatku, se začínají organizovat samy v ženských skupinách.

Podle výzkumu, který provedla Lobao (1990), si však některá sociální hnutí sama začínají uvědomovat potřebu ženských aktivistek, například z toho důvodu, že účast žen v hnutí slouží k zajištění větší podpory hnutí ve společnosti. Mezi faktory, které zvyšují ženskou účast v sociálních hnutích, patří vzrůstající feministické uvědomění, začlenění genderových otázek k ideologii hnutí a celkové vztahy mezi muži a ženami. Rovnostářské vztahy mezi muži a ženami, spravedlivé rozdělení činností a podpora vedoucích funkcí pro ženy mohou také zvýšit ženskou účast.

Gender a ženy v levicovém hnutí

Rowbotham (1992) uvádí, že levicová hnutí se vyznačují rovnostářskou rétorikou, rovnost žen a mužů však v realitě není naplňována. Práce pro hnutí nebyla v 19. století a v první polovině 20. století slučitelná s péčí o rodinu, v hnutí byli aktivní především muži a jejich ženy se staraly o děti. Pokud byly aktivistkami ženy, musely se vzdát rodiny nebo přijaly druhořadou roli v pozadí hnutí, což často představovalo jen rozšíření domácích, podpůrných prací do politického organizování.

Anarchistky a socialistky od počátku 20. století často nesouhlasily s ideologií mužských vůdců hnutí. Socialistky například argumentovaly tím, že ženský útlak nebude automaticky vyřešen zrušením kapitalismu a nastolením socialismu. Ženy v levicovém hnutí měly problém s prosazováním ženské otázky. Muži byli nepřístupní tomu, že by ženy mohly mít nějaké speciální potřeby a zájmy. Ženy si také stěžovaly, že muži znevažovali „ženskou otázku“ a zesměšňovali ženy mluvící na mítincích. Podle Hadfield (2001) byly ženy v hnutí chápány často jen jako partnerky aktivistů. Rowbotham (1992) však ukazuje, že i přes tyto problémy anarchistky a socialistky nesouhlasily s feminismem, kritizovaly ho kvůli boji za volební právo v parlamentní demokracii a pokládaly feministky první vlny za reformistické. Anarchistky obhajovaly přímou akci a přímou demokracii a odmítaly vztah „sesterství“ s buržoazními feministkami, protože podle nich třídní rozdíly překážejí ženským zájmům.

V levicovém hnutí vznikaly samostatné ženské skupiny, například organizace *Mujeres Libres* (Svobodné ženy) v době španělské občanské války ve 30. letech (Ackelsberg 1991). Například Freeman (1973) a Rowbotham (1992) píší o tom, jak v 60. a 70. letech došlo k výraznějšímu vyčlenění žen z Nové levice, lidskoprávních skupin a protiválečného hnutí a jak vznikala druhá vlna feministického hnutí. Feministky vytvářely malé, neformální, antiautoritářské organizace zaměřené především na zvyšování sebevědomí žen (tzv. consciousness-raising groups). Důraz se kladl na osobní proměnu žen. V této době se rozvinula teorie anarchofeminismu a socialistického feminismu.

V současnosti se z hlediska genderu analyzuje i nejnovější fáze levicového hnutí, a to v tzv. antiglobalizačním hnutí. Mohanty (2003) tvrdí, že v tomto hnutí jsou ženy aktivní, ačkoli se hnutí jako celek na genderovou tematiku nezaměřuje. Feminismus je sice součástí některých proudů hnutí, například anarchismu (Starr 2000), ale antiglobalizační hnutí reflektuje nerovnosti založené především na třídní, etnické a národní příslušnosti. Ačkoli feministické aktivistky participovaly na hnutí od začátku a jak ukazují Rowbotham a Linkogle (2001), některá ženská hnutí jsou součástí antiglobalizačního hnutí, Mohanty mluví o „implicitní maskulinizaci diskursu antiglobalizačního hnutí“ (Mohanty 2003: 529). Na druhou stranu jsou podle ní principy nehierarchie, demokratické participace a teze „osobní je politické“, které se dají považovat i za feministické, zavedeny do rozhodovacích procesů tohoto hnutí.

Genderový aspekt radikálně levicového hnutí v ČR

Pod českou radikální levici (neboli antikapitalistické či antiglobalizační hnutí) lze zařadit anarchistické, anarchokomunistické, socialistické (trockistické), antifašistické a *anarchofeministické skupiny*. Přestože hnutí vyznává jako hlavní hodnotu vedle svobody rovnost, zastoupení, postavení a role žen nejsou rovné s mužskými³.

Žádná skupina nebo organizace nemá stejný počet členů z hlediska pohlaví. Ve většině skupin je více mužů. I v akademických pracích o radikální levici se ženy vyskytují minimálně. Politolog Bastl (2001) ve své knize *Radikální levice v České republice* uvádí jmenovitě některé významné aktivisty a mezi nejméně 20 muži se objevuje jen jedna žena. Podle mého zkoumání činí zastoupení žen zhruba 25 % a liší se podle typu skupiny. Organizace zaměřené zejména na třídní boj (anarchokomunisté, socialisté) mají málo žen a jednou z příčin může být fakt, na který poukazuje Ackelsberg (1991), že ženy zajímá více problematika spojená s genderem než třídou. Ženy jsou spíše aktivní ve skupinách, které reflektují genderovou/ženskou tematiku (autonomní směr anarchismu, anarchofeministické a socialistické ženské skupiny).

V prezentacích jednotlivých anarchistických organizací v časopisech a na internetových stránkách se ženská/genderová témata více či méně objevují, ale jsou okrajová. Jsou výslovně charakterizována jako ženská. Mužská témata neexistují a neoznačují se takto, články od mužů jsou jakoby neutrální, určené všem. Je zde patrná souvislost mezi reprezentací žen či genderových témat a zastoupením žen v organizacích. Ty skupiny, které dávají větší prostor ženám v médiích, mají i více aktivistek.

Ženy mohou odrazovat od vstupu do hnutí aktivita a kultura jednotlivých skupin i celého hnutí, protože prostor radikální levice je prostoupen násilím. Zejména antifašistické organizace spojují kult násilí a drsnosti s muži a „macho image“. Organizace používající násilné taktiky mají velmi málo žen. Většina žen do těchto organizací ani nechce vstupovat, říkají, že jim vadí klima ve skupině, které není ženám přístupné. Image drsnosti však může některé ženy přitahovat, ale muži je často mezi sebe nechtějí přijmout.

Politiku v hnutí ovlivňují osobní a partnerské vztahy; hnutí je společenstvím, kde se většina lidí osobně zná. Fungují zde neformální vztahy a jednotlivé skupiny tvoří často party přátel rozdělené podle pohlaví. Nízké zastoupení žen v hnutí má vliv na partnerské vztahy (ve valné většině heterosexuální). Muži mají v hnutí v porovnání s ženami mnohem menší výběr partnera. Výběr partnerek aktivistů také plní funkci náboru nových aktivistek.

Ačkoli se hnutí definuje jako rovnostářské, vznikají zde nerovnosti na základě přirozené autority. Vlivem fungování neformálních vztahů se vytvářejí neformální elity a vůdci. Moc nebo vliv jsou založeny na intelektuální činnosti, v některých (militantních) skupinách hraje roli i fyzická zdatnost. Vůdcové skupin jsou vždy muži (kromě anarchofeministických skupin). V hnutí funguje rozdělení činností, které sice probíhá spontánně a všechny činnosti jsou dobrovolné, přesto však ženy a muži směřují do jiných oblastí. Rozdělení aktivit kopíruje genderovou dělbu práce v širší společnosti. Ženy se zapojují více než muži do podpůrných skupin s praktickou činností, která se dá charakterizovat jako péče (vaření pro bezdomovce nebo první pomoc na demonstracích), zatímco muži se více zaměřují na intelektuální (psaní článků, projevů) a fyzické aktivity (boje s neonacisty a policií)⁴. Aktivity prováděné ženami se oceňují méně, mají menší prestiž, jsou chápány jako méně důležité než politické aktivity.

V hnutí vzniklo několik samostatných ženských/feministických skupin z potřeby zdůrazňovat genderová témata a v menší míře i v reakci na nerovné genderové vztahy v hnutí.

Ženské a feministické aktivity v rámci anarchistického hnutí v ČR

Wicca

Prvním feministicky orientovaným projektem byl časopis *Wicca* s podtitulem „feministický fanzin“⁵. Byl zaměřen ekofeministicky a ekoanarchisticky, projevovala se zde inspirace spiritualitou přírody, neopohanstvím a kultem bohyně. *Wicca* pokrývala různá témata, od mytologie a léčitelství přes znásilnění ve válce, ženskou sebeobranu až k alternativní kultuře. Byla vydávána od října 1993 do jara 1996 jako samizdat v periodicitě zhruba čtvrt až pololetní, celkem vyšlo pět čísel (z toho tři čtvrtiny tvořila dvojčísla).

Projekt *Wicca* fungoval pouze jako časopis, nešlo o vymezenou skupinu s určitým programem a cíli. Časopis *Wicca* vydávali dva aktivisté, žena a muž, partneři, kteří zároveň participovali na mnoha dalších aktivitách hnutí. *Wiccu* podporovali muži i ženy a mužský aspekt byl důležitou součástí tehdejšího anarchistického feminismu⁶. Vydavatelé se stavěli proti militantnímu antimužskému feminismu a hlásili se k „radikálnímu mužsko-ženskému feminismu“. Přes snahu nevymezovat se jako ženská skupina a začlenit muže by bylo možné feminismus *Wicci* spíše zařadit mezi proud feminismu, který zdůrazňuje odlišnosti mužů a žen. Ekofeministické a spiritualistické zaměření časopisu bylo založeno na blízkosti žen a přírody. Zneužívání žen kladlo do souvislosti se zneužíváním přírodních zdrojů, zvířat a zemí třetího světa. Časopis odmítal vstup žen do mužských oblastí a naopak vyzdvihoval ženskou mírumilovnost a zdůrazňuje esenciální hodnotu ženy jako udržovatelky lidského života. Otázky rovnosti mužů a žen ve smyslu *equality* byly sice v časopisu zastoupeny, ale méně. Tyto rozpory, jak se zdá, nebyly v té době předmětem konkrétnějších úvah a reflexí, jednotlivé proudy koexistovaly v jednotlivých číslech vedle sebe a byly načrtnuty jako inspirativní možnosti.

„My jsme feminismus nedefinovali, my jsme ho viděli jako součást anarchistického hnutí, propojený s ekologickými otázkami, my jsme se nesnažili definovat feminismus a dělat nějakou univerzální platformu feminismu, ale byli jsme úzce zaměřený na propojení s přírodou“ (Yankee).

Takto pojatý feminismus byl tedy na začátku 90. let chápán jako součást anarchistického hnutí, nicméně tento časopis byl v podtitulu označen za feministický, nikoli za ekofeministický či ekoanarchistický. Aktivista to interpretuje tak, že tenkrát neexistovaly v anarchistickém hnu-

tí žádné feministické aktivity, a proto zde vznikla potřeba zaměřit se na ženské otázky. Stejně jako později u následujících časopisů tak došlo k rozporu v názvu a obsahu časopisu, který ve skutečnosti nebyl zaměřen na práva žen v liberálně feministickém pojetí. Aktivisté a aktivistky vydávající *Wiccu* nespolečně pracovali na akcích s dalšími ženskými ani lesbickými organizacemi, nicméně byli s nimi provázáni osobními kontakty. Znali se z ženských neziskových organizací, *Wicca* byla distribuována v *Gender Studies Centru* a v samotném časopisu se objevovaly reklamy na *proFem* a *Promluv*.

Wicca a aktivity kolem ní měly vliv na vznik další ženské anarchistické skupiny zvané *Luna*. Aktivista *Wicci* ženy z *Luny* podporoval. V posledním čísle *Wicci* s nimi vydal rozhovor s názvem „Holky ve scéně spěj.“

Luna

Ženská anarchistická skupina *Luna* vznikla v červnu 1995 z potřeby žen prosadit se v rámci autonomního squaterského hnutí a dát impuls k sebevědomí a aktivitě dalším dívkám. Skupina nechtěla pouze pomáhat mužům v hnutí, ale vymýšlet vlastní aktivity. Měla pocit, že pro ženy je těžké se prosadit mezi muži. Aktivistky byly rozčarované z odmítavého postoje některých anarchistů ve svém okolí zejména v souvislosti s tím, že tito muži hlásali anarchistické zásady, ale ve skutečnosti se chovali jinak. Zároveň cítily, že jsou vůči mužům, kteří se uměli prosadit ať už v diskusích, nebo v psaní do časopisů, v nevýhodě a cítily se méněcenné.

„Všechny akce dělali většinou kluci a my jsme jim vždy pomáhaly jen s okrajovými věcmi. Je pro nás hodně těžké se „prosadit“, nemáme v sobě takovou tu „agresivitu“, ale jednáme a komunikujeme spíše intuitivně... A tak jsme se rozhodly něco dělat samy. Neznamená to, že se chceme separovat nebo distancovat (nejsme ani čistě ženská skupina), ale máme pocit, že spíš s něčím hneme takhle. Zdá se nám, že v prostředí, kde se pohybujeme, by měla vládnout rovnost, podpora, uznání jeden druhého a individuality. Jsou to věci, které by v něm měly být samozřejmostí, ale bohužel, jak se často ukazuje, nejsou. S tím také souvisí to, že chceme dosáhnout toho, aby nás brali jako rovnocenně schopné tvořit.“ (leták *Luna* – vznik a první aktivity).

Po založení *Luny* se vyskytly negativní reakce převážně mužského okolí, někteří aktivisté (ale vyskytla se také negativní reakce dvou žen) nedokázali pochopit, že se ženy chtějí organizovat samy. Na základě tohoto negativního přístupu se *Luna* začala výrazněji feministicky orientovat, ačkoli původním záměrem bylo vnést do anarchismu ženský pohled. Na druhou stranu se setkávaly i s podporou jiných (spíše vzdělanějších) mužů v hnutí. Přesto se však musely snažit, aby nebyly nařčeny ze separatismu. *Luna* se navenek k veřejnosti prezentovala jako „ženská skupina“, ale uvnitř hnutí spíše jako ekofeministická či feministická skupina, přestože neměla přesně definován směr feminismu a koncept genderu příliš nerozvíjela.

Přesto dnes dotazovaná aktivistka přiznává, že ve skutečnosti se považovaly za ženskou skupinu, která mezi sebe aktivně muže nezvala. *„My jsme chtěly vystupovat jako ženy, my jsme se jasně identifikovaly jako ženská skupina a my jsme tam muže zvaly, ale nechtěly jsme další element, který nám tam přijde říkat, co máme dělat. Kluka bysme neodmítly, to ne. Ale tam na to nebyly podmínky, abysme říkaly: tenhle kluk je s námi v Luně. To by ten kluk měl úplně peklo. Ale ani ta poptávka tam podle mého nebyla. ... Ale já si myslím, ty ženské ještě potřebují ty věci dělat samy, zatím to ještě není nastavené tak, aby ten dialog byl stejný, si myslím, že ony přesně potřebují tyhle samostatné aktivity,*

aby se mohly samy projevit. Protože to fakt stačí na schůzce jeden chlap a prostě rozbije celou diskusi, a támhleť už neřekne, protože on si tam třeba dominantně bere o slovo“ (Julie).

Luna fungovala od poloviny roku 1995 do začátku roku 1998. Její jádro tvořily tři ženy, které postupně mobilizovaly další dívky napojené na squaterské hnutí, takže na aktivitách participovalo v jednu dobu asi deset žen. Hlavní jádro bylo v Praze kolem squatu Ladronka a přidružené byly ještě dvě další dívky z východních Čech (tzv. pobočky). *Luna* se zaměřovala na ženská a lidská práva, ekologii a čarodějnictví. Problém viděla ve výchově a předsudcích spojovaných s rolemi mužů a žen a zdůrazňovala propojenost různých forem diskriminace (fašismus, rasismus, sexismus, kapitalismus, bolševismus).

Aktivity *Luny* zahrnovaly veřejné akce a činnost v rámci squaterského autonomního hnutí. *Luna* byla součástí širší platformy s názvem *Ženy proti rasismu*, které se účastnily i lesbické ženy. Skupina zorganizovala protestní demonstraci proti srazu republikánů 28. 10. 1995. Dále pořádala informační demonstraci k Mezinárodnímu dni proti násilí na ženách 1995. Další veřejnou akci vyjádřila *Luna* v rámci týdne protestů proti McDonalds solidaritu s obviněnými aktivisty *Greenpeace*. Účastnila se také kampaně *Amnesty International* za práva žen v Alžírsku formou podpůrných dopisů. V souvislosti s plánovaným zrušením příspěvků na antikoncepci sepsala petici za hrazení antikoncepce v plné výši zdravotními pojišťovnami.

Jejich další aktivity byly zaměřené spíše pro hnutí nebo pro okolní obyvatele squatu Ladronka. *Luna* pořádala dětské dny na Ladronce se soutěžími a loutkovým divadlem (tyto akce přispěly k podpoře squaterů ze strany obyvatel Břevnova). V únoru 1996 uspořádaly *Lunabál*, maskarní ples spojený s vernisáží výstavy ženských výtvarných děl, při této příležitosti vydaly informační leták *Luna – vznik a první aktivity*, který vyšel i v angličtině a byl rozšiřován do zahraničí. Dále na Ladronce organizovaly čajovnu, vydaly vegetariánskou kuchařku, pohlednice s anarchistickou tematikou, připravovaly anarchistický kalendář. Jejich publikační činnost byla zaměřena především na propagaci ekofeministických myšlenek. Vydávaly časopis *Ešbat*, kde se mimo jiné věnovaly tematům domácích prací, násilí na ženách, tabuizování menstruace, ekologickým problémům a čarodějnickým rituálům. Vydaly brožury Evy Hauserové o ekofeminismu a o pohanství a také uspořádaly její přednášku na Ladronce. Jako skupina se účastnily ženské sebeobraný Wen-do a snažily se ji propagovat jako formu zvyšování sebevědomí žen.

Dále se aktivistky *Luny* podílely na činnostech autonomního hnutí, aktivně podporovaly squat Ladronka, přispívaly do časopisu *Autonomie*, později spolupracovaly s redakcí *Konfrontace*.

Aktivistky *Luny* byly inspirovány ženskými neziskovými organizacemi, čerpaly u nich informace a různé materiály. Nespolupracovaly s nimi, protože nesouhlasily s tím, že jsou financovány státem a nemohou tak být nezávislé. Ale vztah *Luny* k neziskovým organizacím byl tolerantnější než jasně negativně vymezený postoj tehdejších anarchistů. *Luna* využívala kontaktů s nestátními neziskovými organizacemi a při svých veřejných akcích distribuovala některé jejich materiály, dělala jim reklamu ve svém časopisu a *Ešbat* byl distribuován v knihovně *Gender Studies*. Jako významnou zkušenost zdůrazňují aktivistky účast na semináři *Moderace* (práce se skupinami), který pořádal *proFem* a kterým se inspirovaly pro vlastní schůzky.

Činnost *Luny* ukončila v roce 1998 náhlá smrt jedné ze zakládajících aktivistek, bez ní už ostatní neměly chuť a sílu pokračovat.

Ženy a feminismus v anarchistickém časopisu Existence

Po zániku *Luny* a před vznikem anarchofeministických skupin v roce 2000 sice nefungovala žádná ženská skupina, ale z hlediska proženských nebo feministických aktivit nezůstalo v anarchistickém hnutí úplné vakuum. V anarchistickém časopise *Existence* (vydávala Československá anarchistická federace) publikovaly tři významné ženské aktivistky, které rozvíjely genderovou a feministickou tematiku. Jedno číslo *Existence* bylo specificky zaměřeno na ženy s názvem „Ženy v boji“ (7/1999).

Anarchistky prosazující feminismus zde fungovaly začleněné do mužských struktur. Na rozdíl od samostatné ženské skupiny, která může znamenat marginalizaci a uzavření této problematiky v jedné skupině a také impuls pro zbytek hnutí, aby se jí dále nezabýval, se tyto aktivity dají chápat jako strategie ovlivňování hnutí zevnitř anarchistických organizací. S tím také souvisí pravděpodobně širší dopad takto zaměřených článků, protože *Existence* byla zavedeným časopisem s relativně velkým nákladem široce zaměřeným na různá témata a dostala se do rukou více lidem.

Bloody Mary

Bloody Mary je ženský časopis, který začal vycházet v roce 2000 a který byl původně orientován na punkovou subkulturu napojenou na anarchistické hnutí. *Bloody Mary* začala vycházet původně v periodicitě čtyři čísla, později jedno číslo ročně v rozsahu 16 až 54 stran formátu A5. Označuje se jako „pure punk feminist zin“ (později feministický zin) a hlásí se k hnutí *Riot Grrrls*⁷. V prvním čísle uvádí: „Už nechceme číst klučičí časopisy o klučičích věcech, chceme naše časopisy o našich věcech! ... *Bloody Mary* by měl být časopis, který by vyplnil mezeru mezi všemi možnými existujícími alternativními ziny. Připadá nám, že se zabývají všemi možnými i nemožnými tématy, ale že by psaly o tématech týkajících se ženského aktivismu je téměř výjimkou“ (*Bloody Mary*, bez autorství, č. 1, s. 14).

Časopis se zabývá alternativní kulturou, objevují se zde recenze na koncerty a výstavy, rozhovory s kapelami, povídky a básně. Autorky se věnují genderové tematice, píší například o ženách v různých zemích světa, několik článků popisuje globální stávku žen (8. března 2001), kterou redaktorky spolupřádaly. Dále se zde objevují články na téma žena a móda, žena a globalizace, ženská chudoba, menstruace, prostituce, mateřství, umělé přerušování těhotenství apod. Grafická podoba časopisu je také „ženská“ – obrázky, fotografie a komiksy znázorňují ženy nebo genderové vztahy. Důležitým aspektem *Bloody Mary* byl humor, který se objevoval jak v kreslených vtipcích, tak ve speciálních ironických rubrikách.

K anarchofeminismu se autorky přímo nehlásí, podle obsahu (najdeme zde například článek o české stínové vládě žen, článek o první české poslankyni atd.) to ze začátku vypadalo spíše na příklon k liberálnímu feminismu. Podstatnou součástí časopisu tvoří kritika sexistického chování mužů v punkovém a anarchistickém hnutí.

Bloody Mary původně fungovala jako vícečlenný kolektiv žen, ale postupně jejich redaktorek ubývalo a v současnosti časopis vytváří jedna mladá žena s občasnou pomocí dalších dívek.

Feministická skupina 8. března (Anarchofeministická skupina)

Feministická skupina 8. března byla založena v prosinci 2000 za účelem organizování globální stávky žen 8. března 2001. K této příležitosti byly vydány obsáhlé letáky *Institucionální feminismus vs. sociální feminismus*, *Ženy v kapitalismu*, *Žena a média* a *Násilí na ženách*.

Ze začátku nebylo úplně jasné ideologické vymezení skupiny. To bylo jednak dáno orientací na praktickou činnost – organizování oslav MDŽ. Vliv měla i názorová různorodost jednotlivých aktivistek, které měly potřebu prosadit se jako ženy a upozorňovat na ženské/genderové problémy v rámci hnutí. Šlo také o spory o to, zda vstupovat do mužských struktur nebo vytvářet vlastní „ženský svět“. Požadavky, které byly formulovány v *Prohlášení k 8. březnu 2001*, byly směsí různých feminismů. V dubnu 2001 se *Feministická skupina 8. března* výslovně přihlásila k anarchofeminismu⁸.

„Jsmo feministická skupina, která čerpá z myšlenek anarchofeminismu. Chceme se podílet na boji za svobodnou a beztržní společnost. Společnost, která je založena na principech rovnosti, solidarity a samosprávy. Jsme nejen proti kapitalismu, ale také proti patriarchátu.“ (Z prohlášení *Feministické skupiny 8. března* na internetu)

Ke změně orientace došlo také v souvislosti s tím, že kvůli osobním a ideologickým rozporům ze skupiny odešla zhruba polovina lidí, zejména vyhraněných anarchistek a feministek. Ve skupině bylo před 8. březnem 2001 kolem 25 lidí, z toho asi pět mužů, poté zůstalo asi 12 lidí, z toho dva muži, v současnosti zhruba sedm členů a členek.

Po 8. březnu 2001 se skupina začala prezentovat na internetových stránkách, na jaře začala vydávat zpravodaj *Siréna* a od podzimu 2001 magazín *Prímá cesta*. *Siréna* vycházela do konce roku 2002, celkem bylo vydáno sedm čísel. Informovala o *Feministické skupině 8. března* a jejich aktivitách a také o demonstracích anarchistického hnutí. *Prímá cesta* byla vydána již sedmkrát v rozsahu 24 až 28 stran ve formátu A4. Příspěvky pocházejí především od členek skupiny, ale píšou sem i jiní autoři. Každé číslo je tematicky zaměřeno: rodina, pornografie, gender a jazyk, účast žen na antifašistickém a partyzánském (od)boji, „muži v patriarchátu“, výchova a vzdělávání a anarchofeminismus v každodenním životě. Kromě toho *Prímá cesta* obsahuje teoretické statě o anarchofeminismu a články o historii hnutí pracujících s ohledem na postavení žen. Dále zde najdeme recenze na knihy a portréty žen-autorek, recenze výstav, časopisů, filmů a hudby či informace o různých kampaních (např. proti sexistické reklamě).

Hlavní akcí skupiny zůstává nadále manifestace 8. března každoročně pořádaná v Praze (kromě roku 2004, kdy se konala v Bratislavě). Pořádání oslavy 8. března ve formě pouliční manifestace je doprovázeno prezentací anarchofeministických materiálů, hracím koutkem pro děti, veganským občerstvením, fireshow a pouličním divadlem (např. na téma Pipi dlouhá punčocha). *Feministická skupina 8. března* se snaží změnit obsah tohoto svátku a očistit jej od významů připsaných socialistickým režimem v minulosti. Odmítají ho ale slavit ve jménu liberálního feminismu. V argumentaci pro aktuálnost oslavy tohoto dne se vrací do historie až k prvnímu Dni žen, kdy ženy upozorňovaly na špatné pracovní podmínky.

Dále skupina každoročně pořádá protestní akci proti pochodu *Hnutí pro život*, které usiluje o legislativní zákaz umělého přerušování těhotenství. Anarchofeministky proti nim vystupují s heslem *Buďme pro svobodnou volbu!* Přestože se nezastávají potratů, jsou proti jakýmkoli právním opatřením, která omezují svobodu lidí v rozhodování o jejich reprodukčním životě. Aktivita *Hnutí pro život* vnímají jako prohlubování autoritářských a represivních tendencí ve společnosti.

Mezi dalšími veřejnými aktivitami lze uvést akci na Den proti násilí na ženách (2001), kdy byl zorganizován pochod Prahou v oděvu afghánských žen spojený s rozdáváním letáků. Další aktivitou *Feministické skupiny 8. března* bylo připomenutí původní tradice oslav Prvního máje. Jejich způsob oslavy lze považovat za alternativu k „mužskému“ pojetí Prvního máje, které často končí bojem s neonacisty. Anarchofeministky (a jeden muž) v dobových oblecích položily/i květiny k pamětní desce na pražské Kampě připomínající události roku 1886. Ve stejnou dobu další členky a člen *Feministické skupiny 8. března* jezdily/i po Vltavě na lodích s transparentem.

Skupina začala od poloviny roku 2002 intenzivně organizovat přednášky po celé republice i na Slovensku. Věnují se obecným tématům postavení žen ve společnosti, nejvíce tématům anarchofeminismu a feminismu, dále pokrývají téma mužských studií, genderu v médiích a v poslední době se zaměřují na výchovu dětí.

Zcela novou aktivitou je organizování anarchistického tábora zaměřeného na výchovu a vzdělávání, kterou pořádají anarchofeministé a anarchofeministky v rámci širšího kolektivu. Jde o novou aktivitu pro hnutí, zájem se obrací k dětem a výchově, dosud marginálnímu tématu. Tábor se konal poprvé v roce 2004, zahrnoval širokou škálu her a tvořivých činností pro děti, workshopy a diskuse o výchově pro dospělé, výlety atd. a zorganizován byl i v roce 2005.

Anarchofeministky se snaží neuzavírat se do ryze ženské skupiny a nezabývat se jen ženskými problémy, naopak genderová tematika pro ně znamená zahrnutí mužských témat a mobilizaci mužů v rámci anarchofeminismu, a tato snaha se dá zhodnotit jako poměrně úspěšná. Anarchofeministky se svým pojetím ale dostávají do konfliktu na různých mezinárodních setkáních, protože v jiných západních i východních zemích je anarchofeminismus chápán jako „ženská záležitost“. Musí zdůrazňovat, že to o nich neplatí a chtějí mezi sebe i muže. S tím souvisí i přejmenování skupiny na *Anarchofeministickou skupinu* v roce 2004.

Z hlediska začlenění tematiky mužských studií do anarchofeministické agendy lze mluvit o reflektování třetí vlny feminismu ve světě. Nicméně kromě obecných prohlášení nejsou jejich kampaně zaměřené například na romské ženy nebo lesbické ženy a v protestu se s nimi nijak nespojují.

Ženské aktivity v rámci socialistického (trockistického) hnutí v ČR

Socialistické hnutí je početně menší než anarchistické a v průběhu 90. let na jeho aktivitách participovalo minimum žen. *Revoluční solidarita* měla jednu až tři ženy, *Socialistická solidarita* jednu ženu a *Socialistická organizace pracujících* většinou žádnou nebo jednu ženu (skupiny měly každá zhruba 10–20 aktivistů).

Aktivistky, se kterými jsem mluvila, necítily diskriminaci nebo nemožnost se vyjádřit a uplatnit, ale uváděly, že celková atmosféra ve skupině byla přesto poznamenaná hierarchií, kde vůdcem byl muž – charismatická osobnost – a pokud ji vedla žena, byla její skupina přehlížena. To se ovšem netýkalo jen dívek, ale i ostatních mužů.

Ženská otázka dlouho nebyla tematizovaná, ale pak se do hnutí dostala vlivem ze Západu, a to nepřímo, prostřednictvím problematiky sterilizace Romek. Iveta říká, že neměla potřebu řešit specificky ženskou otázku a byla smířená s tím, že je mezi muži v menšině. Později ale bylo aktivistek více, tři ženy v *Revoluční solidaritě* začaly diskutovat o ženské otázce, chtěly se aktivizovat, ale nakonec nic nepodnikly, protože skupina byla příliš malá na to, aby se nějak zvlášť vyčleňovaly.

U dívek a žen zastávajících socialistické myšlenky se často objevuje názor, že nechtějí spolupracovat pouze se ženami. Zároveň se ve svých skupinách setkávaly s názory, že feminismus není nutný.

„Všichni vlastně mluvili o tom, že feminismus je fajn, proč ne, ale je nám na nic, protože řeší jenom dílčí věc a že utlačování žen je přirozená součást celkového systému a ten systém je možná patriarchální, ale důležitější než jeho patriarchální charakter je jeho politický charakter. Když ten systém je prostě kapitalistický, tak automaticky musíme počítat s tím, že bude utlačovat ženy, a když se ženy snaží bránit tomu utlačování, ale neřeší politický systém, tak vlastně odstraňují projev, ale neřeší příčiny. Nemám pocit ani v jedné z těch skupin, že by bylo odmítání feminismu, ale spíš to bylo takové jako: at' si hrají, ale stejně s tím nic nezmůžou“ (Iveta) .

V socialistickém hnutí přesto vznikly po roce 2000 nepočtené ženské aktivity, které však měly krátké trvání.

Socialistická alternativa žen (SAŽ)

Socialistická alternativa žen byla přidruženou organizací *SOP (Socialistická organizace pracujících - SOP)*. SAŽ vydala na jaře 2001 čtyřstránkový *Bulletin*, ve kterém se představila jako ženská organizace, „*která by ale fungovala a vyvíjela svoji činnost v rámci dělnického hnutí, tedy po boku mužů, nikoli proti nim.*“ Členky přípravného výboru se poprvé veřejně prezentovaly 8. 3. 2001 na shromáždění organizovaném *Feministickou skupinou 8. března* na náměstí Míru v Praze. Rozdávaly zde své letáky, zvoucí na diskusní mitink o ženské otázce. (*Bulletin SAŽ*, č.1). Dále se SAŽ spolu s *SOP* účastnila protiakce k pochodu *Hnutí pro život* 24. března v letech 2001 i 2002. O tématu interrupce se zmiňují i v bulletinu, kde se dále objevují články o ženské nezaměstnanosti, plastické chirurgii a ženách v Afghánistánu. Do bulletinu psaly dvě ženy a jeden muž. Samostatnou tiskovinu později již nevydaly. V druhé polovině roku 2001 a v roce 2002 se SAŽ prezentovala na stránkách socialistického časopisu *REVO*. Aktivní zde byla už jen jedna žena a v člancích psaly o tématech jako ženský sport, sexuální násilí v rodině, ženy v argentinském povstání. Ženskou stránku v časopisu *REVO* se nepodařilo udržet a tato aktivita skončila.

Socialistický hlas žen

Socialistický hlas žen byl časopis socialisticky orientovaných žen napojených na skupinu *Socialistická alternativa Budoucnost*. Jeho první číslo vyšlo v květnu 2001 v rozsahu osmi stran formátu A4, druhé bylo publikováno na internetu v roce 2002. V člancích se autorky vyjadřovaly k tématům, jako je adopce, kosmetická chirurgie, sexuální obtěžování, znásilnění a prostituce, anorexie, postavení žen v Afghánistánu, postavení zaměstnankyň v českém průmyslu, život svobodných matek nebo „české hospody a obsluha nahoře bez“. Jeden rozsáhlejší článek mapoval různé feministické směry. Psaly sem asi čtyři ženy a jeden muž.

Brzký zánik socialisticky orientovaných ženských skupin byl spojen s odchodem tehdejších aktivních žen spolupracujících se socialistickými organizacemi. Přidružená mládežnická organizace *REVO* má mladé členky, nicméně jejich počet nedosahuje ani 20 %. Tyto mladé aktivistky ale nemají zájem rozvíjet ženskou či genderovou tematiku uvnitř organizací, lze zde naopak identifikovat jakousi obavu žen věnovat se této problematice. Podle slov jejich vůdce „*se chtějí zabývat jinými otázkami a nechtějí být redukovány jen na tuto otázku. A bohužel necítí moc naléhavě potřebu získat další holky do hnutí. Snažíme se s tím něco dělat, ale nejde to až tak snadno. Chlapi se tomu*

věnujou víc než holky.“ Problém si uvědomují více někteří muži, kteří zřejmě zpočátku sledovali vývoj anarchofeministických aktivit a začali také reflektovat toto téma ve vlastních skupinách.

Na letošním letním táboře (*Revokemp*) se uskutečnilo několik workshopů s ženskou tematikou, v roce 2004 bylo možné si mezi různými workshopy a přednáškami vybrat „Za rovnost pohlaví“ – ženskou schůzku a mužské setkání proti sexismu. *SOP* společně s *Komunistickým svazem mládeže (KSM)* polemizovala na téma homofobie a sexismu.

Pro socialistické organizace je ženská problematika (nazývána ženská, nikoli gender nebo feministická) jedním z témat, ačkoli spíše okrajovým. Není však pouze záležitostí žen, zapojují se do ní i muži, a co se týče *SOP*, tak mnohem více než dívky, které zůstávají na tomto poli neaktivní. Na jednu stranu by to bylo možné chápat jako pozitivum, že genderové otázky nejsou záležitostí jen jednoho pohlaví, na druhou stranu to však znamená, že zastoupení mužů a žen v těchto organizacích není stále vyrovnané a ženy, které se dokázaly prosadit v mužských skupinách, se raději na genderovou problematiku neorientují a nesnaží se získat další ženy do hnutí.

Socialisté obhajují právo žen na separátní setkání jako žen (caucus), kde mohou mluvit o svých problémech. Tato snaha ale vychází spíše seshora, díky organizačnímu uspořádání nebo vlivům ze Západu a ne tolik z vnitřní potřeby samotných aktivistek.

Srovnání anarchofeminismu a ženských socialistických skupin v ČR⁹

Anarchofeministické a socialistické ženské skupiny se nikdy nespojily ke společné aktivitě. Ukázalo se, že ženská identita a/nebo feministická či proženská orientace v rámci radikální levice nestačí ke společnému organizování. Spolupráce anarchofeministek a prosocialisticko orientovaných žen se jeví jako zcela nerealizovatelná. Například akcí proti pochodu *Hnutí pro život* 24. března *Feministická skupina 8. března* a *SOP* se *Socialistickou alternativou žen* organizovaly dva roky po sobě odděleně.

Jednotlivé feministické/ženské skupiny spojují různým způsobem feminismus s anarchismem nebo socialismem. Je zde patrný rozdíl, který spočívá v přihlášení se k feminizmu v názvu a k obsahu časopisu. *Feministická skupina 8. března* měla feminismus přímo ve svém názvu a *Bloody Mary* se označuje jako feministický zin. Z názvu tak nelze poznat, že jde o skupiny a časopisy napojené na anarchistické hnutí. Naopak ženské časopisy orientované na socialismus se k feminizmu vůbec nehlásí. Redakce se nazývají ženskými skupinami (ač sem píše i muž) a už svým názvem se hlásí k socialismu. Jejich obsah je ale zaměřen na genderové problémy, objevují se zde i definice různých směrů feminizmu. Socialistky se však brání označení feministky. Jako největší problém vidí kapitalismus, který dopadá specificky na ženy, a proto jsou potřebné ženské organizace. Feminismus odmítají, protože podle nich spatřuje vinu v mužích nebo patriarchátu. Třídní útlak chápou jako nadřazený genderovému útlaku.

Nejen socialistky se vymezují proti feminizmu, ale i vztah *Anarchofeministické skupiny* k feministickému hnutí je kritický. Anarchofeministé a anarchofeministky se staví proti tzv. institucionálnímu feminizmu, pod který zahrnují akademický feminismus, činnost ženských neziskových organizací (kterým však přiznávají jisté zásluhy v sociální oblasti, například péči o oběti domácího násilí) a liberální feminismus obecně. Ten kritizují kvůli tomu, že chce ženy začlenit do stávajících mocenských struktur a že klade důraz na legislativní změny, které ale podle nich nerovnosti mužů a žen neřeší.

„Feminismus pro nás neznamena získat co nejvyšší funkci a prestiž, ale žít svůj život plnohodnotně a sama za sebe si rozhodovat a přijímat i všechny důsledky. Zatímco významnou snahou liberálního feminismu je prosazovat co nejvíce žen do vedoucích pozic ve všech oblastech společenského a ekonomického života, našim cílem je odstraňovat hierarchii jako takovou. Privilegia jsou nespravedlivá, nejen pokud jsou v rukou mužů, ale také pokud je využívají ženy“ (leták Institucionalizovaný feminismus vs. sociální feminismus).

Anarchofeministická skupina (AFS) v pořádání akcí s jinými feministickými organizacemi nespolupracuje. K aktivitám ženských a feministických neziskových organizací se ani *Anarchofeministická skupina*, ani socialistické ženy nehlásí a považují se za součást anarchistického nebo socialistického hnutí.

„Žádným zásadním způsobem s nikým nespolupracujeme, kontakty tak nějak pasivně máme, ale třeba v centru pro Gender studies se prodává náš časopis a i nám tam teď umožnili dělat přednášky, takže takováhle cílená spolupráce funguje, ale ne na nějaké širší bázi. ... Neorientujeme se na ženské hnutí, protože nevidíme moc smysl v ženském hnutí jako takovém, jak jsem říkala, že nám přijde špatné pohlaví od sebe oddělovat, protože žijí ve vzájemné interakci. Když si nějaký problém vyřeší mezi sebou ženské, aniž by to ty muži věděli, to není dobře. Lepší je to propojovat od základu, chceme žít společně, tak je lepší to řešit společně, aby se ani jedna z těch stran necítila ukřivděná“ (Marcela, AFS).

Anarchofeministé a anarchofeministky, někteří anarchisté a socialisté tvoří většinu hlasů, které zaznívají na téma interrupcí proti *Hnutí pro život* a za svobodnou volbu. Otázkou zůstává, zda je možné mluvit o sociálním hnutí jako takovém, protože mezi nimi není kolektivní identita.

Ženské/feministické skupiny radikální levice jsou finančně soběstačné, nedostávají peníze od státu ani jiných fondů, nemají granty. Aktivita jsou založeny na dobrovolnické práci a využívají kontaktů, přátelských a pracovních sítí. Potřebné finanční prostředky získávají z vlastních členských příspěvků, benefičních akcí, především koncertů, bleších trhů, prodeje časopisů a dalších propagačních materiálů (triček, placek). Na druhou stranu mají velice nízký rozpočet, finance potřebují hlavně na tisk časopisů.

Co se týká zahraniční spolupráce, tak anarchofeministé a anarchofeministky jsou v kontaktu s *Women's strike* (od nichž vzešel impuls k organizování MDŽ jako Global Women's Strike) a s dalšími anarchofeministickými uskupeními převážně v Evropě, jezdí na mezinárodní konference a sjezdy. Zahraniční spolupráce se v oblasti anarchofeminismu rozvíjí až v posledních letech, první české skupiny měly menší kontakty, ale čerpaly více ze zahraniční literatury, dnes už píší spíše vlastní články. Socialisté jsou napojeni zejména na britská trockistická uskupení, od nichž se inspiroují v zacházení s ženskou otázkou.

Gender a ženy v pravicovém hnutí

České teorie o radikální pravici se nezabývají genderem v hnutí. Mareš (2003), který popisuje několik ženských organizací, se nedokázal vyhnout stereotypnímu nahlížení na ženy v tomto hnutí.¹⁰ Ženy chápe především jako sexuální objekty aktivistů.

V USA vznikla studie zaměřující se přímo na gender a ženy v různých organizacích rasistického hnutí (Blee 2002). Maskulinita je základním rysem tohoto hnutí, hlavní myšlenkou je názor, že bílí muži mohou ztratit svá privilegia ve prospěch bílých žen a nebielých mužů. Maskulinní

stereotypy, zejména fyzická síla a agrese, jsou jak předpokladem, tak důsledkem rasistického aktivismu (mužská síla z nich dělá bojovníky a boj s nepřáteli jen potvrzuje jejich sílu a moc). Bílý muž je aktivní „ochránce“, bílá žena pasivní „chráněnkyně“.

Femininita je definovaná v ideologii hnutí odlišně pro bílé a pro nebílé ženy. Nebílé ženy jsou zobrazeny jako zvířecí, sexuálně agresivní, nezodpovědné vychovatelky dětí a svůdkyně nebezpečné pro bílé muže. Obrazy bílých žen jsou mnohem nejednotnější a konfliktnější. Bílé ženy chápe hnutí čtyřmi způsoby: jako severské bohyně/rasové oběti, zrádkyně rasy, manželky bojovníků a matky-aktivistky. Hnutí nazírá na ženu jako na oběť sexuálního zájmu a násilí nebílých mužů, kterou bílý muž chrání proti násilníkům. Maskulinita se tímto bojem posiluje, žena zůstává nedotčena a je stále potenciální obětí. Role oběti nijak nezpochybňuje tradiční místo ženy jako strážkyně rasové čistoty. Dále je žena obviňována jako zrádkyně rasy zejména kvůli tomu, že prostřednictvím sexuality oslabuje mužskou sílu, která by mohla být využita pro bílý boj. Protože rasistické hnutí se velmi zajímá o reprodukci a identitu, klade velký důraz na roli ženy-manželky a matky. Přesto je prokreace druhotná, až po aktivismu mužů. Ženy splní svou úlohu tím, že porodí a vychovají bílé děti. Spolu s obrazy žen jako matek existují také obrazy žen-aktivistek, které bojují bok po boku mužům. To souvisí se snahou poslední doby rekrutovat více žen-aktivistek do hnutí.

Role vykonávané ženami v radikálně pravicovém hnutí jsou opět tradiční, kromě fyzické reprodukce se starají o muže a celé organizace, pořádají sjezdy a schůzky, organizují společenský život hnutí a vaří jídlo. Jejich důležitá role spočívá v tom, že jsou spojovacím článkem mezi hnutím a okolním světem. Navenek jsou viditelné, aby zmírnily obraz a nebezpečnost rasismu v širší společnosti. Jejich úloha spočívá v rekrutování nových členů a vytváření sociálních vazeb v komunitě. Ženské skupiny se také věnují podpoře vězněných aktivistů.

Hnutí organizovaného rasismu nezačleňuje otázku ženských práv do své agendy, rasistická propaganda odmítá feminismus jako směr ovládaný Židovkami. Aktivistky prohlašují, že bojují společně s muži. Na druhou stranu některé z nich kritizují podřízené postavení žen v rasistickém hnutí a několik skupin se k určité formě feminismu hlásí.

Hnutí radikální pravice v ČR z hlediska genderu

České radikálně pravicové hnutí tvoří neonacistické, fašistické, nacionalistické a pravicově skinheadské organizace. Na základě mého zkoumání je participace žen v těchto organizacích velice nízká, dosahuje nanejvýš 5 %. Existuje několik důvodů, proč je zastoupení žen tak slabé. Vliv genderových stereotypů širší společnosti je zde ještě mnohem vyšší, protože je na rozdíl od radikální levice podporován pravicovou ideologií, která neusiluje o genderovou rovnost, role ženy je naopak definována jako podřízená. Hnutí je také spojeno s násilnými aktivitami. Navíc některé pravicové a skinheadské skupiny ženy záměrně nepřijímají (např. *Bohemia Hammerskins*).

Nejčastější role ženy v hnutí je přítelkyně aktivisty. Ženy se do hnutí dostávají prostřednictvím svého partnera (nebo bratra) a je na ně často nahlíženo jen jako na sexuální objekty pro muže v organizaci. „*Do hnutí holka sama ani nepřijde, tam ji přitáhne nějaký ten kluk, to jsou přítelkyně některého z kluků, většinou, no a těch holek je tam strašně málo*“ (Michaela). Vztahy mezi muži a ženami v hnutí jsou založeny na tom, že ženy nejsou chápány jako rovné mužům. Mareš tvrdí a nijak dále nekomentuje, že na přítomnost „renees“, jak se skinheadské ženy v hnutí nazývají¹¹, se nahlíží jako na „možnost sexuálního vyžití řady mladých mužů“ (Mareš 2003: 421). Ženy

v hnutí se musí vejít do klasického stereotypu – buď děvka, nebo světice. Ženy-děvky odvozují své postavení v hnutí od toho, s kým chodí (čím výše postavený aktivista, tím pro ně lepší). Nejsou to klasické prostitutky, odměnou je jim prestiž v hnutí, ne peníze. Z hlediska žen to může být chápáno jako jedna z mála možných strategií, jak se v hnutí prosadit. Nicméně tento způsob hnutí odmítá. Muži si těchto žen neváží a pouze je využívají. Svalují vinu na ženy, říkají, že si za takové postavení mohou samy. Dokonce se stává, že skinhead znásilní renee, ale ona se to ostatním bojí říci, aby ji hnutí neodsoudilo jako děvku. Vina je všeobecně přisuzována dívce, neboť provokovala muže. Renees v roli děvky nejsou v hnutí příliš ceněny, neonacisté spíše chodí s ženami mimo hnutí. V partnerských vztazích je ideálem, když si vezme skinhead renee a narodí se jim rasově čisté dítě. Problém je, když si aktivista najde dívku mimo hnutí, protože se stává, že žena ho od hnutí odvede. V opačném případě, kdy neonacistka chodí s mužem mimo hnutí, často v hnutí zůstává a nenechá se mužem ovlivnit.

Muži mezi sebe ženy neradi přijímají z toho důvodu, že jim narušují mužské přátelství. Kvůli dívkám, které v hnutí vystřídají několik aktivistů, se muži pomlouvají navzájem mezi sebou. Říká se, že ženy způsobují v hnutí rozkoly z dlouhodobějšího hlediska horší než policie nebo antifasisté¹².

Na druhou stranu si neonacisté váží žen, které jsou „řádně rasově uvědomělé“ (nazývají je „kletoty rasové čistoty“ či „hrdé bílé matky“), vyzdvihovány jsou inteligentní, charakterní a aktivní ženy, kterých je ovšem v hnutí velice málo. Takové se podle nich mají sdružovat v organizacích a musí se vyvarovat promiskuity.

Bílé matky by měly striktně rozlišovat rasově čisté děti a děti nepřátel, s těmi by neměly mít žádný soucit. Takže role ženy jako matky jsou ovlivněné ideologií a příslušností k rase. Tradiční mateřskou roli ženy propagovanou v hnutí mohou ženy podporovat, ale samy se jí nemusí řídit. Aktivistka zároveň pracující v pravicové politické straně, která má malé dítě a začala chodit do práce po půlroční mateřské, tvrdí, že nechtěla být s dítětem doma: „*Mě to už nebylo, když je to dítě starší, tak už to třeba jde, ale s tím malým dítětem to je úplně na zblbnutí doma. Nejsem zvyklá být doma.*“ (Michaela) Dítě s sebou od malička bere na demonstrace a vede je k tomu, aby mělo v budoucnu stejné názory a angažovalo se.

Kromě těchto dvou rolí určených sexuálními vztahy nemají ženy v hnutí na výběr moc rolí, které by mohly zastávat. Celkově lze říci, že účast dívek není příliš vítána, ale když tam jsou, tak jsou strategicky využívány k určitým činnostem, které by muži vykonávali jen stěží. „*Renee je tu od toho, aby pomáhala raněným a uvězněným a aby jednou porodila hnutí dítě rasově čistého genotypu. Takovéto dívky se dá využít i mnoha jinými způsoby. Její krása, inteligence a šarm dokáže zastavit bitku (protože ženy nikdo nebije), lze ji poslat na výzvědy, aniž by u nepřátel vzbudila pozornost, velmi mnoho může pomoci u výslechu či u soudu (křehké dívky se bude věřit více než bandě primitivních plešatců) a nakonec ona sama může získat pro hnutí další dívky.*“¹³

Vyskytl se například případ dívek v roli „volavky“. Jedna mladá dívka, kamarádka skinheadů, se seznamovala s chlapci, na které se neonacisté zaměřili (např. skateboardisty), vodila je na osamělá místa, kde je pak neonacisté zbili. Dívka tvrdila, že se samotného bití nezúčastnila a v podstatě se distancovala od celé záležitosti ve smyslu, že když nikoho nenapadala, tak má čisté svědomí. Stačila ji její důležitá funkce a dál se spokojila s tradiční genderovou rolí.

Dívky také pomáhají při organizování nepovolených neonacistických koncertů, které se většinou konají v hospodách na venkově tak, že jdou akci domluvit s majitelem. To je strategický krok

ve snaze neodstrašit majitele předem. Neonacistické dívky byly pozorovány také jako provokatérky anarchistických demonstrací – muži by se tam nedostali, byli by hned napadeni a vyhnáni.

Typické role žen v hnutí jsou tyto: přítelkyně či manželka (popřípadě sestra či dcera) aktivisty, účastnice demonstrace, fanyнка některé kapely, distributorka materiálů, vzácné členka hudební skupiny, nedávno se vyskytla žena v roli zrádkyně vůdce jedné skupiny¹⁴.

Sester aktivních neonacistů se v hnutí objevilo několik – jako sestry mají pravděpodobně větší šanci se prosadit i dlouhodoběji, protože nejsou limitované trváním vztahu s aktivistou, nejsou primárně vnímány jako někdo podružný. V hnutí se vyskytlo několik významnějších žen, některé z nich se podílely na aktivitách orientovaných na ženy, některé spolupřádají koncerty a demonstrace, publikují (v současnosti např. v internetovém magazínu *Svědění a Vlast*), vystupují na demonstracích s projevem. Jedna žena dosáhla dokonce postu místopředsedkyně *Národně-sociálního bloku* (šlo však o starší ženu pracující dříve v republikánské straně). Ve všech skupinách jsou však vůdci pouze muži. Ženy jsou aktivnější v organizacích na podporu stíhaných a vězněných pravicových aktivistů (kteří jsou označováni jako POW – Prisoners of War), například v rámci organizace *Freedom Flames*, která v této aktivitě spolupracuje s organizací *Rytíři slunečního kruhu*.

Dalším důvodem nízké zastoupenosti žen je skutečnost, že extrémně pravicové hnutí je do velké míry spojeno s násilnými taktikami. Podobně jako mezi antifašisty, se zde vyskytuje několik žen, které by se chtěly účastnit bojů s muži. Několik dívek a žen bylo zatčených ne za politickou, ale za násilnou činnost. Kromě toho došlo k několika případům výtržnictví dívek spojených s rasovým nebo extremistickým podtextem, napadání Romů a Romek, anarchistek (například Korcová v roce 1996). Obviněné dívky byly podmíněně odsouzeny nebo jim činnost nebyla prokázána. Bitky, kdy neonacisté přepadají anarchisty, dívky nevyhledávají, ale když jsou neonacisté napadeni, tak se i dívky brání. Neonacisté mají spíše snahu nebrat ženy s sebou do bitek a když už k boji dojde, tak je ochraňovat. Dívky podle nich mají asi jen polovinu fyzické síly než muži, ale na druhou stranu mohou vyniknout v psychické síle a využívat svých názorů v boji proti systému.

Ženské aktivity v rámci radikálně pravicového hnutí v ČR

V rámci radikálně pravicového hnutí vzniklo po revoluci v roce 1989 několik ženských aktivit. Jednalo se o časopisy (ziny) určené pro dívky, ženské organizace a jednu ženskou hudební skupinu. Rozmach těchto aktivit se projevil zejména v polovině 90. let, později byly na ústupu a dnes je už aktivních jen několik jednotlivých žen.

Mezi zhruba 130 skinheadskými ziny uvádí Mareš (2003) šest zínů pro renees (*Bílá lilie, Bílá růže, Freya, Valkýra, Věčný boj – Voice of renees, Skinheadgirl*), které ale obvykle neměly dlouhého trvání a od každého titulu bylo vydáno pouze několik čísel.

V zinu *Freya* se objevuje text „Bílé ženy povstaňte!!!“ se snahou o mobilizaci žen, která však souvisí s odkazem na tradiční rozdělení rolí a podporu genderových rozdílů. Důraz se klade na úctu k mužům a mateřství: „*Stvoření člověka je přírodní zázrak vysokého řádu. Ženy, nesmíte se vzdávat podivuhodného nadání přírody – MÍT DĚTI. Stvořit živou bytost je daleko více, než splnit nejtěžší úkol.*“ Text se zaměřuje proti feminizmu, potratům a lesbické orientaci. Dále zin obsahuje text písně „Árijská dívka“¹⁵, který popisuje fyzické kvality čisté bílé ženy. Jinak se obsah zinu nezaměřuje přímo na ženy nebo ženské otázky, objevují se zde převážně rozhovory s (mužskými) kapelami.

Zin *Bílá růže* má silnou mateřskou orientaci (fotografie dětí s textem „Myslete na budoucnost svých dětí!“), klade důraz na čistotu rasy a odpor k interrupcím. „*Nikoho nenutím k tomu, aby měl hodně dětí, pokud sám nechce. Ať každá žena sama rozhodne, kolik jich chce mít – ale ještě než je počne. Pak už její svoboda končí, kde začíná svoboda dítěte.*“ Odpor vůči potratům se spojuje s přesvědčením, že za ně je jednoznačně odpovědný „nový světový řád“, jehož cílem je zničit identitu jednotlivých národů. Interrupce jsou nazývány skutečným holokaustem, vraždou a ničením budoucí generace národa. Aktivistky také vystupují proti drogám, i lehkým. Dále se zde objevuje například článek o ženské osobnosti z předválečné *Britské fašistické unie*, která se zabývala sociální problematikou a byla vůdčí postavou ženského fašistického hnutí.

Zin *Skinhead Girl* je dívčí nazi zin, který se hlásí k hnutí, ale neobjevuje se v něm nic specificky o ženách a pro ženy, ženský aspekt se projevuje pouze v tom, že je vytvářený ženami. Objevují se zde rozhovory s vydavatelem zinu *Národ*, s tatérem a hudebními skupinami, zpráva z koncertu, článek o Radolu Gajdovi, o Keltech, sektách a trestním zákonu.

Podobně orientovaný zin je i *Furor teutonicus*, který vydávala jedna dívka. Opět se zde neobjevuje ženská tematika, pouze v úvodníku uvádí vydavatelka inspiraci bojovností germánských žen, které válčily po boku svých mužů. Součástí zinu jsou rozhovory s kapelami, články o české historii (národní obrození apod.) a mimo jiné zásady psaní dopisů vězněným aktivistům.

Vydavatelka zinu *Freja* a sestra aktivního neonacisty založila v roce 1996 ženskou organizaci s názvem *Árijské sestry*, která fungovala v Brně. Skupina byla napojena na ženskou americkou organizaci *Women for Aryan Unity (WAU)*. Její činnost se zaměřovala na podporu vězněných aktivistů a vydávání literatury zaměřené na ženy. Podle Mareše (2003) se aktivistky, kterých bylo méně než jedna desítka, také účastnily násilných střetů s místními Romkami. Organizace byla určena „hrdým árijským dívkám, kterým záleží na bílé rase a není jim lhostejná budoucnost jejich dětí“ (Mareš 2003). Jejich program „se zaměřoval na řešení nezaměstnanosti (zákaz přidělování pracovních míst imigrantům z třetího světa, rozvoj rekvalifikačních kursů pro nezaměstnané, poskytování půjček podnikům, které poskytují nové pracovní příležitosti), zaměřen byl také na ekologii (potrestání podniků nedodržujících ekologické podmínky, ostřejší kontrola potravinářského zboží, omezení pokusů na zvířatech a přísné tresty za týrání zvířat, zlepšení ekologické výchovy ve školách), na kvalitní sociální zabezpečení (cenová zvýhodnění pro důchodce, svobodné matky, přestárlé osoby nebo mentálně postižené, dále zamezení potratů ze sociálních důvodů), bytovou politiku (přidělování bytů jen českým občanům, ukončení přidělování bytů asociálním židlům), rodinu (rehabilitaci rodiny ve společnosti, přidělování mateřských příspěvků a půjček jen českým občanům), vzdělávání (ukončení politizace ve školách, zdokonalení výuky, zlepšení tělesné výchovy), bezpečnost (obnovení trestu smrti pro vrahy dětí, starých lidí, drogové dealery, stop jakýmkoliv drogám, zostření ostrahy v ulicích ve večerních hodinách, sexuální soužití (zrušení erotických podniků a veškeré pornografie, protože narušují morálku a rozvrací rodinu) a samozřejmě také na boj proti homosexualitě a feminismu“ (Mareš 2003).

K feminismu se vyjadřují následovně: „*Je to chorobný důsledek židovské demagogie, v kterém nachází svoje uplatnění především zakomplexované mužatky a lesby. Žena má odjakživa předurčené postavení a jakýkoliv zásah do této hierarchie může mít velmi negativní následky.*“¹⁶ Na otázku, proč se účastní ženských aktivit, odpověděla jedna dívka: „*Jsem silně vlastenecky a rodinně založená, mám velmi vyvinutý smysl pro zachování rodu, tradic a tradičních hodnot. A moje povaha mi nedovolí*

*jen sedět a dívat se na zkázu, která toto všechno ničí. Kromě toho jsem asi příliš hrdá na to, abych se podvolila někomu cizímu, kdo by mi chtěl vládnout.*¹⁷

Podle Mareše (2003) další organizace, ve kterých pracovaly ženy, zahrnovaly *Freedom Flames* a Svaz žen v rámci organizace *Rytíři slunečního kruhu (RSK)*, která vznikla v roce 2001. Tyto skupiny se primárně zaměřují na pomoc vězněným a stíhaným příslušníkům hnutí. Podpora spočívá v pořádání finančních sbírek na advokáty a psaní dopisů vězňům, čímž je posilováno jejich ideologické přesvědčení i ve vězení. Ženské oddíly (*Bundes Mädchen - BM*) v rámci RSK nebyly původní ženskou aktivitou, ale byly v roce 2000 založeny k rekrutaci žen do národně socialistického boje. „*Do BM RSK může vstoupit každé rasově uvědomělé bílé děvče respektující stanovy strany a připravené na represe současného sionistického systému, které chce pomáhat vězňům. Každá členka starší osmnácti let se musí snažit založit rodinu a přivést na svět co největší množství rasově čistých dětí.*“ (Mareš 2003: 500) V propagačním letáku Svazu žen RSK se uvádí: „*Žena, jakožto nejvěrnější a nejoddanější bytost válečníka, je vtažena do národně sociálního boje spolu se svým druhem. Nikdy nesmíme přehlížet tuto polovičku naší bílé rasy a v ženě nesmíme vidět stvoření k pobavení bojovníka, ale rasového soukmenovce ve Svaté válce.*“

V rámci jedné z nejvýznamnějších radikálně pravicových uskupení *Národní aliance* byl ustanoven Svaz žen, který měl zajistit dříve chybějící aktivity pro ženy. „*Doposud jsem postrádala rámec aktivit, který by byl určen spíše nám ženám. Proto vznikl v rámci Národní aliance Svaz žen, organizace sdružující ženy a dívky, kterým není lhostejná budoucnost našeho národa a naší vlasti. Naším cílem je utvořit prostředí, ve kterém se nebudeme muset bát o naše děti. Musíme jednou provždy zatočit s drogovými dealery, s prostitutkami a pornografií a dalšími zlořády naší společnosti. Chceme vytvořit takové podmínky, kdy budou podporovány rodiny s malými dětmi a jsme zásadně proti interrupcím, které jsou u nás zcela legální, čímž se snižuje porodnost českého národa a naše vláda pak řeší úbytek obyvatelstva přijímáním přistěhovalců, kteří se podílejí vysokou měrou na kriminalitě v ČR. Registrované partnerství homosexuálů, které je zcela proti přírodě, je pro nás zcela nepřijatelné, stejně jako výchova dítěte v takové rodiny*“ (projev vedoucí Svazu žen¹⁸).

V polovině 90. let se neonacisté snažili založit pobočku německé dívčí neonacistické organizace *Skinhead Girl Freundeskreis*, o jejich aktivitách ale nejsou bližší informace (Mareš 2003). V prvním čísle časopisu *White Unity*, které vyšlo v roce 1997 a bylo šířeno *Blood and Honour Division Bohemia* v Kroměříži, obsahovalo na první straně vzkaz: „*Árijské dívky pozor!!! Právě se chystáme založit dívčí organizaci zkr. SGF-ČR. Informace na adrese tohoto zinu.*“ Zkratka SGF pravděpodobně odkazuje k německé dívčí neonacistické organizaci *Skinheadgirlfreundeskreis*, uváděné také pod názvem *Skinhead Girl Front Deutschland*, která bojovala za čistotu bílé rasy a za to, aby se muž a žena doplňovali podle germánského vzoru; její členky chtěly zůstat ženami a nebýt „chlapy v sukních“. Rozhovor s aktivistkou této organizace uveřejnil i zine *Freja* č. 2 z roku 1995 (Mareš 2003).

V letech 1990–1991 fungovala ženská skinheadská hudební skupina *Jen žádnou paniku* (nebo také *Antipanika* – jako reakce na ženskou skupinu *Panika*), která hrála se skupinou *Orlík* jako předkapela. Text písně „Slznej plyn“ vypovídá o nutnosti sebeobrany žen proti mužskému sexuálnímu násilí. Na dobové fotografii je pět hudebnic, které vypadají spíše jako muži, mají krátké vlasy, letecké bundy s nášivkami, jen jedna z nich má dlouhé blond vlasy.

Závěry

Ženy se účastní aktivit současných radikálních sociálních hnutí v ČR, a to jak na levé, tak na pravé straně politického spektra. Jejich participace je ovšem mnohem slabší než účast mužů a v radikální pravici je žen podstatně méně než v radikálně levicovém hnutí. Ženy mají v obou skupinách omezené role, ale také se proti nim v jisté míře vymezují vlastním ženským či feministickým aktivismem. Limitovanou roli žen v hnutí vyjadřuje metafora „princezny“ – ženy jsou (zejména v radikální pravici) krásnou ozdobou, těmi, koho je potřeba ochraňovat. Zároveň se ženy věnují především podpůrným, na péči orientovaným činnostem. Ženský aktivismus a snaha žen rovnoprávně participovat na boji hnutí se pojí s metaforou „bojovnice“.

Z hlediska radikálně levicových proženských aktivit se v rámci anarchistického hnutí vytvořily různé proudy, zpočátku byl anarchistický feminismus silně provázán s ekologií a došlo k profilování ekofeministického směru, který nesl stopy esencialismu. Naopak současný anarchofeminismus je více liberální, ve smyslu rovnostářský. Dnes je také více teoreticky propracovaný a rozvíjí se jako směr, zatímco anarchistický feminismus na počátku 90. let byl nesourodým souborem různých idejí. Proud anarchofeminismu lze rozčlenit podle organizace na základě genderu. Jednak se rozvíjel proud orientovaný na rovnost mužů a žen (*Anarchofeministická skupina, Wicca*), který se projevoval začleněním mužů do skupin a odmítáním čistě ženských prostor. Na druhé straně vznikaly ženské skupiny (*Luna, Bloody Mary*) v reakci na maskulinní pojetí hnutí, popírání ženských práv a nedostatku žen v hnutí. I socialisticky zaměřené ženské skupiny jsou v tomto směru podobné, ale nešlo úplně o ženskou aktivitu zdola, ale o inspiraci anarchistickým hnutím a částečně se projevil i tlak mužů (seshora) na vytvoření ženské skupiny. Celkově je na radikální levici kladen důraz na začlenění mužů do proženských otázek. Z hlediska teorie genderu v sociálních hnutích je účast mužů důležitá pro úspěšné výstupy hnutí.

V případě pravicových ženských uskupení je možné vidět, jak ženský protest nemusí vůbec souviset s feministickými emancipačními snahami a může proti nim dokonce vystupovat. Ženské skupiny zde prosazují pravicovou ideologii, která ženám přisuzuje pouze tradiční roli matky. Ženské organizace radikální pravice jsou zaměřeny na aktivity pečovatelského typu a nezpochybňují tradiční ženskou roli. Ženské aktivity nevycházejí příliš zdola, od potřeby žen, buď jsou napojeny na mezinárodní ženské skupiny, nebo fungují jako organizace žen v rámci větších organizací. Ženské skupiny mají protifeministické zaměření a orientují se na tradiční rodinu. Mateřství vyzdvihují jen pro bílé ženy, interrupce odmítají u své skupiny, ale podporují u přistěhovalců. V rámci radikální pravice lze vysledovat sporadické aktivity žen bez kontinuity.

Zkoumání radikálních ženských hnutí přispívá k vědění o ženském protestu a nastínění různorodosti feministických proudů. Ne každá ženská/feministická skupina se snaží o to, aby ženy pronikaly do společenských sfér, kam dříve neměly přístup. Existují také skupiny žen, které zpochybňují samu hierarchickou povahu těchto společenských struktur nebo na druhé straně prosazují návrat k tradičnímu uspořádání vztahů mužů a žen.

V porovnání těchto dvou radikálních hnutí je levicové hnutí z hlediska prosazování ženských práv a tematizování feminismu progresivní, protože se orientuje na genderovou rovnost a ženská práva, zatímco radikálně pravicové hnutí je z tohoto hlediska regresivní, neboť prosazuje tradiční pojetí maskulinity a femininity.

Literatura

- Ackelsberg, M. 1991. *Free women of Spain. Anarchism and the struggle for the emancipation of women*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Barša, P., Císař, O. 2004. *Levice v postrevoluční době. Občanská společnost a nová sociální hnutí v radikální politické teorii 20. století*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Bastl, M. 2001. *Radikální levice v České republice. Devadesátá léta dvacátého století*. Brno: Masarykova univerzita v Brně, Mezinárodní politologický ústav.
- Blee, K. 2002. *Inside Organized Racism: Women in the Hate Movement*. Berkeley: University of California Press.
- Danner, M., Young, G. 2003. „Free markets and state control: a feminist challenge to Davos Man and Big Brother”. S. 82—90. In: *Women reinventing globalization*. Ed. by J. Kerr and C. Sweetman. Oxford: Oxfam GB.
- Einwohner, R., Hollander, J., Olson, T. 2000. „Engendering Social Movements – Cultural Images and Movement Dynamics”. *Gender & Society*, Vol. 14, No. 5, s. 679–699.
- Fiala, P. (ed.) 1998. *Politický extremismus a radikalismus v České republice*. Brno: Masarykova univerzita.
- Freeman, J. 1973. „The Origins of the Women’s Liberation Movement”. *American Journal of Sociology*, Vol. 78, No. 4, s. 792–811.
- Giddens, A. 1999. *Sociologie*. Praha: Argo.
- Gilcher-Holteyová, I. 2004. *Hnutí ‘68 na Západě. Studentské bouře v USA a západní Evropě*. Praha: Vyšehrad.
- Hadfield, R. 2001. „Politics and protest in the Spanish Anarchist movement: Libertarian women in early twentieth-century Barcelona”. http://www.sussex.ac.uk/history/documents/3_hadfield_politics_and_protest.pdf.
- Chmelík, J. 2001. *Extremismus a jeho právní a sociologické aspekty*. Praha: Linde.
- Kolářová M. 2004a: *Gender in Czech Anarchist Movement*. Praha: Subverze.
- Kolářová M. 2004b: „Gender and Activism in the Czech Anti-Globalization Movement”. Conference *Gender and Activism*. www2.unil.ch/liege/actus/pdf/GMKolarova.pdf.
- Kolářová M. 2003. „Aktivistický proud feministického hnutí v České republice”. *Aspekt*, č. 1, s. 213–217.
- Kuumba, M. B. 2001. *Gender and social movements*. Walnut Creek: Altamira Press.
- Lobao, L. 1990. „Women in Revolutionary Movements: Changing Patterns of Latin American Guerilla Struggle”. S. 3–35 In *Women and social protest*. Ed. by G. West, R.L. Blumberg. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Marada, R. 2003. *Kultura protestu a politizace každodennosti*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Mareš, M. 2003. *Pravicový extremismus a radikalismus v ČR*. Blansko: Barrister & Principal.
- Mohanty, C. T. 2003. „„Under Western Eyes’ Revisited: Feminist solidarity through Anticapitalist Struggles”. *Signs*, Vol. 28, No. 2, s. 499–536.
- Roth, B. 2001. „What are social movements and what is gendered about women’s participation in social movement? A sociological perspective”. (Dostupné na: <http://womhist.binghamton.edu/socm/intro.htm>.)
- Rowbotham, S. 1992. *Women in movement: Feminism and social action*. New York, London: Routledge.

Rowbotham, S., Linkogle, S. 2001. *Women Resist Globalization: Mobilizing for Livelihood and Rights*. London, New York: Zed Books.

Starr, A. 2000. *Naming the Enemy. Anti-corporate Movements Confront Globalization*. London, New York: Zed books.

West, G., Blumberg, R. L. 1990. „Reconstructing Social Protest from a Feminist Perspective“. S. 3–36. In: *Women and social protest*. Ed. by G. West and R. L. Blumberg. New York, Oxford: Oxford University Press.

Znebejánek, F. 1997. *Sociální hnutí. Teorie, koncepce, představitelé*. Praha: Sociologické nakladatelství.

¹ Hnutí radikální levice jsem zkoumala tři roky (2001–2004) formou zúčastněného pozorování, studia dokumentů a neformálních hovorů a 17 hloubkových rozhovorů. Hnutí radikální pravice jsem neměla možnost zkoumat jako participant pomocí pozorování, získala jsem v porovnání s levicí menší množství dokumentů a rozhovor s ženou-aktivistkou jsem realizovala jen jeden. Analýzy jsou založeny především na studiu dokumentů (časopisů, letáků), internetových diskusí a informací z monitoringu protixtremistických aktivistů (zejména Radima Štěchovského, kterému bych chtěla tímto způsobem poděkovat). Data jsem čerpala i z Marešovy publikace (2003).

² Separátní skupina v rámci větší organizace, která se definuje na základě genderu, sexuální orientace či etnicity. O svých problémech a potřebách v rámci hnutí tak mohou odděleně od ostatních diskutovat ženy, gayové a lesbické ženy či lidé nedominantního etnika.

³ Vypovídám zde zejména o situaci z let 2001–2004 na základě dat pocházejících z mého terénního výzkumu, o dřívější situaci v anarchistickém hnutí z hlediska genderu mám méně informací, nicméně na základě některých rozhovorů se dá předpokládat, že situace nebyla příliš odlišná od současné.

⁴ Více in Kolářová (2004a) nebo Kolářová (2004b).

⁵ Fanzin nebo zin (z anglického zine) označuje neformální časopisy, které autoři nebo autorky vydávají často vlastním nákladem, rozmnožují je kopírováním a distribuují v rámci neformálních sítí podobně zaměřených skupin a jednotlivců. Orientují se často na hudbu, radikální politiku či alternativní kulturu.

⁶ Anarchofeminismus jako termín nebyl tehdy používán, ani jeho koncept nebyl rozpracován. Šlo spíše o feminismus v rámci anarchistického hnutí, jehož pojetí je ale v rozporu se současným anarchofeminismem.

⁷ „Riot Grrrls se zformovaly v punkovém hnutí jako reakce na nedostatečnou podporu a pochopení pro ženské aktivity, kterou ženy a dívky v něm angažované pociťovaly. Začaly se sdružovat do nejrůznějších skupin, vydávat své ziny a zakládat hudební kapely, prostřednictvím kterých chtěly zviditelnit problémy, kterými se dosud nikdo nezabýval. S hudbou byl vždycky ten problém, že ji v naprosté většině případů tvořili muži a ženy byly pouhými posluchačkami, které ony tvůrce idolizovaly. Vytvořily tak novou frakci punkového hnutí, kterou nazvaly Riot Grrrls“ (Bloody Mary, č. 2, s. 5).

⁸ Anarchofeminismus nelze ztotožňovat s radikálním feminismem. Anarchofeminismus se snaží o rovnost mužů a žen a o úplné odstranění hierarchických vztahů. Naproti tomu radikální feminismus druhé vlny staví na esenciální odlišnosti mužů a žen a snaže vytvářet separátní ženské prostory.

⁹ O vztahu těchto skupin k feminizmu více Kolářová (2003).

¹⁰ „Na koncertech však dochází i k seznámením a vytváření či utužování přátelství, popř. lásek mezi skiny a renees (s ohledem na volnější mravy některých renees je nezanedbatelná i možnost sexuálního vyzítí řady mladých mužů).“ (Mareš 2003: 421)

¹¹ „Samotný název Renee se však užívá k označení mnoha skupin žen a dívek se širokým názorovým spektrem. Od zaměření nazi, přes fašistky, rasistky či white-power, až po Oil, non political, SHARP, RASH či lesbian Renees. Také se jim různě říká, mimo Renees také Skingirl, Oilky, Reny, Riny či Bootgirl, Rude girl.“

(Zdroj: Anonym: „Renees“ <http://members.odinsrage.com/wf88/clanky/reneersk.htm>).

¹² Diskuse na internetu <http://jkg.hooligans.cz/kniha.php> (listopad, prosinec 2004).

¹³ Anonym: „Renees“ <http://members.odinsrage.com/wf88/clanky/reneersk.htm>.

¹⁴ Jeden z dlouholetých vůdců neonacistického hnutí byl během října a listopadu 2004 obviněn svými stoupenci, že o jejich hnutí vynáší informace ven, patrně policii nebo tajné službě BIS (méně pravděpodobnou, ale uváděnou verzí je spolupráce nebo výměna informací s „levičáky“). Na podezření upozornila jeho spolubydliči, následovala razie u nich doma provedená členy militantní neonacistické skupiny, zkopírování harddisku, jeho rozluštění a následné řešení kauzy nalezených dvou dokumentů. Celá aféra byla probírána na internetu a v této souvislosti se objevily genderové aspekty kauzy i aspekty šířeji se týkající hnutí. Žena zde vystupuje v roli přítelkyně, která má vliv, nicméně sama nemůže rozhodovat o závažnosti informace a o potrestání zrádce, musí se spojit s aktivisty-muži. Žena tu má roli jen jako doprovod muže nebo zrádkyně. Spolubydliči vůdce je označována za žárlivou ženu, která se mstí za jeho odmítnutí, je obviňována, že chce vyniknout. Ona sama ale uvádí, že to „brala jako povinnost k hnutí, aby někdo nemohl škodit a vynášet dál info“. Problém politické zraedy se prolétá s intimními vztahy, a proto se zde objevují ženy. Celá kauza byla aktivisty nazývána

mimo jiné jako „špionážní love story“. Diskuse na internetu <http://jkg.hooligans.cz/kniha.php> (listopad, prosinec 2004).

¹⁵ Árijský – čeští neonacisté používají ve smyslu bílý, přeneseně pak ve smyslu národní (tedy český), když se vymezují proti imigrantům z východu a Romům. Neodkazují přímo na kulturu staré etnické skupiny Árijců, Indoevropanů.

¹⁶ Z časopisu *Existence*, č. 6, 1999.

¹⁷ Z časopisu *Innocent*, č. 3, 2000.

¹⁸ Projev na demonstraci v Příbrami 28. 10. 2000, zveřejněn v časopisu *Výzva*, 2000, č. 5.

Životopisy autorek a autorů

Alice Červinková pracuje na projektu Národní kontaktní centrum – ženy a věda Sociologického ústavu AV ČR. Ve své práci se zaměřuje na sociální studia vědy a postavení začínajících vědců a vědkyň ve vědě. Konkrétně studuje biografické konstrukce vědeckých drah, vědní politiku a opatření v souvislosti se začínajícími vědci a vědkyněmi a genderovými aspekty ve vědě a výzkumu. V souvislosti s těmito tématy koordinuje dílčí projekty (např. informační portál INFOMAT). Je doktorandkou programu sociologie Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity, vedoucí disertační práce je prof. Gerlinda Šmausová. Pracuje na projektu Knowledge, Institutions, Gender: an East-West Comparative Study. Mezi její další výzkumné aktivity patří tematika genderového konceptu v současném českém umění.

Lenka Gulová je absolventkou Pedagogické fakulty UP v Olomouci, obor vychovatelství. Během studia získala rozmanité pedagogické zkušenosti v různých volnočasových pedagogických činnostech. Na katedře sociální pedagogiky PdF MU působí jako asistentka od roku 2001. V současné době ukončuje doktorandské studium a připravuje obhajobu disertační práce, ve které se odborně věnuje otázkám nejrůznějších aspektů sociální pedagogiky a její aplikaci v praxi. Je iniciátorkou romského vzdělávání na PdF MU a zakladatelkou Kabinetu multikulturní výchovy, kde působí jako lektorka a autorka mnoha kursů. Výzkumně se orientuje na oblast interkulturality a sociální pedagogiky. Je garantkou profilace Multikulturní výchova v kombinovaném studiu a sociálně pedagogických praxí na katedře. Vyučuje sociální práci a metody sociální práce, andragogiku, axiologii a multikulturní výchovu. Je řešitelkou mnoha rozvojových projektů MŠMT v oblasti vzdělávání Romů.

Hana Hašková vystudovala sociologii na Univerzitě Karlově. Od roku 1999 pracuje v oddělení Gender & sociologie v Sociologickém ústavu AV ČR. Od roku 2000 je členkou redakční rady časopisu Gender, rovné příležitosti, výzkum. Od roku 2002 také vyučuje na UK (FSV, FHS a PřF) kursy na téma sociologie genderu a rodiny. V roce 2001 úspěšně dokončila výzkum českého porodnictví (Open Society Fund) a o rok později výzkum o diskurzech porodu (Central European University). V roce 2006 zdárně dokončila koordinaci českého týmu v rámci mezinárodního výzkumu občanské a politické participace žen ve střední a východní Evropě (FP5 EU), v jehož rámci spoluuspořádala mezinárodní konferenci a editovala speciální číslo Czech Sociological Review, oboje se zaměřením na téma výzkumu. Od roku 2004 zpracovává výzkum o genderových aspektech bezdětnosti (GA AV ČR). V roce 2005 využila Marie Curie RTN fellowship k půlročnímu pobytu v Population Research Centre na University of Groningen v Nizozemí.

Hana Havelková, socioložka, přednáší na katedře genderových studií na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy feministické teorie, teorie občanské společnosti, sociologii a gender studies. Je autorkou řady publikací v angličtině, němčině a češtině, zejména o strukturálních proměnách české společnosti z hlediska genderu, o vztahu mezi domácí a veřejnou sférou

a o problematice politické reprezentace žen. Absolvovala zahraniční stáže na univerzitách v Oslu (1993) a ve Vídni (2002), hostující profesorka v Innsbrucku (2003). V letech 1992–1998 členka výboru International Association of Women Philosophers (IAPH) a výboru nadace Gender Studies. Je členkou ediční skupiny časopisu „*Constellations: An International Journal of Critical and Democratic Theory*“ (vyd. v New Yorku), vědecké rady Institut für Konfliktforschung ve Vídni, členka redakční rady časopisu *L'Homme* (Videň). Dále pracuje jako členka expertní skupiny Evropské komise Enwise a autorka české národní zprávy o situaci žen ve vědě, spoluautorka a spolueditorka výsledné publikace *Waste of Talents. Turning Private Struggles into a Public Issue*.

Petra Jedličková od roku 2000 působí jako doktorandka a od roku 2006 jako odborná asistentka v Ústavu informačních studií a knihovnictví FF UK. Vyučuje problematiku rozvoje informační společnosti, nová média, e-komunikaci a feministickou reflexi médií. V roce 1994 absolvovala Graduate Institute Democracy and Diversity, Graduate Faculty of the New School for Social Research, v roce 1999 strávila šest měsíců na stáži ve vídeňském Institut für die Wissenschaften vom Menschen jako Junior Fellow, kde pracovala na samostatném výzkumu „Transformation of the Czech republic towards the Information society, EU objectives, equal opportunities“. V roce 2004 strávila šest měsíců na výzkumném pobytu v USA. V roce 1997 spoluzaložila elektronický časopis o informační společnosti Ikaros (<http://www.ikaros.cz>). Ve své dosavadní praxi působila jako knihovnice (CEU, Centrum Gender Studies), programová manažerka (NVF) a od roku 2005 vede konzultantskou a vzdělávací firmu v rámci sítě *navreme (navreme.net)*.

Marta Kolářová je doktorandkou oboru sociologie na FSV UK, absolvovala studijní pobyt v oboru gender studies na University of Sussex ve Velké Británii a jako stipendistka Fulbrightovy komise výzkumný pobyt v rámci Women's and Gender Studies na Rutgers University v USA. Zabývá se výzkumem genderu, sociálních hnutí a globalizace. Od roku 2002 pracuje v Sociologickém ústavu AV ČR.

Miluš Kotišová, překladatelka a publicistka se zaměřením na oblast vzdělávání ve formálním, ale především neformálním kontextu, propagující zejména kooperativní, víceinteligentní, samořídící a feministickou pedagogiku. Přeložila např. básnickou sbírku o romském holocaustu *Dvakrát tím samým* (Paul Polansky) nebo knihu *Psyché, matrix, realita* (Vlado Šulc, 2006).

Alena Křížková vystudovala sociologii na Univerzitě Karlově v Praze a je vědeckou pracovnicí a zastupující vedoucí oddělení Gender & sociologie Sociologického ústavu AV ČR. V Sociologickém ústavu AV ČR působila v letech 1996–1999 na oddělení Transformace sociální struktury, členkou oddělení Gender & sociologie je od roku 1999. Je řešitelkou několika výzkumných projektů: v letech 2002–2005 koordinovala český tým mezinárodního projektu Constructing Supranational Political Spaces: The European Union, Eastern Enlargement and Women's Agency (NSF USA), v letech 2002–2004 projekt Životní strategie v české podnikatelské sféře (GA AV ČR), v roce 2003 provedla Výzkum veřejného mínění o postavení žen na trhu práce (MPSV), v letech 2004–2005 vedla pro MPSV první projekt svého druhu v ČR, který zmapoval výskyt obtěžování a sexuálního obtěžování na pracovišti a je spoluautorkou knihy *Sexualizovaná realita pracovních vztahů* (2006, Sociologický ústav AV ČR). Od roku 2005 je řešitelkou

projektu Kombinace pracovního a rodinného života v perspektivě genderových vztahů, sociální a zaměstnavatelské politiky ČR (GA ČR). Dále se zabývá genderovými vztahy v organizacích, managementu a podnikání a je spoluautorkou knihy *Management genderových vztahů. Postavení žen a mužů v organizaci*. (2004, Management Press). Na FHS a FSV UK přednáší sociologii genderových vztahů na trhu práce.

Marcela Linková je vědeckou pracovnící Sociologického ústavu AV ČR. Studuje doktorský program oboru sociologie na katedře sociologie UK v Praze. Od roku 2004 je řešitelkou projektu Národní kontaktní centrum – ženy a věda, koordinátorkou projektu Central European Centre for Women and Youth in Science a od roku 2006 projektu Knowledge, Gender and Institutions: an East-West Comparative Study, které jsou financovány v rámci 6. RP Evropské komise. Ve své výzkumné práci se soustřeďuje na zkoumání postavení žen ve vědě, konstrukci vědeckých institucí a vědění z genderového hlediska a na feministické epistemologie.

Hana Maříková je vědeckou pracovnící Sociologického ústavu AV ČR, kde se zabývá problematikou genderové (ne)rovnosti v rodině, na trhu práce a v politice, fungováním instituce vědy a možnostmi bádání z hlediska genderu, rodinnou a sociální politikou. Speciální pozornost věnuje rolím muže v rodině a domácnosti, otcovství, partnerství, dvoukariérovým rodinám a nejnověji i mužům na rodičovské dovolené. V roce 1998 dokončila dvouletý výzkumný projekt „Muž v rodině – demokratizace sféry soukromé“ podpořený OSF Praha a v roce 2003 roční projekt „Podpora využití rodičovské dovolené muži“, financovaný MPSV, kde se věnovala možnostem kombinace práce a rodiny v životě mužů. V současné době pokračuje v řešení projektů zaměřených na kombinaci práce a rodiny u žen i mužů a genderovou rovnost v rodině. Je spoluautorkou a editorkou publikace *Proměny současné české rodiny*, která vyšla v roce 2000 v nakladatelství SLON.

Jiří Němec absolvoval Pedagogickou a Filozofickou fakultu MU a několik let působil jako učitel a výchovný poradce na ZŠ. Od roku 1998 působí na Pedagogické fakultě Masarykovy univerzity jako odborný asistent, v současné době je vedoucím katedry sociální pedagogiky PdF MU a proděkanem pro sociální záležitosti na PdF MU. V roce 2006 získal docenturu. Vyučuje v prezenční a kombinované formě pedagogiku volného času, teorii a metodiku her, základy pedagogiky a metodologii pedagogiky a sociální pedagogiky. V posledních několika letech prováděl výzkum v oblasti tvořivosti žáků na druhém stupni a kvalitativní výzkum v přípravných třídách pro děti ze sociálně znevýhodněného prostředí. Je autorem publikací z výše uvedených oblastí a dvou monografií *Od prožívání k požitkářství*, *S hrou na cestě za tvořivostí a Včela má pilu aneb Přípravné třídy pro žáky ze sociálně znevýhodněného prostředí*. Je řešitelem rozvojových projektů MŠMT. Ve spolupráci s kolegy se prostřednictvím projektu MŠMT (2001) odborně a organizačně podílel na vybudování pracoviště Kabinetu multikulturní výchovy, které je součástí katedry a zajišťuje edukativní programy pro příslušníky etnických menšin.

Ivana Noble (Dolejšová) přednáší teologii na Evangelické teologické fakultě UK v Praze, kde se habilitovala prací: *Po Božích stopách: teologie jako interpretace náboženské zkušenosti* (CDK, 2004). Studovala na Husitské teologické fakultě a na katolické Heythrop College v Londýně, kde promovala s doktorskou prací: *Svědectví o naději: problém metody v postmoderní apologetice*

(vyšlo pod anglickým názvem: *Accounts of Hope: A Problem of Method in Postmodern Apologia*, Peter Lang, 2001). V letech 1994–2000 působila jako ředitelka Institutu ekumenických studií v Praze, který spoluzakládala. Noble je autorkou řady článků o ekumenické teologii, hermeneutice, východní a západní spiritualitě, fundamentalismu a totalitním myšlení. V roce 1991 byla Ivana Noble (tehdy Dolejšová) vysvěcena na kněze v Církvi československé husitské. Dva roky působila jako farářka v Berouně a dodnes vypomáhá v náboženské obci Praha-Zbraslav.

Petr Pavlík působí na katedře genderových studií Fakulty humanitních studií UK. V rámci svého úvazku vede tyto kurzy: *Metody genderové analýzy médií*, *Média a společnost* či *Metody prosazování genderové rovnosti*. Kromě studia prezentace genderových konstrukcí v médiích se ve svém výzkumu věnuje především problematice implementace politiky genderové rovnosti v ČR a jejímu institucionálnímu zajištění.

Petra Rakušanová vystudovala politickou sociologii v Centru pro sociální studia (CEU, Varšava, 2002). V současné době dokončuje doktorské studium sociologie ve společném programu FSV UK a SOÚ AV ČR. Od roku 2005 realizuje doktorandské studium politologie na Jean Monnet Center for European Studies (Bremen University, Bremen). Petra Rakušanová je pracovníci oddělení Sociologie politiky SOU AV ČR, kde vede projekt „Participace, demokracie a občanství v České republice a mezinárodní srovnání“ (GA ČR). Zabývá se komparativním pohledem na fungování moderní demokracie a jejích institucí, především parlamentem a parlamentarismem, politickými a nepolitickými formami reprezentace zájmů (zejména politické strany, neziskový sektor a občanská společnost) a otázkami občanství. Pravidelně publikuje ve vědeckých a odborných časopisech doma i v zahraničí. Věnuje se popularizaci vybraných témat na celé řadě domácích i zahraničních setkání. Mezi její aktuální publikace patří: „Třetí sektor a občanská participace v České republice“, in: Mansfeldová, Z., Kroupa, A. (eds.) *Participace a zájmové organizace v České republice*, Praha: SLON, 2005.; *Central European Parliaments: First Decade of Democratic Experience and the Future Prospective*, Praha: Sociologický ústav AV ČR, 2004 (editovala společně se Z. Mansfeldovou a D. M. Olsonem).

Dana Řeháčková absolvovala mediální studia na Fakultě sociálních věd UK v Praze diplomovou prací *Konstrukce maskulinit v časopisech pro muže* a v současné době zde pokračuje v postgraduálním studiu. Mezi její odborné zájmy patří především problematika reprezentace reality v médiích. V letech 2001–2002 působila jako externí spolupracovnice výzkumného oddělení Gender a sociologie Sociologického ústavu AV ČR. Od roku 2003 působí jako konzultantka projektu Sociologického ústavu AV ČR Národní kontaktní centrum pro ženy ve vědě.

Věra Sokolová je vedoucí katedry genderových studií FHS UK v Praze. Vystudovala historii na Kalifornské univerzitě, doktorát získala v témže oboru na University of Washington v Seattlu. Ve své výzkumné a pedagogické činnosti se specializuje na gender a historii, komparativní dějiny sexuality, feministickou a queer teorii, gay a lesbická studia, politiku identity, a gender a vizualitu. Pravidelně publikuje v odborném tisku, je členkou redakční rady časopisu *Lidé/Města*. V roce 2003 a 2004 se podílela na koncepci a přípravě pořadu LeGaTo, měsíčníku ČT o lesbické, gay a transgenderové komunitě v České republice.

Tereza Spencerová je jednou z výrazných postav české novinářské komunity. Po studiích na Fakultě žurnalistiky pracovala sedm let v zahraniční redakci ČTK, mj. jako zpravodaj v Káhiře, dále v Lidové demokracii a v nakladatelství Reader's Digest Výběr a v týdeníku Mladý svět. V současné době pracuje v MF Plus. V roce 1998 stála u zrodu občanského sdružení Transforum, první oficiální organizace na podporu transgenderově orientovaných lidí ve východní Evropě. Její kniha *Jsem transdák!* je v české historii teprve druhou knihou autenticky se zabývající transgenderovou problematikou očima vlastního prožitku (první byla publikace Monika Němcová – Míla Němců – Robert Němec).

Kateřina Šaldová vystudovala FHS UK se zaměřením na filozofii, nyní dokončuje studium komunikačních studií a sociologie na FSV UK ve specializaci „sociální konstrukce identit“. V Národním kontaktním centru – ženy a věda (NKC-ŽV) Sociologického ústavu AV ČR působí od dubna 2002. Mezi její odborné zájmy patří témata utváření a reprezentace genderových identit a tělesnosti, feministické teorie i sociální studia vědy. Zajímá se o oblast sexuálních identit a otázku násilí v kontextu genderových teorií. V NKC-ŽV se podílí na rozvíjení koncepce projektu, věnuje se podpoře žen-badatelek a zkoumání tématu žen ve vědě a harmonizace práce a rodiny. Přípravuje newsLetter centra, podílí se na organizaci seminářů a koordinuje dílčí projekty spojené se sociálními studii vědy a mladými lidmi ve vědě.

Emma Štěpařová vystudovala obor občanská a rodinná výchova na PdF MU v Brně. V současné době dokončuje doktorské studium v oboru pedagogika. Na katedře sociální pedagogiky působí od roku 2002 v souvislosti se vznikem Kabinetu multikulturní výchovy. Je garantkou rozličně zaměřených vzdělávacích kursů pro Romy a cizince. Profesně se orientuje na problematiku multikulturní výchovy a sociálně-patologických jevů. Vede semináře v prezenčním a kombinovaném studiu, zajišťuje sociálně pedagogické praxe studentů, podílí se na výuce sociální práce a sociálně pedagogické komunikace.

Barbora Tupá studuje na FF UK obor sociální práce, v jehož rámci se specializuje na práci s oběťmi sexuálního násilí. Absolvovala dvouletou stáž v terapeutickém centru pro oběti zneužívání a znásilnění. V rámci NKC-ŽV, kde pracuje od května 2003, se podílí na rozvíjení koncepce projektu. Je redaktorkou informačního bulletinu newsLetter NKC, věnuje se projektu Mladá talentka a tématu harmonizace rodiny a vědecké kariéry.

Lenka Václavíková-Helšusová. Vystudovala bakalářské studium humanitních věd na Pedagogické fakultě Univerzity Karlovy a paralelně magisterské studium oboru sociologie na Filozofické fakultě téže univerzity. V roce 1999 absolvovala studijní pobyt na American University ve Washingtonu, D.C., včetně pracovní stáže v Centru pro strategická a mezinárodní studia. Je doktorandkou v oboru sociologie na FF UK Praha. Pracuje na katedře filozofie Pedagogické fakulty Technické univerzity v Liberci. Externě pracuje pro výzkumné oddělení Gender a sociologie Sociologického ústavu Akademie věd ČR. Rovněž spolupracuje externě se společností Gabal, Analysis & Consulting.

Věra Vampolová, básnířka, výtvarnice, novinářka. Editorka básnické sbírky *Promluvy*. Spoluorganizátorka několika ročníků ženského a lesbického festivalu Apriles. Iniciátorka a první kurátorka uměleckých ženských výstav v centru Gender studies, o.p.s.

mirek vodrážka, hudebník, teoretik chaosu, nezávislý publicista, politický aktivista a v letech 1999–2002 členem Výboru pro odstranění všech forem diskriminace žen Rady vlády České republiky pro lidská práva. Po roce 1989 byl redaktorem (v roce 1992 šéfredaktorem) časopisu Vokno, na jehož ilegálním vydání se spolupodílel v undergroundu od roku 1978. V 90. letech byl jedním z mála mužů otvírajících v médiích feministickou diskusi a prezentujících genderové otázky jak v rozhlasových, tak i v televizních debatách a dokumentech o feminismu a transgenderu. Autor mnoha studií, článků, přednášek, editor genderových publikací a spolupracovník genderových výzkumů. V letech 1993–2004 byl pravidelným přispěvatelem slovenského odborného feministického časopisu *Aspekt*. V letech 1991–1997 byl členem Nadace Gender Studies v Praze. Knižně publikoval *Chaokracie* (Votobia 1997), *Feministické rozhovory o „tajných službách“* (Nadace Gender Studies, 1996), *Esej o politickém harémismu* („Zvláštní vydání...“ 1999), *S Ferlinghettim v Praze* (Meander, 1999). Jako hudebník již druhé desetiletí spolupracuje s pohybovým, nonverbálním a performativním divadlem a s tanečnicí Antonií Svobodovou, s níž vystupuje jak na domácí, tak i mezinárodní scéně. Vydal hudebně-feministický projekt *Psychochaos & Edita Adlerová - Ženský smutek* (g. parrot, 1999) a *Carmina Femina - oratorium ženské duše* (Popron 2006).

Mnohohlasem Vyjednávání ženských prostorů po roce 1989

Hana Hašková, Alena Křížková, Marcela Linková (eds.)

Vydal Sociologický ústav Akademie věd České republiky.

Vydání druhé.

Odborné recenzentky knihy: M.A. Mgr. Libora Oates-Indruchová, Ph.D.,
Prof. Dr.phil. Gerlinda Šmausová, Priv.-Doz.

Redaktorka publikace: Hana Víznerová

Jazykové korektury: PhDr. Alice Dudáková

Sazba a grafická úprava: pittleon

Tisk: Ústav jaderných informací, Praha – Zbraslav

Adresa vydavatele: Jilská 1, 110 00 Praha 1

Distribuce: Tiskové a ediční oddělení Sociologického ústavu AV ČR

Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 222 221 761

e-mail: prodej@soc.cas.cz

Praha 2006

ISBN 80-7330-101-6

ISBN 80-7330-087-7 (1. vydání)

Mnohohlasem

Publikace „Mnohohlasem“ se pro svou vysokou informativní hodnotu a jako reprezentace mnostranných aktivit proženských a feministických skupin jistě setká s pozitivním ohlasem u vědecké, politické a aktivistické čtenářské obce. Kniha dokumentuje, že za zdánlivým nezájmem českých žen o feminismus se skrývá odmítání diskriminujícího „nálepkování“ ze strany jeho odpůrců. „Kdo dává jméno, je v nadřazeném stavu k pojmenovanému“ (I. Noble), a proto není pro ženy snadné si označení přivlastnit v pozitivním smyslu. Rozhodující je proto široké zapojení do proženských aktivit – představa „fragmentace hnutí“ se při čtení textů rychle mění v obraz její rozmanitosti a dynamičnosti. Zvolený feministicko-empirický přístup většinou vychází z existence „mužů“ a „žen“, ukazuje se ale také, že v genderu není nic jednoznačné.

Prof. Dr.phil. Gerlinda Šmausová, Priv.-Doz.

Publikace se zabývá tématem, jehož systematické pokrytí je nutné nejen pro budování odborného diskursu genderových studií u nás, ale také pro úplnější poznání transformačních procesů v České republice po roce 1989. Svým rozsahem a tématem je tato publikace důležitým zdrojem především pro vysokoškolské studující a vyučující v kursech genderových studií, médií, sociálních hnutí a politicko-ekonomické tranzice. Při vzrůstajícím zájmu médií o otázky rovných příležitostí v souvislosti se vstupem České republiky do Evropské unie bude zájmat i mediální pracovníky a pracovnice a vzdělanou veřejnost.

M.A. Mgr. Libora Oates-Indruchová, Ph.D.

ISBN 80-7330-087-7

9 788073 300876